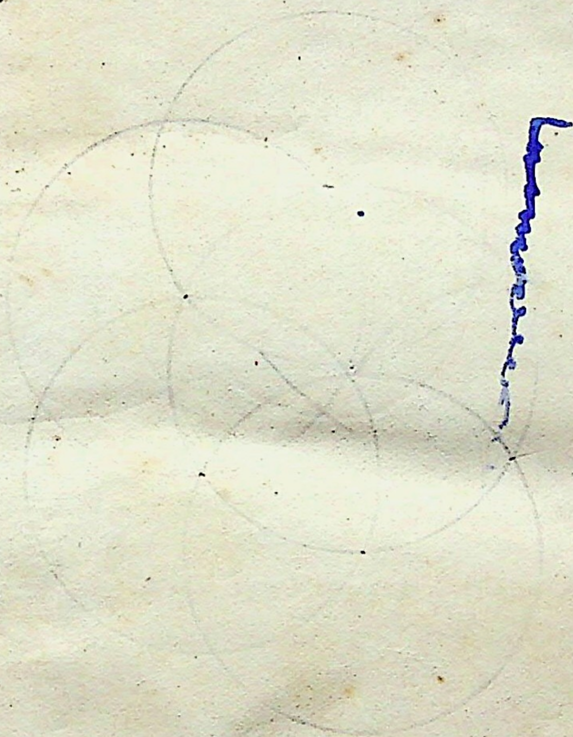
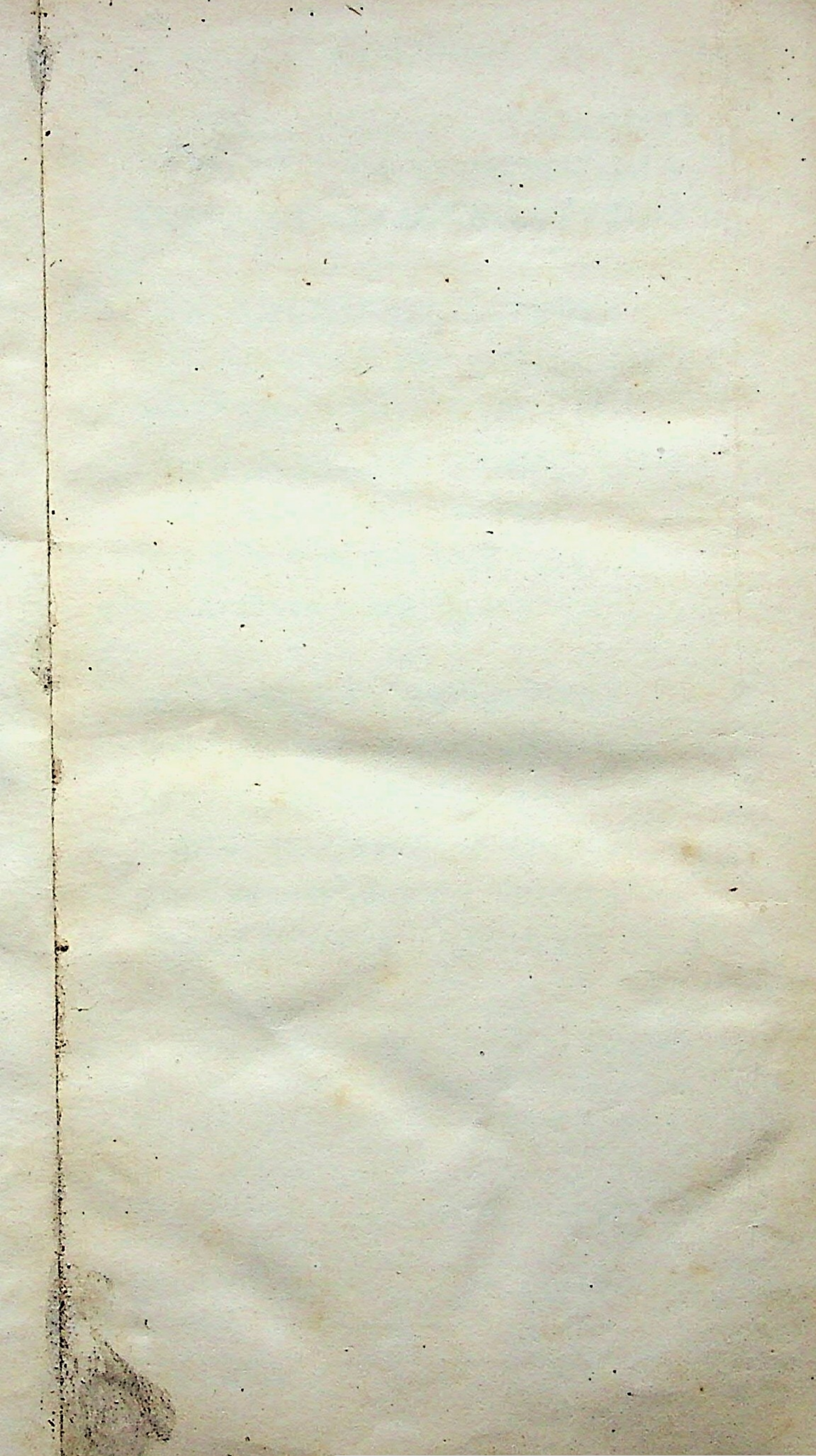

Omkar Nath

षष्ठः परि ३९८

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्

दृश्यं तत्राभिनेयं —

तद्रूपारोपात्तु रूपकम्

भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ३ ॥

किंच ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥ ४ ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥ ५ ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥ ६ ॥

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणां च ।

तत्र[1]

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसंधिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ ७ ॥
सुखदुःखसमुद्भूति[1] नानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥ ९ ॥

सात्त्विकः स्तम्भस्वेदादिरूपः । अङ्गादिभिर्नाट्यादिभिः ॥ **नाटकमिति** । अङ्क उत्सृष्टाङ्कः ॥ नाटकलक्षणमाह—**तत्रेति** । वृत्तं वृत्तान्तः । **विलासेति** । 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः' इत्युक्तलक्षणो नायकस्य गुणविशेषो विलासः (१०६ पृ.) ऋद्धिरभ्युदयः । आदिना धैर्यगाम्भीर्यादिग्रहणम् । **तत्र** नाटके अङ्काः

आङ्गिकोऽभिनयः शाखेति कथ्यते । शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादलक्षणानि षडङ्गानि । नेत्रभ्रूनासिकाधरकपोलचिबुकरूपाणि षडुपाङ्गानि । अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्वृत्त आङ्गिकः । एवं वाचिकः । नियुक्तादौ ठक्कु रत्नाकरः ॥

1. सुखदुःखेति । सुखदुःखाभ्यां समुद्भूतिः संभवो यस्य तत् सुखदुःखसमुद्भूति । तदुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'सुखदुःखोत्पत्तिकृतम्' इति ॥

---

१. 'तत्र' इति ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.

एक[1] एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो[1] निर्वहणे[2]ऽद्भुतः[2] ॥ १० ॥
चत्वारः[3] पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ११ ॥

ख्यातं[3] रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा[4]—रामचरितादि । संधयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम् । सुखदुःखसमुद्भूतत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तम् । राजर्षयो दुष्यन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यः, यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा—श्रीरामचन्द्रः । 'गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति[4] क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः

परिच्छेदरूपाः । **अङ्गी** प्रधानम् । **निर्वहणे** उपसंहाराख्यचरमसंधौ । अद्भुत आश्चर्यरसः । **कार्ये** नायककर्मणि व्यापृताः सव्यापाराः । **बन्धनं** गुम्फनम् । **तस्य** नाटकस्य । रामचरितादीत्यादिना **प्रसन्नराघवानर्घराघवादीनां** ग्रहणम् । **महासहायमिति** । नानाविधा विभूतिर्नायकाद्यभ्युदयो येभ्यस्ते 'महान्तः सहाया यत्र' इति व्युत्पत्त्यभिप्रायेण । अदिव्यनायका **दुष्यन्तादयः** । **नराभिमानी** नराभेदग्रहवान् । ईश्वरे नरत्वस्य बाधात्तादृशग्रहो भ्रम एव वाच्यः । स चेश्वरे न संभवतीति । तस्य नरचरिताचरणं तु लोकशिक्षार्थं माययैव, न तु नरत्वाभिमानात् । तदुक्तं **पाद्मे**—'मायामानुषचारित्रो महादेवादिपूजितः' इति । **श्रीभागवते** च—'भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार' इति ।

---

1. **एक इति** । उत्कर्षाधानाय एक एव रसोऽङ्गित्वेन निवेशयितव्य इत्यर्थः । शृङ्गारो वीरो वेति कथनं तु समुचितरससूचकम् । तेनोत्तररामचरिते करुणस्य, **प्रबोधचन्द्रोदये** शान्तस्य चाङ्गित्वमव्याहतम् । अत एवोक्तं ध्वनिकृता—'प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने । एको रसोऽङ्गीकार्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥' इति ॥

2. **निर्वहण इति** । निर्वहणसंधावद्भुतरसस्यावश्यकत्वमुक्तं **नाट्यशास्त्रे**—'सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् । निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥' इति ॥

3. **चत्वार इति** । इह कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वेति यदुक्तम्, तत्प्रायोनियमाभिप्रायेणैव । तथा चाष्टादशाध्याये मुनिराह—'न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा । येनात्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥' इति ॥

4. **गोपुच्छेति** । 'कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं बन्धमासाद्य' इति भरतवाक्यं व्याचक्षाणानां मतभेदं दर्शयति—गोपुच्छेत्यादिना ॥

---

१. 'कार्यं' क-घ. २. 'अद्भुतम्' क-घ. ३. 'ख्यातं' इति नास्ति ख-ग-पुस्तकयोः. ४. 'यथा—रामचरितादि' इति नास्ति ख-ग-पुस्तकयोः.

कर्तव्याः' इति केचित् । अन्ये त्वाहुः—'यथा गोपुच्छे केचिद्वाला ह्रस्वाः केचिद्दीर्घास्तथेह कानिचित्कार्याणि मुखसंधौ समाप्तानि कानिचित्प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित्कानिचित् इति ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
भवेद[1]गूढशब्दार्थः [2]क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ १२ ॥
विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किंचित्संलग्नबिन्दुकः ।
युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्न च ॥ १३ ॥
नानाविधानसंयुक्तो [3]नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥ १४ ॥
[4]नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः ।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ १५ ॥
दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।
विवाहो भोजनं [5]शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा ॥ १६ ॥
दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरं च यत् ।
शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ १७ ॥

तथा सति दिव्यादिव्यपदार्थ एवं वाच्यः—मानुष्यां देवेनोत्पादितो दिव्यादिव्यो यथा **युधिष्ठिरादिः** । एवं च श्रीरामचन्द्रोऽपि दिव्यनायक एव । **अन्येषु** गर्भविमर्शनिर्वहणेषु ॥ अङ्कलक्षणमाह—**प्रत्यक्षेति** । प्रत्यक्षवद्भासमानं नेतुर्नायकस्य चरित्रं यत्र **चूर्णकं** गद्यप्रभेदः । **अवान्तरं** महावाक्यार्थैकदेशः । प्रथमार्थप्रकृति**र्बीजम्**, निर्वहणाख्यसंधिः **संहृतिः**, तयोर्नाङ्के विधानम् । किंतु अर्थोपक्षेपके । अत एव 'बीजार्थख्यापकं च तत्' इत्यङ्कमुखलक्षणं वक्ष्यते । **विधानं** विहितं कर्म । **आवश्यकानामिति** । एषां विरोधो नाङ्के वर्णयनीय

---

1. **अगूढेति** । अगूढः शब्दश्रवणमात्रेणैव झटिति प्रतीयमानः शब्दार्थो यत्र तादृशः । गूढत्वे बोधमान्थर्येणाशु सामाजिकानां हृदयावर्जनायोगादनुपादेयता स्यात् ॥

2. **क्षुद्रेति** । क्षुद्रं स्वल्पम् ॥

3. **नातीति** । एतेन गद्यपद्यानां तारतम्येन निवेशो विधेय इति सूचितम् । तथा चाष्टादशाध्याये महर्षिणा प्रतिपादितम्—'बहुचूर्णपादवृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य' इति ॥

4. **नानेकेति** । लघुकथाविहित इत्यर्थः ॥

5. **शापोत्सर्गाविति** । उत्सर्गो मलत्यागः ॥

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क[1] इति कीर्तितः ॥ १९ ॥

बिन्द्वादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं संध्यावन्दनादि ।

अङ्कप्रस्तावाद्गर्भाङ्कमाह—

अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् ।
अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सबीज[2]ः फलवानपि ॥ २० ॥

यथा बालरामायणे—रावणं प्रति कोहलः[3] ।

'श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।
भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥'

इत्यादि[1]ना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजा ततः परम् ।
कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथा[2]मुखम् ॥ २१ ॥

तत्रेति नाटके ।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

इति भावः । **पात्रैः** सहायैः । **एभिर्दू**राह्वानादिभिः । **देवी** राजपत्नी । **परि-जना**स्तत्परिचारकाः राजकुमारादयो वा । **अन्ते** समाप्तौ निष्क्रान्तानि रङ्गान्निर्गतानि निखिलानि पात्राणि नायकतत्सहायादयो यस्य सः । सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलं **रङ्गद्वारम्** । **आमुखं** प्रस्तावना । आदिना सभापूजाकविसंज्ञादीनां ग्रहणम् । **फलं** नायकनिष्पाद्यप्रधानप्रयोजनम् ॥ **भवदर्थमिति** । भवते प्रयोजनमित्यर्थः । इवोत्प्रेक्षायाम् । भवतो बहूनि श्रवणानि लोचनानि च सन्ति, भवतैव तद्द्रष्टुं श्रोतुं च योग्यमित्यर्थः ॥ नाटकरचनापरिपाटीमाह—**तत्रेति** । पूर्वं प्रथमम् । सामाजिकसमूहः सभा, तस्याः पूजा प्रशंसा । ततः पूर्वरङ्गात् । संज्ञादेरित्यादिपदेन गोत्रमातापितॄणां ग्रहणम् । नाटकस्यापीत्यनेन संज्ञाकथनमित्यनेनान्वितम् । **नाट्यम**भिनेतव्यं **वस्तु** वर्णनीयपदार्थः । **रङ्गं** नृत्यस्थानम्, तत्र

---

1. **अङ्क इति** । अङ्कपदस्य निरुक्तिरुक्ता **नाट्यशास्त्रे**—'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥' इति ॥

2. **सबीज इति** । बीजं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥

---

१. 'अत्र' इत्यधिकं क-पुस्तके. २. 'अथो मुखम्' घ.

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ २२ ॥
प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य[2] भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी[3] विघ्नोपशान्तये ॥ २३ ॥

जायमाना ये विघ्ना नटादिदुरदृष्टजन्योपद्रवास्तदुपशान्तये । **कुशीलवाः** सूत्र-

---

3. **कोहल इति** । कोहलो नाट्यवेदवक्ता । 'कोहलो वाद्यभेदे स्यान्नाट्यशास्त्रप्रवक्तरि' इति मेदिनीकारः ।

1. **पूर्वेति** । पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गः नाट्यशाला । तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्गशब्देन व्यपदिश्यते । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गविघ्नशामको नान्दीपाठगीतवादित्रादिनानाविधाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । **भावप्रकाशिकायामप्युक्तम्**—'सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि । नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वंवत्स प्रकल्पते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ॥' इति ॥

2. **अस्येति** । अस्य पूर्वरङ्गस्य प्रत्याहारादिकानि द्वाविंशत्यङ्गानि । तानि नाट्यशास्त्रस्य पञ्चमाध्याये द्रष्टव्यानि ॥

3. **नान्दीति** । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता **नाट्यप्रदीपे**—'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥' इति । तत्र **भरतः** प्रथमाध्याये—'पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्वचनसंयुता । अष्टाङ्गपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥' इति । पञ्चमाध्याये च—'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥' इति च । श्लोकोऽयमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातः—'अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदा अष्टपदा षोडशपदेति पृथक्चित्रविधैव । नातः परमपि भूयस्त्वादादृतेति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वा, अवान्तररूपाणि वा' इति व्याख्याय पुनरुक्तम्—'आचार्यस्वरसात्त्ववान्तरवाक्येष्वेव पदत्वम्' इति । एतदेवाभिप्रेत्य **नाट्यप्रदीपे**—'श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥' इति प्रतिपादितम् । तथा च पञ्चमाध्याये महर्षिणा—'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो, द्विजातिभ्यस्ततो नमः । जितं सोमेन वै राज्ञा, शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु, हता ब्रह्मद्विषस्तथा । प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥ राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव, रङ्गस्याशा समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तुर्महान्धर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ॥ काव्यकर्तुर्यशश्चापि धर्मश्चापि प्रवर्धताम् । इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥' इत्यवान्तरवाक्यरूपा द्वादशपदा नान्दी प्रदर्शिता । श्लोकतुर्यांशः पदमिति मतेऽष्टपदेयम् । तत्र टीकाकारैरष्टपदोदाहृता यथा **विलक्षकुरुपतौ**—'आनन्दं विदधातु पञ्चवसतिः शंभुः शिवं यच्छतु, श्रीनाथः श्रियमातनोतु, तनुतां सीतापतिर्वाञ्छितम् । हेरम्बः कुरुतामविघ्नमनघं, वाग्ब्रह्म विद्योततां, व्यासोक्तं तदुदेतु वस्तु, भरतो नाट्येऽस्तु नः कौतुकी ॥' इति । श्लोकतुर्यभागः पदमिति मते चतुष्पदेयं

तस्याः स्वरूपमाह—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ २४ ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥ २५ ॥

अष्टपदा यथा **अनर्घराघवे**—'निष्प्रत्यूहम्' इत्यादि । द्वादशपदा यथा मम तातपादानां **पुष्पमालायाम्**—

धारप्रधाना नटाः । **अस्य** पूर्वरङ्गस्य ॥ **तस्या** नान्द्याः । **आशीरिति । स्तुति**र्गुणकीर्तनम् । **प्रयुज्यते** क्रियते । 'स्तुतिः' इत्यत्र 'नित्यम्' इति पाठे 'स्तुतिः' इत्यध्याहार्यम् । नृपादीनामित्यादिना गुर्वादिपरिग्रहः । नान्दीपदेन आशीर्मङ्गल्यं वस्तु वोच्यते । तदन्यतरयोगाद्देवादीनां स्तुतिरपि नान्दीति भावः । आशीर्वचनयुक्ता, मङ्गल्यशङ्खादिशंसिनी वा । शङ्खेत्यादिमालाद्युपलक्षणम् । तेन 'मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः—' इत्यादौ स्ववशब्दप्रयोगेण नान्दीत्वमक्षतम् । **पदैः** सुबन्ततिङन्तान्यतरैः । द्वितीयपदशब्देन श्लोकचतुर्थभाग उच्यते । अत एवोभयत्र पदशब्दोपन्यासः । केचित्तु रत्नावल्यादौ श्लोकत्रयेण नान्दीदर्शनात्प्रथमपदस्य

नान्दी । किंच 'यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावली तु सा ॥' इति **नाट्यदर्पणे** तस्या विशेषसंज्ञाभिहिता, तत्र 'या सृष्टिः–' इति पद्यमुदाहार्यम् । इयं च चतुरस्रतालानुसारिणी नाट्यशास्त्रकारभरततट्टीकाकाराभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावान्तरवाक्यरूपाष्टपदा नान्दीति सर्वतन्त्रस्वतन्त्र**राघवभट्टपादाः** । अपि च 'नीली शुद्धेति भेदेन सा नान्दी द्विविधा भवेत् । उपादानं वर्णनं वा भवेद्यत्रेन्दुसूर्ययोः । सा नीली स्यात्तदन्या तु शुद्धेति परिगीयते ॥' इति तद्भेदः **काव्येन्दुप्रकाशे** । तत्र पुष्पवदुपादानेन 'या सृष्टिः–' इति नीली । तद्वर्णनेन 'निष्प्रत्यूहमुपास्महे–' इति नीली । 'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं–' इति शुद्धा ॥

1. **पदैरिति** । अत्र विशेषो **मन्दारमरन्दे**—'अष्टभिर्दशभिः श्रेष्ठा तथा द्वादशभिः पदैः । अष्टादशपदैर्वापि द्वाविंशत्या पदैर्युता ॥' इति संक्षेपः ॥

2. **निष्प्रत्यूहमिति** । "निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने । याभ्यामर्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रायितो नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥' अपि च । 'विरमति महाकल्पे नाभीपद्मकनिकेतनस्त्रिभुवनपुरःशिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः । किमधिकरणा कीदृक्कस्य व्यवस्थितिरित्यसावुदरमविशद्द्रष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥' इति शार्दूलविक्रीडितहरिणीछन्दोभ्यामष्टपदा नान्दी संपद्यते । पदं श्लोकचरणोऽपीति व्याख्यानात् ।

---

१. 'अस्याः' क.

शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-
वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।
अथ चरणयुगानते स्वकान्ते
स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः ॥

एवमन्यत्र ।

एतन्नान्दीति[1] कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्' इत्यन्ये[2] ।

यदुक्तम्—

'यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते[3] ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥' इति ।

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात्प्रथमं[1] नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः ।

श्लोकचतुर्थभागपरत्वं वदन्ति । तन्न । 'इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥' इत्यादेरुत्तररामचरितादौ प्रणीताया द्वादशपदाया नान्द्या असंग्रहापत्तेः । एवं चाष्टाभिरिति तदधिकोपलक्षणत्वेन श्लोकत्रयेणापि नान्दी संगच्छते । अत एव महानाटके त्र्यधिकैः श्लोकैर्नान्दी कृता । नन्वभिज्ञानशकुन्तलायां 'या सृष्टिः स्रष्टु-' इत्यादौ द्वादशाधिकपदघटितैकश्लोकप्रणीताया नान्द्याः कथं संग्रह इति चेत्, तस्याः 'कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च' इत्यनेन ग्रन्थकृतैव नान्दीत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **एतत्** सूत्रधारादिक्रियमाणं मङ्गलम् । 'कस्यचित्' इत्यनेनास्वरसः सूचितः । तर्हि तस्य किं नामेत्यत आह—**वस्तुतस्त्विति** । **रङ्गद्वाराभिधानं** रङ्गद्वारनामकम् । 'अन्ये' इति बहुसंमतत्वेनात्र स्वस्यापि स्वरसः सूचितः । अत्र मुनेरपि स्वरसमाह—**यदुक्तमिति** । अत्र सूत्रधारक्रियमाणे मङ्गले प्राथम्यात् आरम्भं विधाय अवतार्यते क्रियते । रङ्गस्य रङ्गक्रियमाणाभिनयस्य द्वारमारम्भः । तस्य नान्दीत्वे मुनेरस्वरसमाह—**उक्तप्रकारायाश्चेति** । चशब्दो हेतौ । **महर्षिणा** भरतेन । **निर्देशो** नियमः । तथा च रङ्गद्वारात्पूर्वमेव नान्दी, सा निर्विघ्नं ग्रन्थसमाप्तये

1. **प्रथममिति** । 'नान्दी शुष्कावकृष्टा च रङ्गद्वारं तथैव च' इत्यादिना महर्षिणा पूर्वरङ्गाङ्गभूत-रङ्गद्वारात्पूर्वमेव नान्द्या उद्देशो विहितः ।

१. 'एषा' क. २. 'इत्युच्यते' ग. ३. 'अवगम्यते' क.

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तं च—'रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यात्–' इत्यादि । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इत्यनन्तरमेव 'वेदान्तेषु–' इत्यादि श्लोकले(लि)खनं दृश्यते । यच्च पश्चात् 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इति ले(लि)खनं तस्यायमभिप्रायः— नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्, इतःप्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ २६ ॥

कविनापि क्रियत इति भावः । अव्याप्तिमप्याह—**कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु चेति** । नान्दीलक्षणायोगाच्चेति चकारस्यान्वयः । **वेदान्तेष्विति** । **एकपुरुषमद्वितीयं** ब्रह्म । **रोदसी** द्यावापृथिव्यौ । **अनन्यविषयस्तन्मात्रप्रतिपादकः** । **यथार्थाक्षरो** योगार्थः । **अन्तर्मनसि** । **नियमिताः** प्राणाः प्राणायामः । आदिना ध्यानधारणादेर्ग्रहणम् । **मृग्यते** ज्ञायते । **नान्दीलक्षणायोगादिति** । अष्टपदलद्वादशपदलान्यतराभावादित्यर्थः । तथा च 'वेदान्तेषु–' इत्यादि रङ्गद्वारमेव, न नान्दीति । तत्र नान्दीलक्षणागमने दोषो नास्तीति भावः । ननु नान्द्याः कविकरणपक्षे नटकर्मत्वाभावात्कथं नाटकारम्भत्वमत आह—**उक्तं चेति** । 'महर्षिणा' इति पूर्वेणान्वयः । एतदनुकूलमाह—**अत एवेति** । तथा च यत्र नान्द्यस्ति, रङ्गद्वारं नास्ति, तत्र तन्त्रेण सैव रङ्गद्वारम् । यत्र रङ्गद्वारमेवास्ति, न नान्दी, तत्र सा फलबलानुमेया ॥ यत्र त्वारम्भे बहवः श्लोकास्तत्र श्लोकद्वयं नान्दी । अपरे रङ्गद्वारमित्यवधेयम् । नान्द्यनन्तरं कर्तव्यमाह—**पूर्वरङ्गमिति** । **कार्व्यं**

---

1. **सूत्रेति** । सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तम्—'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥ एतल्लक्षणमुक्तं **मातृगुप्ताचार्यैः**–'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः । नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकला-

---

१. 'अतएव कालिदासा–'क.

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।
सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ २७ ॥

काव्यार्थस्य स्थापनात्स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा, मिश्रं च[1] दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु इतिवृत्तम् । यथोदात्तराघवे—

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परामुन्नतिं[2]
प्रोत्सिक्ता[3] दशकंधरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः[4] ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

अत्र हि समुद्रे प्रवहण[5]भङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगंधरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम् ।

काव्यार्थम् । आस्थापयेत् सभापूजादिपुरःसरं सूचयेत् । **मिश्रं** दिव्यादिव्यम् । **तयो**र्दिव्यादिव्ययोः ॥ वस्तुनः प्रथमोद्दिष्टत्वेन प्राधान्यात्तदेवादाय विवृणोति—**दिव्यं वस्त्विति** ॥ **राम इति** ॥ **गुरोः** पितुः । **तद्भक्त्या** रामभक्त्या । **प्रोत्सिक्ता** उद्रिक्तदर्पाः । **ध्वस्ता** विनाशिताः । उत्तरवाक्यद्वये रामेणेति कर्तृ-

---

न्वितः ॥ छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः । तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः ॥ अवधाय प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः । एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥' इति ॥

2. **योगार्थ इति** । तथा च ईशितुं शीलमस्येति 'ईश्वरः' इति योगलभ्योऽर्थः शिवे एव घटते, नान्यत्र ॥

---

१. 'च' क-पुस्तके नास्ति. २. 'परां संपदम्' ख-ग-घ. ३. 'दुर्वृत्ताः' क; 'मोत्खाताः' ख-ग. ४. 'समस्तद्विषः' क. ५. 'वहित्र' घ.

मुखं श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः[1] ।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं[2]
रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले[2]—

तवासि[3] गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

रङ्गं[4] प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत् ॥ २८ ॥

पदमूह्यम् ॥ **श्लेषादिने**त्यादिपदेन समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादेर्ग्रहणम् ॥ **आसादितेति** । **चन्द्रहास**श्चन्द्रप्रकाशः, खड्गश्च । **कान्ति**र्नक्षत्रादिज्योतिः, शोभा च । **उत्खाय** हत्वा । **तमो** ध्वान्तम्, अज्ञानं च । **घन**कालं वर्षासमयम् । **संभृताः** पुष्पपूर्णा बन्धुजीवा बन्धूका यत्र । पक्षे—संभृतो बन्धुषु समरसुहृद्भूतवानरेषु जीवो येन । अत्र नायकनामसूचनात्पात्रसूचनमपि संभवति । अस्य पात्रासंकीर्णोदाहरणं यथा**नर्घराघवे**—'यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥' अत्र वानराणां रामसाहाय्यम्, विभीषणेन रावणत्यागश्च श्लेषेण सूचितः ॥ **सारङ्गेण** हरिणेन ॥ **रङ्गं** रङ्गस्थसामाजिकसमूहम् । **प्रसाद्य** प्रीणयित्वा । श्लोकैरिति बहुवचनमविवक्षितमाद्यार्थं वा,

---

1. **विशुद्धेति** । 'विशुद्धकान्तः' इति पाठो रमणीयः । तथाहि—विशुद्धो निर्मलः कान्त उदकान्तो यत्र तादृक् । शरदि अगस्त्योदयेन जलाशयाः प्रसाद्यन्त इति भावः । रामपक्षे—वह्निप्रवेशेन विशुद्धा कान्ता जानकी यस्येति ॥

2. **उग्रमिति** । रावणपक्षे—उग्रः शिव उपास्यत्वेन यस्यास्तीति उग्रः । मत्वर्थीयोऽच् । तम् ॥

3. **तवासीति** । असीत्यहमर्थकमव्ययम् ॥

4. **रङ्गमिति** । अयमेवार्थो भङ्ग्यन्तरेण **भावप्रकाशिकायां** प्रतिपाद्यते—'इत्थं रङ्गविधानस्य संबन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम् ॥ वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरम् । वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कथंचन ॥ वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् । स्वाभिधेयगतत्वेन स द्विधा परिपठ्यते ॥ स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्वीयकीर्तिप्रकाशनम् । अभिधेयगतं यत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥' इति ॥

---

१. '–कान्तः' क-ख-ग-घ. २. 'अभिज्ञानशाकुन्तले' ख-ग.

ऋतुं च कंचित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्दतोरकीर्तनमपि । यथा—रत्नावल्याम् ।

भारतीवृत्तिस्तु—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः[1] ॥ २९ ॥

संस्कृतबहलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥ ३० ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।
यथा रत्नावल्याम्—

श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुणग्राहिणी,
लोके हारि च वत्सराजचरितं, नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।

तेन गद्यस्यापि लाभः **रूपकस्य** नाटकादेः ॥ प्रसङ्गाद्भारतीवृत्तिमाह–**भारतीति** ॥ **तस्या** भारत्याः । अभिनयदर्शनादौ प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्रवृत्त्यौपयिकेच्छाजननम् ॥ **श्रीहर्ष इति** । **हारि** मनोहरम् । **पदं** कारणम् ॥ आमुख-

---

1. **भारतीति** । ऋग्वेदोत्पन्नाया भारतीवृत्तेः स्वरूपं किंचित्परिष्कृत्योक्तं **नाट्यशास्त्रे**—'या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता । स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥' इति ॥

2. **प्रशंसात इति** । प्रशंसाया द्वैविध्यमाम्नातं **सुधाकरे**—'प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया । चेतनास्तु कथानाथकविसभ्यनटाः स्मृताः । अचेतनौ देशकालौ कालो मधुशरन्मुखः ॥' इति ॥

3. **नटीति** । नट इत्युचितम् । 'तस्मात्किंचिदूनो नटः' इति वृत्तिदर्शनात् । **मन्दारमरन्दे** तु नट्या अपि ग्रहणम् । तथा च तद्वाक्यम्—'नटी विदूषको वापि नटो वा पारिपार्श्वकः ।' इति । एवं च नट इति पाठे नटी, नटीति पाठे नट इति स्वरसाल्लभ्यते । 'नटौ' इत्येकशेषपाठस्तु निर्मूलः । तथा व्युत्क्रमेऽपि सूत्रधारसधर्मिणी न लभ्यत इति महद्वैषम्यम् ॥

---

1. 'जनाश्रयः' इति क्वाचित्कः पाठः.

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ ३१ ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि[1] सा ॥ ३२ ॥

सूत्रधारसदृशत्वात्स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्यानुचरः पारिपार्श्वकः । तस्मात्किंचिदूनो नटः ।

उद्धात्य(त)कः कथोद्धातः प्रयोगातिशयस्तथा ।
प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ ३३ ॥

तत्र

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्धात्य(त)क[2] उच्यते ॥ ३४ ॥

यथा **मुद्राराक्षसे** सूत्रधारः—

क्रूरग्रहः[3] सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

माह—**नटीति** । विदूषक उक्तलक्षणकः । संलापं सम्यग्भाषणम् । **स्वकार्योत्थैरिति** । स्वकार्यं पात्रप्रवेशस्तदुपयुक्तैरित्यर्थः । प्रस्तुताक्षेपिभिः प्रस्तुतसूचकैः ॥ आमुखभेदानाह—**उद्धात्यक इति** ॥ **पदानीति** । अप्रसिद्धतया अगतोऽप्रतीतोऽभिप्रेतार्थो येभ्यस्तानि । **तदर्थगतये** अभिप्रेतार्थबोधाय । **योजयन्ति** अभिप्रेतार्थे संक्रमयन्ति । **अन्यैः**रभिप्रेतार्थमात्रप्रतिपादकैः ॥ **क्रूरो**ऽनिष्टफल-

---

1. **प्रस्तावनेति** । **सुधाकरे** सदृष्टान्तमुक्तम्—'विधेर्यथैव संकल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥' इति ॥

2. **उद्धात्यक इति** । दशरूपके तु—'गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा । यत्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्धात्यं तदुच्यते ॥' इति तल्लक्षणमुक्तम् । गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्चेत्येवं माला प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा माला । द्वयोरुक्तिप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्धात्यकम् । तत्राद्यं **विक्रमोर्वश्यां** यथा—'**विदूषकः**—भो वअस्स, को एसो कामो जेण तुमं पि दूमिज्जसे । सो किं पुरिसो आदु इत्थिअत्ति । **राजा**—सखे, मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते । स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥ **विदूषकः**—एवं पि ण जाणे । **राजा**—वयस्य, इच्छाप्रभवः सः । **विदूषकः**—किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदित्ति । **राजा**—अथ किम् । **विदूषकः**—ता जाणिदं जह अहं सूअआरसालाए भोअणं इच्छामि ।' द्वितीयं यथा **पाण्डवानन्दे**—'का श्लाघा गुणिनां क्षमा, परिभवः को यः स्वकुलैः कृतः, किं दुःखं परसंश्रयो, जगति कः श्लाघ्यो य आश्रीयते । को मृत्युर्व्यसनं, शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः, कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥'

3. **क्रूरेति** । सकेतुः सपातः क्रूरग्रहो राहुः इदानीमसंपूर्णमण्डलम् अपरिपूर्ण-

अभिभवितुमिच्छति बलात्—

इत्यनन्तरम्—'(नेपथ्ये ।) आः, क एष मयि जीवति[1] चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।' इति ।

अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदयस्थार्थागत्या अर्थान्तरे संक्रमय्य[2] पात्रप्रवेशः ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।
भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत्कथोद्घातः स उच्यते ॥ ३५ ॥

वाक्यं यथा **रत्नावल्याम्**—'द्वीपादन्यस्मादपि—'इत्यादि(२८१पृ.) सूत्रधारेण पठिते—'(नेपथ्ये ।) एवमेतत् । कः संदेहः । द्वीपादन्यस्मादपि-'इत्यादि पठित्वा यौगंधरायणस्य प्रवेशः ।

वाक्यार्थो यथा वेण्याम्—

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

दायी । स प्रसिद्धः । अत्र चन्द्रपदस्य चन्द्रगुप्तपदयोगेन क्रूरग्रहादिपदानामभिप्रेतार्थप्रत्ययो भवति । तथाहि—क्रूरो ग्रह आशयो यस्य सः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । (अ)संपूर्णं मण्डलं राज्यचक्रं यस्य । **अर्थवन्त्यपि** अभिप्रेतार्थप्रतीतियोग्यान्यपि । **हृदयस्थार्थागत्या** अभिप्रेतार्थाप्रत्ययेन उपलक्षितानि । **समादाय** कथयित्वा । **अस्य** सूत्रधारवाक्यस्य ॥ **निर्वाणेति** । अरीणां दुर्योधनादीनाम् ।

बिम्बं चन्द्रं बलात् हठात् अभिभवितुमाक्रमितुमिच्छति प्रवणीभवति । श्लिष्टार्थस्तु—सकेतुः मलयकेतुना सह । क्रूरे कर्मणि कूटव्यवहारे ग्रह आसङ्गो यस्य तादृशः । अमात्यराक्षस इत्यर्थः । इदानीमसंपूर्णमण्डलमचिरराज्याभिषिक्ततया अव्याहताज्ञाभावेन अस्वाधीनप्रकृतिमण्डलं चन्द्रं चन्द्रगुप्तं बलाद् बलं सामर्थ्यं मित्रादिसैन्यं वा आश्रित्य अभिभवितुं पराभवितुमिच्छति । 'बलात्' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतेन चन्द्रगुप्तं प्रति समलयकेतोरमात्यराक्षसाद्भयमाशङ्कमानस्य चाणक्यस्य प्रवेशः । तुरीयपादस्तु 'रक्षत्येनं तु बुधयोगः बुधेन सह चन्द्रस्य योगः एनं चन्द्रं रक्षति ग्रहाद्वारयति । तथा चोक्तं गर्गेण—पञ्चग्रहसमायोगं दृष्ट्वा सौम्यविवर्जितम् । ग्रहणं तु वदेत्तत्र सबुधं न ग्रहं वदेत् ॥' इति । वस्तुतस्तु गणितगोलविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमेतत् । श्लिष्टार्थस्तु —बुधश्चाणक्यः, तद्योगः क्रियाकौशलमेनं चन्द्रगुप्तं रक्षतीति तदर्थः ॥

1. कथोद्घात इति । काव्येन्दुप्रकाशे तु—हृदिस्थानामर्थवतां पदानामन्यथाकृतेः । यः पात्रस्य प्रवेशः स्यात्स कथोद्घात इष्यते ॥' इति समाम्नातम् । तत्र

---

१. 'सति' इत्यधिकं घ-पुस्तके. २. 'संगमय्य' घ.

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा—'(नेपथ्ये।) आः दुरात्मन्, वृथा मङ्गलपाठक, कथं 'स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः।' ततः सूत्रधारनिष्क्रान्तौ[1] भीमसेनस्य[2] प्रवेशः।

यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत्प्रयोगातिशयस्तदा ॥ ३६ ॥

यथा कुन्दमालायाम्—'(नेपथ्ये।) इत इतोऽवतरत्वार्या। सूत्रधारः—कोऽयं खल्वार्याह्वानेन साहायकमपि[3] मे संपादयति। (विलोक्य।) कष्टमतिकरुणं वर्तते।

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः।

प्रशमात् शान्त्यवलम्बात्। **रक्तेन** अनुरागेण प्रसाधिता वशीकृता भूर्यैस्ते। **क्षत**विग्रहा भग्नकलहाः। कुरुराजसुता **धार्तराष्ट्राः**। द्वितीयार्थस्तु—अरीणां प्रशमात् मरणात्। रक्तै रुधिरैः प्रसाधिता मण्डिता भूर्यैः। क्षतविग्रहा विक्षतशरीराः। स्वस्थाः पारलौकिकसुखेन तृप्ताः। अत्र सूत्रधारवाक्यस्य कुरुराजसुतपदार्थमादाय पात्रस्य भीमस्य प्रवेशः। **आर्याह्वानेन** सूत्रधारभार्याह्वानेन ॥

पदभङ्गरूपमर्थभङ्गरूपमिति द्विविधमन्यथाकरणम्। आद्यस्य 'द्वीपान्यस्मात्—' इत्युदाहरणम्; द्वितीयस्य तु 'निर्वाणवैरिदहनाः—' इति ॥

1. **स्वस्था इति**। स्वस्थाः स्वर्गस्था इति पक्षे 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विसर्गलोपे न वैरूप्यम् ॥

2. **प्रयोगेति**। **दशरूपकादौ** तु—'एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः। पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥' इत्युक्तम्। 'एष राजेव दुष्यन्त' इत्युदाहृतं च ॥

---

1. 'सूत्रधारो निष्क्रान्तः' घ. 2. '—सेनप्रवेशः' क. 3. 'अपि' इति घ-पुस्तके नास्ति.

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥ ३७ ॥

यथा—'आसादितप्रकट–' इत्यादि (२८२ पृ.)। ('ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः।)'

यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥ ३८ ॥

यथा शाकुन्तले—सूत्रधारो नटीं प्रति । 'तवास्मि गीतरागेण–' (२८२ पृ.) इत्यादि । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उद्धात्य(त)कावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि ।

नखकुट्टस्तु—

नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ॥ ३९ ॥

प्रवृत्तं वर्तमानम् । **तदाश्रयः** प्रवृत्तकालवर्णनासूचितः । **यथानिर्दिष्टः** प्रकटनिर्मलचन्द्रहासधरः ॥ **एकत्रेति** । प्रयोग इत्यनेनान्वितम् । **समावेशा**त्साहश्योद्भावनात् । कार्यं पात्रप्रवेशरूपम् । **प्रसाध्यते** सूच्यते ॥ **यथालाभं** यथासंभवम् । पञ्चस्वेव **वीथ्यङ्गानि** । उद्धात्यावलगितयोरेव इतराणि । **एषामुद्धा-**

---

1. **अवलगितमिति** । **दशरूपके** तु—'यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाध्यते । प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत्स्यात्तच्चावलगितं द्विधा ॥' इत्युक्तम् । तत्राद्यं यथोत्तर**चरिते** समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये त्यागः । द्वितीयं यथा **छलितरामे**—'**रामः**—लक्ष्मण, तातवियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य गच्छामि । कोऽपि सिंहासनस्याधःस्थितः पादुकयोः पुरः । जटावानक्षमालां च चामरी च विराजते ॥' इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः । **मन्दारमरन्दे**ऽप्युक्तम्—'अन्यकार्यमिषादन्यकार्यस्य करणं तथा । द्विधावलगितं त्वन्यकार्याच्च स्वार्थसाधनम् ॥' इति । **काव्येन्दुप्रकाशे** तु—'यः पात्रस्य प्रवेशस्तद्वलितं चान्यवर्णनात्' इति विशेषोऽभिहितः अन्यपदार्थवर्णनेन पात्रप्रवेशो वलितमिति तदर्थः । प्रवृत्तकालवर्णनानुरूपपात्रप्रवेशलक्षणात्प्रवर्तकतो यत्किंचिद्वर्णनात्पात्रप्रवेशरूपवलितस्य भेदः स्पष्ट एव ॥

2. **नेपथ्येति** । नेपथ्यं जवनिका तत्रोक्तम् । 'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयः ॥

---

१. 'तत्र' घ.

समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ।
एषामामुखभेदानामेकं कंचित्प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ।
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वस्त्वितिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासङ्गिकमथापरम् ॥ ४२ ॥
अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥ ४३ ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थं तु [1]प्रासङ्गिकमितीष्यते ।

[1]अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्प्रासङ्गिकम् । यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि ॥ ४४ ॥

इह नाट्ये ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ ४५ ॥

तद्भेदानाह—

सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ ४६ ॥

त्यकादीनाम् । **तेन** प्रयुक्तामुखभेदेन । **अर्थं** वस्तु । **समाक्षिप्य** सूचयित्वा । **ततः** सूत्रधारगमनानन्तरम् ॥ अधिकारिज्ञानं तावदाधिकारिकज्ञानजनकम् । तच्चाधिकारज्ञानाधीनमित्यधिकारं निरूपयति—**अधिकार इति** । **तत्प्रभुः** फलस्वाम्यवान् । **तस्याधिकारिणः** ॥ **प्रसङ्गेन** निर्वृत्तं 'प्रासङ्गिकम् ॥ पताकास्थानमाह—**अर्थे** प्रयोजने । **तल्लिङ्गस्तत्सधर्मा** । **प्रयुज्यते** क्रियते । **आगन्तुकेन** अनभिसंहितेन । **भावेन** पदार्थेन ॥ **सहसा** अतर्कितकारणेन । **अर्थसंपत्तिः**

---

1. प्रासङ्गिकमिति । आनुषङ्गिकम् ॥

---

१. 'तस्य' घ.

यथा रत्नावल्याम्—'वासवदत्तेयम्' इति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या 'सागरिकेयम्' इति प्रत्यभिज्ञाय 'कथम् । प्रिया मे सागरिका ।

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना[1] ते,
त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम्[2] ।
चलितमपि[3] निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे[4]
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥'

इति फलरूपार्थसंपत्तिः पूर्वापेक्षयोपचारातिशयाद्गुणवत्युत्कृष्टा[1] ।

वचः सातिशयं श्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ४७ ॥

यथा वेण्याम्—

(रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥)

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनान्नेतृ[2]मङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम् ।

प्रयोजनान्तरापत्तिः । **उपचारतः** प्रीत्यनुकूलव्यापारात् ॥ **वासवदत्तेयमितीति** । वासवदत्तारूपधारिणी सागरिका संकेतं प्राप्ता, वासवदत्तया तद्विज्ञातमिति सागरिका वासवदत्तापरिभवभयेन गले पाशं दत्त्वा तत्रैव मर्तुमारब्धा, इति राज्ञः सागरिकायां वासवदत्ताभ्रमः । **तदुक्त्या** सागरिकोक्त्या । अत्र वासवदत्ताया अनुनयपूर्वकं सुरतं राज्ञोऽभिप्रेतम् । तदन्यस्याः सागरिकाया अनुनयपूर्वकसुरतस्यानुष्ठानम् । वासवदत्ता रुष्टेति विकलचित्तेन राज्ञा सागरिकाप्राप्तिरूपं कारणं तत्तर्कितं **फलं** सागरिकासुरतम् । **पूर्वापेक्षया** पूर्वसुरतस्वरूपापेक्षया ॥ **नानाबन्धो** विविधविशेषणसंबन्धः, **तत्समाश्रयं** तद्विषयकम् ॥ **रक्तेति** । सूत्रधारवचनमिदं रोषाद्भीमेनानूक्तम् । अत्र सामान्यलक्षणं संगमयति—**अत्रेति** । रक्तादीनां रक्तादिपदानाम् । आदिना प्रसाधितविग्रहपदयोर्ग्रहणम् । **रुधिर**-

---

1. **साहसेनेति** । साहसेन प्राणत्यागरूपेणेत्यर्थः ॥
2. **लतापाशमिति** । प्राणत्यागार्थं गृहीतमेतं पुरोवर्तिनं लतापाशम् ॥
3. **चलितमपीति** । गन्तुं प्रवृत्तमपि ॥
4. **जीवितेशे इति** । 'जीवितेशे' इत्यामन्त्रणम् । प्राणस्वामिनीति तदर्थः ॥

---

१. 'उत्कण्ठा' क. २. 'अमङ्गलप्रतिपत्तौ' क.

अर्थोपक्षेपकं[1] यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ४८ ॥

लीनमव्यक्तार्थम्, श्लिष्टेन संबन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतम्, सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपाद्यते यत्तत्तृतीयं पताकास्थानम् ।

यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के—'**कञ्चुकी**—देव, भग्नम् । **राजा**—केन । **कञ्चुकी**—भीमेन । **राजा**—कस्य । **कञ्चुकी**—भवतः । **राजा**—आः, किं प्रलपसि । **कञ्चुकी**—(सभयम्) देव, ननु ब्रवीमि । भग्नं भीमेन भवतः । **राजा**—धिग् वृद्धापसद, कोऽयमद्य ते व्यामोहः । **कञ्चुकी**—देव, न व्यामोहः । सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीक्वाण[1]बद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥ ४९ ॥

शरीरेति । अनयोर्मध्ये मण्डनमिति बोध्यम् । भीमक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहो **बीजम्**, तस्यार्थः प्रयोजनं शत्रुमारणम् । प्रधानफलमिति यावत् । तस्य **प्रतिपादनात्**सूचकात् । **नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ** नायकमङ्गलानुष्ठाने । तथा च प्रतिनायकमङ्गले चिन्तिते अप्रतिपत्तिसंहितेन प्रधानफलसूचनेन नायकमङ्गलानुष्ठानमिति द्वितीयं पताकास्थानकमिदमिति भावः । **अर्थोपक्षेपकमिति** । वक्ष्यमाणविष्कम्भकान्यतममित्यर्थः । **संबन्धयोग्येन** प्रस्तुतान्वयोपयुक्तेन । **अभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन** अप्रस्तुतबोधाभिप्रायेण प्रयुक्तेन ॥ **भग्नमिति** कर्त्रादीनामव्यक्तत्वम् । **भीमेनेति** । भवत इति च प्रस्तुते ऊरुभङ्गेऽप्यन्वययोग्यम् । मरुतेत्यादि विशेषनिश्चयः । अत्र रथकेतनभङ्गनिवेदनमभिमतम्, ऊरुभङ्गनिवेदनमुपपन्नम् । एतदेवोपपादयति—**दुर्योधनेति** । **संक्रान्तं** पर्यवसन्नम् ॥ **सुश्लिष्टः** सुसंबद्धः । **काव्ययोजितः**, न तु सभाभ्यन्तरतया काव्यप्रयोगा-

---

1. **किङ्किणीति** । किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका तस्याः क्वाणेन बद्धो जनित आक्रन्दः क्रन्दनं येन तदिव ॥

---

1. 'अर्थोपक्षेपणं' क-ख-ग.

यथा रत्नावल्याम्—

उद्दामोत्कलिकाविपाण्डुररुचं[1] प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थं सर्वसंधिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद्भूयो-[2]भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनचिदुक्तम्—'मुखसंधिमारभ्य संधिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति' इति, तदन्ये न मन्यन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा[1] वा प्रकल्पयेत् ॥ ५० ॥

अनुचितमितिवृत्तं यथा—रामस्य च्छद्मना[3] वालिवधः । तच्चोदात्तरा-

---

योग्यः । **प्रधानं** फलमेव अर्थान्तरं तदाक्षेपी तत्सूचकः ॥ **उद्दामेति** । उत्कटाभिरुद्गताभिः कलिकाभिर्विपाण्डुररुचम् । पक्षे—उत्कटोत्कण्ठया विपाण्डुररुचम् । 'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः । **प्रारब्धजृम्भां** प्राप्तप्रायप्रकाशाम् । पक्षे—विरहक्षीणतया लब्धजृम्भां । **आयास**मितस्ततो विक्षेपः, खेदं च । **श्वसनस्य** वायोः, निश्वासस्य च । **उद्गमैरविरलैः**, घनैर्वा । **आतन्वतीं** कुर्वतीम्, सूचयन्तीं च । **मदनेन** वृक्षविशेषेण, कामेन च सहिताम् । **देव्या** वासवदत्तायाः । यथा विरहक्लिष्टसागरिकादर्शनेन तस्यां क्रोधस्तथोद्यान(लता)दर्शनकृतकालविलम्बेनापीति भावः । अत्र भावी विरहक्लिष्टसागरिकासंगमः प्रधानमर्थः सूचितः । द्वितीये श्लेषवशेनैव प्रधानार्थसूचनम् । अत्र तु न तथेति भेदः । अत्र सागरिकाप्रसादे चिन्तिते देव्याः प्रसादोऽनुष्ठेयप्राय इति सामान्यलक्षणगमनम् ॥ **अन्यथा** उचितं यथा भवति तथा पुराणादिविरुद्धमपि स्वेच्छया कल्पयेत् ।

---

1. **अन्यथा वेति** । अत एव ध्वन्यालोके—'अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् ॥ भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनानचेतनवत् । व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया ॥' इत्यादि राजानकानन्दवर्धनाचार्यैः प्रतिपादितम् ॥

---

१. 'विपाण्डुर' क-ख-ग. २. 'भूयोऽपि' घ-पुस्तके नास्ति. ३. 'छलेन' क.

घवे नोक्तमेव । 'वीरचरिते तु वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्केष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च संमता ।
या च स्याद्वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥ ५१ ॥
अन्या च विस्तरा[2] सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

अङ्केषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वं तु यद्वस्तु तत्स्याद्वर्षादधोभवम् ॥ ५२ ॥

उक्तं हि मुनिना—

अङ्कच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।
तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥

एवं च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः कथांशास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद्दिने नैवोपपद्यते ।
अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥ ५३ ॥

के तेऽर्थोपक्षेपका इत्याह[3]—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ ५४ ॥

अदर्शनीया निषिद्धा । **वक्तव्यैव** अवश्यं वक्तव्या । अनावश्यकत्वेन संमता वक्तुरभीष्टा च । **दिनद्वयादिजा** दिनद्वयादिनिर्वर्त्या 'नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः' इत्यनेन (२७५ पृ.) तस्य अङ्के निषिद्धत्वेऽपि 'वर्षपर्यन्तम्' इति नियमार्थं पृथगुपादानम् । **अन्या** एकदिननिर्वर्त्या । **विस्तरा** अतिबहुला । तस्या अपि 'नातिविस्तरः' इत्यनेनाङ्के निषिद्धत्वात् । **अर्थोपक्षेपकैर्वक्ष्यमाणै**र्विष्कम्भकादिभिः । **वर्षादूर्ध्वं** वर्षातिरिक्तकालनिर्वर्त्यं य[4]द्वस्तु तद्वर्षादधोभवं वर्षाभ्यन्तरनिर्वर्त्यं यथा स्यात्तथा कल्पयेदित्यर्थः ॥ **अङ्कच्छेदे** विष्कम्भकादौ । **एवं** च वर्षादूर्ध्वमिति प्रतिप्रसवाभिधाने च । **दिनावसान इति** । एकदिननिर्वर्त्यमपि यद्दिनावसानकार्यं समग्रदिननिर्वर्त्यं तदपि विष्क[5]म्भकादिभिर्वाच्य-

---

1. सेति । सा सर्वा सूच्या सूचनीया ।

---

१. 'सुग्रीववीरचरिते तु' घ. २. 'विस्तरात्' क-ख-ग. ३. 'इत्याकाङ्क्षायामाह' घ. ४. 'यद्–' इत्यादि–'निर्वर्त्यं' इत्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. 'विष्कम्भादिवाच्यम्' पुस्तकान्तरे.

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ ५५ ॥
मध्येन[1] मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः[2] ॥ ५६ ॥

तत्र शुद्धो यथा—मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला । संकीर्णो यथा—रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः—

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ५७ ॥

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः[1] । यथा—वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनम् ।

अथ चूलिका—

अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका[3] ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ—'(नेपथ्ये[2]) । भो भो वैमानिकाः,

मित्यर्थः ॥ **वृत्ता**नामतीतानां **वर्तिष्य**माणानामागामिनाम् । **कथांशा**नामवान्तरार्थानां **निदर्श**को ज्ञापकः रूपकांशविशेषः । **मध्येन** मध्यमेन । कपालकुण्डलादिविलक्षणपात्रदर्शनेनैवैतत्प्रयुक्तविष्कम्भकवैलक्षण्यदर्शनं भवतीति भावः । **अनुदात्तोक्त्या** नीचोक्त्या नीचेनैव नीचाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः । एवं कारणसंकीर्णविष्कम्भकव्युदासः । शेषं 'वृत्तवर्तिष्यमाण–' इत्यादिविशेषणं विष्कम्भकवदत्र ज्ञेयम् । प्रथमाङ्के, कर्तव्ये प्रथमाङ्कादावित्यर्थः । **अस्य** प्रवेशकस्य । अत्रापि पात्र[3]वैलक्षण्यदर्शनेन विष्कम्भकादस्य वैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ **जवनिका** नटानां

1. मध्येनेति । नात्युच्चनीचं पात्रं मध्यमित्युच्यते ॥

2. नीचेति । अयमत्र निष्कर्षः—शुद्धसंकीर्णभेदेन द्विविधो विष्कम्भकः । तत्रैकद्विमध्यमपात्रप्रयुक्तः संस्कृतात्मकः शुद्धः, मध्यमनीचपात्रप्रयुक्तः संस्कृतप्राकृतात्मकः संकीर्ण इति ॥

3. चूलिकेति । अत्र विशेषः काव्येन्दुप्रकाशे–'अनिर्गताप्रविष्टैश्च नेपथ्यान्तर्गतैस्तथा । प्रयोजिता मध्यपात्रैः सूच्चिका चूलिका भवेत् ॥ कर्तव्याद्येतराङ्केषु स्यादादौ मध्य एव वा । सा खण्डाखण्डभेदेन द्विविधा परिकीर्तिता ॥ आद्यान्तः स्याद्द्वितीया तु सप्रवेशविनिर्गमा ॥' यस्यां प्रवेशविनिर्गमौ प्रत्यक्षसिद्धौ साङ्कबहिर्भूता द्वितीया चूलिका ॥

१. 'च' इत्यधिकं घ-पुस्तके. २. इतोऽग्रे 'पात्रैः सूचितः, अथाङ्कावतारः' इत्यधिकं क-पुस्तके. ३. 'पात्र' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि ।' इत्यादि । [1]रामेण परशुरामो जितः ।' इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

अथाङ्कावतारः—

अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ॥ ५८ ॥
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्का[1]वतार इति स्मृतः ।

यथा अभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्गविशेष इवावतीर्णः ।

अथामुखम्—

यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला ॥ ५९ ॥
त[2]दङ्कमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकं च तत् ।

यथा—मालतीमाधवे प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च[2] प्रसङ्गात्संनिवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्कान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ॥ ६० ॥

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा **वीरचरिते** द्वितीयाङ्कान्ते—'(प्रविश्य ।) **सुमन्त्रः**—भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । **इतरे**—क्व भगवन्तौ । **सुमन्त्रः**—महाराजदशरथस्यान्तिके । **इतरे**—तत्तत्रैव गच्छावः' इत्यङ्कपरिसमाप्तौ । '(ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः ।)' इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यम्,

---

वेषस्थानम् । **अङ्कानाम**ङ्कनिबन्धनीयवस्तूनां यत्केवलं बीजार्थस्य ख्यापनं सूचनं तदप्यङ्कमुखम् । **भूमिका** वेषरचना । **परिक्षिप्ते**ति आकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेणाङ्कमुखमाह— **अङ्कान्तेति । छिन्नाङ्कस्य** भिन्नाङ्कस्य विष्कम्भकस्य । प्रथमा-

---

1. **अङ्कावतार इति** । मुनिनाप्येकोनविंशाध्याये उक्तम्—'अङ्कान्तरेऽथवाङ्के निपतति यस्मिन्प्रयोगमासाद्य । बीजार्थयुक्तियुक्तो ज्ञेयो ह्यङ्कावतारोऽसौ ॥' इति ॥

2. **अङ्केति** । मुनिरप्याह—'विश्लिष्टमुखमङ्कस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा । यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कमुखमुच्यते ॥' इति ॥

---

१. 'अनेन' इत्यधिकं क-ख-पुस्तकयोः. २. 'च' क-पुस्तके नास्ति.

इति । एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु—'अङ्कावतरणेनैवेदं गतार्थम्' इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।
यदा संदर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥ ६१ ॥
कार्यो विष्कम्भको नाट्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः ।

यथा—रत्नावल्यां यौगंधरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ ६२ ॥
आदावेव तदाङ्के स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ।

यथा—शाकुन्तले ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ॥ ६३ ॥
अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ।

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं धनिकेन—

'न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।
रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥' इति ।

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ ६४ ॥
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ।

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

तत्र बीजम्—

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ॥ ६५ ॥

ङ्कादावपि कर्तव्यतामाह—**अपेक्षितमिति** । आकाङ्क्षितमित्यर्थः । **परित्यज्य** विच्छिद्य । **शेषं** सरसं वस्तु । **आमुखानन्तरं** प्रस्तावनानन्तरमेव । **आमुखाक्षेपसंश्रयः** आमुखसूचितः । **विष्कम्भका**द्यैरपीत्यर्थः । **अधिकारिणः** प्रधानफलप्रभोः ॥ **वस्त्वलंकार**लक्षणैः वस्त्वलंकारस्वरूपैः ॥ **बहुधा विसर्पति**

---

1. विष्कम्भकाद्यैरिति । यदुक्तं महर्षिणाष्टादशाध्याये—'अङ्के प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि । न वधः कर्तव्यः स्याद्यस्तत्र स नायकः ख्यातः ॥ अवतरणमेव कार्यं संधिर्वा ग्रहणमेव वा नित्यम् । बहुभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद्वापि ॥' इति ॥

---

१. 'यथा' इत्यधिकं क·ख·ग पुस्तकेषु.

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ।

यथा—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्यलालितो यौगंधरायणव्यापारः । यथा वा—वेण्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ ६६ ॥

यथा—रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति 'उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षम् ।) कधं एसो सो उदअणणरिन्दो' इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।

सहकारियोगेनोपचितं सद्विविधावान्तरकार्याणि जनयति । **फलस्य** प्रधानफलस्य । **प्रथमः** प्रधानम् ॥ **दैवानुकूल्यलालितो** दैवानुगुण्योपचितः ॥ **द्रौपदीकेशसंयमनं** प्रधानफलम् । शत्रुवधादीन्यवान्तरफलानि ॥ उच्छेदकारणमनन्तरोत्थापनहेतुः ॥ **कधमित्यादि** । 'कथमेष स उदयननरेन्द्रः' इति संस्कृतम् ॥ **व्यापि** निर्वहणपर्यन्तं स्थायि, [1]पात्रान्तरनिष्पाद्यं प्रधानफलसाधनं **प्रासङ्गिकम्** । **वृत्तं**

---

1. **बीजमिति** । अत्र विशेषो मातृगुप्ताचार्यैरभिहितः—'फले यस्य हि संहारः फलबीजं तु तद्भवेत् । वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायकः ॥' इति । पूर्वमल्पोद्दिष्टः पश्चाद् बहुधा विस्तारशाली कार्यफलको हेतुविशेषो बीजवद् बीजमित्युच्यते ॥

2. **अवेति** । अवान्तरकथाविच्छेदे तत्संधानकारी विन्दुः । उच्छेदकारणमिति जले तैलविन्दुवत्प्रसारित्वाद् विन्दुरिति व्यपदिश्यते ॥

3. **उदयनस्येति** । 'अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवावास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् । संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुपः पादांस्तवासेवितुं प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते ॥' इति तु समस्तम् ॥'

4. **व्यापीति** । यदुक्तं भरतेन—'यद्वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् । प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥' इति ॥

---

१. 'पात्रान्तर–' इत्यादेः–'मोक्षादिप्राप्त्यादि' इत्यन्तस्य स्थाने "वृत्तं चरितं फलान्तरम् । पताकेति केषांचिन्मतं दूषयति—**पताका**नायकस्येति । फलान्तरं प्रकृतप्रयोजनानुपकारि 'न पताका' इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—गर्भ इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य पताका निर्वहणपर्यन्तमस्ति । इदं तु गर्भादौ नायकस्य फलान्तरे प्रासङ्गिकत्वेनैव लाक्षणिकपताकापदप्रयोगसत्त्वेऽपि तस्य व्यापकत्वाभावेन पताकालक्षणाव्याप्तिरिति तस्या लक्ष्यत्वमङ्गीकरोति पताका नायकस्येति । लक्ष्यत्वाङ्गीकारे स्वव्याप्तिं दर्शयति—गर्भ इति । निर्वाहः समाप्तिः । तस्य फलान्तरस्य समाप्यत इति नास्य पताकात्वमिति भावः । ननु तत्र मुनेः पताकापदप्रयोगात्सैव पताका । सत्यम् । स च लाक्षणिको न मुख्य इत्याह—**यत्त्विति** । नायकफलं नायकस्य प्रासङ्गिकं फलान्तरं न तु वास्तविकी पताका ।

यथा—रामचरिते सुग्रीवादेः वेण्यां भीमादेः, शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम् ।

पताकानायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ॥ ६७ ॥
गर्भे संधौ विमर्शे वा निर्वाहस्तस्य जायते ।

यथा—सुग्रीवादे राज्यप्राप्त्यादि । यत्तु मुनिनोक्तम्—

'आ गर्भादा विमर्शाद्वा पताका विनिवर्तते ।' इति,

तत्र 'पताकेति । पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्' इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ६८ ॥

यथा—कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादः ।

प्रकरीनायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ।
अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥ ६९ ॥

कर्म । व्यापीत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**पताकेति** ॥ पताकाया नायकस्य स्वामिनः स्वकीयं स्वमात्रोपकारि यत्फलान्तरं 'न पताका-' इत्यनुषङ्गेणान्वयः । अस्य व्यापकत्वाभावमुपपादयति—**गर्भे इति** । 'संधौ' इति काकाक्षिन्यायेन उभयत्रान्वेति । **निर्वाहः** समाप्तिः । **तस्य** फलान्तरस्य ॥ फलान्तरे मुनेः पताकापदप्रयोगस्याभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्यानेन गौणत्वमुपपाद्य स्वोक्तविरोधं परिहर्तुमाह—**यत्त्विति** । **तत्र** मुनिवचने । **पता**कां पताकापदम् । गौण्या वृत्त्या नायकफलं पताकानायकस्य फलान्तरम् । गौणत्वे हेतुमाह—**निर्वहणेति** ॥ प्रकरीमाह—**प्रासङ्गिकमिति** । प्रदेशस्थमेकदेशवृत्ति । प्रासङ्गिकपदव्यावृत्तिमाह—**प्रकरीति** । प्रकरीनायकस्य प्रकरीस्वामिनः । स्वकीयं फलान्तरं प्रकृतानुपयोगि । 'न प्रकरी' इत्यनुषङ्गेणान्वयः । यथा जटायोर्मोक्षादिप्राप्त्यादि । कार्यमाह—**अपेक्षितमिति** । आकाङ्क्षितम् । न तु प्रासङ्गिकमित्यर्थः । **आरम्भ** उपाये प्रथमप्रवृत्तिः । **यन्निब-**

---

1. आ गर्भादिति । एतदुत्तरार्धं तु 'कस्माद्यस्मान्निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ॥' इति ॥

2. प्रकरीति । भावप्रकाशिकायां तु विशेषः—'शोभायै वैदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः । अथर्तुवर्णनादिस्तु प्रसङ्गे प्रकरी भवेत् ॥' इति । यथा शाकुन्तले षष्ठाङ्के—'ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।' इत्यादिना 'नेपथ्ये' इत्यन्तेन ॥

तत्र हेतुः—निर्वहणेति । प्रदेशस्थमेकदेशवृत्ति । सुग्रीवराज्यप्राप्त्यादौ प्रासङ्गिकप्रदेशस्थे नायकफलान्तरे प्रकरीव्यवहाराभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति प्रकरीलक्षणे तद्भेदं निवेदयातिव्याप्तिमुद्धरति—"प्रकरीति" इति पाठभेदः पुस्तकान्तरे.

समापनं तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्यमिति संमतम् ।

यथा—रामचरिते रावणवधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ॥ ७० ॥

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ।

तत्र

भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ७१ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थे यौगंधरायणस्यौत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् ।

प्रयत्नस्तु[1] फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।

यथा **रत्नावल्याम्**—'तह वि ण अत्थि अण्णो दंसणउवाओ त्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्सम् ।' इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिर्वत्सराजसंगमोपायः । यथा च—**रामचरिते** समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः ॥ ७२ ॥

यथा—**रत्नावल्यां** तृतीयेऽङ्के वेषपरिवर्तनाभिसरणादेः संगमोपायाद्वासवदत्तारुक्षणापायशङ्कया चानिर्धारितैकान्तसंगमरूप[१]फलप्राप्तिप्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्त[२]फलप्राप्तिः ।

यथा **रत्नावल्याम्**—'**राजा**—देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं

न्धनः यदृच्छाप्रयोज्यः । **समापनं** सामग्रीसमवधानम् ॥ **अवस्था** अङ्गानि ॥ **औत्सुक्य**मुत्कटरागः । '**नायकश्च** नायिकादयश्च' इति विग्रहः । अतो नैकशेषः ॥ **तह वीति** । 'तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामि ।' इति संस्कृतम् ॥ उपायश्च अपायस्य प्रतिबन्धकस्य शङ्का च

---

1. प्रयत्न इति । यदुक्तं नाट्यशास्त्रे—'अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥' इति ॥

---

१. 'रूप' इति क-पुस्तके नास्ति. २. 'सङ्ग' इत्यधिकं क-पुस्तके.

पश्यामि ।' इति देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥ ७३ ॥

यथा—रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणफलान्तरलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।
पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः, पञ्च संधयः ॥ ७४ ॥

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंबन्धः[1] संधिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ।

तद्भेदानाह—

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श[2] उपसंहृतिः ॥ ७५ ॥
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।

यथोद्देशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ॥ ७६ ॥
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।

यथा—रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के—

फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः ॥ ७७ ॥
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत् ।

ताभ्याम् । प्राप्तेः फलप्राप्तेः **संभवः** संभावना । संशय इति यावत् ॥ **सावस्थेति** । समग्रस्यानेकफलस्य य उदयः सा फलयोगः फलागमो नामावस्था । **अन्यत्र** वीरचरितादौ सीतालाभादिसहितो रावणवधादिः ॥ संधिमाह—**यथासंख्यमिति** । आभिरनन्तरोक्ताभिः ॥ **अस्य** संधेः । **क्रमा**दुद्देशक्रमात् ॥ **अर्थो** वस्तु, **रसः** शृङ्गारादिः, तयोः संभवो व्यञ्जनं यत्र । **लक्ष्यालक्ष्य** इव किंचिल्लक्ष्य

---

1. अन्तरेति । मन्दारमरन्देऽप्युक्तम्—'मुख्यप्रयोजनवशात्तथाङ्गानां समन्वये । अवान्तरार्थसंबन्धः संधिः संधानरूपतः ॥' इति ॥

---

१. 'च' क. २. 'विमर्ष' घ.

यथा—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसंगता-विदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किंचिदुन्नीयमानस्योद्देशरूप उद्भेदः ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किंचन ॥ ७८ ॥
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः ।

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—'**सुसंगता**—सहि, अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थेण गहिदा वि कोवं ण मुञ्चसि ।' इत्यादौ समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः । तृतीयेऽङ्के—'तद्वार्तान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः ।' इत्यन्वेषणम् । '**विदूषकः**—ही ही भोः, कोसम्बीरज्जलाभेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम स आसादो पियवअणं सुणिअ भविस्सदि ।' इत्यादावुद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानाद् ह्रासः । सागरिकायाः संकेतस्थानगमनेऽन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः । अथ विमर्शः—

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ॥ ७९ ॥
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः ।

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ—'**अनसूया**—पिअंवदे, जइ वि

इत्यर्थः । उद्भेद उद्देशः, अनुरागरूपबीजस्य ॥ **सुसंगता** सागरिकाया वयस्या ॥ **प्रागुद्भिन्नस्य** प्रतिमुखोद्दिष्टस्य । ह्रासस्तिरोभावः ॥ **सहीति** । 'सखि, अदक्षिणेदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा हस्तेन गृहीतापि कोपं न मुञ्चसि ।' इति संस्कृतम् । **ही हीति** । 'कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य (हृदय) परितोषो यादृशो मम सकाशादद्य प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यति ।' इति संस्कृतम् ॥ **शापाद्यै-रित्याद्यपदेन** भयादिग्रहणम् । **सान्तरायो** विघ्नाश्लिष्टः । भयेन सान्तरायो यथा—रत्नावल्यां सागरिकासंगमोपायः, वत्सराजानुरागो वासवदत्ताभयालिङ्गितः ॥ **पिअंवदे इति** । 'प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृत्तकल्याणा प्रियसखी

---

1. फलेति । नाट्यशास्त्रेऽपि—'उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा । पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥' इति ॥

2. यत्रेति । नाट्यशास्त्रेऽपि—'गर्भान्निर्भिन्नबीजार्थो विलोभनकृतोऽपि वा । क्रोधव्यसनजो वापि स विमर्श इति स्मृतः ॥' इति ॥

गन्धव्वेण विवाहेण णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही सउन्तला अणुरूवभत्तुभाइणी संवुत्तेति निव्वुदं मे हिअअम्, तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जम् ।' इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षिप्ताच्छ[1]कुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्प्रागर्थसंचयः शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः ।

अथ निर्वहणम्—

बीज[1]वन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ८० ॥
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा **वेण्याम्**—'**कञ्चुकी**—(उपसृत्य । सहर्षम् ।) महाराज, वर्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणीकृतसर्वशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः ।' इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थयोजनम् ।

यथा वा—शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ।

एषामङ्गान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ ८१ ॥
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥ ८२ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ।

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः ।

शकुन्तला अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्तेति निर्वृत्तं मे हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।' इति संस्कृतम् ॥ **मुखादी**त्यादिना प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शानां ग्रहणम् । मुखादयोऽर्था इतिवृत्तभागाः । **विप्रकीर्णा** उपक्षिप्ताः । **यथायथं** स्वस्वस्थाने । **एकार्थ**मेकप्रयोजनम् । **उपनीयन्ते** युज्यन्ते । 'ऐक्यार्थम्' इति पाठे एकवाक्यत्वार्थमुपनीयन्ते । प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥ **मुखसं**ध्यादयश्च बीजं चेति विग्रहः ॥ एषां मुखादीनाम् । द्वादशमुखसंध्यङ्गान्याह—**उपक्षेप इति** । समुत्पत्तिः संक्षेपेण उपक्षे-

---

1. बीजेति । सुधाकरेऽप्युक्तम्—'मुखसंध्यादयो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । महाप्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥' इति ॥

---

१. 'शकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्' इति घ-पुस्तके नास्ति.

यथा वेण्याम्—'भीमः[1]—

[1]लाक्षागृहानल-विषान्न-सभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशा-
न्स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥'

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ८३ ॥

यथा तत्रैव—

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु[2] शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
[2]जरासंधस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा भीमः संधिं विघटयति यूयं घटयत ॥'

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः—

यथा तत्रैव—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
[3]स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

पणम् । क्वचित् 'समुत्क्षिप्तिः' इति पाठः ॥ **लाक्षेत्यादि** । अत्र वैरप्रकाशनेनात्मसंभावनया च वैरोद्धारप्रकारस्येतिवृत्तस्य सूचनम् ॥ **बाहुल्यम**तिशयेन सूचनम् ॥ **मम** भीमस्य क्रुधा । **शिशु**त्वेनात्मनिर्देशः । **आर्यो** युधिष्ठिरः । **युवां** नकुलसहदेवौ । **विरूढं** निश्चितं विशालं च । अत्र संधिविघटनेन वैरोद्धरणप्रकारस्याधिकसूचनम् । अस्याधिकसूचितस्य निष्पत्तिर्निश्चयापत्तिः ॥ **स्त्यानेति** । स्त्यानेन समूहेन अवनद्धं संबद्धं यद् घनं निबिडं शोणितं तेन शोणः पाणिर्यस्य सः । **उत्तंसयि-**

---

1. **लाक्षेति** । लाक्षया निर्मितं गृहं लाक्षागृहं तत्र दत्तोऽनलो वह्निः । विषेण मिश्रितमन्नम् । द्यूतक्रीडार्थं सभायां प्रवेशः । एतैः ॥

2. **जरेति** । जन्मकाले मगधराजस्य शरीरं द्विखण्डमासीत्, तत्पुनर्जरानामिकया राक्षस्या योजितम्, तस्माज्जरासंध इति नाम जातम् ॥

3. **स्त्यानेति** । स्त्यानं स्निग्धम् । 'स्त्यानं स्निग्धे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरपि' इति मेदिनी । अवनद्धं लग्नं यद् घनं सान्द्रं शोणितं रक्तं तेन शोणौ रक्तवर्णौ पाणी यस्य सः ॥

---

१. 'भीमः' इति क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्ति. २. 'च खलु' क.

अत्रोपक्षेपो नामेतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रम्। परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम्। परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनम्। इत्येषां भेदः। एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति। अङ्गान्तराणि त्वन्यथापि।

गुणाख्यानं विलोभनम्।

यथा तत्रैव—'**द्रौपदी**—णाध, किं दुक्करं तए परिकुविदेण।' यथा वा मम **चन्द्रकलायां** चन्द्रकलावर्णने—'सेयम्, तारुण्यस्य विलासः—' इत्यादि (१२० पृ.)। यत्तु शाकुन्तलादिषु '[1]ग्रीवाभङ्गाभिरामं—' इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्बीजार्थसंबन्धाभावान्न संध्यङ्गम्। एवमङ्गान्तराणामप्यूह्यम्।

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः—

यथा—**वेण्यां** सहदेवो भीमं प्रति—'आर्य, किं महाराजसंदेशोऽयमव्युत्पन्न एवार्येण गृहीतः।' इत्यतः प्रभृति यावद्भीमवचनम्।

'युष्मान्ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम्॥' इति।

[2]प्राप्तिः सुखागमः॥ ८४॥

यथा तत्रैव—'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्—' इत्यादि (२४२ पृ.)। '**द्रौपदी**—(श्रुत्वा। सहर्षम्।) णाध, अस्सुदपुव्वं क्खु एदं वअणम्। ता पुणो पुणो भण।'

ष्यति विभूषयिष्यति। अत्रात्यन्तसूचितस्य निश्चयोपादानम्॥ उपक्षेपादीनां त्रयाणां भेदं स्पष्टयति—**अत्रेत्यादिना। किमिति।** 'किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन।' इति संस्कृतम्॥ ह्रा (विला) सः प्रकाशः। **बीजार्थस्य** कार्यस्य। **एवमङ्गान्तराणामिति।** बीजार्थसंबन्धेऽङ्गत्वम्। नान्यथेत्यर्थः॥ **युक्तिः** कर्तव्यत्वनिश्चयः। अव्युत्पन्नोऽविचार्यः॥ ह्रेपयति लज्जयति। **णाधेति।** 'नाथ, अश्रुतपूर्वं खल्विदं

---

1. ग्रीवेति। 'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्। दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥' इति तु समस्तम्॥
2. प्राप्तिरिति। नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते॥' इति॥

---

१. क-ख-ग-पुस्तकेषु श्लोकोऽयं संपूर्ण एव लिखितः.

यथा वेण्याम्—'भीमः—

लाक्षागृहानल-विषान्न-सभाप्रवेशैः[1]
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशा-
न्स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥'

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥ ८३ ॥

यथा तत्रैव—

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासंधस्योरःस्थलमिव[2] विरूढं पुनरपि
क्रुधा भीमः संधिं विघटयति यूयं घटयत ॥'

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः—

यथा तत्रैव—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-[3]
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

पणम् । क्वचित् 'समुत्क्षिप्तिः' इति पाठः ॥ **लाक्षेत्यादि** । अत्र वैरप्रकाशनेनात्मसंभावनया च वैरोद्धारप्रकारस्येतिवृत्तस्य सूचनम् ॥ **बाहुल्यमतिशयेन** सूचनम् ॥ **मम** भीमस्य क्रुधा । **शिशुत्वे**नात्मनिर्देशः । **आर्यो** युधिष्ठिरः । **युवां** नकुलसहदेवौ । **विरूढं** निश्चितं विशालं च । अत्र संधिविघटनेन वैरोद्धरणप्रकारस्याधिकसूचनम् । अस्याधिकसूचितस्य निष्पत्तिर्निश्चयापत्तिः ॥ **स्त्यानेति** । स्त्यानेन समूहेन अवनद्धं संबद्धं यद् घनं निबिडं शोणितं तेन शोणः पाणिर्यस्य सः । **उत्तंसयि-**

---

1. **लाक्षेति** । लाक्षया निर्मितं गृहं लाक्षागृहं तत्र दत्तोऽनलो वह्निः । विषेण मिश्रितमन्नम् । द्यूतक्रीडार्थं सभायां प्रवेशः । एतैः ॥

2. **जरेति** । जन्मकाले मगधराजस्य शरीरं द्विखण्डमासीत्, तत्पुनर्जरानामिकया राक्षस्या योजितम्, तस्माज्जरासंध इति नाम जातम् ॥

3. **स्त्यानेति** । स्त्यानं स्निग्धम् । 'स्त्यानं स्निग्धे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरपि' इति मेदिनी । अवनद्धं लग्नं यद् घनं सान्द्रं शोणितं रक्तं तेन शोणौ रक्तवर्णौ पाणी यस्य सः ॥

---

१. 'भीमः' इति क-ख-ग-पुस्तकेषु नास्ति. २. 'च खलु' क.

अत्रोपक्षेपो नामेतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपण-मात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनम् । इत्येषां भेदः । एतानि चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि त्वन्यथापि ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ।

यथा तत्रैव—'**द्रौपदी**—णाध, किं दुक्करं तए परिकुविदेण ।' यथा वा मम **चन्द्रकलायां** चन्द्रकलावर्णने—'सेयम्, तारुण्यस्य विलासः—' इत्यादि (१३० पृ.) । यत्तु **शाकुन्तलादिषु** 'ग्रीवाभङ्गाभि[1]रामं—' इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्बीजार्थसंबन्धाभावान्न संध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्यूह्यम् ।

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः—

यथा—**वेण्यां** सहदेवो भीमं प्रति—'आर्य, किं महाराजसंदेशोऽयमव्युत्पन्न एवार्येण गृहीतः ।' इत्यतः प्रभृति यावद्भीमवचनम् ।

'युष्मान्हेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥' इति ।

[2]प्राप्तिः सुखागमः ॥ ८४ ॥

यथा तत्रैव—'मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्—' इत्यादि (२४२ पृ.) । '**द्रौपदी**—(श्रुत्वा । सहर्षम् ।) णाध, अस्सुदपुव्वं क्खु एदं वअणम् । ता पुणो पुणो भण ।'

ष्यति विभूषयिष्यति । अत्रात्यन्तसूचितस्य निश्चयोपादानम् ॥ उपक्षेपादीनां त्रयाणां भेदं स्पष्टयति—**अत्रेत्यादिना** । **किमिति** । 'किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन ।' इति संस्कृतम् ॥ हा (विला) **सः** प्रकाशः । **बीजार्थस्य** कार्यस्य । **एवमङ्गान्तराणामिति** । बीजार्थसंबन्धेऽङ्गत्वम् । नान्यथेत्यर्थः ॥ **युक्तिः** कर्तव्यत्वनिश्चयः । **अव्युत्पन्नो**ऽविचार्यः ॥ **हेपयति** लज्जयति । **णाधेति** । 'नाथ, अश्रुतपूर्वं खल्विदं

---

1. **ग्रीवेति** । 'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् । दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥' इति तु समस्तम् ॥

2. **प्राप्तिरिति** । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ॥' इति ॥

---

१. क-ख-ग-पुस्तकेषु श्लोकोऽयं संपूर्ण एव लिखितः.

बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव—'(नेपथ्ये ।) भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः, श्रूयताम्—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

अत्र 'स्वस्था भवन्तु मयि जीवति—' इत्या (२८६ पृ.)दिबीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात्समाधानम् ।

सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ८५ ॥

यथा बालचरिते—

'उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यं च पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥'

यथा वा मम **प्रभावत्याम्**—'नयनयुगासेचनकम्—' इत्यादि (२०४ पृ.) ।

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।

यथा—**वेण्यां** द्रौपदी युद्धं स्यान्न वेति संशयाना तूर्यशब्दानन्तरम् 'णाध, किं दाणिं एसो पलअजलहरत्थणिदमत्थरो खणे खणे समरदुन्दुभी ताडीअदि ।'

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः—

यथा तत्रैव—'**द्रौपदी**—णाध, पुणो वि तए समासासइदव्वा ।

वचनम् । तत्पुनः पुनर्भण ।' इति संस्कृतम् । **आगमनं** प्रधाननायकाभिमतत्वेन ज्ञानम् ॥ **द्यूत**मक्षक्रीडैवारणिर्निर्मन्थनकाष्ठं तेन संभृतमुत्पादितम् ॥ **उत्साहातिशयमिति** । श्रीरामं प्रति भार्गवस्योक्तिरियम् । **बाल्यम**विचारितं कर्म हरकार्मुकभङ्गरूपम् । यद्वा बाल्यं बालकत्वम् । बालकेन सह समरः कर्तव्य इति दुःखम् । अत्र भार्गवस्य श्रीरामपराभवोद्यमरूपोऽर्थः सुखदुःखाभ्यां विहितः ॥ **कुतूहलोत्तराः** कौतुकबहुलाः ॥ **णाध किमिति** । 'नाथ, किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमन्थरः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।' इति संस्कृतम् ॥ **प्ररोहो** भव-

---

1. **महदिति** । नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैर्महदिति योजना ॥

---

१. 'कुले' ख-ग; 'बले' घ.

भीमः—

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥'

करणं पुनः ॥ ८६ ॥

प्रकृतार्थसमारम्भः—

यथा तत्रैव—'देवि, गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय ।' इति ।

भेदः [1] संहतभेदनम् ।

यथा तत्रैव—'अत एवाद्यप्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।' [2] केचित्तु 'भेदः प्रोत्साहना' इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि—

विलासः परिसर्पश्च वि[२]धुतं ता[३]पनं तथा ॥ ८७ ॥
नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा [४]प्रगमनं पुनः ।
विरो[५]धश्च प्रतिमुखे तथा स्यात्पर्युपासनम् ॥ ८८ ॥
पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

तत्र

समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥ ८९ ॥

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः । यथा **शाकुन्तले**—

त्रायत्वेनोद्भावनम् ॥ **णाधेति** । 'नाथ, पुनरपि त्वया समाश्वासयितव्या ।' इति संस्कृतम् ॥ **विधुरिताननं** नतमुखम् ॥ **प्रकृतार्थस्य** सम्यगारम्भः ॥ **संहतानाम**विरुद्धकर्मत्वेन मिलितानां भेदनं संघाताच्चालनम् ॥ त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गान्याह—**विलास इति** ॥ तदर्था तदुपभोगार्था । **समीहा** स्पृहा ॥ **तस्याः** प्रियायाः भावः सुरतचेष्टा च दर्शनं च ते आयासति वाञ्छति । **रतिं** प्रीतिम् ।

---

1. भेद इति । ऋषिणाप्युक्तम्—'संघातभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः॥' इति ॥
2. केचिदिति । दशरूपककारादयः ॥

---

१. 'संहति' क-ख-ग-घ. २. 'विधूतं' क. ३. 'तपनम्' क-ख-ग. ४. 'प्रगयणम्' इति नाट्यशास्त्र-दशरूपकस्थः पाठः. ५. 'निरोधः' इति नाट्यशास्त्र-दशरूपकस्थः पाठः.

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।
अकृतार्थेऽपि[1] मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥'

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

यथा शाकुन्तले—'राजा—भवितव्यमत्र तया । तथा हि ।

अभ्युन्नता[2] पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥'

कृतस्यानुनयस्यादौ विधुतं त्वपरिग्रहः ॥ ९० ॥

यथा तत्रैव—'अलं वो अन्तेउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण ।' केचित्तु[3] 'विधुतं स्यादरतिः' इति वदन्ति ।

उपायादर्शनं यत्तु तापनं[4] नाम तद्भवेत् ।

अकृतार्थे अकृतकार्ये । **उभयोः** प्रियाभावदर्शनयोः प्रार्थना कामना ॥ **इष्टस्य** अभीष्टस्य **नष्टस्य** अदृष्टस्य **अनुसरणम**न्वेषणम् ॥ **अवगाढा** अतिनिम्ना । **पदपङ्क्तिः** पदचिह्नश्रेणी ॥ **अलं वो इति** । 'अलं वोऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन राज-

---

1. **अकृतेति** । मनसिजेऽकृतार्थेऽप्युभयप्रार्थना स्वस्वाभिलाषो रतिं रागं यतः कुरुते प्रीतिमुत्पादयति । अहं तत्र गमिष्यामि, तामेवं वक्ष्य इत्यात्माभिलाषः । एवं मां प्रति तस्या अप्यभिलाषो मनसिजेऽकृतार्थे संभवति ॥

2. **अभ्युन्नतेति** । पुरस्तात्पादाग्रभागेऽभ्युन्नता । उन्नतत्वं च पश्चाद्भागापेक्षया । पश्चात्पार्ष्णिदेशे ॥

3. **केचिदिति** । दशरूपककारादयः । काव्येन्दुप्रकाशकारा अपि 'इष्टानवाप्तिरचिन्तारतिर्विधुतमुच्यते ।' इति तल्लक्षणं वदन्ति । 'श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकैर्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोपलानां श्रियम् । चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥' इत्युदाहरन्ति च ॥

4. **तापनमिति** । दशरूपके तु तापनस्थले शमो निर्दिष्टः । तथा च तद्वाक्यम्—'तच्छमः शमः' इति । तच्छन्देन पूर्वनिर्दिष्टा अरतिर्गृह्यते तस्या उपशमः शम इति तदर्थः । यथा रत्नावल्याम्—'राजा—वयस्य, अनया लिखितोऽहमिति यत्सत्यम्, आत्मन्यपि मे बहुमानः । तत्कथं न पश्यामि ।' इति प्रक्रमे 'सागरिका—(आत्मगतम् ।) हिअअ, समस्सस । मणोरहो वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो ।' इति किंचिदरत्युपशमाच्छम इति तदुदाहरणम् । काव्येन्दुप्रकाशेऽपि 'शमोऽरतिशमो ज्ञेयः' इति तथैव लक्षणम् । शाकुन्तले—"शकुन्तलायामनुरक्तस्य राज्ञो ब्राह्मणकन्यात्वेनारतौ पुनः 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा—' इत्यादिनारतेरुपशमाच्छमः" इत्युदाहरणमात्रे भेदः । मन्दारमरन्देऽप्येवमेव तल्लक्षणं विहितम् ॥

---

१. 'दृष्ट' क. २. 'विधूतं' ग.

यथा रत्नावल्याम्—'सागरिका—

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा ।
पियसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कम् ॥'

[1]परिहासवचो नर्म—

यथा रत्नावल्याम्—'सुसंगता—सहि, जस्स किदे तुमं आअदा सो अअ दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका—(साभ्यसूयम् ।) कस्स किदे अहं आअदा । 'सुसंगता—अलं अण्णसंकिदेण । णं चित्तफलअस्स ।'

द्युतिस्तु परिहासजा ॥ ९१ ॥

नर्मद्युतिः—

यथा तत्रैव—'सुसंगता—सहि, अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एव्वं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि । सागरिका—(सभ्रभङ्गमीषद्विहस्य ।) सुसंगदे, दाणिं वि कीलिदं न विरमसि ।' केचित्तु—'दोष[2]स्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः' इति वदन्ति ।

[3]प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।

र्षिणा उपरुद्धेन ।' इति संस्कृतम् । सख्या कृतस्य राजावस्थानानुनयस्य राज्ञा अपरिग्रहः ॥ अरतिरवज्ञा ॥ दुल्लहेति । 'दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा । प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम् ॥' इति संस्कृतम् । णवरिअ-शब्दः केवलार्थो देशी । सहीति । 'सखि, यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।' इति संस्कृतम् । 'कस्य कृते अहमागता ।' इति संस्कृतम् । 'अलमन्यशङ्कितेन । ननु चित्रफलकस्य ।' इति संस्कृतम् ॥ 'सखि, अदक्षिणेदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा हस्तावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसि ।' इति संस्कृतम् । 'सुसंगते, इदानीमपि क्रीडितं न विरमसि ।' इति संस्कृतम् ॥ उत्तरमुत्कृष्टतरमुत्तरं यस्य

---

1. परीति । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'क्रीडार्थं विहितं यत्र हास्यं नर्मेति तत्स्मृतम् ।' इति ॥

2. दोषेति । तथा च भरतः—'दोषप्रच्छादनार्थं तु नर्मद्युतिरिति स्मृतम् ।' इति । काव्येन्दुप्रकाशकारोऽपि 'नर्मद्युतिः कोपगुप्तिः' इति तल्लक्षणं चकार ॥

3. प्रगमनमिति । मन्दारमरन्देऽप्युक्तम्—'तस्यानुरागबीजस्य चोत्तरोत्तरभाषणैः । प्रकाशनं प्रगमनमिति नाट्यविदो विदुः ॥' इति ॥

---

१. 'सखी मेवंवदन्त्या शकुन्तलया राज–कृत–स्यानुनयस्यापरिग्रहः' इति पुस्तकान्तरे पाठः.

यथा **विक्रमोर्वश्याम्**—'**उर्वशी**—जअदु जअदु महाराओ। **राजा**—मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते।' इत्यादि।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः—

यथा **चण्डकौशिके**—'**राजा**—नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः।'

कृतस्यानुनयः पुनः[1] ॥ ९२ ॥

स्यात्पर्युपासनं—

यथा **रत्नावल्याम्**—'**विदूषकः**—भो, मा कुप्य। एसा हि कदलीघरन्तरं गदा।' इत्यादि।

पुष्पं विशेषवचनं[2] **मतम्**।

यथा तत्रैव—'(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति।) **विदूषकः**—भो वअस्स, एसा अपुव्वा सिरी तए समासादिदा। **राजा**—वयस्य, सत्यम्।

श्रीरेषा, पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः।
कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः॥'

प्रत्यक्षनिष्ठुरं[3] **वज्रम्**—

यथा तत्रैव—'**राजा**—कथमिहस्थोऽहं त्वया ज्ञातः। **सुसंगता**—ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण। ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सम्।'

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ९३ ॥

तत्॥ 'जयतु जयतु महाराजः।' इति संस्कृतम्॥ **व्यसनस्य** विपदः प्राप्तिः॥ 'भोः, मा कुप्य। एषा हि कदलीगृहान्तरं गता।' इति संस्कृतम्॥ **एषा** सागरिका॥ **विशेषस्य** प्रकर्षस्य वचनम्॥ 'भो वयस्य, एषा अपूर्वा श्रीस्त्वया समासादिता।' इति संस्कृतम्॥ **प्रत्यक्षं** साक्षान्निष्ठुरं परुषवचनम्। वज्रवद्दुःखदत्वाद् **वज्रम्**॥ 'न केवलं त्वं समं चित्रफलकेन। तद्यावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि' इति संस्कृतम्॥ 'भर्तः, अलं शङ्कया। मयापि भर्त्र्याः प्रसादेन क्रीडितमेव एतैः।

---

1. **कृतस्येति**। नाट्यशास्त्रेऽपि—'क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत्पर्युपासनम्।' इति॥
2. **विशेषेति**। रागजनकमित्यर्थः॥
3. **प्रत्यक्षेति**। नाट्यशास्त्रे महर्षिणाप्युक्तम्—'विरुक्षवचनप्रायं वज्रमित्यभिधीयते।' इति॥

यथा तत्रैव—'**सुसंगता**—भट्टिणि, अलं सङ्काए । मए वि भट्टिणीए पसादेण कीलिदं ज्जेव एदिहिं । ता किं कण्णाभरणेण । अदो वि मे गरुअरो पसादो एसो, जं तुए अहं एत्थ आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही साअरिआ । एसा ज्जेव पसादीअदु ।' केचित्तु—'उपपत्तिकृतो ह्यर्थ उपन्यासः स कीर्तितः ।'[1] इति वदन्ति । उदाहरन्ति च, तत्रैव—'अदिमुहरा क्खु सा गब्भदासी' इति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ।

यथा **महावीरचरिते** तृतीयेऽङ्के—

'परिषदियमृषीणामेष[2] वीरो युधाजि-[3]
त्सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च[4] वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
प्रभुरपि जनकानामद्भ भो याचकस्ते ॥'

इत्यत्र ऋषिक्षत्रादीनां वर्णानां मेलनम् ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—'वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । संहारो मेलनम्' इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च **रत्नावल्यां** द्वितीयेऽङ्के—'अदो वि मे अअं गुरुअरो पसादो—' इत्यादेरारभ्य 'णं हत्थे गेण्हिअ पसादेहि णम् । **राजा**—कासौ कासौ ।' इत्यादि ।

तत्किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गुरुतरः प्रसाद एषः, यत्त्वया अहमत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । एषैव प्रसाद्यताम् ।' इति संस्कृतम् ॥ **उपपत्तिर्**हेतुः, तया कृतः ॥ 'अतिमुखरा खल्वेषा गर्भदासी ।' इति संस्कृतम् । दासीगर्भाज्जाता दासी गर्भदासी ॥ **चत्वारो** वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्, तस्योपगमनं मेलनम् ॥ 'अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसादः ।' इति संस्कृतम् । 'ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एनाम् ।' इति संस्कृतम् । अत्र राज-विदूषक-सागरिका-सुसंगता-पात्राणां मेलनम् ॥

---

1. **उपेति** । नाट्यशास्त्रे त्विदमेवोपन्यासलक्षणमुपलभ्यते ॥

2. **ऋषीणामिति** । ऋषति वेदं पश्यतीति ऋषिः । गत्यर्थकानां ज्ञानार्थकत्वाद् धातूनामनेकार्थकत्वाद्वेह ऋषेर्दर्शने वृत्तिः । यास्कोऽपि ऋषिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं वेदसंबन्धिदर्शनमेव निर्णीतवान् । दर्शनं च प्रत्यक्षीकरणं न चाक्षुषज्ञानमिति ॥

3. **युधाजिदिति** । युधाजित्कैकेयीभ्राता ॥

4. **लोमपादेति** । लोमपादोऽङ्गदेशाधिपतिः ॥

अथ गर्भाङ्गानि—

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ९४ ॥

संग्रहश्चानुमानं च प्रार्थना क्षिप्तिरेव च ।

त्रो[1](तो)टकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ॥ ९५ ॥

तंत्र[2] व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।

यथा अश्वत्थामाङ्के—

'अश्वत्थामा हत इति पृ[1]थासूनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे[2] गज इति पु[3]नर्व्याहृतं सत्यवाचा ।
तं[3]च्छ्रुत्वासौ[3] दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ॥'

तत्त्वार्थकथनं मार्गः—

यथा चण्डकौशिके—'राजा—भगवन्,

गृ[4]ह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।
शेषस्यार्थे करिष्यामि चण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥'

रू[5]पं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ९६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—

मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।
कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।

अत्र त्रयोदशगर्भाङ्गान्याह—**अभूताहरणमिति** । व्याजाश्रयं छलसंबद्धम् ॥

---

1. पृथासूनुनेति । पृथासूनुना युधिष्ठिरेण ॥
2. शेषे इति । शेषे वाक्यसमाप्तौ ॥
3. असाविति । असौ द्रोणः ॥
4. गृह्यतामिति । कौशिकं प्रति राज्ञो हरिश्चन्द्रस्योक्तिरेषा ॥
5. रूपमिति । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'चित्रार्थसमवायो यस्तद्रूपमिति कीर्तितम् ।' इति ॥

---

१. 'तोटक' इति नाट्यशास्त्रादिषु पाठः. २. 'अत्र' घ. ३. 'किल' घ. ४. उत्तरार्धं नास्ति घ-पुस्तके.

यथा अश्वत्थामाङ्के—

'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां,
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी, चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः[1]
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥'

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—

यथा **शाकुन्तले**—'**राजा**—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

[2]उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥'

संग्रहः पुनः ॥ ९७ ॥

सामदानार्थसंपन्नः—

यथा **रत्नावल्याम्**—**राजा**—साधु वयस्य, इदं ते पारितोषिकम् । (इति कटकं ददाति ।)'

लिङ्गा[3]दूहोऽनुमानता ।

तत्त्वार्थकथनं यथार्थकथनम् ॥ **गर्भशय्या** जरायुः । **जगतामन्तकस्य** यमस्य ॥ 'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया' इत्युक्तलक्षणस्य भावस्य (१२८ पृ.) तत्त्वोपलब्धिर्याथार्थ्यानुभवः ॥ **पदानि** व्यवसितानि । अत्र यद्यपि 'भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु संभोगेच्छाप्रकाशकः । भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते ॥' इत्युक्तलक्षणो हाव एव, तथापि विशेषतया तत्र स्थितिरिति नानुपपत्तिः ॥ **सामेति** । प्रियवचनं साम, तेन दानेन चार्थस्य संपत्तिरित्यर्थः ॥ **इदमिति** । अत्र सामदानाभ्यां दूतपरितोषद्वारा सागरिकासंघटनादिरूपार्थसंपादनम् ॥ **लिङ्गाद्** व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां साधनज्ञानात् । **ऊहो** व्यापकतानुभवः । 'अनुमानता' इति ताप्रत्ययः स्वार्थे ॥

---

1. **प्रतीप इति** । मयि रणे चरति सति यो यः प्रतीपः प्रतिकूलो भवेदित्यर्थः ॥

2. **उन्नमितेति** । यैवैका भ्रूलतोन्नमिता तद्दिक्स्थकपोलस्यैव पुलकाञ्चितत्वमित्येकवचनम् । मयीति स्वस्याधिकरणत्वेन धन्यतां सुभगंमन्यतां च ध्वनयति । रतेः षष्ठ्यवस्थानुरागः । उक्तं च **सुधाकरे**—'अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनपरिभोगभागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥' इति ॥

3. **लिङ्गादिति** । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।' इति ॥ अत्र 'अनुमा मता' इति पाठः सुगमः ॥

---

१. '–मदात्' घ.

यथा जानकीराघवे नाटके—'रामः—

लीलागतैरपि तरङ्गयतो[1] धरित्री-
मालोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यतां च ॥

रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ९८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'प्रिये सागरिके,

शीतांशुर्मुख, मुत्पले तव दृशौ, पद्मानुकारौ करौ,
रम्भास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं, बाहू मृणालोपमौ ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि[2] रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय ॥'

इदं च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे[2] भूतावसरत्वात्[3] प्रशस्ति[4]-नामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम् । अन्यथा पञ्चषष्टिसंख्यत्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्—

यथाश्वत्थामाङ्के—

'एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥'

त्रो (तो) टकं पुनः ।

संरब्धवाक्[3]—

तरङ्गयतः कम्पयतः । **तस्य** लक्ष्मणस्य (?) । अनुमान (प) यति अनुमानविषयीकरोति । अत्र लीलागमनप्रयुक्तपृथ्वीकम्पनादिकं साधनम् ॥ **प्रार्थनं** भिक्षा ॥ **पद्मानुकारौ** पद्मतुल्यौ ॥ **भूतावसरत्वात्** प्रार्थनायां प्राप्तविषयत्वात् । अन्यथा निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे पञ्चषष्टिसंख्यत्वे को दोष इति चेत्, संप्रदाय[4]विरोध इति ॥ **एकस्य** द्रौपदीकेशग्रहस्य । द्वितीये द्रोणसंबन्धिनि ॥ **संरब्धस्य** रुष्टस्य वाक् ॥

---

1. **तरङ्गयत इति** । तरङ्गयत इति षष्ठ्यन्तं पदम् । एवं नमयत इत्यपि ॥
2. **इतीति** । चन्द्रादिसादृश्येन अङ्गानां मदनानलतापनिर्वापणक्षमत्वं दर्शितम् ॥
3. **संरब्धेति** । उक्तं च नाट्यशास्त्रे—'संरम्भवचनप्रायं तोटकम्' इति ॥
4. **संप्रदायेति** । संप्रदायस्तु 'चतुःषष्टिर्बुधैर्ज्ञेयान्येतान्यङ्गानि संधिषु' इति महर्षिणा निर्दिष्टः ॥

---

१. 'तव' क. ख. २. 'इह' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. '-त्वाभावात्' क. ४. 'प्रशस्तिः' इति व्यस्तं क-ख-पुस्तकयोः.

यथा चण्डकौशिके—'**कौशिकः**—आः, पुनः कथमद्यापि न संभूताः स्वर्णदक्षिणाः ।'

अधिबलमभिसंधिच्छलेन यः ॥ ९९ ॥[1]

यथा रत्नावल्याम्—'**काञ्चनमाला**—भट्टिणि, इयं सा चित्तसालिआ । वसन्तअस्स सण्णं करोमि ।' इत्यादि ।

नृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः ।[2]

यथा वेण्याम्—

'प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः[3] ।
स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥'

शङ्काभयत्रासकृतः संभ्रमो विद्रवो मतः ॥ १०० ॥

'कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्भूतं दशाननम् ।
विलोक्य वानरानीके संभ्रमः कोऽप्यजायत ॥'

अथ विमर्शाङ्गानि—

अपवादोऽथ संफेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।
शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ १०१ ॥
प्ररोचना विमर्शे स्यादादानं छादनं तथा ।
दोषप्रख्यापवादः स्यात्[4]—

यथा वेण्याम्—'**युधिष्ठिरः**—पञ्चालक, कच्चिदासादिता तस्य

अभिसंधिरभिप्रायानुसंधानम् ॥ **भट्टिणीति** । 'भर्त्रि, इयं सा चित्रशालिका । वसन्तकस्य संज्ञां करोमि ।' इति संस्कृतम् । **आदिपदेन** 'किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति–' इत्यादिश्लोकपर्यन्तस्य परिग्रहः । अत्र काञ्चनमाला-वासवदत्ता-वेषधारिण्योः सुसंगता-सागरिकयोश्छलेन काञ्चनमाला-वासवदत्ताभ्यां राज-विदूषकयोरभिप्रायज्ञानम् ॥ **कर्णारिः** अर्जुनः । **वृकस्य** व्याघ्रविशेषस्येव कर्म यस्य सः । अत्र दुर्योधनस्य भीमार्जुनजनिता भीतिः ॥ **शङ्का** अनिष्टाशंसा । **त्रासो** भयानुकूलव्यापारः । **संभ्रमस्त्वरा** ॥ अथ त्रयोदशविमर्शाङ्गान्याह—**अपवाद इति** । **तस्य** दुर्योध-

---

1. **अधिबलमिति** । अत्र विशेषः—'यद्दिष्टजनसंधानं बुधा अधिबलं विदुः । तोटकस्यान्यथाभावं केचिच्चाधिबलं जगुः ॥' इति ॥

2. **नृपादीति** । आदिशब्देन अरिचौरयोर्ग्रहणम् ॥

3. **त्वामिति** । त्वां दुर्योधनम् ॥

4. **दोषेति** । दोषप्रख्या दोषप्रख्यापनम् ॥

दुरात्मनः कौरव्यापसदस्य पदवी । **पाञ्चालकः**—न केवलं पदवी, स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।'

संफेटो रोषभाषणम् ॥ १०२ ॥

यथा तत्रैव—'**राजा**—अरे रे मरुत्तनय, वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म श्लाघसे । शृणु रे,

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
तस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्वोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

भीमः—(सक्रोधम् ।) आः पाप । **राजा**—आः पाप ।' इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ।

यथा तत्रैव—'**भीमः**—

निहताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसानतः ॥'

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसंभवा ॥ १०३ ॥

यथा तत्रैव—'**युधिष्ठिरः**—भगवन् कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः,

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता, क्षत्रियाणां न धर्मो,
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

नस्य पदवी उपलब्धा ॥ **मरुत्तनय** भीम । **वृद्धस्य** राज्ञो धृतराष्ट्रस्य ॥ **प्रतिज्ञा** कार्यस्य निर्देशः, **हेतुः** साधननिर्देशः, तयोः संभवो मेलनम् । **भङ्क्ता** भञ्जनकर्ता । अत्र दुर्योधनोरुभञ्जनं कार्यं भीमत्वं साधनम् ॥ **गुरोः** पूज्यस्य व्यतिक्रान्तिरादरलङ्घनम् ॥ **ज्ञातिप्रीतिरिति** । बलदेवयुधिष्ठिरयोश्चन्द्रवंशभवत्वाज्ज्ञातित्वम् । **धर्मो** न गणित इत्यग्रेणान्वयः । युद्धे प्रणयिनि पक्षपातो नास्तीति क्षत्रियाणां धर्मः ।

---

1. **रोषेति** । रोषग्रथितवाक्यमित्यर्थः ॥

2. **तवेति** । तव भीमस्य । तव च पशोरर्जुनस्य । तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य । तयोर्नकुलसहदेवयोः ॥

3. **वीर्येति** । वीर्यस्यातिभार उद्रेक एव द्रविणं वसु तेन गुरुर्महान्मदो यस्य तादृशम् । पराक्रमातिशयशालिनमिति यावत् ॥

4. **क्षीब इति** । क्षीबत्वसंपादनेन असृजो मधुत्वारोपणं व्यङ्ग्यम् ॥

---

१. 'कौरव्यापसदस्य' इति घ-पुस्तके नास्ति.

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ॥'

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः—

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति [1]भीमेनोक्तम्—

'जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां,
मां [1]दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीबं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि [2]हरावप्युद्धतं चेष्टसे,
त्रासान्मे नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥'

[3]शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनं—

यथा तत्रैव[2]—

'कुर्वन्त्याप्ता हतानां रणशिरसि जना वह्निसाद्देहभारा-
नश्रून्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
[4]मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्[5]हतनरगहने खण्डितान्गृध्र[6]कङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥'

[7]प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम् ॥ १०४ ॥

यथा **मृच्छकटिकायाम्—'चाण्डालः—**एसो क्खु सागलदत्तस्स

रूढं प्रसिद्धम् । **अनुजस्य** कृष्णस्य । **शिष्ययो**र्भीमदुर्योधनयोः । **असि** भवसि । अत्र शोकाविष्टचित्तेन युधिष्ठिरस्यादरलङ्घनम् ॥ **तर्जनं** भर्त्सनम् । **उद्वेजनं** भयोत्पादनम् ॥ **व्यपदिशसि** अयुक्तं ख्यापयसि । अत्र भर्त्सनम् । उद्वेजनं यथा—'भो लङ्केश्वर दीयताम्–' इत्यादि ॥ **आप्ता** बान्धवाः । **गुरोः** पित्रादेः कीर्तनम् ॥ 'एष

---

1. **दुःशासनेति** । दुःशासनस्य कोष्णमभिनवत्वात्कदुष्णं शोणितमेव मधु मद्यं तेन क्षीबं मत्तम् ॥
2. **हराविति** । कृष्णे ॥
3. **शक्तिरिति** । विरोधप्रशमः शक्तिरित्यर्थः ॥
4. **मार्गन्तामिति** । चौरादिकस्य 'मार्ग अन्वेषणे' इति धातोर्लोटि रूपम् ॥
5. **हतेति** । व्यापादितमनुष्यारण्ये इत्यर्थः ॥
6. **कङ्कैरिति** । कङ्को नाम लोहपृष्ठापरपर्यायः पक्षिविशेषः ॥
7. **प्रसङ्ग इति** । नाट्यशास्त्रे तु 'प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो वाक्यैरामर्षयोजितैः' इत्युक्तम् ॥

---

१. 'कुमारवृकोदरेण' घ. २. 'पुनर्नेपथ्ये' इत्यधिकं ख-ग-पुस्तकयोः.

सुओ अज्जविस्सदत्तस्स णत्तिओ चालुदत्तो वावादितुं वज्झट्ठाणं णिज्जइ । एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा सुअण्णलोहेण वावादिदेत्ति ।

चारुदत्तः—

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं य-
त्सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥'

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा **मालतीमाधवे**—

'दलति हृदयं गाढोद्वेगो[1], द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं, न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति[1] तनूमन्तर्दाहः, करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी, न कृन्तति जीवितम् ॥'

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः[2] प्रतिषेध इतीर्यते ॥ १०५ ॥

यथा मम **प्रभावत्यां** विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः—'सखे, कथमिह त्वमेकाकी वर्तसे । क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा मे प्रभावती । **विदूषकः**—असुरवइणा आआरिअ कहिं वि णीदा ।

प्रद्युम्नः—(दीर्घं निश्वस्य ।)

खलु सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं वध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति ।' इति संस्कृतम् ॥ **निबिडं** सामाजिकैर्व्याप्तं **चैत्य**मायतनं येषां तैर्ब्रह्मघोषैर्वेदपाठकैः । **असदृशेति** । अयोग्येत्यर्थः । **घोषणाया**मपवादवाद्यध्वनौ ॥ **मनसा** चेष्टया च समुत्पन्नः ॥ **दलति** स्फुटति । 'असुरपतिना आकार्य कुत्रापि नीता ।' इति संस्कृतम् । **आकार्य**

---

1. **ज्वलयतीति** । ज्वलयति उद्दीपयति ॥

2. **प्रतीघात इति** । 'प्रतीघातः' इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति सूत्रेण घजन्ते घातशब्दे परे प्रतेर्दीर्घः ।

---

१. 'गाढोत्कण्ठं' क. २. 'प्रतिघातः' क-घ.

हा पूर्णचन्द्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे
मामानताङ्गि परिहाय कुतो गतासि।
गच्छ त्वमद्य ननु जीवित तूर्णमेव
दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु॥'

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम्।

यथा **वेण्याम्**—'**युधिष्ठिरः**—

तीर्णे भीष्ममहोदधौ, कथमपि द्रोणानले [1]निर्वृते
[2]कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते, शल्ये च याते दिवम्।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः॥'

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी॥ १०६॥

यथा **वेण्याम्**—'**पाञ्चालकः**—अहं देवेन चक्रपाणिना [१]सहितः। (इत्युपक्रम्य।) कृतं संदेहेन।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते,
[3]कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते तु कबरीबन्धे करोतु [4]क्षणम्।
रामे [5]शातकुठारभा[२]स्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि,
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्या[6]जौ कुतः संशयः॥'

आहूय। 'हूतिराकारणाह्वानम्' इत्यमरः। **कार्यात्ययस्य** उपगमनं ज्ञापनम्॥ **संहारार्थस्य** उपसंह्रियमाणप्रयोजनस्य प्रदर्शिनी प्रतिपादिका प्रोत्साहना। प्ररो

---

1. **निर्वृत इति**। निर्वृते निर्वाणतां प्राप्ते इत्यर्थः॥

2. **कर्णेति**। कर्णो राधेय एव, आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्य तादृशो भोगी भुजगस्तस्मिन्। 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' इति। पृषोदरादित्वाद्दीर्घसलोपौ। केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः। 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति **राजशेखरः**॥

3. **कृष्णेति**। कृष्णा द्रुपदात्मजा॥

4. **क्षणमिति**। अधिवासनमाल्यग्रथनरूपमुत्सवमित्यर्थः॥

5. **शातेति**। शातः शाणादिना तीक्ष्णीकृतो यः कुठारः परशुस्तेन भास्वरो देदीप्यमानः करो यस्य तादृशे॥

6. **परिपततीति**। परिपतति साटोपं भ्रमति। सप्तम्यन्तमेतत्॥

---

१. 'सहितः' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'भासुर' क.

[1]**कार्यसंग्रह आदानं—**

यथा वेण्याम्—'भो भोः स्यमन्तपञ्चकसंचारिणः,

नाहं रक्षो, न भूतो, रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः, कृतं व-
स्त्रासेनानेन, लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥'

अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुश्छादनं पुनः ।
कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ १०७ ॥

यथा तत्रैव—'अर्जुनः—आर्य,

अप्रियाणि करोत्वेष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥'

अथ निर्वहणाङ्गानि—

संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥ १०८ ॥
भाषणं पूर्ववाक्यं च काव्यसंहार एव च ।
प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥ १०९ ॥

तत्र

१ **बीजोपगमनं संधिर्—**

यथा 'वेण्याम्—'भीमः—[2]भवति यज्ञवेदिसंभवे, स्मरति भवती यन्मयोक्तम्—'चञ्चद्भुज–' इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अनेन मुखे क्षिप्तवीजस्य पुनरुपगमनमिति संधिः ।

वि[3]बोधः कार्यमार्गणम् ।

चनेत्यर्थः ॥ कृतं व्यर्थम् । क्षणमुत्सवम् ॥ यद् यस्मात् त्रासात् ॥ एष दुर्योधनः ॥ अथ चतुर्दशप्रकाराणि निर्वहणाङ्गान्याह—संधिरिति । बीजस्योप-

1. कार्येति । महर्षिणाप्युक्तम्—'बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम् ।' इति ॥
2. भवतीति । भवतीत्यामन्त्रणम् ॥
3. विबोध इति । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या विबोध इति कीर्तितः ।' इति ॥

१. 'प्रक्षिप्त' क-ख. २. 'दुर्योधनः' इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ३. 'अथ' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

यथा तत्रैव—'**भीमः**—मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् । **युधिष्ठिरः**—किमपरमवशिष्टम् । **भीमः**—सुमहदवशिष्टम् । समाप(संयम)यामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम्[1] । **युधिष्ठिरः**—गच्छतु भवान्, अनुभवतु तपस्विनी वेणी[2]संहारम् ।' इति ।

अनेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं—

यथा तत्रैव—'**भीमः**—पाञ्चालि, न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठ, स्वयमेवाहं संहरामि ।' इति ।

अनेन कार्यस्योपक्षेपाद्ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ॥ ११० ॥

अनुभूतार्थकथनं—

यथा तत्रैव—'**भीमः**—देव अजातशत्रो, अद्यापि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः

भूमौ क्षिप्तं शरीरं, निहितमिदमसृक्चन्दनाभं[3][4] निजाङ्गे,
लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ,
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥'

वदन्ति परिभाषणम् ।

परिवादकृतं वाक्यं—

यथा शाकुन्तले—'**राजा**—आर्ये, अथ सा तत्रभवती किमा-

गमनमुद्भावनम् । **मुखे** मुखसंधौ ॥ **केशहस्तं** केशसमूहम् ॥ **मया हीति ।**

---

1. **केशहस्तमिति** । केशहस्तं केशपाशम् । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलपार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः ॥
2. **वेणीति** । वेणीसंयमनम् ॥
3. **निहितमिति** । निहितमर्पितम् ॥
4. **चन्दनाभमिति** । चन्दनाभं रञ्जनप्रभम् ॥

---

१. 'दुःशासन' क-ख-ग.

न्यस्य राजर्षेः पत्नी । **तापसी**—को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णामं गेण्हिस्सदि ।'

लब्धार्थशमनं कृतिः ॥ १११ ॥

यथा वेण्याम्—'**कृष्णः**—एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति ।' इति ।

अनेन प्राप्तराज्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्याद्[1]—

यथा तत्रैव भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव—'**द्रौपदी**—विसुमरिदं एदं वावारं णाधस्स पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सम् ।'

समयो दुःखनिर्याणं[2]—

यथा रत्नावल्याम्—'**वासवदत्ता**—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) समस्सस बहिणीए, समस्सस ।'

तद्भवेदुपगूहनम् ॥ ११२ ॥

यत्स्यादद्भुतसंप्राप्तिः—

यथा मम **प्रभावत्यां** नारददर्शनात्प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य—

'दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-
भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।
दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवलय-
न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम् ॥'

सामदानादि[3] **भाषणम् ।**

तस्य धार्तराष्ट्रस्य ॥ 'कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम ग्रहीष्यति ।' इति संस्कृतम् ॥ **लब्धैरर्थैः** शमनं शोकादिनाशनम् । **स्थिरीकरणं** शोकादिकृतास्थैर्यादिनाशनम् ॥ 'विस्मृतमेनं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये ।' इति

---

1. शुश्रूषादिरिति । तदुक्तं भरतेन—'शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।' इति ॥
2. दुःखेति । दुःखस्य निर्याणमपगमः ॥
3. सामेति । महर्षिणाप्युक्तम—'सामदानादिसंपन्नं भाषणं समुदाहृतम् ।' इति ॥

---

१. 'अनुगमनं' क-ख-ग. घ-पुस्तके तु 'अर्थगमनम्' इति पाठः.

यथा चण्डकौशिके—'धर्मः—तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ'।

पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ११३ ॥

यथा वेण्याम्—'भीमः—बुद्धिमतिके, क्व सा भानुमती। परिभवतु संप्रति पाण्डवदारान्।'

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते।

यथा सर्वत्र—'किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि।' इति।

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ११४ ॥

यथा प्रभावत्याम्—

'राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः।
सस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे ॥'

अत्र चोपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः। 'इह च मुखसंधौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानां, प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां, गर्भेऽभूताहरणमार्गत्रो (तो) टकाधिबलक्षेपाणां, विमर्शेऽपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम्। अन्येषां च यथासंभवं स्थितिः।' इति केचित्।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः।

संस्कृतम्। एनं व्यापारं केशसंयमनरूपम् ॥ 'समाश्वसितु भगिनी समाश्वसितु।' इति संस्कृतम् ॥ **तदेहीति** प्रियवाक्यं धर्मलोकस्य दानं च ॥ **बुद्धिमतीत्यादि** दुर्योधनपत्न्योक्तं भीमेनोपदर्शितम् ॥ **सर्वत्र** नाटकादौ ॥ **नृपदेशादीत्यादिना** विद्वद्ब्राह्मणादीनां ग्रहणम्। **शान्तिर**निष्टनिवारणमिष्टप्राप्तिश्च ॥ **इह चेति**।

---

1. **सस्येति**। सस्यानां स्वर्णानां च समृद्धयः संपदः ॥
2. **अव्यभिचारिणीति**। अव्यभिचारिणी निश्चला ॥
3. **चतुरिति**। द्वादश मुखाङ्गानि, त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि, तावन्ति गर्भाङ्गानि, तावन्ति विमर्शाङ्गानि, तावन्त्येव निर्वहणाङ्गानि, संकलनया चतुःषष्टिरिति निर्वहणाङ्गभूतप्रशस्तिप्रत्याख्यानवादिनः। येषां मते प्रशस्तिसद्भावस्तत्र गर्भाङ्गभूतायाः प्रार्थनाया अस्वीकारः। एवं पक्षद्वयेपि चतुःषष्टिसंख्याकान्यङ्गानि ॥

---

1. 'त्रोटकावक्षेपाणां' घ.

कुर्यादनियते तस्य संधावपि निवेशनम् ॥ ११५ ॥
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के दुर्योधनकर्णयोर्महत्संप्रधारणम् । एवमन्यत्रापि[1] । यत्तु रुद्रटादिभिः 'नियम एव' इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् ।

इष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ॥ ११६ ॥
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ।
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ॥ ११७ ॥
अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ।
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ॥ ११८ ॥
संपादयेतां संध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ।
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ॥ ११९ ॥

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि संध्यङ्गानि भवन्ति । किंतूपक्षेपादित्रयं[2] बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वादप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां संनिवेशनम् ।[1]
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥ १२० ॥

तथा च यद्वेण्यां दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो दर्शितः, तत्तादृशेऽवसरे[2]ऽत्यन्तमनुचितम् ।

निर्वहणे चेत्यर्थः । तयोः काव्यसंहारप्रशस्त्योः । 'प्राधान्यम्' इत्यग्रेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । प्राधान्यख्यापनं तत्तदङ्गानामावश्यकस्थित्यर्थम् ॥ **अनियत इति** । अन्यसंध्यङ्गस्य प्रकृतरसानुकूलस्यान्यसंधावपि निवेशनम् । तत्र हेतुः—**रसस्यैवेति** ॥ संप्रधारणं युक्तिः । सा[3] च मुखसंध्यङ्गम् । **अन्यत्रापि** तद्वर्णितमिति भावः । **नियम इति** । तत्संध्यङ्गस्य तत्संधावेव निवेश इत्येवंरूपः । **लक्ष्यविरुद्धं** महाकविप्रयोगविरुद्धम् ॥ अङ्गानां फलमाह—**इष्टार्थेति** । रागप्राप्तिरनुरागलाभः । **प्रयोगस्य** प्रेक्षकस्य । अङ्गप्रशंसामाह—**अङ्गहीनमिति** । **काव्यं** रूपकम् । **प्रयोगाय** प्रेक्षकानुरागाय । **तदभावे** संध्यङ्गाभावे । **पताकाद्या** अर्थप्रकृतीः 'संपादयेताम्' इत्यन्वयः । आद्यपदेन प्रकरीकार्ययोर्ग्रहणम् । **इतरद्बीजम्** । प्रायेणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**किंत्विति** । आदिपदेन परिकरपरिन्यासयोर्ग्रहणम् ॥

---

1. **रसेति** । ध्वनिकृताप्युक्तम्—'संधिसंध्यङ्गघटनं रसादिव्यक्त्यपेक्षया । न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥' इति ॥

2. **अवसर इति** । अवसरे संग्रामलक्षणे ॥

---

१. 'अन्यदपि' ख. २. 'प्रक्षेपाद्यङ्गत्रयं' क. ३. 'सा च' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अविरुद्धं तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।
तदप्यन्यथयेद्धीमान्न वदेद्वा कदाचन ॥ १२१ ॥

अनयोरुदाहरणं सत्प्रबन्धेष्वभिव्यक्तमेव ।

अथ वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ १२२ ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥ १२३ ॥

तत्र कैशिकी[1]—

या श्लक्ष्ण[1]नेपथ्यवि[2]शेषचित्रा स्त्रीसंकुला पुष्कलनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्र[3]भवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥१२४॥

नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
चत्वार्यङ्गान्यस्याः—

तत्र

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ॥ १२५ ॥

इष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

अधिकमनुपयोगि । रसोपयोगि यथा स्यात्तथा वर्णयेत् ॥ **अनयोरन्यथाकरणा-करणयोः** ॥ नाटकवृत्तीराह—**अथेति** । वर्तते रसोऽनयेति वृत्तिर्नायकादिचेष्टा । **शृङ्गार इति** । शृङ्गारप्रतिपादिका वृत्तिः कैशिकी । एवमन्यत्रापि । सर्वत्रेति 'रसे' इत्यनुषज्यते । **मातृका** मातृवदुपजीव्याः । तासां सामान्यस्वरूपमाह—**स्युरिति** । आदिना नायिकादीनां ग्रहणम् । नाटकादिष्वित्यादिपदेन प्रकरणभाणादीनां ग्रहणम् । तत्र प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ तासां विशेषलक्षणान्याह—**तत्रेति** । **श्लक्ष्णेन** मनोरमेण **नेपथ्य**विशेषेण नायकादिभूषणविशेषेण **चित्रा** शोभातिशयशालिनी । **पुष्कला** संपूर्णेत्यर्थः । **कामोपभोगः** शृङ्गारस्तस्य **प्रभवा उपचारा** अङ्गानि यस्याः सा उपचारोऽनुष्ठानं वा अङ्गानि भेदाः ॥ **अस्याः** कैशिक्याः ॥ **वैदग्ध्येन** क्रीडितम् । **इष्टजनस्य** सामाजिकादेरावर्जनकृत् प्रीतिकारकम् । **तच्च**

---

1. कैशिकीति । एषा सामवेदोत्पन्ना । तदुक्तं **भरतेन**—'ऋग्वेदाद्भारती वृत्तिर्यजुर्वेदात्तु सात्त्वती । कैशिकी सामवेदाच्च शेषा चाथर्वणी तथा ॥' इति ॥ 'कौशिकी' इति चतुर्दशस्वरघटितो बहुत्रोपलभ्यमानोऽपि पाठः प्रामादिकः ॥

---

१. 'सूक्ष्म' क. २. 'विधान' क-ख-ग. ३. 'मधुर' क.

विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥ १२६ ॥

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा **रत्नावल्याम्**—'**वासवदत्ता**—(फलकमुद्दिश्य । सहासम् ।) एसा वि अवरा तव समीवे जधालिहिदा एदं किं अज्जवसन्तस्स विण्णाणम् ।

सशृङ्गारहास्येन यथा **शाकुन्तले**—राजानं प्रति '**शकुन्तला**—असंतुट्ठो उण किं करिस्सदि । **राजा**—इदम् । (इति व्यवसितः । शकुन्तलावक्त्रं ढौकते)'

सभयहास्येन यथा **रत्नावल्याम्**—आलेख्यदर्शनावसरे '**सुसंगता**—जाणिदो मए एसो वुत्तन्तो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ निवेदइस्सम् ।'

एतद्वाक्यसंबन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वेषचेष्टासंवन्ध्यपि ।

नर्मस्फूर्जः[1] सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमः ।

यथा **मालविकायाम्**—संकेतनायकमभिसृतायां '**नायकः**—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां[2]
त्वमतिमुक्तलता[3]चरितं मयि ॥

नर्म च । सशृङ्गारभयेनेत्यस्य हास्येनेति समासविश्लेषादन्वयः ॥ एषाप्यपरा तव समीपे यथालिखिता इदं किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् ।' इति संस्कृतम् ॥ 'असंतुष्टः पुनः किं करिष्यति ।' इति संस्कृतम् । असंतुष्टो मधुकर इति पूर्वोक्तेनान्वयः । इदमिति कमलमिति । **व्यवसितः** कृतनिश्चयः । **ढौकते** प्रविशति । 'व्यवसितम्' इति पाठे निश्चितमित्यर्थः ॥ 'ज्ञातो मया एष वृत्तान्तः समं चित्रफलकेन । तद् देव्यै गत्वा निवेदयिष्यामि ॥' इति संस्कृतम् ॥ वेषसंबन्धिसभयहास्यकृतं नर्म यथा **रत्नावल्याम्**—'सुसंगता—(दृष्ट्वा विहस्य ।) अइ कादरे, मा भाआहि । ण होइ एसो वानरो । अज्जवसन्तओ क्खु एसो ।' 'अयि कातरे, मा बिभीहि । न भवत्येष वानरः । आर्यवसन्तकः खल्वेषः ।' इति संस्कृतम् ॥ **नर्मस्फूर्ज इति** । सुखमारम्भो

---

1. **नर्मेति** । मुनिनाप्युक्तं विंशाध्याये—'नवसंगमसंभोगो रतिसमुदयवेषवाक्यसंयुक्तः । ज्ञेयो नर्मस्फूर्जो ह्यवमानभयात्मकश्चैव ॥' इति ॥

2. **सहकारतामिति** । सहकारतामतिसौरभरसालताम् ॥

3. **अतिमुक्तेति** । शौक्ल्यान्मुक्तामतिक्रान्ताऽतिमुक्ता, सा चासौ लता चातिमुक्तलता वासन्ती तस्याश्चरितं वेष्टनरूपम् । स्वच्छन्दं मामालिङ्गेति परमार्थः ॥

---

१. 'प्रति' घ.

मालविका—'भट्टा, देवीए भएण अप्पणो वि पिअं कउं ण पारेमि ।' इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः

[1]नर्मस्फोटो भावलेशैः सूचिताल्परसो मतः ॥ १२७ ॥

यथा मालतीमाधवे—

'गमनमलसं [2]शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं [3]किं [1]न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।
भ्रमति भुवने कंदर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥'

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशितः ।

[4]नर्मगर्भो व्यवहृतिर्नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ।

यथा तत्रैव सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती—

[5]सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ॥ १२८ ॥

यस्य । भयमन्तो यस्य ॥ 'भर्तः, देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयासि ।' इति संस्कृतम् ॥ **भावलेशै**रीषत्प्रकाशितैर्भावैः । **अल्पं** सूचितः सूचिताल्पः रसः शृङ्गारो यत्र स व्यापारो नर्मस्फोट इत्यर्थः ॥ **गमनमिति** । माधवस्य पूर्वरागविप्रलम्भवर्णनमिदम् । **विकारि** चित्तविकारकारि । **ललितमधुरा** अतिरमणीयाः । 'वलितमधुराः' इत्यपि पाठः । **भावाः** सुरतचेष्टाः ॥ **नेतु**र्नायकस्य ॥ **बहुला** ।

---

1. नर्मेति । मुनिनाप्युक्तम्—'विविधानां भावानां लवैर्लवैर्भूषितो बहुविशेषैः । असमग्राक्षिप्तरसो नर्मस्फोटस्तु विज्ञेयः ॥' इति ॥

2. शून्येति । शून्यदृष्टिलक्षणमुक्तं महर्षिणाष्टमाध्याये—'समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना । बाह्यार्थग्राहिणी मध्या शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥' इति ॥

3. किं न्विति । एतत्किं नु स्यात्, एतदलसगमनत्वादिकं रोगकृतं कामकृतं वेति वितर्कः । अथवा इतः कामात्किमन्यत् । नान्यदित्यर्थः ॥

4. नर्मगर्भ इति । एतदुक्तमृषिणा विंशाध्याये—'विज्ञानरूपसंभावनादिभिर्नायको गुणैर्यत्र । प्रच्छन्नैर्व्यवहरते कार्यवशान्नर्मगर्भोऽसौ ॥' इति ॥

5. सात्त्वतीति । एषा परिष्कृत्योक्ता नाट्यशास्त्रे—'या सत्त्वजेनेह गुणेन युक्ता

---

1. 'किं नैतत्' घ.

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ।
उत्थापकोऽथ [1]सांघात्यः संलापः परिवर्तकः ॥ १२९ ॥
विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्तिताः ।
[1]उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥ १३० ॥

यथा महावीरचरिते—

'आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृष्ण्यं तु कुतोऽद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
यन्माङ्गल्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतै-
रस्मिन्विस्मृतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भताम् ॥'

[2]मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः [2]सांघात्यः संगभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रया ॥ १३१ ॥

यथा वीरचरिते—'रामः—[3]अयं स यः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं

'वृत्तिः' इति शेषः । **उत्तेजनम्**उत्साहातिशयजनकम् । **शत्रोः** प्रतिनायकस्य । वागित्यन्वयः ॥ **आनन्दाय चेति** । [3]वालिनं प्रति श्रीरामस्योक्तिरियम् । **मन्त्रो** मन्त्रणा, **अर्थो** धनम्, **दैवम**दृष्टम्, संघभेदनं सहायानां भेदः ॥ **रामायणे** रामचन्द्रवर्णनानाटकादौ ॥ **आवर्जितेन** प्रीणितेन । अत्र देवविषयरतिमतिवीर-

---

न्यायेन वृत्तेन समन्विता च । हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥ वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु । सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ वीराद्भुतरौद्ररसा निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा । उद्धतपुरुषप्राया परस्पराधर्षणकृता च ॥' इति ॥

1. **उत्तेजनेति** । एतदेव विशिष्याम्नातं महर्षिणा—'अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनः शक्तिम् । इति संघर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥' इति ॥

2. **मन्त्रेति** । उक्तं च मुनिना—'मन्त्रार्थवाक्ययुक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा । संघातभेदजननस्तज्ज्ञैः सांघात्यको ज्ञेयः ॥' इति ॥

3. **वालिनमिति** । श्रीरामं प्रति वालिन उक्तिरियमित्युचितम् ॥

१.–२. 'संहात्यः' ग. ३. 'असंशयं' ग. ४. 'सहसा सहासा' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे. ५. 'अत्र रावणवचसा श्रीरामस्योत्तेजनम्' इति पुस्तकान्तरे.

प्रसादीकृतः परशुः । **परशुरामः**—राम दाशरथे, स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः ।' इत्यादिः ।

¹प्रारब्धादन्यकार्याणां कारणं परिवर्तकः ।

यथा वेण्याम्—'**भीमः**—सहदेव, गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व । अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् । अथवा आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चाली ।' इति ।

अथारभटी—

²मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ॥ १३२ ॥
संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ।
वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् ॥ १३३ ॥
इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्तिताः ।
मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते ॥ १३४ ॥

यथोदात्तराघवे—

'जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।
एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा
मुञ्चन्त्याननकंदरानलमुचस्तीव्रान्रवान्फेरवाः ॥' इत्यादि ।

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ।

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

रसानां समाश्रयत्वम् ॥ **गुरुं** युधिष्ठिरम् ॥ **उद्धता** । 'वृत्तिः' इति शेषः । **मायादी**त्यादिना इन्द्रजालग्रहणम् ॥ **जीयन्ते** परिभूयन्ते । **आध्मायमानोदरा** ईषद्दह्यमानजठराः । पीयमानरुधिराणां मुखानलेनोष्णत्वाज्जठरदाहः । **फेरवाः** शृगालाः । अत्र मायोत्थापितं वस्तु ॥ इन्द्रजालोत्थापितं वस्तु यथा—'एष ब्रह्मा

---

1. **प्रारब्धादिति** । उक्तं च भरतेन—'उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् । अन्यानर्थान्भजते स चापि परिवर्तको ज्ञेयः ॥' इति ॥

2. **मायेति** । 'असतो वस्तुनो मायासद्रूपोद्भावना तथा । इन्द्रजालः स्थितार्थस्य मन्त्रचूर्णौषधादिभिः । अदर्शनमपारोक्ष्यमन्यथाकृतिरुच्यते ॥' इत्युक्तौ मायेन्द्रजालौ । आरभटीलक्षणं भट्टरुद्रेणाप्युक्तम्—'या चित्रयुद्धभ्रमशस्त्रपातमायेन्द्रजालप्लुतिलङ्घिताढ्या । ओजस्विगुर्वक्षरबन्धगाढा ज्ञेया बुधैः सारभटीति वृत्तिः ॥' इति ॥

[1]संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ॥ १३५ ॥

संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ[2] च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ।

यथोदयनचरिते कलिङ्ग[3]हस्ति[2]प्रयोगः । द्वितीयं यथा वालिनिवृत्त्या

सरोजे, रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं, दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः । एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये, नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्नूपुरा दिव्यनार्यः ॥' इन्द्रजालोत्थापितवस्तुकथनमात्रमेवेदं नारभटीभेदः रौद्रबीभत्सान्यतरसूचकत्वाभावात् ॥ **इतरथा** शिल्पेतरेण । नेत्रन्तरत्वं

---

1. **इतरथेति ।** इतरथा यथा विद्धशालभञ्जिकायां शालभञ्जिकादौ प्रतिफलनम् ॥

2. **निवृत्ताविति ।** एकराजनिवृत्तावन्यराजस्थापनं संक्षिप्तिरिति ॥

3. **कलिङ्गेति ।** काष्ठघटितहस्तिप्रयोगः ॥ अत्र कथासरित्सागरीयकथामुखलम्बकस्य चतुर्थतरङ्गगता एते श्लोका द्रष्टव्याः—"अत्रान्तरे स वत्सेशप्रदूतीतस्तदब्रवीत् । गत्वा प्रतिवचश्चण्डमहासेनाय भूभृते ॥ सोऽपि चण्डमहासेनस्तच्छ्रुत्वैव व्यचिन्तयत् । स तावदिह नायाति मानी वत्सेश्वरो भृशम् ॥ कन्या हि तत्र न प्रेष्या भवेदेवं हि लाघवम् । तस्माद्बद्ध्वैव तद्युक्त्या नृपमानाययाम्यहम् ॥ इति संचिन्त्य संमन्त्र्य स राजा मन्त्रिभिः सह । अकारयत्स्वसदृशं महान्तं यन्त्रहस्तिनम् ॥ तं चान्तर्वीरपुरुषैः कृत्वा छन्नैरधिष्ठितम् । विन्ध्याटव्यां स निदधे राजा यन्त्रमयं गजम् ॥ तत्र तं चारपुरुषाः पश्यन्ति स विदूरतः । गजबन्धरसासक्तवत्सराजोपजीविनः ॥ ते च त्वरितमागत्य वत्सराजं व्यजिज्ञपन् । देव दृष्टो गजोऽस्माभिरेको विन्ध्यवने भ्रमन् ॥ अस्मिन्नियति भूलोके नैव योऽन्यत्र दृश्यते । वर्ष्मणा व्याप्तगगनो विन्ध्याद्रिरिव जङ्गमः ॥ ततश्चारवचः श्रुत्वा वत्सराजो जहर्ष सः । तेभ्यः सुवर्णलक्षं च प्रददौ पारितोषिकम् ॥ तं चेद्गजेन्द्रं प्राप्स्यामि प्रतिमल्लं नडागिरेः । ततश्चण्डमहासेनो वश्यो भवति मे ध्रुवम् ॥ ततो वासवदत्तां तां स स्वयं मे प्रयच्छति । इति संचिन्तयन् सोऽथ राजा तामनयन्निशाम् ॥ प्रातश्च मन्त्रिवचनं न्यक्कृत्वा गजतृष्णया । पुरस्कृत्यैव तांश्चारान् ययौ विन्ध्याटवीं प्रति ॥ प्रस्थानलग्नस्य फलं कन्यालाभं सबन्धनम् । यद्चुर्गणकास्तस्य तत्स नैव व्यचारयत् ॥ प्राप्य विन्ध्याटवीं तस्य गजस्य क्षोभशङ्कया । वत्सराजः स सैन्यानि दूरादेव न्यवारयत् ॥ चारमात्रसहायस्तु वीणां घोषवतीं दधत् । निजव्यसनविस्तीर्णां तां विवेश महाटवीम् ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे दूराच्चारैः प्रदर्शितम् । गजं सत्यगजाभासं तं ददर्श स भूपतिः ॥ एकाकी वादयन् वीणां चिन्तयन् बन्धनानि सः । मधुरध्वनि गायँश्च शनैरुपजगाम तम् ॥ गान्धर्वदत्तचित्तत्वात्संध्याध्वान्तवशाच्च सः । न तं वनगजं राजा मायागजमलक्षयत् ॥ सोऽपि हस्ती तमुत्कीर्णतालो गीतरसादिव । उपेत्योपेत्य विचलन् दूरमाकृष्टवान्नृपम् ॥ ततोऽकस्माच्च निर्गत्य तस्माद्यन्त्रमयाद्गजात् । वत्सेश्वरं तं संनद्धाः पुरुषाः पर्यवारयन् ॥" इति ।

---

१. 'संक्षितिः' घ. २. 'किलिञ्ज' घ.

सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम्— 'पुण्या ब्राह्मणजातिः—' इति ।

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसंभवम् ॥ १३६ ॥

अवपातनमित्युक्तं—

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के—'(प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुषः ।)' इत्यतःप्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ।

अथ नाट्योक्तयः—

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं[1] मतम् ॥ १३७ ॥

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ।

रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥ १३८ ॥

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥ १३९ ॥

किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ १४० ॥

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् । परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

व्यक्तिभेदाद्धर्मभेदाच्च भवति । धर्मभेदानेत्रन्तरत्वमाह—यथा परशुरामस्येत्यादि ॥ **विद्रवः** पलायनम् । प्रवेशादिसंभवं वस्तु अवपातनमित्यर्थः ॥ **पूर्वं** स्थापककर्तव्यकथनावसरे ॥ **अश्राव्यं** परस्य श्रवणायोग्यम् । **परावृत्य** स्थानान्तरं गत्वा । **अन्तरा कथां** कथामध्ये । **अन्योन्यस्य** यदामन्त्रणं गुह्यभाषणम् । **जनान्ते** जनसमीपे । किं ब्रवीषीत्युक्त्वा । **पात्रं** श्रोतृनटम् । श्रुत्वा श्रवणाभिनयं कृत्वा ॥

---

1. **स्वगतमिति** । इहात्मवाची स्वशब्दः ॥

2. **त्रिपताकेति** । मुनिरपि नवमाध्याये चतुःषष्टिकरलक्षणप्रतिपादनावसरे—'प्रसारिताः समाः सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥' इत्युक्त्वा 'पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् । त्रिपताकः स विज्ञेयः' इत्यनेन

---

१. 'त्रिपताका' घ. २. 'अन्यं' क. ३. 'अन्तरे' ख. ४. 'ऊर्ध्वाङ्गुलिनतानामिकं' क. ५. 'भवति' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

दत्तां सिद्धां च सेनां च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥ १४१ ॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग्विष्णुदत्तादिः । चेटः कलहंसादिः । चेटी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ १४२ ॥

यथा रामाभ्युदयादिः ।

[1]नायिकाना[2]यकाख्यानात्संज्ञा प्रकरणादिषु ।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ १४३ ॥

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ।

यथा शाकुन्तले—ऋषी 'गच्छावः' इत्यर्थे 'साधयावस्तावत्' ।

दत्तामित्यादि नाम्नश्चरमाञ्चलम् । तेन दत्तान्तादिनाम । **दत्तप्रायाणि** दत्तान्तबहुलानि । **वसन्तादिषु** वर्ण्यस्य कलहंसादेर्यन्नाम तच्चेटस्य चेट्याश्च स्यादित्यर्थः । एकशेषाभावश्चिन्त्यः । **गर्भितो** गर्भसंधिना सूचितो योऽर्थः प्रयोजनं तत्प्रकाशकमित्यर्थः । **नायिकया** सहितो नायको नायिकानायकः । अन्यथैक-(शेष)प्रसङ्गात् । **प्रकरणादि**ष्वित्यादिपदेन भाणादिपरिग्रहः । एतत्प्रायिकं तेन सौगन्धिकाहरणादिसंज्ञापि ॥ **प्रायेणेति** । 'सुहं चिट्ठउ अज्जउत्तो । अहं गमिस्सम् ।' इत्यु-

---

त्रिपताकलक्षणं दर्शितवान् । **संगीतरत्नाकरे**ऽपि पताकलक्षणमभिधाय 'स एव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः' इति त्रिपताकलक्षणमभिहितम् । **मन्दारमरन्दे** तु किंचिद्विशेषः— 'तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठकः करः । गण्डगः संहताकारप्रसारिततलाङ्गुलिः ॥ पताकः स्यादथ यदि वक्रितानामिकाङ्गुलिः । स एव श्रोत्रगस्तर्हि त्रिपताक इतीर्यते ॥' इति ॥

1. **दत्तामित्यादि** । अत्र विशेषः—'ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः । कार्याणि कविभिः शर्मवर्माङ्कितानि च ॥ दत्तप्रायाणि नामानि वणिजां तु प्रयोजयेत् । शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥ विजयार्थानि नामानि राजस्त्रीणां च कारयेत् । दत्ता मित्राथ सेनेति वेश्यानामानि कारयेत् ॥ नानाकुसुमनामानः प्रेष्याः कार्यास्तु नाटके । मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ॥' इति ॥

---

1. क-पुस्तके तु 'नायिका—'इत्यादि '—द्रविडादिषु' इत्यन्तः पाठो नास्ति. 2. 'नायकाख्यानां' घ.

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ १४४ ॥
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ।
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ॥ १४५ ॥
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतरैः ।
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ॥ १४६ ॥
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परम् ।
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ॥ १४७ ॥
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्येति चाग्रजः ॥ १४८ ॥
भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ।
वदेद्राज्ञीं च चेटीं च भवतीति विदूषकः ॥ १४९ ॥
आयुष्मन्रथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतरः ।
वत्सपुत्रकतातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ॥ १५० ॥
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ।
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ॥ १५१ ॥

त्थाय गच्छतीति रत्नावल्यां गमेः प्रयोगोऽपि । राजा वाच्यः—इत्यन्वयः । **स** राजा । **अपत्यप्रत्ययेन च** । अपत्यप्रत्ययान्तपदेन चेत्यर्थः । यथा—दाशरथे, पौरव, पाण्डव इत्यादि । एतच्च पुत्रादिसंबन्धिपदोपलक्षणम् । तेन रघुनन्दन इत्यादिनापि । **स्वेच्छयेति** । अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा विप्रैर्विप्रो वाच्यः । **इतरैः** क्षत्रियादिभिरार्येति विप्रो वाच्य इत्यर्थः । तेनानर्घराघवादौ विश्वामित्रेति कौशिकेति कुशिकनन्दनेत्यादिना शतानन्देन विश्वामित्र उक्तः । **आर्यनाम्ना** आर्यशब्देन नाट्ययोग्यत्वादार्याशब्देनाह्वानम् । तं पारिपार्श्विकम् । **समा** आत्मतुल्याः । उत्तमैः समा वयस्येति वाच्याः । मध्यमैर्हंहो इति समा वाच्याः । सर्वैरार्येत्यग्रजो वाच्यः । इतरो युवा बालश्च ।

---

1. राजेति । अत्र विशेषः—'राजपत्न्यस्तु संभाष्याः सर्वाः परिजनेन तु । भट्टिनी स्वामिनी देवी इत्येवं नाटके बुधैः ॥ देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु । भोगिन्य इति शेषास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ॥' इति ॥

2. हण्डे इति । हण्डे इत्यामन्त्रणद्योतकमव्ययम् ॥

3. भगवन्निति । उक्तं च मुनीन्द्रेण सप्तदशाध्याये—'देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः । भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥ देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानाश्रुतधराश्च ये । भगवन्निति ते वाच्याः पुरुषैः स्त्रीभिरेव च ॥' इति ॥

साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः[1] ।
स्वगृहीताभिधः[1] पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ॥ १५२ ॥
उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ।
स्वामीति, युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १५३ ॥
भद्रसौम्यमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ।
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥ १५४ ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी, प्रेष्या हञ्जे[2] वेश्याञ्जुका[3] तथा ॥ १५५ ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः[4] पूज्या च जरती जनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा[5] वाच्याः स्वसमयागतैः ॥ १५६ ॥
शकादयश्च संभाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥ १५७ ॥

गोत्रेण अपत्यप्रत्ययान्तेन । अयममात्यः । **प्रशान्तो** वीतरागः । **पूज्यो** जनः शिष्याद्यैः स्वगृहीताभिधो विनिगद्यते इत्यन्वयः । **स्वगृहीता** स्वेच्छया प्रयुक्ता अभिधा पूज्यत्वप्रकाशकनाम भगवन्निति महाभागेत्यादि वा यस्य सः । **महाराजेति** स्वामीति वा भूपतिर्विनिगद्यते इत्यन्वयः । **युवराजः** कुमारो भर्तृदारको वा वाच्यः । **कुमारको** युवराजः । **पतिर्यथेति** । उत्तमेनोत्तमा स्त्री वयस्येति, मध्येन मध्यमा हंहो इति, अधमेन अधमा हण्डे इति वाच्येत्यर्थः । **सदृशी** आत्मतुल्या । **कुट्टिनी** तथा अञ्जुका वाच्या । **अनुगतैः** सेवकैः पूज्या अम्बेति वाच्या । **जरती** वृद्धा जनैरम्बेति वाच्या । **आमन्त्रणैः** संबोधनपदैः, **स्वसमयागतैः** स्वसंकेतप्राप्तैः कापालिकेत्यादिभिः । **शकादयो**[6]ऽन्तःपुरसहायाः प्रागुक्ताः । **कर्म** मालाकरणादि । **शिल्पं**

---

1. **स्वगृहीतेति** । सुगृहीताभिध इति पाठस्तु साधीयान् ॥
2. **हलेति हञ्जे इति च** । हला हञ्जे उभे अव्यये ॥
3. **अञ्जुकेति** । जकारद्वयघटितमध्योऽज्जुकाशब्दः । नाट्यशास्त्रे तु—'अज्जुकेति भवेद्वाच्या वेश्या परिजनेन तु । या त्वत्र वृद्धा सा त्वम्बा भाष्या परिजनेन तु ॥' इत्युक्तम् ॥
4. **कुट्टिनीति** । परनारीं पुंसा संयोजयित्री शंभलयपरपर्याया योषित् ॥
5. **पाषण्डेति** । पापं सनोति ददातीति पाषण्डः । अमन्ताड्डः । पृषोदरादिः । कवर्गद्वितीयमध्यस्तु शं खण्डयन्ति । 'खुडि भेदने' । अच् । उक्तं च—'पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना ॥' इति ॥
6. **शकादय इति** । शक इति तु तत्र न दृश्यते (१०३ पृ.) ॥

---

१. 'परैः' ख. २. 'अगृहीत' घ.

तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये[1] यथोचितम् ।

अथ भाषाविभागः[2]—

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात्कृतात्मनाम् ॥ १५८ ॥
सौरसेनी[1] प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषिताम् ।
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ॥ १५९ ॥
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ।
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां[2] चार्धमागधी ॥ १६० ॥
प्राच्या विदूषकादीनां, धूर्तानां स्यादवन्तिजा ।
योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याहिदीव्यताम् ॥ १६१ ॥
शबराणां[3] शकादीनां शाबरीं संप्रयोजयेत् ।
बाह्लीकभाषोदीच्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ॥ १६२ ॥
आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्सादिषु[3] ।
आभीरी शाबरी चापि काष्ठपात्रोपजीविषु ॥ १६३ ॥
तथैवाङ्गारकारादौ[4] पैशाची स्यात्पिशाचवाक् ।
चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात्सौरसेनिका ॥ १६४ ॥

कलादिकर्म । **विद्या** मीमांसादिः । **जाति**र्ब्राह्मणत्वादिः । तेनैव तत्कर्मादिप्रकाशकेन मालाकारादिपदेन । **असौ** मालाकारादिः । **ज्ञेयाश्चेति** अन्ये मित्रादयो मित्रादिपदेन वाच्या इत्यर्थः । **अनीचाना**मुत्तममध्यमानाम् ॥ **कृतात्मनां** पण्डितानां चेत्यर्थः । **तादृशीनां** **गाथासु** श्लोकेषु । **अत्र** नाटकादौ । **राजान्तःपुरचारिणां** वामनादीनाम् । **चेटानां** भृत्यानाम् । **प्राच्या** गौडीया । **धूर्ताना**मक्षदेविनाम् ।

---

1. **अन्ये इति** । शाक्यभिक्षुर्भदन्तेति भगिनीपतिरावुत्तेति जनक आवुकेति राजश्यालो राष्ट्रियेति वाच्य इति यथाशास्त्रमनुसंधेयम् ॥

2. **भाषाविभाग इति** । सामान्यतो भाषा संख्याता रुद्रटेन—'प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च सूरसेनी च । षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥' इति । नाट्यशास्त्रे तु विशेषः—'मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी । बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥' इति ॥

3. **पुक्सेति** । पुक्सश्चाण्डालः ॥

4. **अङ्गारेति** । अङ्गारकारो लोहादिधातुजीवी ॥

---

१. कुत्रचित्सूरसेनशब्दस्तालव्यादिरपि दृश्यते. २. 'श्रेष्ठिनाम्' इति नाट्यशास्त्रस्थः पाठ.
३. 'शवराणां' घ.

बालानां षण्डकानां च नीचग्रहविचारिणाम् ।
उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात्संस्कृतं क्वचित् ॥ १६५ ॥
ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च ।
भिक्षुवल्कधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥ १६६ ॥
संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।
देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् ॥ १६७ ॥
यद्देश्यं नीचपात्रं तु तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः ॥ १६८ ॥
योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ १६९ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र, नाट्यालंकृतयस्तथा ।
त्रयस्त्रिंशत्प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ १७० ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यानीति संबन्धः । [3]अत्रेति नाटके ।

तत्र लक्षणानि—

भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ॥ १७१ ॥
हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ।
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ॥ १७२ ॥
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ।

दाक्षिणात्या वैदर्भी । पिशाचवाक् चेटानामपीत्यन्वयः । सैव सौरसेनी एव । प्राकृतं सौरसेन्यादिद्राविडीपर्यन्तानामन्यतमं महाराष्ट्रीं वा । लिङ्गिनीषु संन्यासादिचिह्नधारिणीषु । कार्यत इति । उत्तमस्य राजान्तःपुरचारित्वे मागधी न तु संस्कृतम् । एवमन्यत्रापि । अत एवानर्घराघवादौ राजपुत्रस्यापि रामचन्द्रादेरुत्तमकार्यकारित्वेन संस्कृतेनैव व्यवहारो वर्णितः न त्वर्धमागध्या । वैदग्ध्यार्थं वैदग्ध्यज्ञापनार्थम् । अन्तरा अन्तरा तत्तद्भाषाणां मध्ये । एषां भाषाविशेषाणाम् । आकरेषु नाटकादिषु । भाषार्णवे बोध्यानीति पूर्वेणान्वयः । यथालाभं यथायोग्यम् । रसव्यपेक्षया रसा-

---

१. 'चक्र' ख.; 'वन्ध' घ. २. 'नाटके' क. ३. 'इति' नास्ति क-पुस्तके.

विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ॥ १७३ ॥
दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं[1] **तथा ।**
पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ॥ १७४ ॥
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ।

तत्र[2]—

लक्षणानि[3] **गुणैः**[1] **सालंकारैर्योगस्तु भूषणम् ॥ १७५ ॥**

यथा—

'आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥'

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा **शाकुन्तले**—'**राजा**—कच्चित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसंतापः । **प्रियंवदा**—संपदं लधोसहो उअसमं गमिस्सदि ।'

सिद्धैरर्थैः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ॥ १७६ ॥
श्लिष्टश्लक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ।

यथा—

'सद्वंशसंभवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥'

काङ्क्षया । यस्मिन्रसे यदाकाङ्क्षितं योग्यं च भवति तत्तस्मिन्वर्णनीयमिति भावः ॥ **गुणै**र्माधुर्यौजःप्रसादैर्यमकोपमाद्यलंकारसहितैर्योगः परस्परमेलकः ॥ **आक्षिप**न्ति निन्दन्ति । **कोषो** बीजकोषो भाण्डागारश्च । **दण्डो** नालं चतुर्थोपायश्च । अत्रारविन्दानामचेतनतया निन्दा न संभवतीत्युपमा कल्प्यत इति निदर्शना । एवं च निदर्शनार्थान्तरन्यासश्लेषालंकारसहिताभ्यां माधुर्यप्रसादाभ्यां योगः ॥ **चित्रो** विदग्धमनोरमोऽर्थो येषां[5] **तैरक्षरैः** पदैः ॥ **वो** युष्माकं सखीं शकुन्तलां शरीरसंतापः स्मरज्वाला । 'सांप्रतं लब्धौषधमुपशमं गमिष्यति' इति संस्कृतम् ॥ **सिद्धैः** साधयितुमारब्धैः । श्लिष्ट[6] (श्लक्षण) श्चित्रोऽर्थो यस्याः सा वर्णना ॥ **वंशो**ऽन्ववायो वेणुश्च । **कोटिः** संख्याविशेषोऽग्रं च । **गुणः** शौर्यादिः मौर्वी च । **क्रूरः** कुटिलः कठिनश्च । अत्र सिद्धैरन्वयादिभिः

---

1. गुणैरिति । षोडशाध्याये भरतेनाप्युक्तम्—'अलंकारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् । भूषणैरिव विन्यस्तैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥' इति ॥

---

१. 'ग्रहणं' क-ख. २. 'लक्षणानि' क-ख-ग. ३. 'तत्र' क-ख-ग. ४. 'लक्षण' क. ५. 'येषां—' इत्यादिः '—वेणुश्च ।' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'श्लिष्टस्वरूपः' इति सर्वत्र.

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ॥ १७७ ॥
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ।

यथा—

'अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना ॥'

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ॥ १७८ ॥[1]

यथा **वेण्यां** भीमं प्रति '**चेटी**—एवं मए भणिदं भाणुमदि, तुझाणं अमुक्केसु केसेसु कहं देवीए केसा संजमिअन्तित्ति ।'

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ।[2]

यथा **ययातिविजये**—

'इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः, किं यक्षकन्यका ।
किं चास्य विषयस्यैव देवता[3], किमु पार्वती ॥'

दृष्टान्तो[4] यस्तु पक्षेऽर्थसाधनाय निदर्शनम् ॥ १७९ ॥

सममेकदैव प्रसिद्धो वेण्वादिरर्थो भासते ॥ **अभिप्रदर्शनाद्** वक्तुरभिप्रायात् । **साध्यते** ज्ञाप्यते । **अभिमतो** बोधयितुमिष्टः ॥ **अनुयान्त्येति** । कान्तमरणेन दुःखमनुभवन्त्या उक्तिरियम् । अत्रार्कं विना दिनश्रीरिव शशिनं विना निशेव कान्तं विना योषिदशोभैवेति प्रतीयते ॥ **समासेन** संक्षेपेण उक्तम् । इष्टकृदभीष्टार्थबोधकरम् ॥ 'एवं मया भणितं भानुमति, युष्माकममुक्तेषु केशेषु कथं देव्याः केशाः संयम्यन्ते' इति संस्कृतम् । अत्र द्रौपदीकेशासंयमनस्य हेतुर्भानुमतीकेशामोक्षणं तद्दर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशबन्धनं भविष्यतीत्यभिमतार्थबोधः ॥ **अज्ञाततत्त्वस्य** अज्ञातविशेषस्य । 'यत्' इत्यव्ययं 'यः' इत्यर्थे ॥ **विषयस्य** देशस्य ॥ **दृष्टान्त इति** । **पक्षेऽर्थस्य** साध्यस्य **साधनाय** ज्ञापनाय **निदर्शनं** हेतुदर्शनम् ॥

---

1. **हेतुरिति** । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'बहूनां भाषमाणानामनेकार्थविनिर्णयात् । सिद्धौ समानवचनं हेतुरित्यभिसंज्ञितः ॥' इति ॥

2. **संशय इति** । उक्तं च मुनिना—'अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्यं समाप्यते । अनेकत्वाद्विचाराणां संशयः परिकीर्तितः ॥' इति ॥

3. **देवतेति** । एतद्विषयाधिष्ठात्रीत्यर्थः ॥

4. **दृष्टान्त इति** । मुनिनाप्युक्तम्—'सिद्धौ पूर्वोपलब्धौ यः समत्वमुपपादयेत् । निदर्शनकृतस्तज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥' इति ॥

यथा वेण्याम्—'सहदेवः—आर्य, उचितमेवैतत्तस्या यतो दुर्योधनकलत्रं हि सा' इत्यादि ।

तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ।

यथा तत्रैव—

'प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।
शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥'

संचयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ॥ १८० ॥

यथा शाकुन्तले—

'[1]अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥'

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
परपक्षव्युदासार्थं[2] तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १८१ ॥

तस्या भानुमत्याः । **सा** भानुमती ॥ **अर्थेन** वस्तुना **तर्को** भाव्यर्थसूचनम् । **प्रकृतिगामिना** प्रकृतेन, न तु प्रकृतिविपर्यासरूपेण अद्भुतेन ॥ **प्रायेणैवेति ।** स्वप्नदर्शनस्य प्रकृतत्वज्ञापनायेदम् ॥ **संचयः** समूहः । **अर्थानुरूपो**ऽभिधेयसदृशः । सुकुमारार्थे सुकुमारपदसंचयस्य, उद्भटार्थे उद्भटपदसंचयस्य प्रयोग इत्यर्थः ॥ **अधर इति ।** विटपानुकारिणौ शाखासदृशौ । यथा वा 'प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् । उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्[3]देवो हरः ख्याप्यते ॥'

---

1. **अधर इति ।** अधरोऽधरोष्ठः किसलय इव रागो यस्य सः । बाहू विटपौ स्कन्धोर्ध्वशाखे तदनुकारिणौ तत्सदृशौ । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति **कात्यः** । कोमलशब्देन तयोरग्रजत्वं व्यज्यते । अङ्गेषु संनद्धं संनाहं प्रापितम् । अत्युत्कटमिति यावत् । अत्राङ्गेष्विति बहुवचनेन वदने कान्तिमत्ता, नेत्रयोस्तरलता, कण्ठे कम्बुत्रिरेखावत्त्वम्, वक्षसि स्तनोज्जृम्भणम्, नाभौ गभीरता, नितम्बे मध्यनिम्नत्वम्, उभयभागे चतुरस्रत्वम्, जघनजङ्घाजानुमण्डलोरुदेशानां मांसलत्वम्, गतौ सविलासत्वमित्यादि ध्वनितम् । संनद्धशब्दः प्रकृते बाधितमुख्यार्थः सन् यः संनद्धो भवत्युत्साहेन प्रकटो भवतीति प्राकट्यसंबन्धेन यौवनं लक्षयंस्तद्गतमतिशयं व्यनक्ति । यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्तापकर्षकम् । अङ्गेषु संनद्धमित्यत्रापि योजनीयम् । लताङ्गेषु संनद्धमित्यर्थः ॥

2. **व्युदासार्थमिति ।** व्युदासो निरासः ॥

3. **खण्डपरशुरिति ।** 'खण्डयतीति खण्डः सर्वच्छेदकः परशुर्यस्य स खण्डपरशुः' इति **लिङ्गपुराणव्याख्या** ॥

यथा—

'क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे नृपाः[1] ।
किं तु वालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ॥'

अभिप्रायस्तु सादृश्याद[2]भूतार्थस्य कल्पना ।

यथा शाकुन्तले—

'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां[1][3] छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'

प्राप्तिः केनचिदंशेन किंचिद्यत्रानुमीयते ॥ १८२ ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती ।'

विचारो युक्तिवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—नूनमियमन्तःपिहित[4]मदनविकारा वर्तते । यतः ।

'हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किंचित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते ॥'

देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ॥ १८३ ॥

प्रागप्राप्तनिशुम्भेति । प्रागप्राप्तनमनेत्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोरुद्भटत्वं सदृशम् ॥ **यत्रार्थानामिति** । **पक्षो** मतम् ॥ **किंत्विति** यथेत्यर्थे । **पराङ्मुखे** अन्यासक्ते । अत्र क्षत्रधर्मव्युदासार्थं परासक्ते वालिनि श्रीरामस्य बाणमोक्षः प्रसिद्धोऽर्थः कीर्तितः ॥ **अभूतार्थस्य** असंभविनो वस्तुनः । **अव्याजेन** स्वभावेन मनोहरम् । **ऋषिः** कण्वः । **व्यवस्यति** इच्छति । उत्पलपत्रधारया समिल्लताच्छेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपःसाधनमसंभवि । **प्राप्तिरिति** । **अंशेन** विशेषणेन ॥ **चञ्चरीकेण** भ्रमरेण । अत्र सर्वतश्चरतेति विशेषणेन भ्रमरस्य स्वप्रियतमाज्ञानं नायकेनानुमीयते ॥ **विचार इति** । युक्तिवाक्यैर्हेतुबोधकवाक्यैः । **अप्रत्यक्षस्य** साधनं ज्ञापनम् ॥ **असमञ्ज**समयोग्यम् ॥ **देशकालेति** । देशकालयोः स्वरूपेण साधर्म्येण ॥

---

1. **समिल्लतामिति** । क्वचित् 'शमीलताम्' इति पाठः । तस्या अतिकाठिन्येनोपमेयेऽत्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यत इति प्रकृतपद्यव्याख्याने राघवभट्टः ॥

---

१. 'बुधाः' क-ख. २. 'अद्भुत' घ. ३. 'शमीतरुं' घ. ४. 'मदन' इत्यधिकं ख-पुस्तके.

यथा वेण्याम्—'सहदेवः—

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये क्रुद्धेऽद्य संभृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्धयिष्यति ॥'

उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले—

'[1]शुश्रूषस्व गुरून्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने, भाग्येष्वनुत्सेकिनी,
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो, वामाः कुलस्याधयः ॥'

गुणातिपातः कार्यं यद्विपरीतं गुणान्प्रति ॥ १८४ ॥

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति—

'[1]जइ संहरिज्जइ तमो घेप्पइ सअलेहि ते पाओ ।
वससि सिरे पसुवइणो तहवि [2]हे इत्थीअ जीअणं हरसि ॥'

यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः ।

यथा तत्रैव—'राजा (चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य ।)

असावन्तश्चञ्चद्विकचनवनीलाब्जयुगल-
स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्वि[2]लसदलिसंघात उपरि ।
विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः
कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि ते ॥'

प्रावृडिव वर्षाकाल इव ॥ **शुश्रूषस्वेति** । पतिगेहं गच्छन्तीं शकुन्तलां प्रति कण्वस्योपदेशोऽयम् ॥ **गुणान्** प्रतीति । गुणानामित्यर्थः ॥ **जइ इति** । 'यदि संह्रियते तमो गृह्यते सकलैस्ते पादः । वससि शिरसि पशुपतेस्तथापि हा स्त्रिया जीवनं हरसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्र चन्द्रस्य स्त्रीवधस्तमोहरणादिगुणविपरीतं कार्यम् ॥ **सामान्यगुणेभ्य** उपमानोपमेयवृत्तिसाधारणधर्मेभ्य **उद्रेक** आधिक्यमुपमेयस्य ॥ तले अधोभागे स्फूर्जन् देदीप्यमानः कम्बुः कण्ठरूपो यस्य सः । दोषा-

---

1. **शुश्रूषस्वेति** । अत्र समासेन वात्स्यायनोक्तमेकचारिणीवृत्तं संगृहीतं कविकुलगुरुणा ॥

2. **विलसदिति** । अलिसंघातेन केशपाशोऽभिप्रेतः ॥

---

१. गद्यीकृतेयमार्या पुस्तके. २. 'ह' इति नास्ति घ-पुस्तके.

सिद्धानर्थान्बहूनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ १८५ ॥

यथा—

'तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।
ह्रदः पद्माकरः किंतु बुधस्त्वं स जलाशयः[1] ॥'

पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते ।

यथा वेण्याम्—

'निहताशेषकौरव्यः—' इत्यादि । (३१४ पृ०)

बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ १८६ ॥

यथा—

'यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।
पृथिव्या रक्षणं राजन्नेकत्र त्वयि तत्स्थितम् ॥'

हृष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वचः ।

वेण्याम्—कञ्चुकिनं प्रति 'दुर्योधनः—

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥'

विचारस्यान्यथाभावः संदेहात्तु विपर्ययः ॥ १८७ ॥

सङ्गं विना । दोषरहित इत्यर्थः । अथ च दोषा रात्रिस्तस्याः सङ्गं विना । कलाः कलाशास्त्राणि षोडशभागश्च । अत्राह्लादकत्वादिसाधारणधर्मेभ्यो नीलाब्जयुगलादिसंबन्धाधिक्यं मुखस्य ॥ **अर्थानिति** । **सिद्धान्** प्रसिद्धान् । **विशेषोक्ति**र्भेदकथनम् ॥ **तृष्णेति** । ह्रदस्त्वं चैतादृशः । किं तु त्वं बुधः, स ह्रदो जलाशयः सलिलवान्, जाड्ययुक्तश्च । तृष्णा धनेच्छा, पिपासा च । मलः पापं, पङ्कश्च । द्विजा विप्राः, पक्षिणश्च । लक्ष्मीकरः, पद्मानामाधारश्च । अत्रान्त्यपादे विशेषकथनम् । व्यतिरेकालंकारोऽयम् ॥ **बहूनामिति** । एतदनेकोपलक्षणम् । तेन नोक्तोदाहरणासंग्रहः । एकस्मिन्बहूनां गुणकथनमित्यर्थः ॥ **यद्वीर्यमिति** । अत्र राज्ञः पृथिवीपालनभारसहिष्णुतातिशयबोधाय तदुभयकीर्तनम् ॥ **हृष्टादीना**मित्यादिपदेन हृष्टदुःखितादीनां ग्रहणम् । **वाच्याद्**वक्तुमिष्टादन्यतरद्विपरीतम् ॥ **नचिरादिति** । चिरान्न हन्तीति वक्तुमिष्टम्, अचिराद्धन्तीत्यन्यथा जातम् ॥ **विचारस्य** तत्त्वनि-

---

1. "न चिरात्पाण्डुसुतं सुयोधनः' इत्येवं वक्तव्ये 'नचिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्' इति विपरीतमुक्तम्" इत्युचितम् ॥

---

1. 'जडाशयः' घ.

यथा—

'मत्वा लोकमदातारं संतोषे यैः कृता मतिः ।
त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिनः ॥'

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।

वाचा यथा—

'प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।
आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥'

एवं चेष्टयापि ।

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ॥ १८८ ॥

यथा वेण्याम्—अश्वत्थामानं प्रति 'कृपः—दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न संभाव्यते त्वयि ।'

माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् ।

यथा शाकुन्तले—'राजा—

किं शीकरैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं
संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
अङ्के निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ
संवाहयामि करभोरु यथासुखं ते ॥'

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ १८९ ॥

श्चयस्यान्यथाभावोऽभावः ॥ **संतोषे** धनतृष्णागमजन्यसुखे । **न तथा** व्यवसायिनः दातृत्वनिश्चयवन्तः । अत्र भवद्विधे दातरि दातृत्वनिश्चयाभाव एव विचाराभावः ॥ **परचित्त**स्यानुवर्तनम् ॥ **आर्येण** श्रीरामेण । **अन्तरा** मध्ये ॥ चेष्टया यथा **शाकुन्तले**—'तदहमेनामनृणां करोमि । इत्यङ्गुलीयकं ददाति ।' अत्राङ्गुलीयदानरूपचेष्टया शकुन्तलाचित्तप्रीणनम् ॥ **वाक्यैरिति** । अर्थस्य प्रयोजनस्य ॥ **भारद्वाजो** द्रोणः ॥ **मालेति** । अभीष्टार्थं स्वाभीष्टसिद्धये । **नैकार्थप्रतिपादनम**नेककार्यस्य ज्ञापनम् ॥ **शीकरै**रम्बुकणैः आर्द्रः शीतलो वातो यस्य तत् । **संचारयामि** व्यापारयामि । **नलिनीद**लमेव तालवृन्तम् । 'वृन्तैः' इति पाठे शीकरैः सह नलिनीदलतालवृन्तैरार्द्रवातं संचारयामि, स्मरतप्तशरीरं प्रापयामि । अत्र दुष्यन्तस्य सुरतरूपस्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं शकुन्तलायां समीरसंचारपादसंवाहनकार्ययोर्ज्ञापनम् ॥

---

१. 'सिद्धैः' क-ख.

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति कथयन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु। कथमन्यथा।

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत्।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा।
जातोऽहं स्तुतिवंश[1]कीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्रेण[2] नास्त्रेण यत्॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता॥ १९०॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारधिदुदिओ दिट्ठो तुह्मेहिं महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम्।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।
स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः॥'

सारूप्यमनुरूपस्य[1] सारूप्यात्क्षोभवर्धनम्[2]॥ १९१॥

अर्थापत्तिरिति॥ अङ्गराज इति कर्णसंबोधनम्। **कथमन्यथेति**। भवता वक्तव्यम्। इति शेषः॥ **स** द्रोणः। **सिन्धुराजं** जयद्रथम्। एवं पुत्राभिषेकाभिप्रायः। **अन्यथा** प्रकारान्तरेण। अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रोणस्य पुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते॥ **दूषणोद्धोषणायामिति** कृतायामिति शेषः॥ **अभ्यर्थनापरैः** सविनयैः॥ **अज्जा इति**। 'आर्याः, अपि नाम सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुर्योधनो न वेति'। इति संस्कृतम्॥ **लोकसिद्धार्थैः** लोकख्यातवस्तुभिः। **अर्थसाधनं** पदार्थपरिचयः॥ **सूर्याचन्द्रमसाविति**। अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरूरवसः परिचयः॥ **अनुरूपस्य** सदृशस्य सारूप्यात्

---

1. **स्तुतिवंशेति**। स्तुतिवंशयोः कीर्तनं विदन्ति ये तेषां सारथीनां सूतानाम्॥
2. **अस्रेणेति**। अस्रेण नयनाम्भसा॥

---

१. 'अभिभूतस्य' क-ख-ग-घ. २. 'वर्तनं' घ.

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति **'युधिष्ठिरः—**दुरात्मन्, दुर्योधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो[1] यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—**'राजा**—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—**'राजा—**

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्[2] कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारो[3]ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमविषयस्येत्यर्थः ॥ **संक्षेपात्** अविशेषात् । **अन्यार्थे** अर्थान्तरस्थाने । **प्रयुज्यते** निर्दिश्यते ॥ **अयमिति** । अत्रायमित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेषकथनम् । अत एवार्थान्तरस्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ **सादृश्यपुरःसरं** सादृश्यतात्पर्यकम् ॥ **गाङ्गेये** भीष्मे । **सैवेति** तत्तुल्यश्लाघायां तात्पर्यम् । यथा वृद्धस्य छलेन श्लाघानुपयुक्ता तथा अस्माकमपि बालकस्यैकाकिनोऽभिमन्योर्बहुभिर्हनने भविष्यतीति भावः ॥ **उक्तिर्ज्ञापनम्** । **भङ्ग्यन्तरेण** सदृशदर्शनादिना ॥ **रतिकेलिं** कलयति सः । यद्वा रत्यै केलिकला यस्य सः । **समालम्भादादराधिक्यात्** । **कादम्बः** कलहंसः । अत्र प्रियायै कादम्बस्य प्रियाचुम्बनं दर्शयता नायकेन स्वस्य प्रियाचुम्बनाभिप्रायः सूचितः ॥ **विशेषेति** । रूपलावण्यातिशयज्ञापनं विशेषः तस्मै प्रयोजनं विशेषार्थः ।

---

१. 'प्रतिसंक्षेपात्' क-ख. २. 'समाश्वस्तां' घ. ३. 'विशेषार्थोहः प्रस्तावे' क-ख-घ.

यथा—'गृहवृक्षवाटिकायाम्—

दृश्येते तन्वि यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिष्यपुनर्वसू ॥'

स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ १९४ ॥

यथा शाकुन्तले—

'उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥'

अथ नाट्यालंकाराः—

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥ १९५ ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥ १९६ ॥
प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।
उत्कीर्तनं तथा याञ्चा परिहारो निवेदनम् ॥ १९७ ॥
प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालंकृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ १९८ ॥

आशीरिष्टजनाशंसा—

यथा—शाकुन्तले—

'ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥'

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।

यथा वेण्याम्—'कञ्चुकी—हा देवि कुन्ति, राजभवनपताके—' इत्यादि ।

ऊहविस्तारस्तर्कातिशयः ॥ **दृश्यते इति** । गृहोपवने विश्वामित्रसमीपे श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां संबोध्य तत्सखीनां वितर्कवर्णनमिदम् । अत्र चन्द्रादीनां पृथिव्यामसंभवे वितर्कातिशयः ॥ **प्रमाणयितुं** प्रमाणं कर्तुम् । हर्षजनकं भाषणं हर्षभाषणम् ॥ **निमित्तनैमित्तिकयो**र्हेतुफलयोः । **अयं** पौर्वापर्यरूपो **विधिः** क्रमः ॥ नाट्यालंकारमाह—**अथेति** । अलंकृतिपदस्य योगार्थमाह—**नाट्यभूषणहेतव इति** ॥ **दृष्टजनस्य** बन्धोराशंसा अभिमतप्राप्तीच्छा ॥ **सम्राजं** राजसमूहस्य

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ १९९ ॥

यथा कुलपत्यङ्के—

'मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥'

अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि[1] न विषह्यते।

यथा शाकुन्तले—'**राजा**—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिः। किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते। '**शार्ङ्गरवः**—विनिपातः—' इत्यादि।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यं—

यथा तत्रैव—'**राजा**—ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः।'

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ २०० ॥

यथा कुम्भाङ्के—'**रावणः**—

पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्'।

ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराश्रय उच्यते।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—'**विभीषणः**—राममेवाश्रयामि।' इति।

उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ २०१ ॥

यथा शाकुन्तले—'**शार्ङ्गरवः**—राजन्, अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान्। तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः—' इत्यादि।

शास्तारम्। **सेव** शर्मिष्ठेव। अत्र कण्वस्य शकुन्तलाया अभीष्टलाभेच्छा॥ **विभाव्यते** प्रकाश्यते। **तेन** मारीचेन॥ **अक्षमेति**। स्वल्पस्यापि परिभवस्यासहनमित्यर्थः॥ 'भोः—' इत्यादि '—लभ्यते' इत्यन्तं दुष्यन्तवचनम्॥ **शार्ङ्गरवः** कण्वशिष्यः। आह इति शेषः। 'विनिपातः' इति 'लभ्यते' इत्यनेनान्वेति। अत्र राजकृतस्याल्पस्यापि परिभवस्य शार्ङ्गरवेणासहनम्॥ **अवलेपजमहंकारजन्यम्**॥ **सत्त्वैः** प्राणिभिः॥ **पश्यामीति**। अत्र समरोद्यमः सूचितः॥ **गुणवदिति**। उत्कृष्टेत्यर्थः॥ **राममेवेति**। अत्र विभीषणस्य स्वराज्यप्राप्तिरूपोत्कृष्टकार्यस्य हेतुः श्रीरामाश्रयः॥ **आत्मानं साधुं मन्यते साधुमानी तस्मिन्**॥ **अथ पुनरिति**

---

1. **अतिसंधायेति**। अतिसंधाय अन्यथा शिक्षयित्वा॥

---

१. 'नाभिप्रसह्यते' क-घ.

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।

यथा तत्रैव—'राजा—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥'

अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ २०२ ॥

यथा—

'त्वया तपस्विचाण्डाल! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।
न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः ॥'

मोहा[1]वधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथानुतापाङ्के—'रामः—

किं देव्या न विचुम्बितोऽसि बहुशो मिथ्याभिशप्तस्तदा' इति ।

उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ २०३ ॥

यथा वध्यशिलायाम्—

'म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।
तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥'

आशंसनं स्यादाशंसा—

यथा श्मशाने—'माधवः—

[2][1]तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम्' इति ।

वितर्के । **पूर्ववृत्तान्तं** शकुन्तलाया गान्धर्वविवाहरूपम् । **अन्यसङ्गाद्** भार्यान्तरसंसर्गात् । **तत्कथमिति** । अन्यथा कथमित्यर्थः ॥ **अपरिक्षतो** नायकेनादष्टः । अत एव कोमलः ॥ **अधिक्षेपवचो** भर्त्सनवाक्यम् । **क्षोभ**श्चित्तव्यथा **स एव** क्षोभनामालंकार एव ॥ **प्रच्छन्नवधवर्तिना** अलक्षितहिंसाकारिणा ॥ **मोहेना**वधीरितस्यावज्ञातस्य **अर्थस्य** प्रयोजनस्य । **स एव** पश्चात्तापालंकार एव ॥ **देव्या** सीतया । **मिथ्याभिशप्तो** मिथ्यादत्तपरिवादः । अत्र मोहेनावधीरिते चुम्बनकार्ये पश्चात्तापः ॥ **म्रियत इति** । अत्र तस्या जीवनहेतुस्तव शरीररक्षणम् ॥ **आशं-**

---

1. **मोहेति** । नाट्यशास्त्रेऽप्युक्तम्—'अकार्यं सहसा कृत्वा कृत्वा कार्यमथापि वा । संतापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः स कीर्तितः ॥' इति ॥

2. **तदिति** । 'संभूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते यत्रालोकपथावता-

---

१. 'उत्' क.

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥'

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापसौ—समिदाहरणाय प्रस्थितावावाम् । इह चास्मद्गुरोः साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न[1] चेदन्य (था) कार्यातिपातः, प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः' इति ।

उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।
धिग्धिक्प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥'

भर्त्सना तु परीवादो—

स्तनमिति अत्र स्वस्याभीष्टलाभेच्छा । आशीरलंकारे तु बन्धुजनस्येति भेदः ॥ **तस्या** मालत्याः ॥ कार्यस्य कर्तव्यत्वेन निर्देशः **प्रतिज्ञा** ॥ **एकस्य** द्रौपदीकेशग्रहस्य परिपाकः फलमयं राजसमूहक्षयरूपः । द्वितीये द्रोणसंबन्धिनि निःशेषीकर्तुमारब्धा निःशेषिताः ॥ **अस्मद्गुरोः** कण्वस्य । **अनुमालिनीतीरं** मालिन्याख्यनदीतीरे । **न चेदिति** । यद्यावां समिदाहरणाय न प्रस्थितौ, अन्यथा तदा कार्यस्य होमस्यातिपातोऽनुपपत्तिः ॥ **प्रेरणाय** प्रवृत्तये ॥ **नाम्नैव** न तु कर्मणा ।

रिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः । यद्बालेन्दुकलोच्चयादवचितैः सारैरिवोत्पादितं—' इति तत्पादत्रयी ॥

1. न चेदिति । 'न चेदन्यकार्यातिपातः' इति पाठे तु सुखेन ग्रन्थयोजना । स एव पाठः सांप्रतमुपलभ्यते ॥

---

१. 'एव' घ. २. 'ग्रहणं' घ.

यथा सुन्दराङ्के—'दुर्योधनः—धिग्धिक् सूत, किं कृतवानसि ।
वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः
पापं विधास्यति—' इत्यादि ।

नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ।

यथा शाकुन्तले—'दुष्यन्तः—विनीतवेषप्रवेश्यानि तपोवनानि ।' इति ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ॥ २०६ ॥
उपालम्भविशेषेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ।

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति 'शार्ङ्गरवः—आः, कथमिदं नाम । किमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्तनिष्णातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥'

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ॥ २०७ ॥

यथा बालरामायणे—

'कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।
तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात ताडय ताडकाम् ॥'

अत्र लक्ष्मणेन इन्द्रजिद्वधाय प्रकाशयुद्धे तस्य वर्तनम् ॥ **प्रकृत्या** स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्विलसितस्य । **पापो** दुष्कर्मा । पापमनिष्टम् ॥ **शास्त्रेण** शास्त्रानुसारेण । **वर्तनं** कर्मानुष्ठानम् ॥ **उत्कीर्तनं** सूचनम् । **उपालम्भविशेषेण** प्रतिकूलोक्तिखण्डनेन । क्वचित् 'उपालम्भस्वरूपेण' इति पाठः ॥ **आः कथमिदं नामेति** । उक्तिः इति शेषः । **लोकवृत्तान्तनिष्णातः** लोकचरितविज्ञः ॥ **ज्ञातिकुलैकसंश्रयां** पित्रादिगृहमात्रवर्तिनीम् ॥ **अन्यथा** भर्तृमतीमुपपतियुक्ताम् । यद्वा सतीमपि अन्यथा असतीं विशङ्कते । अत उक्तदोषात् । **परिणेतुः** पत्युः । अत्र किमिदमुपन्यस्तमिति राज्ञः प्रतिकूलोक्तिखण्डनेन 'आः कथमिदम्—' इत्यादिवाक्यत्रयेण 'तदिदानीमापन्नासत्त्वेयं गृह्यतां सहधर्मचरणाय' इति स्वोक्तोऽर्थः शार्ङ्गरवेण मुहुः सूचितः ॥ **विचिकित्ससि** वध्या न वेति संदेहाश्रयो भवसि ।

---

1. वत्सस्येति । अवशिष्टांशस्तु—'समक्षमुदायुधोऽसौ । अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां क्रोधो न नाम करुणा न च तेऽस्ति लज्जा ॥' इति । असौ भीमः ॥

साहाय्यं संकटे यत्स्यात्सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेण्याम्—कृपं प्रति 'अश्वत्थामा—त्वमपि तावद्राज्ञः पार्श्ववर्ती भव । कृपः—वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्—' इत्यादि ।

अभिमानः स एव स्यात्—

यथा तत्रैव—'दुर्योधनः—

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते—' इत्यादि ।

प्रश्रयादनुवर्तनम् ॥ २०८ ॥

अनुवृत्तिर्—

यथा शाकुन्तले—'राजा—(शकुन्तलां प्रति ।) अयि, तपो वर्धते । अनुसूया—दाणिं अदिधिविसेसलाहेण' इत्यादि ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे—

'अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।' इत्यादि ।

याञ्चा तु क्वापि याञ्चा या स्वयं दूतमुखेन वा ॥ २०९ ॥

यथा—

'अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।
शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान् ॥'

परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ।

यद्वा घृणी भवसि । तात इति सप्रेमसंबोधनम् ॥ **आनुकूल्यमनुकूलाचरणम्** ॥ **स एव** अभिमानालंकार एव ॥ **कृपणं** क्षुद्रम् । अत्र मातुराक्षेपेणाहंकारः प्रतीयते ॥ **प्रश्रयाद्विनयात्** । **अनुवृत्तिः** प्रत्युत्तरादिना सत्कारः ॥ **दाणिं इति** । 'इदानीमतिथिविशेषलाभेन' इति संस्कृतम् ॥ **भवद्देवरे** लक्ष्मणे । अत्र सीतां प्रति भूतकार्यं श्रीरामेणाख्यातम् ॥ स्वयं याचनं यथा—'भो लङ्केश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते—' इत्यादि ॥ दूतमुखेन याचनमाह—**अद्यापीति** । रावणं प्रत्यङ्गदस्योक्तिरियम् ॥ **कृतं** यदनुचितं कर्म तस्य मार्जनं तज्जन्यापराधक्ष-

---

1. **मातरिति** । चरमपादत्रयी तु—'सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा । निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां त्वं नानुचिन्तयसि, रक्षसि मामयोग्यम् ॥' इति ॥

2. **अत्रेति** । उत्तरार्धं तु—'दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्भितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥' इति ॥

यथा—

'प्राणप्रयाणदुःखार्त उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तत्क्षमस्व विभो, किं च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥'

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—'लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतोसि । तत्किमेतत् ।'

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोचिताः समारम्भाः ।'

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

'देशः[1] सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः—' इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

'यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'

मापनम् ॥ **प्राणेति** । विभो श्रीराम ॥ **अवधीरितेति** । अवज्ञातेत्यर्थः ॥ **अर्थस्य** प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ **इतः** समरात् । अत्र समर-

---

1. देश इति । पादत्रयं तु—'क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः । तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः ॥' इति ॥

---

1. 'उपचिताः' घ.

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं[1]—

यथा **शाकुन्तले**—'**राजा**—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि ।'

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—'सहि, ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमनम् ।'

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिका[1]प्रवाहेण । एषु च केषांचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

'पञ्चसंधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम्[2] ॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचना[3]न्वितम् ।
महापुरुषसत्कारं[4] साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ **सहि इति** । 'सखि, न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याकृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्' इति संस्कृतम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशोक्तिरियम् ॥ ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपसामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भवितुमर्हन्ति, तदेषां भिन्नत्वेनोपादानमनतिप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाह—**एषां चेति** । **गड्डलिकाप्रवाहेण** गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलंकारे च, शोभायाः श्लेषे विशेषणस्य विशेषोक्त्यलंकारे, एवमाशीरादिनाट्यालंकाराणामाशीराद्यलंकारेषु, एवं युक्त्यादीनां युक्त्यादिसंध्यङ्गेषु चान्तर्भावे सिद्धे पुनरुपादानमनर्थकमित्यत आह—**एषु चेति** । लक्षणनाट्यालंकारेष्वित्यर्थः । **एतानि** लक्षणादीनि 'नाटकेऽवश्यं कर्तव्यानि' इत्यग्रेणान्वयः । **भोगो** भावादिः सहायो वा । रचनाया उदात्तत्वं विलासर्द्ध्यादियुक्तत्वम् । **महापुरुषस्य** धीरोदात्तनायकस्य सत्कारो

---

1. **प्रमदेति** । प्रमदस्य आनन्दस्य आधिक्यं तारुण्यावस्था ॥

---

१. 'गड्डरिका' इति क्वाचित्कः पाठः. २. 'गुणालंकारभूषितम्' इति **नाट्यशास्त्र**स्थः पाठः. ३. 'वचन' इति **नाट्यशास्त्र**स्थः पाठः. ४. 'संचारम्' इति **नाट्यशास्त्र**स्थः पाठः.

सुश्लिष्टसंधियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥'

इति मुनिनोक्तत्वान्नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्येव । वीथ्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ॥ २१२ ॥
प्रच्छेदकस्त्रिगूढं[2] च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ।
उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ॥ २१३ ॥
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ।

तत्र—

तन्त्रीभाण्डं[2] पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ॥ २१४ ॥
शुष्कं गानं गेयपदं—

यथा—गौरीगृहे वीणां वादयन्ती 'मलयवती—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥'

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।
मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥ २१५ ॥

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः—'उपलक्षणं चैतत् । क्रोधोद्भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्' इति ।

निखिलातोद्यरहितं[3] शोकचिन्तान्विताबला ।

गुणवर्णनं यत्र । साधुरविगीत आचारो वैदिकं कर्म यत्र ॥ **तन्त्रीभाण्डं** वीणा-

---

1. **मृद्विति** । इदमेवाभिप्रेत्य षोडशाध्यायोपसंहारे मुनिनोक्तम्—'चेक्रीयतेप्रभृतिभिर्विकृतैश्च शब्दैर्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः । यज्ञक्रियेव शरवर्मधरैर्धृताक्षैर्वेश्या द्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥' नाटकस्य वैशिष्ट्यमपि मुनिनैकोनविंशाध्याये प्रतिपादितम्—'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । न तत्कर्म न वा योगो नाटके यन्न दृश्यते ॥'

2. **तन्त्रीति** । अष्टादशाध्याये भरतेनाप्युक्तम्—'आसनेषूपविष्टैर्यत्तन्त्रीभाण्डोपबृंहितम् । गायनैर्गीयते शुष्कं तद्गेयपदमुच्यते ॥' इति ॥

3. **निखिलेति** । उक्तं च भरतेन—'आसीनमासनस्थस्य सर्वतोऽप्यविवर्जितम् । अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकान्वितं च तत् ॥'

---

१. 'अभिपात' क. 'अतिपातं' घ. २. नाट्यशास्त्रे गूढपदस्थाने सर्वत्र मूढपदमुपलभ्यते.

[1]अप्रसाधितगात्रं यदासीनासीनमेव तत्[2] ॥ २१६ ॥
आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।
[1]स्त्रीपुंसयोर्विपर्यास[3]चेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ २१७ ॥
[4]अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
[2]वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ २१८ ॥
[3]स्त्रीवेषधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ।

यथा मालत्याम्—'मकरन्दः—एषोऽसि मालती संवृत्तः ।'

कश्चन भ्रष्टसंकेतः सुव्यक्तकरणान्वितः ॥ २१९ ॥
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं मतम् ।

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ॥ २२० ॥
[4]द्विगूढं रसभावाढ्यमु[5]त्तमोत्तमकं पुनः ।
कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ॥ २२१ ॥
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ।
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ॥ २२२ ॥

वाद्यं पुरस्कृत्य गानोपायोपयोगित्वेनाहत्य ॥ **आतोद्यं** वादित्रम् । **अप्रसाधितगात्रम**नलंकृतशरीरम् । एतद्द्वयं क्रियाविशेषणम् । **विपर्यासेन** वैपरीत्येन चेष्टा अभिनयो यत्र गेये तत् । **मन्युः** शोकः ॥ संकेतस्थाने अनागमने नायको भ्रष्टसंकेतो भवति ॥ **चतुरस्राणि** विदग्धमनोहराणि पदानि यत्र । यद्वा चतुरस्रपदं पूर्णसप्तस्वरम् । **मुखप्रतिमुखान्वितम्** उक्तिप्रत्युक्तिसहितम् । 'कोपप्रसादजम्' इत्यादिविशेषणपञ्चकमनुषक्तस्य गीतस्य विशेषणम् । **उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तमिति** गीतमित्यनुषज्यते । **सोपालम्भं** सभर्त्सनम् । **अलीकवत्** अप्रियमिव ॥ नाट-

---

1. **स्त्रीति** । उक्तं च भरतेन—'नृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च । स्त्रियः पुंवच्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥' इति ॥

2. **वीणेति** । नाट्यशास्त्रे तु—'प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहताः । स्त्रियः प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥' इत्याम्नातम् ॥

3. **स्त्रीवेषेति** । मुनिना तु—'अनिष्ठुरश्लक्ष्णपदं समवृत्तैरलंकृतम् । नाट्यं पुरुषभावाढ्यं त्रिगूढकमुदाहृतम् ॥' इत्युक्तम् ॥

4. **द्विगूढमिति** । चतुरस्रपदादिविशेषणत्रयवद् गीतं द्विगूढम् ॥

5. **उत्तमेति** । कोपप्रसादजादिविशेषणपञ्चकवद् गीतमुत्तमोत्तमकपदवाच्यम् ॥

---

१. 'अप्रसारित' इति नाट्यशास्त्रस्थः पाठः, क-ख-ग-पुस्तकस्थश्च. २. 'तु' घ. ३. 'विपर्यासि' क-ख. ४. 'अन्यासङ्गं' घ.

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ।[1]

स्पष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ॥ २२३ ॥
अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ।

एतदेव नाटकम् । यथा—बालरामायणम् ।

अथ प्रकरणम्—

[2]भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ॥ २२४ ॥
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥ २२५ ॥

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

[3]नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ २२६ ॥
कितवद्यूतकारादिविटचेटकसंकुलः ।

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गवृत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रकृतित्वाच्छेषं नाटकवत् ।

कमुक्त्वा प्रकरणमाह—**अथेति** । वृत्तं वर्णनीयं नायकचरितम् । **लौकिकं** लोकचरितमात्रप्रसिद्धम् । अत एव कविकल्पितम्, न तु पुराणादिप्रसिद्धम् । धर्मस्य स्वर्गसाधनत्वेन, कामस्य पुत्रपश्वादिविषयकत्वेन, अर्थस्य भोगसाधनत्वेन सापायत्वम् ॥ **तेन** नायिकाभेदेन । **तस्य** प्रकरणस्य । 'विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्' इति प्रकरणादौ नाटकधर्मातिदेशान्नाटकस्य प्रकृतित्वम् ॥ भाणमाह—

---

1. उक्तेति । उक्त्यादिविशेषणचतुष्टयवद् गीतमुक्तप्रत्युक्तम् ॥

2. भवेदिति । भरतेनाप्युक्तम्—'यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तुशरीरं च नायकं चैव । औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥' इति ॥

3. नायिकेत्यादि । काव्येन्दुप्रकाशे त्वयमर्थः किंचित्परिष्कृत्योक्तः—'शुद्धं धूर्तं मिश्रमिति भेदात्तत्त्रिविधं पुनः । कुलस्त्रीनायिकं शुद्धं गणिकानायिकं परम् ॥ प्राधान्यमुभयोर्यत्र मिश्रं प्रकरणं विदुः ॥' इति 'तत्र वेश्या प्राकृतं तु कुलजा संस्कृतं वदेत् ॥' इति कृष्णः ॥

अथ भाणः—

भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ॥ २२७ ॥
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ।
रङ्गे प्रकाशयेत्स्वेनानुभूतमितरेण वा ॥ २२८ ॥
संबोधनोक्तप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ॥ २२९ ॥
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।
मुखनिर्वहणे संधी लास्याङ्गानि दशापि च ॥ २३० ॥

अत्राकाशभाषितरूपपरवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायेण भारती । क्वापि कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति । लास्याङ्गानि गेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः[2] स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥ २३१ ॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्री[3]निमित्तसमरोदयः ।
कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥ २३२ ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥ २३३ ॥

यथा सौगन्धिकाहरणम् ।

भाणः स्यादिति । धूर्तस्य नायकस्य चरितं यत्र सः । कार्यसाधर्म्य**मवस्था** । निरुक्तप्रारम्भादिपञ्चविधावस्थातिरिक्तावस्थालाभायान्तरपदम् । शौर्यवर्णनयात्र वीरं सौभाग्यवर्णनाय शृङ्गारं सूचयेदित्यन्वयः । **तत्र** भाणे । **इतिवृत्तं** वर्णनीयं वस्तु । **उत्पाद्यं** कविभिः कल्पनीयम् । न तु पुराणादिप्रसिद्धम् ॥ व्यायोगमाह— **ख्यातेतिवृत्त इति** । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धमितिवृत्तं यत्र । गर्भविमर्शौ तृतीय-

---

1. भाण इति । भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाण इति धनिकः ॥

2. व्यायोग इति । व्यायुज्यन्तेऽस्मिन्बहवः पुरुषा इति व्यायोगः ॥

3. अस्त्रीति । अस्त्रीनिमित्तैश्चात्र संग्रामः । यथा परशुरामेण पितृवधकोपात्सहस्रार्जुनवधः कृत इति धनिकः ॥

अथ समवकारः—

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
संधयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥ २३४ ॥
संधी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।
नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवमानवाः ॥ २३५ ॥
फलं पृथक्पृथक्तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ २३६ ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र च्छन्दांसि विविधानि च ॥ २३७ ॥
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
वस्तु द्वादशनालीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥ २३८ ॥
द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ।

नालिका घटिकाद्वयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ ।

तत्र—

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः, कपटः पुनः ॥ २३९ ॥
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो, विद्रवः पुनः ।
अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ २४० ॥

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थकल्पितोऽर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क

चतुर्थसंधी । **स** नायकः । **अत्र** व्यायोगे ॥ समवकारमाह—**वृत्तमिति** । **आदिमे** प्रथमाङ्के द्वौ मुखप्रतिमुखाख्यौ । **अन्त्ययो**र्द्वितीयतृतीयाङ्कयोरेक एकः संधिरित्यन्वयः । **उदात्ता** धीरोदात्ताः । **देवमानवाः** दिव्यादिव्याः । देवाश्च दानवाश्च 'देवदानवाः' इत्यपि क्वचित्पाठः । **तेषां** नायकानाम् । **मन्दकैशिक्यः** कैशिकीहीनाः ॥ **तत्र** समवकारे । **विद्रवो** गर्भसंध्यङ्गम्, स च शङ्काभयत्रासकृतः संभ्रमः, नाटकप्रकृतित्वादेव विद्रवप्राप्तौ प्रकारत्रयस्यावश्यकत्वार्थमिदं वचनम् । निषिद्धकाले निषिद्धयोषिति कृतः शृङ्गारः शास्त्रविरुद्धस्तदितरो **धर्मशृङ्गारः** ।

1. **फलमिति** । यथा पयोनिधिमन्थने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभ इति **धनिकः** ॥

2. **प्रथमाङ्क इति** । धनिकस्तु 'प्रत्यङ्कं च यथासंख्यं कपटाः । तथा नगरोपरोधयुद्धवातार्ग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः । धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः

१. 'नाडिका' क. २. 'द्वयोः' इति पुस्तकान्तरे पाठः.

एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा—समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः—

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च[1] भूयिष्ठो डिमः[2] ख्यातेतिवृत्तकः ॥ २४१ ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥ २४२ ॥
नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ॥ २४३ ॥
वृत्तयः कैशिकीहीना निर्विमर्शाश्च संधयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥ २४४ ॥

अत्रोदाहरणं च 'त्रिपुरदाहः' इति महर्षिः[3] ।

अथेहामृगः—

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्तितः ।
मुखप्रतिमुखे संधी तत्र निर्वहणं तथा ॥ २४५ ॥
नरदिव्यावनियमौ[1] नायकप्रतिनायकौ ।

समवकीर्यन्ते निबध्यन्ते ॥ डिममाह—**मायेन्द्रजालेति** । इह डिमे । दीप्ता विभावादिसामग्रीबलेन झटिति प्रतीयमानाः ॥ ईहामृगमाह—**ईहामृग इति** । मिश्रवृत्तः ख्याताख्यातेतिवृत्तः । नरदिव्यौ नायकप्रतिनायकाविति । क्रमनिषेधार्थमाह—**अनियमाविति** । यद्वा क्वचिद्दिव्ययोः क्वचिन्नरयोर्वा प्राप्त्यर्थमिदम् ।

प्रत्यङ्कमेव विधातव्यः ।' इति नियममाह । मन्दारमरन्दकृत्त—'अङ्कास्त्रयस्तत्र चाद्ये मुखप्रतिमुखौ तथा । वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ॥ कथामपि निबध्नीयात्तथा द्वादशनालिकाम् । द्वितीयेऽङ्केऽपि चतुर्नालिकावधिकां कथाम् ॥ पुररोधरणाद्यादिनिमित्ता विद्रवास्त्रयः । तृतीयेऽङ्के निबद्धव्या कथा चापि द्विनालिका ॥ धर्मार्थकामानुगुणास्तिस्रः शृङ्गाररीतयः ॥' इत्याह ॥

1. उपेति । उपरागैः सूर्यचन्द्रग्रहणैः । चकारेण निर्घातोल्कापातादयो गृह्यन्ते ॥

2. डिम इति । 'डिम संघाते' इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाड्डिम इति धनिकः ॥

3. महर्षिरिति । तथाच तद्वाक्यम्—'इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् । ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः ॥' इति ॥

---

1. 'अनियतौ' क.

ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥ २४६ ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किंचित्किंचित्प्रदर्शयेत् ॥ २४७ ॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्तते ॥ २४८ ॥
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥ २४९ ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे ।

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामात्र ईहते वाञ्छतीतीहामृगः । यथा—कुसुमशेखरविजयादिः ।

अथाङ्कः—

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ॥ २५० ॥
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ।
प्रख्यातमितिवृत्तं च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ॥ २५१ ॥
भाणवत्संधिवृत्त्यङ्गान्यस्मिञ्जयपराजयौ ।
युद्धं च वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥ २५२ ॥

इमं च केचित् 'नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थमुत्सृष्टिकाङ्कनामानम्' आहुः । अन्ये तु—'उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेत्युत्सृष्टिकाङ्कः ।' यथा—शर्मिष्ठाययातिः ।

अन्यः प्रतिनायकः । **गूढभावाद्** गोपनेन । **अपहारो** बलात्कारः । आदिना छलादिपरिग्रहः । **परं** प्रतिनायकम् । **संरम्भमानीय** क्रोधं प्रापय्य स्थितस्य नायकस्य **व्याजात्** कार्यान्तरच्छलाद् युद्धं निवर्तेत इत्यर्थः । 'निवर्तयेत्' इति पाठे परं युद्धस्थानमानीय संरम्भं निवर्तयेदित्यर्थः । **महात्मान इति** । प्रतिनायकानां वधे पुराणादिप्रसिद्धेऽपि स न वर्णनीय इति भावः । **अत्र** ईहामृगे ॥ अङ्कमाह—**उत्सृष्टिकाङ्क इति** । अङ्कस्यैव नामान्तरमेतत् । **प्राकृताः** नातिकोविदाः । **स्थायी** स्थिरतरः । **प्रपञ्चयेद्**बहुलीकुर्यात् । **भाणवदिति** । भाणे यथा मुखनिर्वहणे संधी, कैशिकीभारत्यौ वृत्ती, दश लास्याङ्गानि तथात्रापीत्यर्थः । **अस्मिन्नङ्के** जय-

---

1. **प्रख्यातमिति** । क्वचिदप्रख्यातमपि । तदुक्तं नाट्यशास्त्रकृता—'प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् । दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत्पुंभिः ॥' इति ॥

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥
सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किंचिदन्यान्रसान्प्रति ।
मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।
उद्घात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृद(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्घात्य(त)कावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा[1] विक्रमोर्वश्याम्—वलभीस्थविदूषकचेट्योरन्योन्यवचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—'राजा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ, दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥

(नेपथ्ये तथैव प्रतिशब्दः ।) राजा—कथं दृष्टेत्याह ।'

पराजयौ वर्णनीयौ । इमं च अङ्कं च ॥ वीथीमाह—**वीथ्यामिति** । एकोऽद्वितीयः । नायक इति शेषः । **कल्प्यते** कल्पयित्वा वर्ण्यते । **अर्थप्रकृतयो** वीजादयः पञ्च ॥ **अस्याः** वीथ्याः ॥ प्रपञ्चमाह—**मिथ इति** । परस्परमित्यर्थः । **असद्भूतं** मिथ्यास्वरूपम् ॥ **वलभी** गृहावस्थितकाष्ठविशेषः ॥ त्रिगतमाह—**त्रिगतमिति** । 'सर्वक्षितिभृतां नाथ' इति प्रश्नपक्षे पर्वतः । उत्तरपक्षे राजा संबोध्यः । राजात्र पुरूरवाः । 'रामा उर्वशी मया विरहिता त्वया दृष्टा' इति प्रश्नः ।

---

1. **यथेति** । यथा वा कर्पूरमञ्जर्यां भैरवानन्दः—'रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ । भिक्खा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥' इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्। 'नटादित्रितयविषयमेवेदम्' इति [1]कश्चित्।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्यच्छलना छलम्।

यथा वेण्याम्—'**भीमार्जुनौ**—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
　राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
　क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥'

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित्॥ २५८॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत्।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्॥ २५९॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम्। यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
　मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
　चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः। अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम्।

'त्वया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम्॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—**नटादीति**। आदिना नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणम्। **इदं** त्रिगतम्॥ छलमाह—**प्रियाभैरिति**। प्रियतुल्यैरित्यर्थः। **छलना** वञ्चना॥ **जतुमयशरणोद्दीपनः** जतुमयगृहदाहकः। **अङ्गराजस्य** कर्णस्य। **कृष्णा** द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोराकर्षणे पटुः। **स्वो** भवावः। 'आवाम्' इति शेषः॥ वाक्केलिमाह—**वाक्केलिरिति**। द्वे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तयस्ताभ्यः। समासप्रत्ययानामनित्यत्वादत्र डप्रत्ययाभावः। अनेकवाक्यस्यैकमुत्तरमिति वाक्केलिरित्याहुरित्यन्वयः॥ अधिबलमाह—**अन्योन्येति**। वाक्या-

---

1. कश्चिदिति। तथा चाह दशरूपककृत्—'श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह। नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते॥' इति॥

यथा मम **प्रभावत्याम्**—'**वज्रनाभः**—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा **वेण्याम्**—'**राजा**—

[1]अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) **कञ्चुकी**—देव, भग्नं भग्नं—' इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे संबन्धे संबद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा **छलितरामे**—'**सीता**—जाद, काल्लं क्खु उआज्झाएण गन्तव्वम्, तहिं सो राआ विणएण पणयिदव्वो । **लवः**—अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । **सीता**—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा । **लवः**—किमावयो रघुपतिः पिता । **सीता**—(साशङ्कम् ।) मा अण्णधा संकद्धम् । ण क्खु तुह्माणम्, सअलाए जेव पुहवीएत्ति ।'

धिक्येन वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ **अस्य** प्रद्युम्नस्य । **वो** देवानाम् ॥ गण्डमाह—**प्रस्तुतसंबन्धि** प्रस्तुतार्थसंबद्धम् ॥ **पर्याप्तं** समर्थम् ॥ **संबन्धे** प्रस्तुते ॥ अवस्यन्दितमाह—**व्याख्यानमिति** । स्वरसोक्तस्य 'वाक्यस्य' इति शेषः ॥ **जाद इति** । 'पुत्र, कल्यं खलु उपाध्यायेन गन्तव्यम्, तत्र स राजा विनयेन पणायितव्यः ।' (इति संस्कृतम् ।) 'पुत्र, स खलु युष्माकं पिता ।' इति संस्कृतम् । 'मा अन्यथा शङ्कध्वम् । न खलु युष्माकम् । सकलाया एव पृथिव्या इति ।' इति संस्कृतम् । अत्र सीतया युवयोर्जनकः श्रीराम इत्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यम् । 'पालकः'

---

1. अध्यासितुमिति । एतत्पूर्वार्धं तु—'लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।' इति ।

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥ २६१ ॥

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका ।

यथा रत्नावल्याम्—'**सुसंगता**—सहि, जस्स किदे तुमं आअदा सो इद ज्जेव चिट्ठदि। **सागरिका**—कस्स किदे अहं आअदा। **सुसंगता**—णं क्खु चित्तफलअस्स।'

अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृत्तः।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसंबद्धं तथोत्तरम्।
अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥ २६२ ॥

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम्—'**प्रद्युम्नः**—(सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्।) अहो, कथमिहैव

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहला रसावहा तन्वी।
किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥'

एवमसंबद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्।

व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यक्षोभकरं वचः।

यथा **मालविकाग्निमित्रे**—'लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति।) **विदूषकः**—मा दाव उवदेसमुद्धा गमिस्ससि। (इत्युपक्रमेण।) **दासः**—(विदूषकं प्रति।) आर्य, उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः। **विदूषकः**—पढमं बम्भणपूआ भोदि। सा इमाए लङ्घिदा। (मालविका स्मयते।)' इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन ह्रासलोभकारिणा वचसा व्याहारः।

इत्यन्यथा व्याख्यातम् ॥ नालिकामाह—**प्रहेलिकैवेति** ॥ **सहि इति**। 'सखि, यस्य कृते त्वमागता स इह एव तिष्ठति।' इति संस्कृतम्। 'कस्य कृते अहमागता।' [इति संस्कृतम्] 'ननु खलु चित्रफलकस्य।' इति संस्कृतम्। इयं हास्ययुक्तेत्यवस्यन्दितादस्या भेदः ॥ असत्प्रलापमाह—**असत्प्रलाप इति**। असंबद्धं वाक्यमुत्तरं चेत्यर्थः ॥ **अलिकुलेति**। अत्राम्रलतायां स्वप्रियारोप इति वाक्यमसंबद्धम् ॥ व्याहारमाह—**व्याहार इति**। परस्य नायकादेरर्थे प्रयोजने ॥ **मा दाव इति**। 'मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यसि।' इति संस्कृतम्। 'प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति। सा अनया लङ्घिता।' इति संस्कृतम् ॥ मृदवमाह—**दोषा**

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृद(मार्द)वं हि तत् २६३

क्रमेण यथा—

'प्रिय, जीवितताक्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥'

'तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥'

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि स्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि । वीथीव नानारसानां चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम् । यथा—**मालविका** ।

अथ प्रहसनम्—

भाणवत्संधिसंध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् ।
भवेत्प्रहसनं वृत्तं[1] निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥ २६४ ॥
अत्र नारभटी, नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥ २६५ ॥
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

यथा **कंदर्पकेलिः** ।

इति ॥ **प्रियेति** । जीवितताक्रौर्यं जीवनकाठिन्यम् । त्वद्विरहे मम स्नेहसत्त्वे मरणमेव स्यात् । एवं तदा मरणमेव प्रत्युपकारस्तदनाचरणात्कृतघ्नता । **एते** जीवनक्रौर्यादयः । यद्वा जीवितता जीवनमेव क्रौर्यादयः । तद्विरहे मम जीवनेनैव क्रौर्यादयः सुव्यक्ता इति भावः । **तस्या इति** । विरहिणो नायकस्योक्तिरियम् ॥ **एतानि चेति** । वीथ्यङ्गानां नाटकाङ्गतया नाटक एव वक्तुं युक्तत्वम् । तथा सति प्रकरणादौ तल्लाभे सिद्धे यत्तेषामिह कीर्तनं तदत्र तेषामावश्यकत्वमन्यत्रानियतत्वमिति भावः ॥ **प्रहसनमिति** । **भाणवदिति** । भाणे यथा मुखनिर्वहणे संधी, नानासंध्यङ्गानि, दश लास्यानि, एकोऽङ्कस्तथात्रापीत्यर्थः ॥ **तपस्वीति** । अत्र प्रहसने तापसादिषु मध्ये कश्चिन्नायको वाच्यः । **भगवान्** संन्यासी । प्रहसनस्य शुद्धसंकीर्णविकृतत्वभेदेन त्रैविध्यमाह—**एक इति** । धृष्टः प्रगल्भः । 'नायकः'

---

1. **वृत्तमिति** । इतिवृत्तनिष्पादने विशेषो **नाट्यशास्त्रे**—'लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः । तत्प्रहसनेषु योज्यं पूर्वोक्तविवादसंयुक्तम् ॥' इति ॥

---

1 'इति' घ.

आश्रित्य कंचन जनं संकीर्णमिति तद्विदुः ॥ २६६ ॥

यथा—धूर्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे ।
तत्पुनर्भवति द्व्यङ्कमथवैकाङ्कनिर्मितम् ॥ २६७ ॥

यथा—लटकमेलकादिः[1] ।

मुनिस्त्वाह—

'वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
अविकृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणं तु संकीर्णम् ॥' इति ।

विकृतं तु विदुर्यत्र षण्ढकञ्चुकितापसाः ।
भुजंगचारणभटप्रभृतेर्वेषवाग्युताः ॥ २६८ ॥

इदं तु संकीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथङ्नोक्तम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र—

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्किका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥ २६९ ॥
स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥ २७० ॥
संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ २७१ ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्वल्पविमर्शाः संधयः पुनः ॥ २७२ ॥

द्वयोर्नायिकानायकयोः । यथा—रत्नावली विद्धशालभञ्जिकादिः ।

इत्यनुषज्यते । हास्यं प्रहसनम् ॥ कंचन धृष्टभिन्नं नायकमाश्रित्य यत्प्रहसनं क्रियते तत्संकीर्णमित्यर्थः ॥ **वृत्तमिति** । 'यत्र तत्' इति पूरणीयम् । तत्संकीर्णप्रहसनम् ॥ यत्र वेश्यादयो वर्णनीयाः स्युस्तदविकृतवेषादीनां करणमनुकरणं प्रहसनम् । संकीर्णमित्यर्थः ॥ **इदं तु** विकृतप्रहसनं तु ॥ नाटिकामाह—**नाटिकेति** । **क्लृप्तवृत्ता** कविकल्पितनायकचरित्रा । **स्त्रीप्राया** नटीबहुला । **प्रख्यातो** लोके प्रसिद्धः । **तत्र** नाटिकायाम् । **अस्यां** नाटिकायाम् । **स्वल्पविमर्शाः** विमर्श-

---

1. **लटकेति** । लटको दुर्जन इत्युणादिसूत्रवृत्तावुज्ज्वलदत्तः । लटकानां मेलको यत्रेति लटकमेलकं प्रहसनम् ॥

अथ त्रोटकम्—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥ २७३ ॥

प्रत्यङ्कसविदूषकत्वादत्र[1] शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्कं यथा—**स्तम्भितरम्भम्** । पञ्चाङ्कं यथा—**विक्रमोर्वशी** ।

अथ गोष्ठी—

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता ।
नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकीवृत्तिशालिनी ॥ २७४ ॥
हीना गर्भविमर्शाभ्यां पञ्चषड्योषिदन्विता ।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥ २७५ ॥

यथा—**रैवतमदनिका** ।

अथ सट्टकम्—

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ॥ २७६ ॥
अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम् ।

यथा—**कर्पूरमञ्जरी** ।

अथ नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति ॥ २७७ ॥
उदात्तनायकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकम् ।
हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ॥ २७८ ॥
मुखनिर्वहणे संधी लास्याङ्गानि दशापि च ।
केचित्प्रतिमुखं संधिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥ २७९ ॥

हीनाः । 'नायकनायिकयोः' इत्येकशेषाभावश्चिन्त्यः ॥ त्रोटकमाह—**सप्तेति** । सप्तादीनामन्यतमा अङ्का यत्र । दिव्यमानुषसंश्रयं दिव्यादिव्यनायकम् ॥ गोष्ठीमाह—**प्राकृतैरिति** । नातिविदग्धैरित्यर्थः । पञ्चभिः षड्भिर्या योषिद्भिरन्विता । डप्रत्ययस्यानित्यत्वात्तद्रूपसिद्धिः । **कामशृङ्गारः** प्रागुक्तः (३५६ पृ.) ॥ सट्टकमाह—**सट्टकमिति** । **प्राकृतं** संस्कृतभिन्नमशेषं पाठ्यं श्लोकादिकं यत्र । **अन्यदङ्कसंख्यादि** ॥ नाट्यरासकमाह—**नाट्यरासकमिति** । 'तालः काल-

---

1. **पञ्चेति** । 'पञ्चषस्त्रीसमन्विता' इति साधीयान् पाठः ॥

---

१. 'एव' इत्यधिकं घ-पुस्तके.

तत्र संधिद्वयवती यथा—**नर्मवती**। संधिचतुष्टयवती यथा—**विलासवती**।

अथ प्रस्थानकम्[1]।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः।
दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥२८०॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः।
अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥ २८१ ॥

यथा—**शृङ्गारतिलकम्**।

अथोल्लाप्यम्—

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम्।
शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणै रसैः ॥ २८२ ॥
उल्लाप्यं बहुसंग्राममस्त्रगीतमनोहरम्[1]।
चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥ २८३ ॥

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि। यथा—**देवीमहादेवम्**।

अथ काव्यम्—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसंकुलम्।
खण्डमात्राद्विपदिकाभग्नतालैरलंकृतम् ॥ २८४ ॥
वर्णमात्राछड्डलिकायुतं[2] शृङ्गारभाषितम्।

क्रियामानं लयः साम्यम्' इत्यमरः। पीठमर्दलक्षणं प्रागुक्तम् (२०१ पृ.)। नारी नायिका। वासकसज्जिका प्रागुक्ता (१२३ पृ.)॥ प्रस्थानकमाह—**प्रस्थान इति**। **संहृतिः** समापनम्॥ उल्लाप्यमाह—**उदात्तेति**। दिव्यवृत्तं दिव्यनायकोचितचरित्रं यत्र। अन्यसंमतमुल्लाप्यमाह—**उल्लाप्यमिति**। अस्रगीतेन त्रिपदीगीतेन मनोहरम्॥ काव्यमाह—**काव्यमिति**। खण्डमात्रादयो गीतप्रभेदाः।

---

1. **अस्रेति**। 'उत्तरोत्तररूपं यत्प्रस्तुतार्थपरिष्कृतम्। अन्तर्जवनिकं गीतमस्रगीतं तदुच्यते॥' इति॥

2. **वर्णेति**। 'वर्णमात्राच्छगणिकायुतं' इति पाठः साधीयान्। अत एव **काव्येन्दुप्रकाशे**—'वर्णमात्रस्वच्छवेश्यायुतं' इत्यादि तल्लक्षणं प्रतिपाद्य 'वर्णमात्रस्वच्छा न तु मनःस्वच्छा' इति व्याख्यातम्॥

---

१. 'प्रस्थानकम्' घ. २. 'वर्णमात्राछगणिका–' क-ख-ग-घ.

नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र संधी आद्यौ तथान्तिमः ॥ २८५ ॥

यथा—यादवोदयम् ।

अथ प्रेङ्खणम्—

गर्भावमर्शरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।
असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ॥ २८६ ॥
नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।
नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥ २८७ ॥

यथा—वालिवधम् ।

अथ रासकम्—

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् ॥ २८८ ॥
असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथ्यङ्गं कलान्वितम्[1] ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥ २८९ ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
इह प्रतिमुखं संधिमपि केचित्प्रचक्षते ॥ २९० ॥

यथा—मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम्—

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।
पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरः ॥ २९१ ॥
भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

वर्णमात्राछड्डलिके छन्दोविशेषौ । **शृङ्गारभाषितं** शृङ्गारसूचकम् । **नेता** उदात्तः । नायिकाप्युदात्तेत्यन्वयः ॥ प्रेङ्खणमाह—**गर्भावमर्शेति** । अवमर्शो विमर्शाख्यसंधिः । **हीननायकं** नीचनायकम् । **सम्फेटो** रोषभाषणम् । ननु सूत्रधाररहितं चेन्नान्दी केन पाठ्या प्ररोचना वा केन कार्येत्यत आह—**नेपथ्येति** । गीयते पठ्यते । **तत्र** नेपथ्ये । **प्ररोचना** च भारत्या वृत्तेरङ्गविशेषः । सा कविपरिषदादीनां प्रशंसया सामाजिकानामुन्मुखीकरणम् । तथा चात्र नेपथ्यस्थेन येन केनापि नटेन नान्दी पाठ्या प्ररोचना च कर्तव्येति भावः ॥ रासकमाह—**रासकमिति** । उदात्तभावस्य नायकमहत्त्वस्य **विन्यासेन** वर्णनेन संश्रितम् ॥ संलापमाह—**संलापक इति** । 'प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम्' इत्युक्तलक्षणं छलम् (३६० पृ.) । 'शङ्काभयत्रासकृतः संभ्रमो

---

1. 'कलान्वितं' क-ख-ग.

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥ २९२ ॥

यथा—मायाकापालिकम् ।

अथ श्रीगदितम्—

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
प्रसिद्धनायिकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितम् ॥ २९३ ॥
भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन [1]संकुलम् ।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ॥ २९४ ॥

यथा—क्रीडारसातलम् ।

[2]श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत्किंचित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ २९५ ॥

[3]ऊह्यमुदाहरणम् ।

अथ शिल्पकम्—

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥ २९६ ॥
वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥ २९७ ॥
आशंसातर्कसंदेहतापोद्वेगप्र[4]सक्तयः[1] ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठाव[2]हित्थाप्र[3]तिपत्तयः ॥ २९८ ॥
विलासालस्यबा[5]ष्पाणि प्रह[6]र्षाश्वासमूढताः ।
[4]साधनानुगमोच्छ्वासवि[7]स्मयप्राप्तयस्तथा ॥ २९९ ॥

विद्रवो मतः' इत्युक्तलक्षणो विद्रवः (२१३ पृ.)॥ श्रीगदितमाह—**प्रख्याते**ति । 'श्री' इति शब्देन संकुलं बहुलम् ॥ श्रीर्लक्ष्मीवेषधारिणी नटी ॥ शिल्पकमाह—**चत्वार इति** । श्मशानादेरित्यादिना शवादेर्ग्रहणम् । **एतस्य**

---

1. प्रसक्तय इति । प्रसक्तिरासक्तिः ॥
2. अवहित्थेति । अवहित्था आकृतिगोपनम् ॥
3. प्रतिपत्तय इति । प्रतिपत्तिः क्रियार्थावगमः ॥
4. साधनेति । साधनस्य इष्टसाधनस्यानुगमः ॥

---

१ 'संयुतम्' घ. २ 'श्री—' इत्यादिः '—उदाहरणम् ।' इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ३. 'स्पष्टम्' ख-ग. ४. 'प्रशक्तयः' घ. ५ 'वाम्यानि' क. 'अश्लील' घ. ७. '—विस्मयाः' घ.

लाभविस्मृतिसंफेटा वैशारद्यं[1] प्रबोधनम् ।
चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते ॥ ३०० ॥

संफेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धम् । यथा—कनकावतीमाधवः ।

अथ विलासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता ॥ ३०१ ॥
हीना गर्भविमर्शाभ्यां संधिभ्यां हीननायका ।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या[1] विख्याता[2] सा विलासिका ॥ ३०२ ॥

केचित्तत्र विलासिकास्थाने विनायिकेति[3] पठन्ति । तस्यास्तु 'दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः' इत्यन्ये ।

अथ दुर्मल्लिका—

दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात्कैशिकीभारतीयुता ।
अगर्भा[2] नागरनरा[3] न्यूननायकभूषिता[4] ॥ ३०३ ॥
त्रिनालिः[5] प्रथमोऽङ्कोऽस्यां[6] विटक्रीडामयो भवेत् ।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥ ३०४ ॥
षण्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।
चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनागरः ॥ ३०५ ॥

यथा—बिन्दुमती ।

शिल्पकस्य । 'संफेटो रोषभाषणम्', (३१४ पृ.) 'उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनम्' (३१९ पृ.) इत्युक्तलक्षणे सम्फेटग्रथने ॥ विलासिकामाह—शृङ्गारेति । स्वल्पं वृत्तं श्लोक इतिवृत्तं वा यत्र । तस्यास्तु[6] विलासिकायास्तु ॥ दुर्मल्लिकामाह—दुर्मल्लीति । 'नालिका घटिकाद्वयम्' इति प्रागेवोक्तम् ॥ प्रकरणि-

---

1. वैशारद्यमिति । वैशारद्यं नैपुण्यम् ॥

2. अगर्भेति । गर्भसंधिहीना ॥

3 नागरेति । नागराः पुरोद्भवा नरा यस्यां सा । चातुर्ययोगायेदम् ॥

4. न्यूनेति । न्यूनो जात्यापकृष्टः ॥

5. त्रिनालिरिति । त्रिनालिर्नालिकात्रयनिष्पाद्येतिवृत्तनिबद्ध इति परमार्थः । एवमग्रेऽपि ॥

6. अस्यामिति । अस्यां दुर्मल्लिकायाम् ॥

---

१. 'सनेपथ्या' ख-ग. २. 'वीथ्याभासा' क. ३. 'लासिका' घ. ४. 'तथा' घ. ५. 'नायकः' घ. ६. 'च' इति पुस्तकान्तरस्थः पाठः.

अथ प्रकरणिका—

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका[1] ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥ ३०६ ॥

मृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः—

हल्लीश एक एवाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तैकपुरुषः[2] कैशिकीवृत्तिरुज्ज्वला ।
मुखान्तिमौ तथा संधी बहुताललयस्थितिः ॥ ३०७ ॥

यथा केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका—

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।
कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥ ३०८ ॥
उदात्तनायिका मन्दपुरुषात्राङ्गसप्तकम् ।
उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥ ३०९ ॥
समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ।
उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनम् ॥ ३१० ॥
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्[3]विन्यास इति स स्मृतः ।
भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसम् ॥
सोपालम्भवचः कोपपीडयेह[4] समर्पणम् ।
निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥ ३१२ ॥
संहार इति च प्राहुर्यत्कार्यस्य समापनम् ।

स्पष्टान्युदाहरणानि[5] । यथा—कामदत्ता ।

कामाह—**नाटिकैवेति** । सार्थवाहो वणिक् ॥ हल्लीशमाह—**हल्लीश इति** । एकपुरुष एकनटः ॥ भाणिकामाह—**भाणिकेति** । मन्दपुरुषा हीननायका ।

---

1. सार्थवाहादीति । आदिशब्देन पुरोहितामात्यौ गृह्येते ॥
2. वागिति । उदात्ता वाक् ॥
3. व्युत्पत्तिरिति । व्युत्पत्तिः प्रपञ्चनम् ॥
4. कोपेति । कोपपीडया अमर्षबाधया ॥
5. स्पष्टानीति । उपन्यासाद्यङ्गसप्तकयेत्यर्थः ॥

---

१. 'कोपं पीडयेत्तु' क.

एतेषां सर्वेषां नाटकप्रकृतित्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सद्भावस्य नियमः ।

अथ श्रव्यकाव्यानि—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ॥ ३१३ ॥

तत्र पद्यमयान्याह—

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।
द्वाभ्यां तु युग्मकं [1]संदानितकं त्रिभिरिष्यते ॥ ३१४ ॥
[2]कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

तत्र मुक्तकं यथा मम—

'सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता [3]मधुरापुरीयुवतयस्तद्ब्रह्म याः कौतुका-
दालिङ्गन्ति समालपन्ति शतधाकर्षन्ति चुम्बन्ति च ॥'

युग्मकं यथा मम—

'किं करोषि करोपान्ते कान्ते गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥

एतेषां नाटिकादीनाम् ॥ दृश्यकाव्यमुक्त्वा श्रव्यमाह—**श्रव्यमिति** । मात्रपदेन दृश्यव्यवच्छेदः ॥ **छन्दो** गायत्र्यादि तच्च छन्दःशास्त्रप्रसिद्धलक्षणम् । **तेन** पद्येन मुक्तेन पद्यान्तरनिरपेक्षेण एकेन । 'तेनैकेन च मुक्तकम्' इति क्वचित्पाठः । **द्वाभ्यां** परस्परापेक्षाभ्यां पद्याभ्याम् । एवमग्रेऽपि । **पञ्चभिरिति** न्यूनसंख्याव्यवच्छेदः । तेन माघादौ दशादिभिः श्लोकैः कुलकं संगच्छते ॥ **क्षणं** क्षणमपि । **ध्यानैकतानाः** ध्यानैकाग्रचित्ताः । आकर्षन्ति क्रीडार्थमाहरन्ति ॥ **अनैकान्ते**-

---

1. **संदानितकमिति** । संदानितकस्यैव विशेषकमिति तिलकमिति च संज्ञा ॥

2. **कलापकमिति** । कलापकमेव काश्मीरकैश्चक्कलकमिति व्यपदिश्यते ॥

3. **मधुरापुरीति** । मधुराशब्दस्य मधुपुरीवाचकत्वे 'काञ्ची ते धृतयोगसंपदभितो जाता विशालाकृतिर्यावन्ती मधुरा ध्वनिं विदधती पश्चादयोध्याभवत् । मायाद्वारवती शिवाधिवसतिः सा काशिका दृश्यते तच्चित्रं न वदामि माधव यतस्त्वां सा सदा संश्रिता ॥' इति **मधुसूदनसरस्वतीश्लोकः** प्रमाणम् ॥

---

१. 'एषां' क-घ. २. 'अपि' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. 'च' क. ४. 'मथुरा' ख-घ.

इति यावत्कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।
तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुपध्वनिः ॥

एवंमन्यान्यपि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ॥ ३१५ ॥
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ॥ ३१६ ॥
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः ॥ ३१७ ॥
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥ ३१८ ॥
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ॥ ३१९ ॥
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥ ३२० ॥

ऽव्यभिचारिणि । त्वन्मात्रपरायणे इत्यर्थः ॥ महाकाव्यमाह—**सर्गबन्ध इति**। सर्गैरवान्तरार्थवर्णनैरुपलक्षितः बन्धः । पद्यबन्ध इत्यर्थः । **तत्र** महाकाव्ये। **बहवः** । नायका इत्यर्थः । नाटकसंधयो मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः। **इतिहासोद्भवं** भारतादिप्रसिद्धम् । **अन्य**ल्लोकप्रसिद्धम् । **चत्वारो** वर्गाः धर्मार्थकाममोक्षाः, तेषु चतुर्षु मध्ये एकं चेति चकारो वार्थः । **फलं** वर्गः। **आदौ** आरम्भे । **वस्तुनो** वर्णनीयनायकस्य नाम्ना निर्देशो वस्तुनिर्देशः। **एकवृत्तमयै**रेकजातीयपद्यैरुपलक्षिताः । **अष्टाधिका** अष्टान्यूनाः । इह

---

1. **महाकाव्यमिति** । अत्र विशेषः—'शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च भेदतः । चतुष्प्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥ शास्त्रं काव्यविदः प्राहुः सर्वकाव्याङ्गलक्षणम् । काव्यं विशिष्टशब्दार्थसाहित्यसदलंकृति ॥ शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गप्रायं सर्वोपदेशकृत् । भट्टि-भौमक-काव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते ॥ शास्त्रं कुर्यात्प्रयत्नेन प्रसन्नार्थमनुष्टुभा । येन सर्वोपकाराय याति सुस्पष्टसेतुताम् ॥ काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च । कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित् ॥ शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणां वृत्तानां न प्रयोजनम् । काव्यशास्त्रेऽपि वृत्तानि रसायत्तानि काव्यवित् ॥ पुराणप्रतिबिम्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु । उपदेशप्रधानेषु कुर्यात्सर्वेष्वनुष्टुभम् ॥ नानावृत्तविशेषास्तु कवेः शक्तस्य शासनात् । यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ॥'. इति ॥

2. **क्वचिदिति** । यथा **धर्मशर्माभ्युदयादौ** ॥

---

१. 'एवमन्यत्रापि' घ.

नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥ ३२१ ॥
संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥ ३२२ ॥
संभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥ ३२३ ॥
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥ ३२४ ॥

महाकाव्ये । उपयमो विवाहः । **यथायोगं** यथासंभवम् । एतेन येन केनाप्यङ्गेन हीनमपि काव्यं न दुष्टमिति भावः । **वृत्तस्य** वर्णनीयचरित्रस्य । **अस्य** महाकाव्यस्य । कविनामकं महाकाव्यं माघभारविप्रभृति । वृत्तनामकं कुमारसंभ-

---

1. **क्वापीति**। यथा शिशुपालवधे चतुर्थः सर्गः, किरातार्जुनीये पञ्चमः ॥

2. **वर्णनीया इति**। केषांचन वर्णनीयानां विशिष्य वर्णनप्रकारा निरूप्यन्ते— '**नृपे** विद्या नयः शक्तिर्बलं तस्करताक्षमः । प्रजाशास्तिः प्रजारागो धर्मकामार्थतुल्यता ॥ प्रयाणरणखङ्गादिशास्त्राण्यरिपराजयः । अरिनाशोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता । **महः** श्रीदानकीर्त्याद्या गुणौघा रूपवर्णनम् ॥ **महामात्ये** नयः शास्त्रं धैर्यं बुद्धिर्गभीरता । शक्तिः शस्त्रमलोभत्वं जनरागो विवेकिता ॥ **पुरोहिते** स्मृतिर्वेदा निमित्तापत्प्रतिक्रिया । दण्डनीतिज्ञता शुद्धिधर्मशीलकुलक्रमाः ॥ **देव्यां** विज्ञानचातुर्यत्रपाशीलव्रतादयः । रूपलावण्यसौभाग्यप्रेमश्रृङ्गारमन्मथाः ॥ वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकाः । कपोलाधरनेत्रभ्रूकटाक्षदशनोक्तयः ॥ कण्ठबाहुकरोरोजनाभ्यो मध्यं वलित्रयम् । रोमालिश्रोणिजङ्घोरुगतिक्रमनखाः क्रमात् ॥ **कुमारे** शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोच्छ्रयाः । बाह्यालीखुरली राजभक्तिः सुभगतादयः ॥ **सेनापतौ** महोत्साहः स्वामिभक्तिरभीरुजा । अभ्यासो वाहने शास्त्रे शस्त्रे च, विजयो रणे ॥ **देशे** बहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः । दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥ **ग्रामे** धान्यलतावृक्षसरसीपशुपुष्टयः । क्षेत्रारघट्टकेदारग्रामेयीमुग्धविभ्रमाः ॥ **पुरे**ऽट्टपरिखावप्रप्रतोलीतोरणादयः । प्रासादाध्वप्रपारामवाप्यो वेश्या सतीत्वरी ॥ **सरस्य**म्भोलहर्यम्भोगजाद्यम्बुजषट्पदाः । हंसचक्रादयस्तीरोद्यानस्त्रीपान्थकेलयः ॥ **अब्धौ** द्वीपाद्रिरत्नोर्मिपोतयादोजगत्प्लवाः । विष्णुकुल्यागमश्चन्द्राद्वृद्धिरौर्वोऽब्दपूरणम् ॥ **सरित्य**म्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादयः । पद्मानि षट्पदा हंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ **उद्याने** सरणिः सर्वफलपुष्पलताद्रुमाः । पिकालिकेकिहंसाद्याः क्रीडावाप्यध्वगस्थितिः ॥ **शैले** मेघौषधीधातुवंशकिंनरनिर्झराः । श्रृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः ॥ **अरण्ये**ऽहिवराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः । काकोलूककपोताद्या भिल्लभल्लदवादयः ॥ **आश्रमे**ऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता । यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलद्रुमाः ॥ **मन्त्रे**

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।

संध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि 'अवसानेऽन्यवृत्तकैः' इति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादयः । यथा—रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधादि । यथा वा मम—राघवविलासादि ।

वादि । नायकनामकं रघुप्रभृति । इतरनामकं भट्टिप्रभृति । महाभारतादौ गद्यस-

---

पञ्चाङ्गताशक्तिषाड्गुण्योपायसिद्धयः । उदयाश्चिन्तनीयाश्च स्थैर्यौन्नत्यादिसूक्तयः ॥ **दूते** स्वस्वामितेजःश्रीविक्रमौन्नत्यकृद्वचः । शत्रुक्षोभकरी चेष्टा धार्ष्ट्यं दाक्ष्यमभीरुता ॥ **युद्धे** तु वर्मबलवीररजांसि तूर्यविश्वासनादशरमण्डपरक्तनद्यः । छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भिमुक्तासुरीवृतभटामरपुष्पवर्षाः । **प्रयाणे** भेरिनिस्वानभूकम्पबलधूलयः । करमोक्षध्वजच्छत्रवणिक्छकटवेशराः ॥ **मृगयायां** श्वसंचारो वागुरा नीलवेषता । भटढक्कामृगत्रासः सिंहयुद्धं त्वरागतिः ॥ **अश्वे** खरखुरोत्खातरजःसल्लक्षणस्थितिः । तेजो वेगित्वमौन्नत्यं जातिर्धाराप्रपञ्चनम् ॥ **गजे** सहस्रयोधित्वमुच्चत्वं कर्णचापलम् । अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भमुक्तामदालिनः ॥ **सुरभौ** दोलाकोकिलमारुतसूर्यगतितरुदलोद्भेदाः । जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरीभ्रमरझंकाराः ॥ **ग्रीष्मे** पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवाताल्यः । सक्तुप्रपाप्रपास्त्रीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः ॥ **वर्षासु** वनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ । जातीकदम्बकेतकझंझानिलनिम्नगा हलिप्रीतिः ॥ **शरदीन्दुरविपटुत्वं** जलाच्छतागस्त्यहंसवृषदर्पाः । सप्तच्छदपद्मसिताभ्रधान्यशिखिपक्षमदपाताः ॥ **हेमन्ते** दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि । **शिशिरे** करीषधूमः कुमुदाम्बुजदाहशिखिरतोत्कर्षाः ॥ **सूर्येऽ**रुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः । तारेन्दुदीपकौषधिघूकतमश्चौरकुमुदकुलटार्तिः ॥ **चन्द्रे** कुलटाचक्राम्बुरुहविरहितमोहानिरौज्ज्वल्यम् । जलधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः ॥ **विवाहे** स्नानशुभ्राङ्गभूपालल्लुत्रयीरवाः । वेदीसीमन्ततारेक्षा लाजामङ्गलवर्तनम् ॥ **विरहे** तापनिःश्वासचिन्ता मौनं कृशाङ्गता । अब्जशय्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्मता ॥ **स्वयंवरे** शचीरक्षामञ्चमण्डपसज्जता । राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥ **सुरापाने** विकलता स्खलनं वचने गतौ । लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्तेक्षणभ्रमाः । **पुष्पावचये** पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थिने दयिते । मानाद्यं गोत्रस्खलनेर्ष्यावक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः ॥ **जलकेलौ** सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम् । पद्मग्लानिः पयःक्षेपो दृग्रागो भूषणच्युतिः ॥ **सुरते** सात्त्विका भावाः सीत्कारः कुड्मलाक्षता । काञ्चीकङ्कणमञ्जीररवोऽधरनखक्षते ॥ **प्रातः** कोकाम्बुजोत्कर्षौ **मध्याह्ने** तापसंप्लवः । **सायं** सूर्यातिलौहित्यं चक्रपद्मादिविप्लवः ॥ **अन्धकारे**ऽतिसान्द्रत्वं विश्वलोपसमर्थता । आकस्मिकसमारम्भो निःशङ्कमभिसारिकाः ॥ वर्ण्येषु वर्ण्यभावानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । चिद्रूपैश्चिन्त्यमानानां भवत्येषामनन्तता ॥' इति ॥

1\. **सर्गनामेति** । यथा **गीतगोविन्दे** प्रथम-द्वितीयादिसर्गाणां सामोददामोदर-अक्लेशकेशवादिनाम्ना व्यपदेशः ॥

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ३२५ ॥

अस्मिन्महाकाव्ये । यथा—**महाभारतम्** ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन्सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।
छन्दसा [1]स्कन्धकेनै[2]तत्क्वचिद्गलितकैरपि ॥ ३२६ ॥

यथा—**सेतुबन्धः** । यथा वा मम—**कुवलयाश्वचरितम्** ।

अपभ्रंशनि[3]बद्धेऽस्मिन्सर्गाः [4]कुडवकाभिधाः ।
तथापभ्रंशयोग्यानि च्छन्दांसि विविधान्यपि ॥ ३२७ ॥

यथा—**कर्णपराक्रमः** ।

[1]भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुज्झितम् ।
[5]एकार्थप्रवणैः पद्यैः संधिसामग्र्यवर्जितम् ॥ ३२८ ॥

यथा—**भिक्षाटनम्, आर्याविलासश्च** ।

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—**मे[2]घदूतादि** ।

[3]कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ॥ ३२९ ॥
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ।

सजातीयानामेकत्र संनिवेशो व्रज्या । यथा—**मुक्तावल्यादिः** ।

त्वेऽपि पद्यप्राचुर्येणैव महाकाव्यत्वव्यवहारः ॥ **तस्मिन्**महाकाव्ये । **एतत्**प्राकृतकृतं महाकाव्यम् । **गलितकानि** छन्दोविशेषाः ॥ काव्यमाह—**भाषेति** । **भाषा** संस्कृतादिः, **विभाषा** अपभ्रंशादिः । **एकार्थ**प्रवणैः एकवाक्यतापन्नैः । यावत्संधिरहितं यत्तत्काव्यमित्यर्थः ॥ खण्डकाव्यमाह—**खण्डेति** । काव्यस्यानन्तरनिरूपितस्य एकदेशानुसारि यत्किंचिल्लक्षणहीनम् । तेनात्र भाषानियमो नास्ति । **एकार्थ**प्रवणैः संस्कृतपद्यैर्निर्मितं खण्डकाव्यमित्यर्थः ॥ कोषमाह—**कोष इति** ।

---

1. **भाषेति** । भाषाविभाषानियमाद् एकार्थप्रवणैः पद्यैर्निबद्धम् ॥

2. **मेघदूतादीति** । आदिपदेन ऋतुसंहारप्रभृतीनां संग्रहः । अत्रैव भेदे देवद्विजराजस्तुतिमात्रप्रवणानां यत्किंचिल्लक्षणाक्रान्तानामन्येषामपि काव्यकानामन्तर्भावः ॥

3. **कोष इति** । अत्रेदं तत्त्वम्—व्रज्याघटित एकः प्रकारस्तद्भिन्नो द्वितीय इति द्विविधः कोषः । तत्राद्यस्य **आर्यासप्तशत्यादय** उदाहरणम् । द्वितीयस्य **सुभाषितावलि**प्रभृतयः । अकारादिहकारान्ताद्यक्षरश्लोकसंघातो व्रज्या ॥

---

१. 'स्कन्दकेन' क. २. 'एव' क-ख. ३. 'निवन्धे' घ. ४. 'कडरकाभिधाः' क; 'काडविकाभिधाः' ख-ग. ५. 'एकार्थश्रवणं' क; 'एकार्थप्रवणं' ख-ग.

अथ गद्यकाव्यानि। तत्र गद्यम्—

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥ ३३० ॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम्।
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ॥ ३३१ ॥
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम्।

मुक्तकं यथा—'गुरुर्वचसि पृथुरुरसि—' इत्यादि।

वृत्तगन्धि यथा मम—'समरकण्डूलनिबिडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटंकारोज्जागरितवैरिनगर—' इत्यादि।

अत्र 'कुण्डलीकृतकोदण्ड—' इत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः, 'समरकण्डूल' इति च प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः।

उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—'अणिसविसुमरणिसिदसरविसरविदलिदसमरपरिगदपवरपरवल—' इत्यादि।

चूर्णकं यथा मम—'गुणरत्नसागर जगदेकनागर कामिनीमदन जनरञ्जन' इत्यादि।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ॥ ३३२ ॥
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥ ३३३ ॥

यथा—कादम्बर्यादिः।

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम्।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्क्वचित् ॥ ३३४ ॥

स एव कोष एव ॥ वृत्तस्य गन्धेन लवेनापि उज्झितं श्रव्यकाव्यं गद्यम्। **आद्यं** मुक्तकम्। **वृत्तस्य** छन्दसो भागः पादः, **परं** वृत्तगन्धि। **अन्य**दुत्कलिकाप्रायम्। **तुर्यं** चूर्णकम् ॥ **अणिस इति**। 'अनिशविस्मरनिशितशरविसरविदलितसमरपरिगतप्रवरपरवल—' इति संस्कृतम् ॥ गद्यकाव्यप्रभेदयोः कथाख्यायिकयोर्विशेषमाह—**कथायामिति**। पद्यानां विशेषमाह—**क्वचिदिति**। वक्त्रापवक्त्रके छन्दोविशेषौ। 'पद्यैः' इत्युभयत्र संबध्यते ॥ आख्यायिकामाह—**आख्यायिकेति**। **कथावदिति**। यथा कथायां पद्यैर्नमस्कारखलवृत्तकीर्तनसरसवस्तुवर्णनास्तथात्रापीत्यर्थः। विशेषमाह—**कवेरिति**। **अस्या**माख्यायिकायाम्। **वृत्तं**

---

१ 'आदि' घ.

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
[1]आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—**हर्षचरितादिः ।**

'अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।' इति **दण्ड्याचार्यव-चनात्**केचित् 'आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या' इत्याहुः, **तदयुक्तम् ।** आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं **दण्डिनैव—**

'अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।' इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

[2]गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

[3]यथा—**देशराजचरितम् ।**

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्बिरुदमुच्यते ।

यथा—**बिरुदमणिमाला ।**

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—**षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली ।**

चरित्रम् ॥ **दण्ड्याचार्यवचनादिति** हेतुः 'तदयुक्तम्' इत्यत्रान्वेति ॥ **एषा-माख्यायिकादीनाम्** ॥ **गद्यपद्यमयानि** श्रव्यकाव्यानीत्यर्थः ॥ **भेदाः** श्रव्यकाव्य-विशेषाः । **उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वात्** नाममात्रेण ख्यातत्वात् । तथा च तेषां संज्ञयैव भिन्नत्वम्, न तु वस्तुत इति भावः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ
षष्ठः प्रकाशः ।

---

1. **आर्यावक्त्रेति ।** आर्यावक्त्रापवक्त्राणां मध्ये ॥

2. **गद्येति ।** काव्यं चात्र समस्तलक्षणाक्रान्तमवधेयम् । लक्षणसंकोचे तु काव्यभे-दवदिहाप्युपादेयतातारतम्यं स्यात् । कथांशविच्छेदास्तूच्छ्वाससंज्ञकाः स्तबकसंज्ञका वा भवन्ति ॥

3. **यथेति ।** यथा वा **नलचम्प्वादि ॥**

ऐवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्लक्षिताः ॥

(अत्र मूलकारिका=३३७ पूर्वाभिः सह ६४६ उदाहरणश्लोकाः=११४ पूर्वैः सह ३२१।)

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः।

---

1. **एवमिति**। 'येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम्। जयेत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम्॥ **तदुदाहरणं** नाम्ना विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम्। संबोधनविभक्त्या यत्प्रचुरं पद्यपूर्वकम्॥ विमुक्तपुनराकृष्टशब्दः **स्याच्चक्रवालकम्**। आद्यन्तपद्यसंयुक्ता संस्कृतप्राकृतात्मिका॥ अष्टभिर्वा चतुर्भिर्वा वाक्यैः स्कन्धसमन्विता। प्रतिस्कन्धं भिन्नवाक्यरीतिर्देवनृपोचिता॥ सर्वतो देवशब्दादिरेषा **भोगावली** मता। वर्ण्यनामाङ्कविरुदवर्णनप्रचुरोज्ज्वला॥ वाक्याडम्बरसंयुक्ता कथिता **विरुदावली**। ताराणां संख्यया पद्यैर्युक्ता **तारावली** मता॥ विश्वेषां संख्यया पद्यैर्युक्ता **विश्वावली** मता। रत्नानां संख्यया पद्यैर्युक्ता **रत्नावली** मता॥ पद्यैश्च पञ्चभिर्युक्ता प्रोक्ता **पञ्चाननावली**॥' इत्यादयः कविकर्मभेदास्तत्र तत्रोपलभ्यन्ते। ते नातिचमत्काराधायकत्वाद् ग्रन्थकृतोपेक्षिताः। प्रायेण कविकर्मणो द्विविधः परिपाको भवति। तथा चोक्तम्—'अर्थगम्भीरिमा पाकः स द्वेधा कविसंमतः। द्राक्षापाको नारिकेलपाकश्च प्रस्फुटान्तरौ॥ द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः। स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः॥' इति॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह हि[1] प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलंकाराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । संप्रति के त इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह—

रसापकर्षका दोषास्—

काव्यं निरूप्य तदीयदोषादीन्निरूपयँस्तस्य प्रकृतत्वं दोषनिरूपणस्य प्राथमिकत्वं चोपपादयति—**इह हीति** । **प्रथमतो** दोषादिनिरूपणात्प्राक् **काव्ये** काव्यलक्षणे रीतेश्छन्दोनुरोधेन पश्चान्निर्देशेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या अलंकारनिरूपणात्प्रागेव तां निरूपयिष्यतीति तस्या अलंकारात्प्रागिह निर्देशः । **ते** दोषादयः । 'हेयहानिपूर्वकमुपादेयोपादानमिति सूचयितुं दोषनिरूपणस्य प्राथमिकत्वम्' इत्यपरे । दोषाणां सामान्यलक्षणमाह-**रसापकर्षका इति** । अत्रोक्तयुक्त्या (२० पृ.) रसपदेन विभावादयोऽप्युच्यन्ते । तदपकर्षकस्यापि दोषत्वेनोदाहरिष्यमाणत्वात् । दूषयति काव्यमिति दोषपदेन दुःश्रवत्वादिरुच्यते । भावसाधनेन तु काव्यापकर्ष एव । काव्यापकर्षश्च त्रिधा—रसादिप्रतीतिप्रतिबन्धः, रसादिप्रकर्षप्रतीतिप्रतिबन्धः, रसादिप्रतीतिविलम्बनं च । तच्च दोषविशेषोदाहरणेष्ववधेयम् । नन्वेतल्लक्षणं श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादावव्याप्तं तस्य शब्दार्थदोषत्वेन रसापकर्षकत्वाभावादत आह—

---

1. दोषा इति । अत्रेदं तत्त्वम्—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणो दोष इति तत्सामान्यलक्षणम् । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, क्वचित्प्रतीयमानस्यापकर्षः, क्वचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, क्वचिदचमत्कारित्वमित्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विघातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा—रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्परया । यथा—शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात् । यथा—असमर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा—निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा—च्युतसंस्कारत्वादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा—क्लिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन । यथा—निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा—विरुद्धमतिकारित्वादेरित्याद्यूहनीयम् । विघातकत्वं च कस्यचित् ज्ञातस्य । यथा—व्याहतत्वादेः । कस्यचित्स्वरूपसत एव । यथा—निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा—च्युतसंस्कारत्वादिः । अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथा—अप्रयुक्तत्वादिः । यद्वा सर्वदैव हेयो नित्यः । यथा—च्युतसंस्कारत्वादिः । तदन्योऽनित्यः । यथा—शृङ्गारादौ हेयमपि दुःश्रवत्वं रौद्रादावुपादेयमेव ॥

---

[1] 'हि' घ-पुस्तके नास्ति.

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

[1]स्पष्टम् ।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
[2]ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे [3]परे ।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

'[1]कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥'

अस्यार्थ इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थापकर्षकद्वारेण रसापकर्षत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ **तद्विशेषान्** दोषविभागान् । **ते** दोषाः । **तदंशे** पदांशे ॥ दोषविशेषान्निर्दिशति—**दुःश्रव इति** । अयं भावप्रधानो निर्देशः । **दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति** समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वत्रान्वयः । एषूक्तदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षणं सोदाहरणमाह–**परुषेति** । केषांचित्स्पष्टत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । 'श्रुतिपतितमात्रं यद्वैरस्यमावहति तत्पदं सर्वथा न देयमिति प्रथमं तदुपन्यासः' इत्यन्ये । परुषवर्णता वर्णानां पारुष्यं गुणपरिच्छेदे व्यक्तीभविष्यति । श्रोतॄणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजनकत्वं श्रुतिदुःखावहम् । श्रुतिपतितं सद्दुःखावहं श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्वं वा । **कार्तार्थ्यमिति** । अत्र तथयो रेफयोर्योगेन पारुष्यम् । तत्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदसंबन्धित्वेन प्रस्तावनस्य शृङ्गाररसस्य प्रकर्षप्रतीतिं प्रतिबध्नाति । इदमेव 'श्रुतिकटु' इत्यभिधीयते । नन्वेतत्पदांशपारुष्यमेव न तु पदपारुष्यमिति चेत् । न । वाक्यघटकद्वित्रादिपद-

---

1. **कार्तार्थ्यमिति** । 'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः । आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥' इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

---

१. 'स्पष्टम्' घ-पुस्तके नास्ति. २. 'ग्राम्यः' क. ३. 'परम्' क-ख-ग-घ.

अश्लीलत्वं[1] व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिविधम्[1] ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'हृतारिविजये राजन्साधनं सुमहत्तव ॥'

'प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥'

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ॥

'शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं[3] कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारुष्यप्रयुक्तवाक्यदुःश्रवत्ववत्पदघटकद्वित्रादिवर्णपारुष्यप्रयुक्तपददुःश्रवत्वस्य स्वीकारात् । असभ्यार्थान्तरव्यञ्जकम्[3]**अश्लीलं** तस्य भावस्तत्ता । पदांशाश्लीलत्वं तु असभ्यस्मृतिहेतुत्वमेव । **जुगुप्सा** घृणा । **अमङ्गलम**मङ्गलाशङ्का । व्यञ्जकत्वमिह जनकत्वमेव ॥ **अत्रेति** । सैन्ये प्रयुक्तः साधनशब्दो मेढ्रव्यञ्जकतया श्रोतुर्लज्जाजननेन राजविषयरतिभावस्य, समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः पायुवायुव्यञ्जकतया श्रोतुर्जुगुप्साजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दश्च मृत्युव्यञ्जकतया अमङ्गलाशङ्काजननेन, शृङ्गारस्य प्रकर्षप्रतिबन्धकः ॥ **अनुचितार्थत्वं** क्वचिद्वाच्यार्थदोषप्रतिपादकत्वेन, क्वचिदर्थासंभवेन, क्वचिदसत्समर्थकत्वेन । तत्राद्यमाह— **शूरा इति** । पशुभूताश्छेद्यस्वरूपाः । अत्र वाच्यार्थस्य शूरस्य कातर्यं दोषः ।

---

1. अश्लीलत्वमिति । श्रियं सहृदयवशीकरणसंपत्तिं लातीति । 'आतोऽनुपसर्गे—' इति कः । तद्भिन्नम् । कपिलादित्वाल्लत्वम् ॥

2. अत्रेति । अश्लीलार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यमिह दूषकताबीजम् । येषां पुनः शिवलिङ्ग-सुभगा-भगिनी-ब्रह्माण्डादिशब्दानां विवक्षितार्थस्य प्रसिद्धतयाश्लीलार्थो नोपतिष्ठते न तेषु दुष्टत्वमित्यतिरोहितं विदाम् ॥ अत्र "साधनं सुमहद् यस्य यन्नान्यस्यावलोक्यते । तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥' 'लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः । मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तत्र सा भ्रान्त्या धूर्ततयाथ वानतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥' मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद् घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः । रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः स्रजि कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥" इति प्रकाशोदाहरणानां दूष्यांशाः संगृहीताः ॥

3. पशुपदमिति । अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्ति, पशुपदार्थे कातर्यस्य दर्शनात् । विरुद्धमतिकृत्तु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः ॥ अत्र "तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या । प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥" इति प्रकाशोदाहरणांशः परावर्तितः ॥

---

१. 'त्रिधा' घ. २. 'असत्य' इति पुस्तकान्तरे. ३. 'व्यञ्जक' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

'भाति पद्मः सरोवरे ॥'

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

'कटिस्ते हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा—

'योगेन दलिताशयः ॥'

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—'प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ।' अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥' अत्रासद्भूतस्यान्धकारभयस्य समर्थकं द्वितीयार्धमनुचितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ **तथाप्रसिद्धावपि** तेन रूपेण प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि ॥ **पुंलिङ्ग इति** । 'अप्रयुक्तः' इति शेषः ॥ हालिकसाधारणप्रसिद्धार्थकशब्दो **ग्राम्यः** । **कटिरिति** । अत्र शृङ्गारस्य गूढलक्तचारुत्वाभावात्प्रकर्षप्रतीतिप्रतिरोधः ॥ **योगेन** प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितः खण्डित आशयो वासना यस्य सः । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेषः । अत्र योगशास्त्राननुशीलिनामाशयपदार्थानभिज्ञानां योगिविषयभावबोधविलम्बकरत्वम**प्रतीत**त्वम् ॥ प्रकरणाद्यभावेन

---

1. **पद्मेति** । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न क्वापि प्रयुक्तः । अत्र दूषकताबीजं तु तादृशकविसमयलङ्घनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छित्तिः । यमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नायं दोषः, अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

2. **कटीति** । अत्रेदं तत्त्वम्—श्रोणीनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिपदं त्वविदग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । विदग्धमात्रप्रसिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरोपनागरे विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगादङ्कुरवैदग्ध्योन्नयनेनात्र दौष्ट्यम् । अत एव विदूषकादावधमे वक्तरि न दोषत्वम्, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् ॥ अत्र **प्रकाशे** संपूर्णश्लोकस्त्वेवम्—'राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् । तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥'

3. **योगशास्त्र इति** । 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इति **पातञ्जलसूत्रे** (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र संसारनिदानं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः । दूषकताबीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्य तादृशा-

'आशीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥'

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः ।

नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ॥

श्लेषादिनार्थजनकः शब्दः संदिग्धः । **आशीरिति** । कर्णे कृत्वा श्रुत्वा । **अत्रेति** । वन्द्यामिति पदस्य संदिग्धत्वं शाब्दबोधविलम्बेन राजविषयरतिभावबोधस्य विलम्बकृत् ॥ **अशक्तिकृतं** कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । असामर्थ्यमत्राव्युत्पत्तिः ॥ **चरणाघातेन** चरणाघातपदेन **निर्जितत्वं** पराभवः । मुखस्य चरणासंभवात्तदाघातस्याप्यसंभव इत्यन्वयानुपपत्तिः । [1]स्वजन्यचरणाघातपराभवः स्वजन्यवृत्तिपराभवत्ववत्त्वं मुख्यलक्ष्ययोः संबन्धः । अत्र रूढिप्रयोजनव्यतिरेकनिश्चयेन कवेरशक्तिनिश्चयः ततो लक्ष्योपस्थितिः ततः शाब्दबोध इति तद्विलम्बेनैव रसबोधविलम्बनमत्र दूषकताबीजम् । केचित्तु—'निर्जितत्वातिशयस्य प्रयोजनस्यैवोपस्थितेरत्र कथं नेयार्थम्' इति चेत् । न । रूढिप्रयोजनाभावपदस्य मुख्यार्थसंबन्धग्रहाभावोपलक्षणपरतया प्रकृते तत एव नेयार्थत्वाभ्युपगमात् । केचित्तु—'पद्मनिर्जितत्वं हि शोभयैव जनितं न तु चरणाघातेनेति तयोर्जन्यजनकभावसंबन्धाभावः' इत्याहुः । तन्न । अत्र हि लक्षणाजन्यबोधानन्तरं सादृश्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा, न तु निर्जितत्वातिशयप्रतीतिः । तात्पर्याभावात्, मुख्यलक्ष्ययोरुपदर्शितसंबन्धसंभवाच्च । न चात्र सादृश्यप्रतीतिरेव प्रयोजनमिति वाच्यम्, वक्त्रादिवैशिष्ट्यसचिवयार्थव्य-

---

र्थानुपस्थितिः । अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वम् । अत्र 'सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः । विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धनम् ॥' इति प्रकाशोदाहरणमुपजीव्यम् ॥

1. **वन्द्यामिति** । संदेहो वक्तृतात्पर्यसंशयः बवयोरभेदबुद्धिमूलकः । वन्द्यामित्यानुपूर्व्या उभयसाधारणतया विनिगमनाभावादर्थद्वयस्मरणे वक्तृतात्पर्यसंदेहः । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र चादोषत्वमिति **गोविन्दठक्कुराः** ॥ अत्र पूर्वार्धं त्वेतत्—'आलिङ्गितस्तत्रभवान् संपराये जयश्रिया' ॥

2. **नेयार्थत्वमिति** । नेयो न्यायराहित्येन स्वेच्छया कल्पनीयोऽर्थो यस्य तत्त्वम् । 'निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥' इति भाट्टनयेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना प्रतिषिद्धा या लक्षणा तद्विषयत्वमित्यर्थः ॥

---

1. 'स्वजन्यचरणाघातपराभवः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

निहतार्थत्वमुभयार्थस्य[1] शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा—

'यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ॥'

शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्धः । इह तु जले निहतार्थः ।

'गीतेषु कर्णमादत्ते ॥'

अत्राङ्-पूर्वो दाञ्-धातुर्दानार्थेऽवाचकः ।

यथा वा—

'दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी[2] ॥'

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् ।

ज्ञनयैव तस्य जननात् । लक्षणाप्रयोजनस्य तु लक्षणामूलव्यञ्जनाजन्यत्वनियमात्, सादृश्यस्य च लक्ष्यार्थतद्वृत्तिधर्मान्यतरसंबन्धत्वाभावात्, प्रयोजनस्य तदन्यतरवृत्तित्वनियमात् ॥ **उभयार्थस्य** प्रसिद्धाप्रसिद्धोभयवाचिनः ॥ **यमुनाशम्बरं** यमुनाजलं **व्यतानीद्** व्यास्तवत् ॥ **दैत्ये** दैत्यविशेषे । अत्र विलम्बेन पदार्थोपस्थापकत्वं यमुनाविषयरतिभावबोधविलम्बकृत् ॥ **आङ्पूर्व इति** । न च 'दा' धातोर्दानेऽभिधासत्त्वेन कथमवाचकत्वमिति वाच्यम् । धात्वर्थबाधकोपसर्गरहित 'दा' धातोरेव दानेऽभिधाकल्पनात् ॥ एतदस्वीकारे तूदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति । दिनमिति** । दिनपदस्य सूर्यावच्छिन्नयामचतुष्टयेऽभिधा । अत्र शृङ्गारप्रतीतिविलम्बनं दूषकतावीजम् । रूढ्यादिसत्त्वे लाक्षणिकपदप्रयोगेऽवाचकत्वं तदसत्त्वे नेयार्थत्वमिति भेदः । निरूढलक्षणादौ शाब्दबोधविलम्बाभावान्न रसादिबोधविलम्बनमिति नास्यावसर इत्यवधेयम् । 'हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।' इत्यादौ प्रकाशमये दिनपदप्रयोगदर्शनाद्रूढिः प्रकाशातिशयप्रतीतिः प्रयोजनं वा । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । केचित्तु—'भ्रमोन्नायकसत्त्वेऽवाचकत्वं तदसत्त्वे नेयार्थत्वम्' इति वदन्ति । तन्न । दिनमित्यादौ दिनपदस्य प्रकाशमयेऽर्थे अभिधाभ्रमजनकस्याभावाद् 'वचोबाणत्वमागता' इत्यादिवक्ष्यमाणनेयार्थोदाहरणे भ्रमोन्नायकसत्त्वेऽप्यवाचक-

---

1. **निहतार्थत्वमिति** । निहतः प्रसिद्धेनाविवक्षितेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत्त्वम् । अविवक्षितप्रसिद्धार्थप्रत्ययव्यवधानेन विवक्षिताप्रसिद्धार्थबोधकत्वमिति भावः ॥

2. **दिनमिति** । 'हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् । किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥' इति प्रकाशानुरूपम् ॥

---

१. 'अत्र' घ-पुस्तके नास्ति.

क्लिष्टत्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । यथा[1]—

'क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ॥'

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि ।

'भूतयेऽस्तु भवानीशः ॥'

अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकृत्[2]।

अविमृष्टविधेयांशत्वं यथा[3]—

'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥' (७ पृ.)

त्वानङ्गीकाराच्च ॥ **अर्थप्रतीतेः** पदार्थोपस्थितेर्व्यवहितत्वं व्यवधानेन जनकत्वम् । पदक्लिष्टत्वस्य समासगतत्वेनैव दोषत्वं वक्ष्यते । समासेऽन्वितान्वयलभ्यानतिप्रसक्तविशेष्यतावच्छेदककल्पनेन[4] विलम्बो हि व्यवधानम् । वाक्यक्लिष्टत्वस्थले त्वासत्तिकल्पनेन विलम्बः ॥ **क्षीरोदजेति** । अत्रान्वितान्वयलभ्यानां क्षीरोदजात्व-क्षीरोदजावसतित्व-क्षीरोदजावसतिजन्मस्थानत्वानां व्याप्यानि लक्ष्मीत्वपद्मत्व-जलत्वानि प्रकृतोपयोगित्वप्रतिसंधानेन कल्पनीयानि, ततः शाब्दबोध इति रसादिबोधविलम्बनमत्र दूषकताबीजम् ॥ **भूतय इति** । भवस्य पत्नी भवानी तस्या ईशः पतिः । अत्र देवविषयकरतिभावप्रकर्षबोधप्रतिरोधः ॥ **अविमृष्टेति** । अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्त्वम् । पदार्थानां मध्ये विधेयांशस्योपादेयत्वेन प्राधान्यम् । तस्य च प्राधान्येन निर्देश एवोचितः । तद्विपर्ययश्च क्वचित्समासेन क्वचिदुद्देश्यविधेयपदयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण । तत्राद्ये पददोषत्वं

---

1. **अर्थेति** । अर्थस्य विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य या प्रतीतिः प्रतिपत्तिस्तस्या व्यवहितत्वं विलम्बितत्वम् । निहतार्थत्वादौ तु शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेव व्यवहितेति ततो भेदः ॥

2. **भवानीशेति** । अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे 'पुंयोगात्—' इत्यादिना व्युत्पादितो भवानीशब्द इति । भवानीशशब्दो देवदत्तपत्न्याः पतिरितिवद् भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिमुत्पादयतीति । केचित्तु भवानीशब्देनापर्णात्वप्रकारक एव बोधः, अन्यथा भवानीशब्देन 'अपर्णा पार्वती दुर्गा—' इत्यादीनां पर्यायत्वं न स्यात् । योगस्तु पङ्कजातिशब्दवत्साधुत्वार्थः । एवं च भवानीशब्दोऽपर्णात्वविशिष्टे रूढ इति नात्र दोष इत्याहुः ॥ अत्र 'न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः । 'तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥' इति प्रकाशोदाहरणमुपजीव्यम् ॥

---

१. 'यथा' घ-पुस्तके नास्ति. २. 'विरुद्धमवगमयति' घ. ३. 'अवि—' इत्यादि 'यथा' इत्यन्तं क-घ-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. 'अन्वितान्वयलभ्यानां विशेष्यतावच्छेदककल्पनेन' इति पुस्तकान्तरे.

अत्र वृथात्वं विधेयम्, तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्।[1] यथा वा—

'रक्षांस्यपि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ॥'

अत्र रामस्येति वाच्यम्[2]। यथा वा—

'आसमुद्रक्षितीशानाम् ॥'

अत्रासमुद्रमिति वाच्यम्। यथा वा—

'यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य ॥'

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम्। यथा वा—

'अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्तमपि सा पुरा ॥'

अत्रामुक्तेत्यत्र[3] नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम्। यदाहुः—

'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥'

द्वितीये वाक्यदोषता। **अनुवाद्यत्वमुद्देश्यत्वम्**। **अलं** समर्थानि। अत्र काकुस्वरवशादसमर्थत्वं व्यज्यते। राक्षसविनाशे रामसंबन्धित्वस्यैवोपयोगित्वमिति तस्यैवोपादेयत्वमिति भावः॥ **आसमुद्रेति**। रघुवंशाधिकारस्य समुद्रपर्यन्तत्वमुपादेयम्॥ **उत्प्रेक्ष्यमुत्प्रेक्षितुं** योग्यम्॥ नञ्समासगतमविमृष्टविधेयांशत्वमाह—**अमुक्तेति**। **प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति**। विधेरप्रधानत्वादिति भावः। **विधेयत्वमिति**। 'तदर्थस्य' इति शेषः॥ **अप्राधान्यमिति**। यत्र वाक्ये **विधेः** पदार्थान्तरस्य **अप्राधान्यमुद्देश्यतया** अमुख्यत्वम्, **प्रतिषेधे** नञर्थे **प्रधानता** विधेयतया मुख्यत्वम्। **यत्र** यदर्थे **क्रियया** समभिव्याहृत

---

1. **वृथात्वमिति**। अयमाशयः—'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्' इत्यभियुक्तोक्त्या 'उद्देश्यविधेयताशालिबोधे विधेयवाचकप्राग्वर्त्युद्देश्यवाचकपदजन्योपस्थितिः कारणमित्यभिप्रायवत्या अनुवाद्यविधेययोः पौर्वापर्यभावस्य नियमितत्वात्प्रकृते उच्छूनत्वमात्रस्यानुवादो योग्यः, न तु वृथात्वविशेषितस्य। एवं च वृथात्वं समासे गुणीभूतं विधेयत्वेन विवक्षितं न प्रतीयत इत्यर्थः। किंचोद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठेते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधीयते 'पर्वतो वह्निमान्' इतिवत्, न तु समासे। अन्यथा वह्निमत्पर्वत इत्यभिधानापत्तेः॥

2. **वाच्यमिति**। वक्तुं योग्यम्॥

3. **अत्रेति**। 'अमुक्ता' इत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया 'न मुक्ता' इत्यसमस्तेन नञा निषेधो विधेयः, न तु समस्तेन॥ अत्र 'आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता। या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता तान्ति तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् ॥' इति प्रकाशोदाहरणं तनूकृतम्॥

यथा—

'[1]नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥'

उक्तोदाहरणे तु[1] तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह संबन्धस्तत्र वाक्ये **असौ नञ्** । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ उदाहरति—**यथेति । नवजलधर इति** । गन्धर्वेणोर्वश्यां हृतायां पुरूरवसस्तद्विरहे नवजलधरादौ निशाचरत्वादिप्रतीतिवर्णनमिदम् । **अयं** संनद्धो न नवजलधरः, दृप्तनिशाचर इति । अयं नवजलधरत्वाभाववानित्यर्थः । अत्रेदंपदार्थस्य उद्देश्यत्वम्, नञर्थस्याभावस्य विधेयत्वम्, समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेन सह नञर्थस्य संबन्धः । न च विधेर्भावपदार्थस्येति व्याख्येयम् । अभावो न जातिमानित्याद्यसंग्रहापत्तेः । **क्रिययेति । यथा**श्रुतार्थविवक्षणे तु 'अयं न पाकवान्' इत्याद्यसंग्रहेऽप्युक्तोदाहरणाद्यसंग्रहप्रसङ्गः । न च नञर्थस्य क्रियान्वयित्वाभावेनोक्तोदाहरणादौ नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । तत्र विधेर्विधेयत्वाभावेन पर्युदासत्वासंभवात्तृतीयप्रकारानभिधानाच्च प्रसज्यप्रतिषेधत्वस्यैवावश्यं वाच्यत्वात् । अत एवाव्ययीभावसमासप्रकरणे **गोपीचन्द्रे**णोक्तम्—'धर्माभावे प्रसज्यप्रतिषेधो माभूत्', 'ब्राह्मणोऽयं न भवति', 'ब्राह्मणत्वं धर्मोऽत्र निषिध्यते' इति । 'मुनिरधनः' इत्यादौ समासलुप्तविद्यमानादिपदार्थैकदेशे नञर्थस्य संबन्धः । वस्तुतस्तु 'घटो गेहे न चत्वरे', 'धनं चैत्रस्य न मैत्रस्य' इत्यादौ विभक्त्यर्थेन सह नञर्थस्यान्वयेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वाच्यम् । नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात्क्रियान्वयित्वस्यानियतत्वाच्च । एवं च 'घटो न पटः' इत्यादावुत्तरपदार्थेन पटादिना नञर्थस्य भेदस्य संबन्धसत्त्वेऽपि विधेयतामात्रेण प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । न चात्रपटत्वाभाव एव विधेयः, न तु पटभेद इति वाच्यम् । पटभेदस्यापि विधेयत्वेन नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात्क्रियान्वयित्वस्यानित्यत्वाच्च बाधकाभावात् । न च भेदबोधकस्य नञो नित्यसमासविधानमेव बाधकमिति वाच्यम् ।' यजतिषु 'ये यजामहं (कुर्वीत) करोति नानुयाजेषु' इत्यादौ व्यभिचारदर्शनात्**कालापानां** नित्यसमासविधानस्यायुक्तत्वात् । नित्यसमासवादिमतेऽपि 'अयमब्राह्मणः' इत्यादौ ब्राह्मणभेदस्य विधेयत्वमवश्यं वाच्यम् । न चात्रापि ब्राह्मणत्वाभाववानित्येवार्थ इति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयोरन्वयाभावे तत्पुरुषानङ्गीकारात् । नन्वेवं प्रकृते किमनुपपन्नमित्यत आह—**उक्तोदाहरणे त्विति** । अमुक्तेत्यादावित्यर्थः । **पर्युदासतया** पर्युदासवदनुवाद्यत्वप्रतीतिकारितया । **अनवगमो**

---

1. **नवजलधर इति** । 'सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् । अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥' इति शिष्टं पादत्रयम् ॥

---

1. 'तु' घ-पुस्तके नास्ति.

'प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो, यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥'

तेन—

'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥'

अत्रात्रस्ततायनूयात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणीभावो युक्तः ।

ननु 'अश्राद्धभोजी[1] ब्राह्मणः' 'असूर्यंपश्या[2] राजदाराः' इत्यादिवत् 'अभुक्ता' इत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीति चेत् । न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः संबन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्रंशेनैव नञः संबन्धात् । यदाहुः—

विधेयताया न स्पष्टावगमः । यथाश्रुतार्थत्वेऽत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति प्रागुक्तेन सह विरोधः स्यात् । विधेर्विधेयत्वाभावे पर्युदासासंगतिश्च स्यात् । पर्युदासस्यानुवाद्यत्वमुपपादयति—**यदाहुरिति** । **यत्र** वाक्ये **विधेः** पदार्थान्तरस्य **प्रधानत्वं** विधेयतया मुख्यत्वं **प्रतिषेधे** नञर्थे**ऽप्रधानता** उद्देश्यतावच्छेदकतया अमुख्यत्वम् । **यत्र** यदर्थे **उत्तरपदेन** उत्तरपदार्थेन सह संबन्धस्तत्र वाक्ये **स** नञ् **पर्युदासो** विज्ञेय इत्यर्थः । 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इत्यादौ न रात्राविति योजनया रात्रावित्यस्योत्तरपदत्वमुपपन्नम् ॥ उदाहरति—**तेनेति** । **जुगोप** पालयामास । **अगृध्नुस्तृष्णाशून्यः** । **स** दिलीपः । **असक्तो**ऽनासक्तः । **अत्रस्तादि** त्रस्तभिन्नत्वादि । **अनूद्य** उद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य । तत्पुरुषसमासेनात्यन्ताभावानभिधानात् त्रस्तत्वाभावादेरत्र नोद्देश्यतावच्छेदकत्वमित्यवगन्तव्यम् । एवं च नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वं पर्युदासत्वं च विधेयोद्देश्यभावविवक्षाधीनम्, नतु नियतम् । **गुणीभावो** गौणार्थप्रतिपादकत्वम् ॥ **नन्वश्राद्धभोजीति** । समस्तेनापि नञा भोजनाद्यभावविधेयत्वस्य स्पष्टावगमे कथमविमृष्टविधेयांशत्वमिति भावः । **तद्भोज्यार्थेन** श्राद्धभोज्यादिरूप**ार्थेन** । **कर्त्रंशेनैवेति** । भोजनार्थाद्यंशेन तत्संबन्धस्वीकारे णिन्याद्यर्थस्य कर्तुरनन्वयापत्तेः । कृदुपस्थापितस्य कर्तुर्धात्वर्थेनैवान्वयस्य

---

1. **अश्राद्धेति** । 'न श्राद्धं भुङ्क्ते' इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः । न तु णिन्यन्तेन समासो विधेयः ॥

2. **असूर्यमिति** । सूर्यं न पश्यन्तीति विग्रहः । आदिपदेनापुनर्गेयाः श्लोका इति ज्ञेयम् ॥

'श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरीनेर्विधानतः[1] ॥' इति।

'अमुक्ता' इत्यत्र तु क्रिययैव सह संबन्ध इति दोष एव। एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः।

वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा—

'सरार्त्यन्धः कदा लप्स्ये कार्तार्थ्यं विरहे तव ॥'

कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ॥'

अत्र जुगुप्साव्यञ्जिकाश्लीलता।

'उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्त्राभिर्भूषिता तनुः[2] ॥'

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः। वक्त्राभिर्वामाभिः। इति **नेयार्थता**।

व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अतः श्राद्धभोजिपदात्तद्भोजनमात्रं श्राद्धभोजनमात्रं प्रतीयत इत्यनुषङ्गः। **क्रिययैव सह संबन्ध इति**। भवत्कर्तृकमोचनाभावप्रतीतिबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। **दोष एव** अविमृष्टविधेयांशत्वमेव। एतन्मते समस्यमानपदार्थैकदेशे नञर्थान्वयेऽपि समासस्वीकारः। यदि पुनः क्तप्रत्ययार्थस्य कर्मणोऽन्वयापत्त्या क्रियया सह नञर्थस्य संबन्धमनङ्गीकृत्य मोचनकर्मणैव संबन्धः स्वीक्रियते, तदा पुनरयमब्राह्मण इत्यादिवदत्रापि मोचनकर्मपदस्यैव विधेयत्वं बोध्यम्। किं तु नञः समस्ततया तस्य न स्पष्टावगम इत्यविमृष्टविधेयांशत्वमित्यवगन्तव्यम्। अत्रापि रसादिप्रतीतिविलम्बनं दूषकताबीजम्। **एते चेति**। आदिपदाद् विरुद्धमतिकारित्वविधेयाविमर्शयोर्ग्रहणम्। विना समासं तेषामसंभवादिति भावः॥ संप्रति वाक्यदुःश्रवत्वादीनुदाहरति—**वाक्य इति**। **सरार्त्यन्ध इति**। अत्रानेकपदस्य परुषवर्णघटितत्वाद्वाक्यदुःश्रवत्वम्। वाक्यगतं **व्रीडाव्यञ्जकश्लीलत्वं** यथा—'न साधनोन्नतिर्या स्यात्कलत्रारतिदायिनी।' जुगुप्साव्यञ्जकश्लीलत्वमुदाहरति—**कृतप्रवृत्तिरिति**। **अन्यार्थे** अन्यकविवर्णितवाक्यार्थे **कृतप्रवृत्तिः** कृतकाव्यबन्धः। अत्र वान्तप्रवृत्तिशब्दौ जुगुप्साव्यञ्जकौ। **अमङ्गलाश्लीलत्वं** वाक्यगतं यथा—'पितृवसतिमहं प्रयामि तां सह परिवारजनेन, यत्र मे। भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥' अत्र पितृवसतिपावकशब्दौ जनकवेश्मपवित्रकारिवाचकौ श्मशानतद्वह्निरूपामङ्गलव्यञ्जकौ—**अनुचितार्थत्वं** यथा—'कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो

---

1. **इनेरिति** ॥ णिनिप्रत्ययविधायकं तु 'व्रते' इति सूत्रम्। व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवतीति तद्वृत्तिः ॥

2. **उद्यदिति** ॥ उद्यत्कमललौहित्यैरिति करणे तृतीया ॥

यशो गायन्त्येते दिशिदिशि च नग्नास्तव विभो । शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥' नग्नाः स्तुतिपाठकाः, पक्षे दिगम्बराः । अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्स्तुत्यस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् । **अप्रयुक्तत्वं** यथा—'स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् । अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान् ॥' अत्र 'रा' धातुर्दाने, दुश्च्यवन इन्द्रे, भावुकं मङ्गले, अनेडमूको मूकबधिरे, 'दो' धातुः खण्डने प्रसिद्धा अपि कविभिरनादृतत्वादप्रयुक्ताः । 'अनुत्तमं पश्य' इत्यत्रानुत्तमपदस्योत्तमवाचकत्ववदनेडमूकपदस्यानेडमूकवाचकत्वम् । **ग्राम्यत्वं** यथा—'ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः । करोति खादनं पानं सदैव च यथा तथा ॥' गल्लः कपोलः । भल्लं भद्रम् । अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः । **अप्रतीतत्वं** यथा—'तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगिताजुषः । दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥' अधिमात्रनामा क्रियाविशेषः उपायो यस्य । संवेगिता समाधिविशेषः । दृढभूमिर्दृढाभ्यासदायी । प्रियप्राप्तौ तत्त्वज्ञानलाभे । अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः । **संदिग्धत्वं** यथा—'सुरालयोल्लासकरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः । मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम् ॥' अत्र सुराकम्पनमार्गणभूतिशब्दाः, किं देवसेनाशरविभूत्यर्थाः, किं वा मदिराकम्पनपर्यटनभस्मार्था इति संदेहः ॥ **नेयार्थत्वमाह—उद्यदिति** । अत्र हि उत्पूर्वस्येण्धातोरुदयगिरिशिखरारोहणमुख्यार्थस्य पद्मरागे बाधात्तज्जन्यप्रकाशे लक्षणा । अत्र रूढिसत्त्वेऽपि पद्मरागप्रकाशस्योदयाजन्यत्वान्मुख्यार्थयोगाभावान्नेयार्थत्वमवगन्तव्यम् । अन्यदपि नेयार्थत्वमुपपादयति—**अत्रेति** । पद्मरागपदस्य परिवृत्त्यसहत्वात्कमलपदस्य पद्मशब्दे, लौहित्यपदस्य च रागशब्दे, वक्रापदस्य वामाशब्दे लक्षणा । लक्षितैः पद्मादिभिः पदैरभिधया पद्मरागवामानामुपस्थितिः । यथा—द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थितिरत्र रूढिरस्ति । प्रकृते तु रूढिप्रयोजनाभावान्नेयार्थत्वम् । इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च लक्षणाद्वयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । ननु द्विरेफपदस्य रेफद्वययुक्तभ्रमरशब्द एवार्थस्तथा सति द्विरेफं पश्येत्यादौ द्वितीयार्थकर्मताया भृङ्गेनान्वयः । तथाहि प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमादिति चेत् । न । प्रकृत्यर्थाभिन्नत्वेनाध्यासितस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् । अत एव मुखचन्द्रं पश्येत्यादौ चन्द्राभिन्नत्वेनाध्यासिते मुखे कर्मताया अन्वयः । तथा हि द्विरेफशब्दाद्भ्रमरशब्दस्य, द्वितीयातश्च कर्मतायाः, लक्षितभ्रमरशब्दाद् भृङ्गस्य चोपस्थितौ भृङ्गे भ्रमरशब्दाभेदं कर्मतां चावगाहमान आंशिकाध्यारोपरूपो बोधो जायते । शब्दतदर्थयोरभेदारोपश्च 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादौ दृष्टः । नैयायिकास्तु—'द्विरेफपदस्य भ्रमरशब्दे एका लक्षणा, लक्षितभ्रमरश[1]ब्दवाच्यत्वसंबन्धेन भृङ्गे चापरा लक्षणा, ततश्च

१ 'शब्द' पुस्तकान्तरे नास्ति.

'धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥'

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धः क्लिष्टः ।

'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यत्' (७ पृ.) इति ।

अत्र चायमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु समागतः ॥'

इत्यादिषु 'यत्तदोर्नित्यः संबन्धः' इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य

प्रकृत्यर्थे भङ्गे कर्मतान्वयबोधः' इत्याहुः । तन्न । सकृदुच्चरितशब्दादावृत्तिं विना क्रमिकबोधाननुभवात्, अजनितान्वयावबोधस्य शब्दस्यावृत्त्यभावात्, आवृत्तौ च द्वितीयाया अप्यावृत्तौ प्रथमोक्तद्वितीयाया अन्वयानुपपत्तेः । अस्मदुक्तरीतेः मुखचन्द्रं पश्येत्यत्रावश्यमाश्रयणीयत्वाच्चेत्यास्तां विस्तरः ॥ **निहतार्थे** यथा— 'सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः । अब्जरुचिभासुरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः ॥' अत्र सायकमकरध्वजक्षमाब्जश्लोकशब्दाः शरकामक्षान्तिपद्मयशःसु प्रसिद्धा अप्रसिद्धेषु खड्गाब्धिभूमिचन्द्रयशःसु प्रयुक्ताः ॥ **अवाचकत्वं** यथा—'नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिनस्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसंपदा । अनेन समजेतरां तुरगमेधमुक्तभ्रमत्तुरङ्गखुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥' अत्र चन्द्रिकाशब्दः किरणसामान्ये, दुर्दिनशब्दश्छन्नमात्रे । स्फुरच्छब्दश्चरणसमृद्धाववाचकः ॥ **क्लिष्टत्वमाह-धम्मिल्लस्येति** । अपूर्वा बन्धस्य व्युत्पत्तिर्नैपुण्यं यस्याः ॥ **विरुद्धमतिकारित्वं** यथा-'श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः । विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥' गतासुखा गतदुःखाः । पक्षे गतानि असवः खानि इन्द्रियाणि च येषां ते तथा । अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति विरुद्धार्थप्रतीतिः ॥ **अविमृष्टविधेयांशत्वमाह-न्यक्कार इति । तच्चेति** । 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्' इति न्यायादिति भावः ॥ उदाहरणान्तरमाह—**आनन्दयतीति । नित्यः संबन्ध इति** । अवश्यमन्योन्यापेक्षितत्वमित्यर्थः । स च संबन्धः शाब्द आर्थश्च भवति । द्वयोरुपादाने शाब्दः, उभयोरनुपादाने आर्थः । क्रमेणोदाहरिष्यति । **उपक्रान्तस्य** अनुवाद्यत्वबोध-

---

1. यत्तदोरिति । तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थः, यत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयो विधेयभूतस्तत्पदार्थ इति वैयाकरणाः ॥

---

१. 'एकतरोपादाने शाब्दार्थः' इति पुस्तकान्तरेऽधिकम्.

निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः। अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्। तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम्। यथा—

'यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु स आगतः॥'

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति। यथा—

'आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः॥'

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि। यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं संभवति, तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः। तथाहि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्। यथा—

'आत्मा जानाति यत्पापम्॥

कस्य। **प्रतिपाद्यमानाः** प्रयुज्यमाना विधेयाविधेयत्वबोधकाः। नन्वत्र किं बाधकमत आह—**अत्र त्विति**। उक्तोदाहरणे त्विल्यर्थः। **प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रं** प्रसिद्धबोधकत्वमेव, न तु विधेयत्वबोधनेन निराकाङ्क्षत्वबोधकप्रतिपादकत्वम्। तदुक्तम्—'ख्यातार्थमनुभूतार्थं प्रक्रान्तार्थं च तत्पदम्। यत्पदापेक्षया हीनं न विधेयत्वबोधकृत्॥' इति। यत्र तु प्रसिद्धादिपरामर्शिनोऽपि तच्छब्दस्य यत्पदेन संबन्धः संभवति तत्र विधेयत्वप्रतीतिकारित्वमस्त्येव। क्रमेण यथा—'करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः। पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी॥', 'यदङ्गलावण्यमनङ्गभङ्गदं यदाननं निन्दति बिम्बमैन्दवम्। मम क्षणं मुञ्चति मानसं न या विहाय तां हन्त न शान्तिरस्ति मे॥', 'रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः॥' **स्थिता इति**। तदादयः शब्दा इत्यनुषज्यन्ते। **आर्थत्वमर्थ**वशलभ्यत्वम्। **सामर्थ्यात्** परस्पराकाङ्क्षानैयत्यात्। एतेनोत्तरवाक्यस्थं यत्पदं तत्पदनिराकाङ्क्षमिति हेयम्॥ **आत्मेति**।

---

1. **अत्र त्विति**। अयमाशयः—'योऽसौ' इति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितमपि न चेतत्तत्प्रतिपादकम्। यच्छब्दसांनिध्येन प्रयुज्यमानस्यादसो यच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयोद्देश्यकोटिप्रविष्टार्थकत्वात्। यथा 'यः स ते—' इत्युदाहृतौ तच्छब्दो यच्छब्दसांनिध्याद्यदर्थविशेषणतया प्रसिद्धार्थमभिदधदुद्देश्यवाक्य एव प्रविशति, न तु विधेयवाक्य इति तात्पर्यम्॥

एवम्—

'यं[1] सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधींश्च—'

इत्यादावपि ।

तच्छब्दस्य प्रक्रान्त[2]प्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् ।

क्रमेण यथा—

'स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं[3] सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥'

'स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् ॥'

'तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ॥'

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्नलिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा—

'विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् ॥'

'इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः ॥'

तदात्मा जानाति यत्पापमस्ति इत्यर्थः ॥ **यमिति** । स हिमालयोऽस्तीति पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । उत्तरवाक्यस्थयत्पदस्य पूर्ववाक्यस्थतत्पदेन शाब्दः संवन्धोऽपि । यथा—'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवः' इत्यादि । एवं पूर्ववाक्यस्थयत्पदस्योत्तरवाक्ये प्रतीयमानतत्पदापेक्षा यथा—'यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् । विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजेत् ॥' **स हत्वेति** । यः सुग्रीवप्रियकारीत्यर्थतोऽवगम्यते ॥ **स व इति** । यः शिवो लोके पूज्यते इत्यर्थः ॥ **तामिति** । या रूपलावण्यपूर्णेत्यर्थतोऽवगम्यते । एवमेव **चण्डीदा**सादयः । तेषामयमाशयः—प्रक्रान्तादिपरामर्शकस्य तत्पदस्य यत्पदनिराकाङ्क्षत्वे 'यत्तदोर्नित्यः संवन्धः' इति नियमभङ्गश्च स्यात् । एवं च 'यत्पदापेक्षया हीनम्' इति प्रागुक्तं तूत्थिताकाङ्क्षविरहपरम्, 'स हत्वा' इत्यादौ स क इत्युत्थाप्याकाङ्क्षैव संगतिरिति नियमे तु यत्पदसंनिहितत्वेन यत्पदप्रसिद्धार्थकं तत्पदं तद्भेदो निवे-

---

1. **यामिति** । 'पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्' इति चरमचरणम् ॥

2. **प्रक्रान्तेति** । प्रक्रान्तः पूर्वप्रतीतिविषयः, प्रसिद्धो लोकविख्यातः, अनुभूतोऽनुभवविषयोऽर्थो विषयस्तथाभूते ॥

3. **आदेशमिति** । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थमिति भावः ॥

---

१. 'संवन्धित्वेन' इति पुस्तकान्तरे.

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ॥'

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

'यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥'

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—यद्यदित्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

'तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यम् ॥'
'धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥'

शनीय इति ॥ **द्वयोर्य**त्तत्पदयोः । **सामर्थ्या**दाकाङ्क्षातः ॥ ननु यत्र पूर्ववाक्ये यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयस्यैव वक्तुं योग्यत्वात् । यथा—'यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया' इति । अत आह—**यद्यदिति । एक इति** । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽर्ह इति भावः ॥ **सर्वात्मकमिति** । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ **तथाभूतस्य** विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीप्साया वक्तृतात्पर्यमेव नियामकम् । सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्ये सति न तत्पदे वीप्सा । तत्तद्व्यक्तित्वेन उपस्थापने तात्पर्ये सति तत्पदे वीप्सा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्सा, न तु यत्पदे । यथा—'ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये ॥' **एवमिति** । अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दर्शितमेव ॥ **'दोषाः** केचिद्भवन्त्येषु

---

1. **यद्यदिति** । परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः । एवं चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येनान्वये तात्पर्यग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन संबन्धभानोपपत्तौ न तत्पदेऽपि वीप्साद्योतको द्वित्वापन्न आदेशः । यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति तत्त्वम् ॥

2. **सिद्ध्या इति** । अत्र 'सिद्ध्यै' इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटुः ॥ अत्र 'अर्थोयमर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥' इत्यवशिष्टा पादत्रयी ॥

---

१. 'प्रयोगात्' पुस्तकान्तरे.

अत्र मत्ताशब्दः[1] क्षीबार्थे **निहतः** ।

'वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥'

अत्र विजेय[2] इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

'पाणिः पल्लवपेलवः ॥'

पेलव[3]शब्दस्याद्याक्षरे **अश्लीले** ।

'संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥'

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे **नेयार्थत्वम्** । तथा तत्रैव वाण-स्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ[4]

पदांशेऽपि पदे परे' इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—**तद्वच्छेति** ॥ **अश्लीले इति** । व्रीडाव्यञ्जके ॥ **जुगुप्साव्यञ्जकं** यथा—'पूयते' इति अत्र पूयशब्दः । **अमङ्गलव्यञ्जकं** यथा—'अभिप्रेतः' इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ **वचोवाणत्वं** गीर्वाणत्वम् । **गीःशब्दवाचकत्वे इति** । लक्षणया गीःशब्दप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः । **तथा** नेयार्थत्वम् । **तत्रैव** गीर्वाणशब्द एव । **परिवृत्तिसहं** श्रुतश-

---

1. **मत्तेति** । अत्र धातुमतो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीबार्थेन मत्ताशब्देन मतुबर्थो निहन्यते । अत्र 'यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेद-विभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥' इति तनूक्तम् ॥

2. **विजेय इति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति सूत्रेणार्हार्थे 'अचो यत्' इति सूत्रेण विहितः कृत्यसंज्ञो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र 'चापाचार्यस्त्रिपुर-विजयी कार्तिकेयो विजेयः शस्त्रन्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः । अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥' इत्युपजीव्यम् ॥

3. **पेलवेति** । 'पेल' इति वर्णद्वयं लाटभाषायां वृषणरूपगुह्याङ्गप्रत्यायकतया व्रीडा-दायीति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र 'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः । परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥' इति **प्रकाशोदाहरणं** शरणम् ॥

4. **जलध्यादाविति** । तथा चोक्तमरिसिंहेन—'जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु । सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते यौगिकाः शब्दाः । परिवृत्त्यसहा ये तु मिश्रा गीर्वाणतुल्यास्ते ॥' योगरूढिमन्तो गीर्वाणादिमिश्रशब्दाः परिवृत्तिं न सहन्त इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणेत्युदाहरणम् 'किमु-च्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः । सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते' इत्येतदनुरूपम् । वचोवाणाः गीर्वाणाः बवयोरभेदात् ॥

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः। यथा—

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः॥'

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते।

'यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति॥'

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम्। तथाहि—यद्यदित्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम्। तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः। एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम्।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

'तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यम्॥'
'धातुमत्तां गिरिर्धत्ते॥'

शनीय इति॥ **द्वयोर्**यत्तत्पदयोः। **सामर्थ्या**दाकाङ्क्षातः॥ ननु यत्र पूर्ववाक्ये यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः। तत्र तत्पदद्वयस्यैव वक्तुं योग्यत्वात्। यथा—'यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया' इति। अत आह—**यद्यदिति। एक इति।** उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽर्ह इति भावः॥ **सर्वात्मकमिति।** विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः॥ **तथाभूतस्य** विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य। तथा च वीप्साया वक्तृतात्पर्यमेव नियामकम्। सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्ये सति न तत्पदे वीप्सा। तत्तद्व्यक्तित्वेन उपस्थापने तात्पर्ये सति तत्पदे वीप्सा। क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्सा, न तु यत्पदे। यथा—'ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये॥' **एवमिति।** अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम्। तच्च मया दर्शितमेव॥ **'दोषाः** केचिद्भवन्त्येषु

---

1. **यद्यदिति।** परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम्। किंतु 'नित्यवीप्सयोः' इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः। एवं चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण दुःखपरामर्शः। आदेशस्तु साकल्येनान्वये तात्पर्यग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन संबन्धभानोपपत्तौ न तत्पदेऽपि वीप्साद्योतको द्वित्वापन्न आदेशः। यत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः। किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति तत्त्वम्॥

2. **सिद्ध्या इति।** अत्र 'सिद्ध्यै' इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटुः॥ अत्र 'अर्थोयमर्थान्तरलभ्य एव। अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः॥' इत्यवशिष्टा पादत्रयी॥

---

1. 'प्रयोगात्' पुस्तकान्तरे.

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे **निहतः** ।

'वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥'

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽ**वाचकः** ।

'पाणिः पल्लवपेलवः ॥'

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे **अश्लीले** ।

'संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥'

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे **नेयार्थत्वम्** । तथा तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

पदांशेऽपि पदे परे' इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—**तद्वच्छेति** ॥ **अश्लीले इति** । व्रीडाव्यञ्जके ॥ **जुगुप्साव्यञ्जकं** यथा—'पूयते' इति अत्र पूयशब्दः । **अमङ्गलव्यञ्जकं** यथा—'अभिप्रेतः' इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ **वचोवाणत्वं** गीर्वाणत्वम् । **गीःशब्दवाचकत्वे इति** । लक्षणया गीःशब्दप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः । **तथा** नेयार्थत्वम् । **तत्रैव** गीर्वाणशब्द एव । **परिवृत्तिसहं** श्रुतश-

---

1. **मत्तेति** । अत्र धातुमतो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मतुवर्थो निहन्यते । अत्र 'यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥' इति तनूक्तम् ॥

2. **विजेय इति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति सूत्रेणार्हार्थे 'अचो यत्' इति सूत्रेण विहितः कृत्यसंज्ञो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र 'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः शस्त्रन्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः । अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥' इत्युपजीव्यम् ॥

3. **पेलवेति** । 'पेल' इति वर्णद्वयं लाटभाषायां वृषणरूपगुह्याङ्गप्रत्यायकतया व्रीडादायीति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र 'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः । परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥' इति **प्रकाशोदाहरणं** शरणम् ॥

4. **जलध्यादाविति** । तथा चोक्तमरिसिंहेन—'जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु । सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते यौगिकाः शब्दाः । परिवृत्त्यसहा ये तु मिश्रा गीर्वाणतुल्यास्ते ॥' योगरूढिमन्तो गीर्वाणादिमिश्रशब्दाः परिवृत्तिं न सहन्त इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणेत्युदाहरणम् 'किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः । सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते' इत्येतदनुरूपम् । वचोबाणाः गीर्वाणाः बवयोरभेदात् ॥

तूत्तरपदम्, वाडवानलादौ पूर्वपदम्। एवमन्येऽपि यथासंभवं पदांशदोषा ज्ञेयाः। निरर्थकत्वादीनां त्रयाणां च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये संभवः। क्रमतो[1] यथा—

'मुञ्च मानं हि मानिनि ॥'

अत्र हिशब्दो[2] वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनः।

'कुञ्जं हन्ति कृशोदरी ॥'

अत्र हन्तीति[3] गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम्।

'गाण्डीवी[4] कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥'

'आङो यमहनः', 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम्। इह तु तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम्।

नन्वत्र 'आजघ्ने' इति पदस्य स्वतो न दुष्टता, अपि तु पदान्तरापेक्षयैव। इत्यस्य वाक्यदोषता। मैवम्। तथाहि गुणदोषालंकाराणां

ब्दपरित्यागेन तत्पर्यायशब्दान्तरदानेऽपि तदर्थबोधकम् ॥ **उत्तरपदमिति**। न परिवृत्तिसहमित्यनुषङ्गः। एवमग्रेऽपि ॥ **एवमिति**। 'प्रकटितम्' इत्यादौ कटिशब्दो **ग्राम्यः**। 'संभवन्ति रसेऽपि यत्' इति यदुक्तं तदुदाहर्तुमाह— **निरर्थकत्वादीनामिति**। आदिना असमर्थत्वच्युतसंस्कारयोर्ग्रहणम् ॥ **अत्र** गमनार्थेन समर्थं न प्रतिपत्तिक्षमम् ॥ **तल्लङ्घितमिति**। अनुशासनमन्यथाकृत-

---

1. **एवमन्येऽपीति**। 'कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम्। अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥' इत्यादौ पदैकदेशे संदिग्धत्वमनुसंधेयम्। तथाहि—इह साधुचरपदस्य चरेत्येकदेशः पूर्वं साधुरित्यर्थे 'भूतपूर्वे चरट्' इति सूत्रेण व्युत्पादितः। अथवा साधुषु चरतीत्यर्थे 'चरेष्टः' इत्यनेनेति प्रकरणाद्यभावे वक्तृतात्पर्यसंदेहः ॥

2. **हीति**। अत्र 'उत्फुल्लकमलकेसर–' (३५२ पृ.) इति प्रकाशोदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥

3. **हन्तीति**। अत्र 'तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः। सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥' इत्युपजीव्यम् ॥

4. **गाण्डीवीति**। 'उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः। इत्येतत्पूर्वार्धम्' ॥

---

१. 'क्रमतः' घ-पुस्तके नास्ति.

शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य 'आजघ्ने' इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादिति पददोषत्वमेव । तथा यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः, तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांशदोषः ।

एवं 'पद्मः' इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् ।

इह तु शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावे[1] **असमर्थत्वम्** । विरलप्रयोगे **निहतार्थत्वम्** । **निहतार्थ**त्वमनेकार्थशब्दविषयम् । **अप्रतीतत्वं** त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । **अप्रयुक्त**त्वमेकार्थशब्दविषयम् । **असमर्थ**त्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्त्यादयो[2] गमनार्थे पठिताः । **अवाचक**त्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे[3], न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ताः, संप्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

मित्यर्थः ॥ **एवं पद्म इति** । **अप्रयुक्तस्य** अप्रयुक्तत्वस्य पदगतत्वं न तु पदांशगतत्वम् ॥ इदानीं केषांचिद्दोषाणां परस्परभेदं दर्शयति—**इह त्विति** । **सर्वथेति** । यत्र ज्ञापकं नास्ति तत्रैव प्रयोगाभावः । ज्ञापकसत्त्वे तु प्रयोगोऽस्त्येव । यथा—हनधातोर्गतौ जङ्घापद्धतिरित्यादिप्रयोगः । अत्र यनलोपपच्छब्दौ ज्ञापकौ । कुटिलं गम्यतेऽनया इति जङ्घा । पद्भ्यां गम्यतेऽत्रेति पद्धतिः । एतदर्थमेव हनधातोर्गतौ पाठः । केचित्तु—'पुनः पुनः गम्यतेऽनया' इति यनो वाक्यं कुर्वन्ति । तन्न । गत्यर्थधातोरत्यर्थे पौनःपुन्ये च यन् प्राप्त्यभावात् ॥ **विरलेति** । श्लेषादौ प्रयोगो न त्वन्यत्र । एतेनासमर्थत्वनिहतार्थयोर्भेदो दर्शितः ॥ निहतार्थत्वाप्रतीतत्वयोर्भेदमाह—**निहतार्थत्वमिति** ॥ अप्रयुक्तत्वासमर्थयोर्भेदमाह—**अप्रयुक्तत्वमिति** ॥ असमर्थत्वावाचकत्वयोर्भेदमाह—**असमर्थत्वे इति** । न तथा पठिताः ॥ **तद्विजातीयाः** पददोषविजातीया वाक्यदोषा उच्यन्ते इत्यनुषङ्गेणान्वयः ॥

---

1. पद्म इति । नायमेकान्ततः पुंलिङ्गेऽप्रयुक्तः । तथा च **गोवर्धनः**—'घटितपलाशकपाटं दिशि दिशि सुखिनो हि शेरते पद्माः । उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितुं लक्ष्मीः ॥' अतः 'यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥' इति **प्रकाशो**दाहरणमेव वरम् ॥

---

१. 'भावात्' क. २. 'अपि' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. 'वाक्ये' घ.

वर्णानां प्रतिकूलत्वं, लुप्ताहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तता ॥ ५ ॥
पतत्प्रकर्षता, संधौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।
अर्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥ ६ ॥
अभवन्मतसंबन्धाक्रमामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानभिधानं च भग्नप्रक्रमता तथा ॥ ७ ॥
त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।
संकीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥ ८ ॥

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् । यथा मम—

'ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिंपि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ । (१)
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए सा ॥' (१)

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः । एषां चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगे न तादृग्रसभङ्ग इति न दोषः ।

लुप्तेति । लुप्तविसर्गता, आहतविसर्गता च । एवमधिकपदता, न्यूनपदता, कथितपदता च ॥ संधाविति । संधिविश्लेषः संध्यश्लीलता संधिकष्टता च ॥ रसानुगुण्यविपरीतत्वं च प्रकृतरसविरोधिरसगतगुणव्यञ्जकत्वेन ॥ ओवट्टइ इति । 'उद्वर्तयति उल्लोटयति शयने कह्यपि मोट्टायितयति नो परिघट्टयति । हृदयेन स्फिटयति लज्जया खुट्टयति धृतेः सा ॥' इति संस्कृतम् । विप्रलम्भवर्णनमिदम् । उद्वर्तयति देहमुत्तानीकरोति । उल्लोटयति पार्श्वपरिवृत्तिं[2] करोति । मोट्टायितभावं न करोति । स्फिटयति भ्रश्यति । खुट्टयति कुण्ठिता भवति । शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गारविरुद्धवीरवीभत्सरौद्रगतौजोगुणव्यञ्जकत्वेन शृङ्गारप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकाः । एषां प्रतिकूलवर्णानाम्, तादृग्वर्णप्रतिकूलत्वनिबन्धनो रसभङ्गः रसप्रकर्षबोधप्रतिबन्धः । दुःश्रवत्वनिबन्धनस्तु वर्तत एव । अत एव 'निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्' इत्यत्र (२३ पृ.) रेफयुक्तस्य वर्णत्रयस्य सत्त्वेऽपि नायं दोषः । दुःश्रवत्वं तु वर्तत एव । ननूक्तोदाहरणे दुःश्रवत्वमेव दोष इति चेदुदाहरणान्तरं बोध्यम् । यथा— 'वृन्दारकप्रकरमद्य करोम्यशङ्कमानन्दयामि मुनिवृन्दममन्दमङ्ग । भङ्गं भुजङ्गमगणस्य भयं नयामि त्वामन्तकातिथिमसन्तमहं विधाय ॥' रावणं प्रति श्रीरामस्यो-

---

1. 'ओवट्टइ–' इति । आकरनिश्चयमन्तरेण छन्दोभेदस्यानिर्णये प्राकृतव्याकरणबलेनापि संशोधयितुमसांप्रतमेतत्सांप्रतम् ॥

---

१. 'प्रयोगेण' घ. २. 'परिवर्तनम्' इति पुस्तकान्तरे.

'गता निशा इमा बाले ॥'

अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता ओत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा—

'धीरो वरो नरो याति ॥'

'पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी ॥'

अत्राकृतिपदमधिकम् । एवम्—

'सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ॥'

इति विशेषणमधिकम् ।

'कुर्यां[1] हरस्यापि पिनाकपाणेः' इति ॥

अत्र तु[1] पिनाकपाणिपदं[2] विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमिति[3] युक्तमेव । यथा वा—

'वाचमुवाच कौत्सः ॥'

अत्र वाचमित्यधिकम् । उवाचेत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

त्किरियम् । अत्र माधुर्यव्यञ्जकवर्णप्राचुर्यं वीररसस्य परिपन्थि ॥ **गता इति ।** द्वयमपि बहुशः पात एव दोषः । विसर्गस्थितिबाहुल्ये दुःश्रवत्वमेव । यथा—'स्मरः खरः खलः कान्तः' इति ॥ **अधिक**मनुपयुक्तार्थं पदं यत्र तत्त्वम् । **अत्राकृतिपदमिति ।** शिलापुत्रस्य शरीरमितिवत् पल्लवाकृतेः पल्लवानतिरिक्तत्वादाकृतिपदमनुपयुक्तार्थमिति भावः । अन्ये तु 'आकृतिः संस्थानं तत्र संयोगस्वरूपमेव तत्र रक्तत्वस्य बाधादधिकपदम्' इत्याहुः । तन्न । बाधे अभवन्मतयोगत्वस्यैव प्रसक्तेः, न त्वधिकपदत्वस्य 'प्रभातवाता इति कम्पिताकृतिः' इत्यादिप्रयोगादाकृतिशब्दस्य शरीरवाचकत्वाच्च । अन्यथा तत्र संयोगकल्पनानुपपत्तेः, इत्यपरे ॥ **कुर्यामिति ।** पिनाकपाणेरपि धैर्यच्युतिकरणेनात्मनः शौर्यातिशयः प्रतिपादितः ॥ **वाचमिति ।** यथा—'देवं यजति', 'गन्धं जिघ्रति' इत्यादौ संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन यजादेः पूजाग्रहणमात्रार्थता, तथात्रापि वचधातोरुच्चारणमात्रार्थत्वम्, न तु वचनोच्चारणार्थत्वम् । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । एवं च तादृशकल्पनमेवात्र शाब्दबोधविलम्बनकृदिति दोषत्वमस्य । **गतार्थत्वादिति ।** वच-

---

1. **कुर्यामिति ।** 'तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥' इति समस्तम् ॥

2. **वाचमिति ।** 'अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः । स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥' इति समस्तम् ॥

---

१. 'तु' क-पुस्तके नास्ति. २. 'पिनाकपाणिपदं' ख-ग-घ-पुस्तकेषु नास्ति. ३. 'उपात्तत्वात्' घ.

कचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा—

'उवाच मधुरां वाचम्' इति ॥

केचित्त्वाहुः—यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं संभवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते । यथा—

'उवाच मधुरं धीमान्' इति ॥

'यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ॥'

अत्र त्वयेति पदं **न्यूनम्** ।

'रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन् ॥'

लीलाशब्दः **पुनरुक्तः** । एवम्—

'[1]जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः ॥'

अत्र बिसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः ।

धातुनैव वागुच्चारणस्य प्रतिपादनाद्वाचमित्यस्य प्रयोगोऽनुपयुक्त एव प्रत्युतार्थान्तरकल्पनाकर[1] इति भावः ॥ न्यूनमुपादेयमप्यनुपात्तं पदं वाचकपदं यत्र तच्चेत्यर्थः । वाचकेति विशेषणाद्वाच्यानभिधानादस्य भेदो दर्शितः । तस्य द्योतकपदानभिधानस्वरूपत्वात् । केचित्तु—'अध्याहारपूरणीयं पदं न्यूनपदम् । वाच्यानभिधाने त्वध्याहारस्यैवासंभवादनयोर्भेदः । तथाहि—'व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि' इत्यत्र व्यतिक्रमलवयोः समाससत्त्वेऽध्याहार्यापिकारेणापि व्यतिक्रमीयस्थलभागसमुच्चयस्यासंभवात् । किं तु वस्त्वन्तरस्यैव समुच्चयात्' इत्याहुः । तन्न । 'गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोतिवृद्धः क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधी गुणोऽस्ति' इत्यादौ गुणशतयोः समासत्वेऽप्यधिकारेणैकद्व्यादिगुणसमुच्चयदर्शनात् । कथितमर्थपौनरुक्त्याभावेऽपि द्विरुपात्तं पदं यत्र तत्त्वम् । एकस्यैवार्थस्यैकशब्देन द्विरुपादाने किमिदं पदं नानार्थत्वेनार्थान्तरबोधकम्, उत तस्यैवार्थस्य प्रतिपादकमिति प्रतिसंधानप्रसङ्गे शाब्द-

---

1. जक्षुरिति । 'सक्तुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्बिसं धनविकासिबिसप्रसूनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥' इति ॥

---

1. 'कल्पनान्तरः' इति पुस्तकान्तरे.

हतवृत्तं[1] लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं रसानुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा—

बोधविलम्बनं दूषकतावीजमत्र बोध्यम् ॥ हतवृत्तस्य त्रैविध्यमाह—**हतमिति ।**

---

1. **अश्रव्यमिति ।** इह केषांचन वृत्तानां श्रव्यत्वाश्रव्यत्वज्ञप्तये कतिचन नियमाः प्रदर्श्यन्ते—'समासैर्लघुवृत्तानामसमासैर्महीयसाम् । शोभा भवति भव्यानामुपयोगवशेन वा ॥ अनुष्टुप्छन्दसां भेदे कैश्चित्सामान्यलक्षणम् । यदुक्तं पञ्चमं कुर्याल्लघु षष्ठं तथा गुरु ॥ तत्राप्यनियमो दृष्टः प्रवन्धे महतामपि । तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ॥' यथा—'तदन्वये शुद्धिमति' इति **कालिदासोक्तौ** । 'उपजातिविकल्पानां सिद्धो यद्यपि संकरः । तथापि प्रथमं कुर्यात्पूर्वपादाक्षरं लघु ॥ गुर्वक्षरेण संरुद्धं ग्रन्थियुक्तमिवाग्रतः । करोति प्रथमं स्थूलं किंचित्कर्णकदर्थनाम् ॥' यथा—'अस्त्युत्तरस्याम्' इत्यत्र । 'त्र्यक्षरैस्त्र्यक्षरैरेव छेदैराभाति दोधकम् । अतोऽल्पैरधिकैर्वापि यतिं तालमिवोज्झति ॥ शत्रन्ताक्षरसंयोगैः किंचित्कार्कश्यकारिभिः । अन्ते विसर्जनीयैश्च शालिनी याति दीप्तताम् ॥ विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति रथोद्धता । कलापरिचयैर्याता लटमेव प्रगल्भताम् ॥ साकाराद्यैर्विसर्गान्तैः सर्वपादैः सविभ्रमा । स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ॥ द्रुतताललयैरेव व्यक्तं रूक्षाक्षरैः पदैः । प्रनर्तयति यच्चित्तं तत्तोटकमभीप्सितम् ॥ असमस्तपदैः पादसंधिविच्छेदसुन्दरम् । सर्वपादैर्विसर्गान्तैर्वंशस्थं यात्यनर्घताम् ॥ प्रारम्भे द्रुतविन्यासं पर्यन्तेषु विलम्बितम् । विच्छित्त्या सर्वपादानां भाति द्रुतविलम्बितम् ॥ आकारमन्थरैः प्रायः पादे पादेऽक्षरैस्त्रिभिः । शेषाक्षरैर्द्रुततरैः प्रहर्षाय प्रहर्षिणी ॥ वसन्ततिलकस्याग्रे साकारे प्रथमाक्षरे । ओजसा जायते कान्तिः सविकासविलासिनी ॥' यथा **रत्नाकरस्य**—'कण्ठश्रियं कुवलयस्तवकाभिरामदामानुकारिविकटच्छविकालकूटाम् । विभ्रत्सुखानि दिशतादुपहारपीतधूपोत्थधूममलिनामिव धूर्जटिर्वः ॥' 'आकारेऽपि कृते पूर्वं वन्धेऽल्पपदपेशले । वसन्ततिलकं धत्ते निर्ग्रन्थि रमणीयताम् ॥ विसर्गहीनपर्यन्ता मालिनी न विराजते । चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लीवालूनपल्लवा ॥ द्वितीयार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यां मालिनी वरा । प्रथमार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यामवरा मता ॥ प्रथमं त्र्यक्षरैश्छेदैस्ततस्त्रिचतुरक्षरैः । पञ्चाक्षरैश्च पर्यन्ते नर्कुटं याति चारुताम् ॥' यथा **वीरदेवस्य**—'तव शतपत्रपत्रमृदुताम्रजलश्चरणश्चलकलहंसनूपुरवरध्वनिना मुखरः । महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकमहीधरेन्द्रगुरुतां कथमम्ब गतः ॥' 'असमासैः पदैर्भाति पृथ्वी पृथ्वी पृथक्स्थितैः । समासग्रन्थिभिः सैव याति संकोचखर्वताम् ॥' पृथक्पदा यथा मम—'दवीयसि मनोहरा व्यतिकरे तु दुःखप्रदा मनागपि निषेविता हृदयकम्पलीलावहाः । अनन्तपदरोधिकास्तुहिनवृष्टयः केवलं कदाचन करालतां दधति यत्र कायस्थवत् ॥' यत्र बदरिकाश्रमे । 'पृथ्वी साकारगम्भीरैरोजःसर्जिभिरक्षरैः । समासग्रन्थियुक्तापि याति प्रत्युत दीर्घताम् ॥' यथा—'महाप्रलयमारुत—' इत्यादि । 'त्वरातरलविच्छेदैर्विभाति हरिणीपदैः । मन्थरैर्ग्रन्थिवद्धेव याति निःस्पन्दसंगताम् ॥ त्रिषु पादेषु विश्रान्तविलासैर्ललितापदैः । अन्ते

---

१. 'हतं' घ.

क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा—

'उवाच मधुरां वाचम्' इति ॥

केचित्त्वाहुः—यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं संभवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते । यथा—

'उवाच मधुरं धीमान्' इति ॥

'यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ॥'

अत्र त्वयेति पदं **न्यूनम्** ।

'रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन् ॥'

लीलाशब्दः **पुनरुक्तः** । एवम्—

'[1]जक्षुर्बिसं धृतविकासिबिसप्रसूनाः ॥'

अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः ।

धातुनैव वागुच्चारणस्य प्रतिपादनाद्वाचमित्यस्य प्रयोगोऽनुपयुक्त एव प्रत्युतार्थान्तरकल्पनाकर[1] इति भावः ॥ **न्यूनमुपादेयमप्यनुपात्तं** पदं वाचकपदं यत्र तच्चेत्यर्थः । वाचकेति विशेषणाद्वाच्यानभिधानादस्य भेदो दर्शितः । तस्य द्योतकपदानभिधानस्वरूपत्वात् । केचित्तु—'अध्याहारपूरणीयं पदं न्यूनपदम् । वाच्यानभिधाने त्वध्याहारस्यैवासंभवादनयोर्भेदः । तथाहि—'व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि' इत्यत्र व्यतिक्रमलवयोः समाससत्त्वेऽध्याहार्यापिकारेणापि व्यतिक्रमीयस्थलभागसमुच्चयस्यासंभवात् । किं तु वस्त्वन्तरस्यैव समुच्चयात्' इत्याहुः । तन्न । 'गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोतिवृद्धः क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधी गुणोऽस्ति' इत्यादौ गुणशतयोः समासत्वेऽप्यधिकारेणैकद्व्यादिगुणसमुच्चयदर्शनात् । कथितमर्थपौनरुक्त्याभावेऽपि द्विरुपात्तं पदं यत्र तत्त्वम् । एकस्यैवार्थस्यैकशब्देन द्विरुपादाने किमिदं पदं नानार्थत्वेनार्थान्तरबोधकम्, उत तस्यैवार्थस्य प्रतिपादकमिति प्रतिसंधानप्रसङ्गे शाब्द-

---

1. जक्षुरिति । 'सख्युः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्बिषं धनविकासिविपप्रसूनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥' इति ॥

---

1. 'कल्पनान्तरः' इति पुस्तकान्तरे.

हतवृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं [1]रसानुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च। क्रमेण यथा—

बोधविलम्बनं दूषकताबीजमत्र बोध्यम् ॥ हतवृत्तस्य त्रैविध्यमाह—हतमिति।

---

1. अश्रव्यमिति। इह केषांचन वृत्तानां श्रव्यत्वाश्रव्यत्वज्ञप्तये कतिचन नियमाः प्रदर्श्यन्ते—'समासैर्लघुवृत्तानामसमासैर्महीयसाम् । शोभा भवति भव्यानामुपयोगवशेन वा ॥ अनुष्टुप्छन्दसां भेदे कैश्चित्सामान्यलक्षणम्। यदुक्तं पञ्चमं कुर्याल्लघु षष्ठं तथा गुरु ॥ तत्राप्यनियमो दृष्टः प्रबन्धे महतामपि । तस्मादव्यभिचारेण श्रव्यतैव गरीयसी ॥' यथा—'तदन्वये शुद्धिमति' इति कालिदासोक्तौ। 'उपजातिविकल्पानां सिद्धो यद्यपि संकरः । तथापि प्रथमं कुर्यात्पूर्वपादाक्षरं लघु ॥ गुर्वक्षरेण संरुद्धं ग्रन्थियुक्तमिवाग्रतः । करोति प्रथमं स्थूलं किंचित्कर्णकदर्थनाम् ॥' यथा—'अस्त्युत्तरस्याम्' इत्यत्र। 'त्र्यक्षरैस्त्र्यक्षरैरेव छेदैराभाति दोधकम्। अतोऽल्पैरधिकैर्वापि यतिं तालमिवोज्झति ॥ शत्रन्ताक्षरसंयोगैः किंचित्कार्कश्यकारिभिः । अन्ते विसर्जनीयैश्च शालिनी याति दीप्तताम् ॥ विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति रथोद्धता । कलापरिचयैर्याता लटमेव प्रगल्भताम् ॥ साकाराद्यैर्विसर्गान्तैः सर्वपादैः सविभ्रमा । स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ॥ द्रुततालल्यैरेव व्यक्तं रूक्षाक्षरैः पदैः । प्रनर्तयति यच्चित्तं तत्तोटकममीप्सितम् ॥ असमस्तपदैः पादसंधिविच्छेदसुन्दरम्। सर्वपादैर्विसर्गान्तैर्वंशस्थं यात्यनर्घताम् ॥ प्रारम्भे द्रुतविन्यासं पर्यन्तेषु विलम्बितम्। विच्छित्त्या सर्वपादानां भाति द्रुतविलम्बितम् ॥ आकारमन्थरैः प्रायः पादे पादेऽक्षरैस्त्रिभिः । शेषाक्षरैर्द्रुततरैः प्रहर्षाय प्रहर्षिणी ॥ वसन्ततिलकस्याग्रे साकारे प्रथमाक्षरे। ओजसा जायते कान्तिः सविकासविलासिनी ॥' यथा रत्नाकरस्य—'कण्ठश्रियं कुवलयस्तवकाभिरामदामानुकारिविकटच्छविकालकूटाम्। बिभ्रत्सुखानि दिशतादुपहारपीतधूपोत्थधूममलिनामिव धूर्जटिर्वः ॥' 'आकारेऽपि कृते पूर्वं बन्धेऽल्पपदपेशले। वसन्ततिलकं धत्ते निर्ग्रन्थि रमणीयताम् ॥ विसर्गहीनपर्यन्ता मालिनी न विराजते। चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लीवालूनपल्लवा ॥ द्वितीयार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यां मालिनी वरा। प्रथमार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यामवरा मता ॥ प्रथमं द्व्यक्षरैश्छेदैस्ततस्त्रिचतुरक्षरैः । पञ्चाक्षरैश्च पर्यन्ते नर्कुटं याति चारुताम् ॥' यथा वीरदेवस्य—'तव शतपत्रपत्रमृदुताम्रजलश्चरणश्चलकलहंसनूपुरवरध्वनिना मुखरः। महिषमहासुरस्य शिरसि प्रसभं निहितः कनकमहीधरेन्द्रगुरुतां कथमम्ब गतः ॥' 'असमासैः पदैर्भाति पृथ्वी पृथ्वी पृथक्स्थितैः। समासग्रन्थिभिः सैव याति संकोचखर्वताम् ॥' पृथक्पदा यथा मम—'दवीयसि मनोहरा व्यतिकरे तु दुःखप्रदा मनागपि निषेविता हृदयकम्पलीलावहाः । अनन्तपदरोधिकास्तुहिनवृष्टयः केवलं कदाचन करालतां दधति यत्र कायस्थवत् ॥' यत्र बदरिकाश्रमे। 'पृथ्वी साकारगम्भीरैरोजःसर्जिभिरक्षरैः। समासग्रन्थियुक्तापि याति प्रत्युत दीर्घताम् ॥' यथा—'महाप्रलयमारुत—' इत्यादि। 'त्वरातरलविच्छेदैर्विभाति हरिणीपदैः। मन्थरैर्ग्रन्थिबद्धेव याति निःस्पन्दसंगताम् ॥ त्रिषु पादेषु विश्रान्तविलासैर्ललितापदैः । अन्ते

---

1. 'हतं' घ.

'हन्त संततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः ॥'

'अयि मयि मानिनि मा कुरु मानम् ॥'

इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् ।

'विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः ॥'

यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत्सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपाद-

---

अप्राप्तगुरुभावमन्तलघु यत्र तत् ॥ **हन्तेति ।** अत्र प्रथमद्वितीयगणौ भकारसकारौ, अनयोः सांनिध्यमश्रव्यं तच्च सभ्यानामनुभवसिद्धम् ॥ **गुरुभाव उक्त इति ।** 'सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादा-

---

तरङ्गितगतिर्हरिणी हारिणीतराम् ॥ शिखरिण्याः समारोहात्सहजैवौजसः स्थितिः । सैव लुप्तविसर्गान्तैः प्रयात्यत्यन्तमुन्नतिम् ॥ शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते । मुक्तालताया निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥ मन्धराक्रान्तविस्रब्धैश्चतुर्भिः प्रथमाक्षरैः । मध्यपङ्क्तेऽतिचतुरे मन्दाक्रान्ता विराजते ॥' यथा—'ब्रह्मावर्तं जनपदमधः—' इत्यादि । 'साकाराद्यक्षरैः पादपर्यन्तैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते तेजोजीवितमूर्जितम् ॥ विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ आद्यन्तयोर्गुणोत्कर्षकान्त्या सर्वातिशायिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥' यथा—'गाहन्तां महिषाः—' इत्यादि । 'आद्यन्ताकारविरहात्पर्यन्ते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥' यथा—'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति—' इत्यादि । 'सुकुमाररसस्यात्र रक्षायै वृत्तमुद्धतम् । वाक्पाकेनैव गलितं कविना नीतमल्पताम् ॥ आकारगुरुयुक्तादिपर्यन्तान्तविसर्गिणी । असंस्यूतविरामा च राजते स्रग्धरातराम् ॥ आद्यन्ताकारविरहाद्बन्धदोषः स्फुटोऽपि यः । अविलुप्तैर्विसर्गान्तैः स्रग्धरायां समीहते ॥' इत्यादि सहृदयानुभवसिद्धम् ॥

2. **रसानुगुणमिति ।** केषांचन वृत्तानां रसानुगुण्यं प्रदर्श्यते—'आरम्भे सर्गबन्धस्य कथाविस्तरसंग्रहे । शमोपदेशवृत्तान्ते सन्तः शंसन्त्यनुष्टुभम् ॥ शृङ्गारालम्बनोदारनायिकारूपवर्णनम् । वसन्तादि तदङ्गं च सच्छायमुपजातिभिः ॥ रथोद्धता विभावेषु भव्या चन्द्रोदयादिषु । षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वंशस्थेन विराजते ॥ वसन्ततिलकं भाति संकरे वीररौद्रयोः । कुर्यात्सर्गस्य पर्यन्ते मालिनीं द्रुततालवत् ॥ उपपन्नपरिच्छेदकाले शिखरिणी वरा । औदार्यरुचिरौचित्यविचारे हरिणी मता ॥ साक्षेपक्रोधधिक्कारे परं पृथ्वी भरक्षमा । प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते ॥ शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् । सावेगपवनादीनां वर्णने स्रग्धरा वरा ॥ दोधकतोटकनर्कुटयुक्तं मुक्तकमेव विराजति सूक्तम् । निर्विषयस्तु रसादिषु तेषां निर्नियमश्च सदा विनियोगः ॥' इति ॥

1. **विकसितेति ।** 'विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः । नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥' इति **प्रकाशोदाहरणानुरूपम्** ॥

---

१. 'वत' क. २. 'संतत' क. ३. 'भावं' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

विषयम् । प्रथमतृतीयपादविषयं तु वसन्ततिलकादेरेव[1] । अत्र 'प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्तः' इति पाठो युक्तः । यथा वा—

'अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितम्बस्थला-
द्दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥'

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः । 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः । 'इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु' इति **काव्यप्रकाशकारः** । वस्तुतस्तु 'लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्' इत्यन्ये ।

'प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाछटः ।
श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत्पातु वो नरकेसरी ॥'

न्तगोऽपि वा ॥' इत्यादिनेति शेषः ॥ **द्वितीयचतुर्थपादेति** । इह प्रथमपादान्तस्य गुरुत्वाप्राप्तेर्दोष इति भावः ॥ पतत्प्रकर्षत्वं च द्विविधम्, बन्धस्य पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरत्र शैथिल्यादनुप्रासपाताच्च निकर्षविशेषः । तदुक्तम्—'पतत्प्रकर्षं बन्धस्य शैथिल्यादुत्तरोत्तरम् । पूर्वानुसारतः कोऽपि निकर्षो यत्र जायते ॥' इति । क्रमेणोदाहरति—**अन्यास्ता इति** । गुणरत्नस्य रोहणभुवो जन्मस्थानानि । मृच्छरीरारम्भकपृथिवीसंभारा उपकरणानि । अन्ये विलक्षणाः । यैरिति प्रागुक्तत्रितयपरामर्शः । 'क्वचिल्लिङ्गविभक्त्योः' इत्यनुशासनाद् यत्पदस्य परलिङ्गवचनग्राहित्वम् । अन्यथा तत्पदत्रयाकाङ्क्षापूरणं न स्यात् । यत्र यूनि दृष्टे सति द्विषां करतलादस्त्राणि, स्त्रीणां नितम्बस्थलाद्वस्त्राणि च पतन्तीत्यर्थः । श्रीमदित्यादि मूढेत्यादि च विशेषणमुभयेषाम् । मोहश्चैकत्र भयेन, अन्यत्र कामेन ॥ **लक्षणानुसरणेऽपि** चतुर्थपादान्तस्य लघोर्गुरुत्वप्रापकशासनत्वेऽपि ॥ सटा सिंहशिरोरुहः । छटा समूहः ॥ **क्रमेणेति** । प्रथमपादे संयुक्तवर्णत्रयेण चानुप्रास इत्यन्तमुत्कृष्टः । द्वितीयपादे टकारत्रयेणैवेति तदपेक्षयापकृष्टः । तृतीयपादे तु क्षकारद्वयेनैवेति ततोऽप्यपकृष्टः । चतुर्थपादे मृदुवर्णद्वयेनैवेति सर्वापकृष्ट इत्यर्थः । अत्र

---

1. **वसन्ततिलकादेरिति** । आदिपदेनेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संग्रहः । एवंप्रायेषु वृत्तेषु प्रथमतृतीयपादावसाने लघुवर्णसद्भावेऽपि श्रव्यता नापचीयते । अत एवोक्तम्—'न पादान्तलघोर्गुरुत्वं च सर्वत्र ।' इति । पादान्तलघोर्गुरुत्वं प्रयोक्तव्यं न सर्वत्र न सर्वस्मिन्वृत्त इति तदर्थः ॥

---

१. 'तिलकादौ' क-ख.

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

'दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते ॥'

एवंविधसंधिश्लेषस्यासकृत्प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गमात्रेण संधिविश्लेषस्य तु सकृदपि । यथा—

'वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत् ॥'

'चलण्डामरचेष्टितः' इति ॥

अत्र संधौ जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् ।

'उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः ॥'

चतुर्थपादस्य शैथिल्येनापि निकर्षो बोध्यः ॥ विसंधिकमुदाहरति—**दलिते इति** । विकसिते इत्यर्थः ॥ **एवंविधेति** । अनुशासनसिद्धेत्यर्थः ॥ **सकृदपीति** । सकृत्प्रयोगेऽपि दोष इत्यन्वयः ॥ वासवाशामुखे पूर्वदिशि । अत्र 'नित्यं संहितैकपदवत् पादेष्वर्धान्तवर्जम्' इत्यनुशासनात् पद्ये संधेर्नित्यत्वमिति तल्लङ्घनाद्दोष इत्यर्थः ॥ **चलन्निति** । 'वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः । अयमुड्डीयते पक्षी ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥' चलन् यथा स्यात्तथेत्यर्थः । डामरमुद्भटं चेष्टितं यस्य सः । **अत्रेति** । चलण्डामरेत्यर्थः । संधावुत्पन्नलण्डाशब्दस्यापभ्रंशविधया पुंव्यञ्जनव्यञ्जकत्वाज्जुगुप्सा । 'रुचिं कुरु' इत्यत्र स्त्रीगुह्याङ्गव्यञ्जकचिङ्कुशब्दोत्पत्त्या व्रीडा । अमङ्गलाश्लीलसंधिस्तु 'भजते ध्रुवमृतम्' इत्यत्र बोध्यः । ऋतं सत्यं भजत इति संधिवशादमङ्गलम् ॥ **उर्व्यसाविति** । उर्वी महती तर्वाली वृक्षश्रेणी मर्वन्ते निर्जलभूम्यन्ते । चारुरवस्थितिर्यस्याः सा । अर्थान्तरे भिन्नवाक्यघटितपद्यार्धे एवमेव पदं यस्य । अत्र षष्ठ्यर्थो घटकत्वम्, तथा च यद्धटकमेकमेव पदं भिन्नवाक्यघटितपद्यार्धे वर्तते तत्त्वम् । तच्चोत्तरार्धादौ पूर्वार्धान्ते च संभवति । तत्रा-

---

1. **एवंविधेति** । प्रगृह्यादिहेतुकस्येत्यर्थः । तत्र प्रगृह्यहेतुको विश्लेषः 'दलिते उत्पले-' इत्यत्र दर्शित एव । असिद्धिहेतुकः 'तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः । निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्वत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः ॥' इत्यादौ द्रष्टव्यः । अत्र हि 'लोपः शाकल्यस्य' इति सूत्रेण विहितस्यापि लोपस्य 'आद्गुणः' इत्यनेन प्राप्तं गुणं प्रति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनासिद्धिविधानादसिद्धिहेतुकोऽयं विश्लेषः । इह बन्धशैथिल्यमेव दुष्टिबीजम् ॥

2. **चलन्निति** । 'वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः । अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥' इति शेषः ॥

3. **उर्वीति** । 'नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥' इत्युत्तरार्धम् ॥

अत्र संधौ कष्टत्वम् ।

'इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन्करैः ।
जगन्मा कुरु तन्वङ्गि मानं पादानते प्रिये ॥'

अत्र जगदिति प्रथमार्धे पठितुमुचितम् ।

'नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।
पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥'

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः ।

अभवन्मतसंबन्धो यथा—

'या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलंकृतम् ।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥'

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्तदेकान्तःपातिनैणाक्षीशब्देनान्येषां संबन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव ।

'यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे ॥'

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः संबन्धो घटते । यथा वा—

'ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।'

यमुदाहरति—**इन्दुरिति** । अन्त्यं यथा—'जगत्प्रकाशयन्निन्दुः करैः शुभ्रैर्विभाति मा । मानमायतनेत्रान्ते कुरु पादानते प्रिये ॥' अत्र मेतिपदमुत्तरार्धे पठितुमुचितम् । अत्रार्धान्तरोक्तपदस्य यथायथमुत्तरत्र पूर्वत्र वा वाक्ये निराकाङ्क्षत्वप्रतिसंधानेन शाब्दबोधविलम्बनमेव दूषकताबीजम् ॥ [1]समाप्तमन्वयबोधजनकान्निराकाङ्क्षमपि विशेष्यं पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षया उक्तं यत्र तत्त्वम् । तदुदाहरति—**नाशयन्त इति** । अत्राकाङ्क्षान्तरकल्पनेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकताबीजम् । **अभवन्न**संभवन्मत इष्टः संबन्धो यत्र तत्त्वम् । विवक्षितान्वयासंभव इति यावत् । स च क्वचिन्निराकाङ्क्षतया क्वचिद्योग्यतया ॥ **या जयश्रीरिति** । कुतः कुत्र ॥ **अन्येषां** यत्पदानाम् ॥ **नोपपद्यते इति** । भिन्नविभक्तिकत्वादित्यर्थः । अत्र यामेणाक्षीमित्यन्वयो निराकाङ्क्षत्वादसंभवः । विभक्तिविपरिणामेनात्रान्वयः संभवतीत्यसंतोषादाह—**यथा वेति** । **अत्रेति** । यदिति पदं न कालार्थकं तदेति तु कालार्थकम्, तयोरभेदान्वयो योग्यताविरहान्न संभवतीति भावः । ननु यदित्यव्ययं यदर्थकम-

---

१. 'समाप्त–' इत्यादिः '–बीजम् ।' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन संबन्धो न घटते । 'ईक्षसे चेत्' इति तु युक्तः पाठः । यथा वा—

ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।
[1]राजति व्योमक[2]ासारराजहंसः सुधाकरः ॥'

[3]अत्र व्योमकासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य [4]न [5]सर्वैः संयोगः । विधेयावि[6]मर्शे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते, इति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः । इत्युभयोर्भेदः ।

'अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।
बद्धस्पर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ॥'

अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छे[7]दनस्य परशुना सह संबन्धो न युक्त इति प्राच्याः । परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीत्याधुनिकाः ।

अक्रमता यथा—

'समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥'

प्यस्ति, तथापि तदेत्यस्यान्वयः संभवतीत्यरुचेराह—**यथा वेति** ॥ कासारः सरः । अत्र वाक्यत्रय एव कासारशब्दस्य योगः कवेरभिमतः स तावत् समभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाविरहान्न घटते इत्याह—**अत्रेति** । गुणीभावाद्विशेषणत्वेनान्विततया विश्लेषाभावात् । तदर्थस्य कासारशब्दस्य सर्वैः पयःपूरादिभिः । व्यो (म्नि सरसि) इति तु युक्तः पाठः ॥ विधेयाविमर्शस्य भेदं दर्शयति—**विधेयेति** । **भार्गवनि**न्दायामिति प्रतिपाद्यायामित्यर्थः । **मातृकण्ठच्छेदनस्य** मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य । परशौ छेदनस्य करणत्वमेव न तु कर्तृत्वम् । यद्वा परशौ मातुरित्यस्य संबन्धाभावादवशिष्टस्य संबन्धो न संभवति । **प्राच्याः** प्राचीनाः । **आधुनिका इति** । अयमाशयः—तवेत्यनुषक्तेन मातुरित्यस्य संबन्धः स्थाली पचतीतिवत्[8] करणस्यापि कर्तृत्वारोपः । परशोरारोपितेनापि स्त्रीवधकर्तृत्वेन पातकं संभाव्यते, तव तु मुख्येनैव मातृवधकर्तृत्वेन सुतरामतिपातकमिति । अस्य शाब्दबोधविघटकत्वं दूषकताबीजम् ॥ **अक्रमतेति** । अविद्यमानं स्वार्थान्वितार्थकपदप्रत्यासत्तिरूपं

---

१. 'राजते' क-ख. २. 'कासारे राजहंसः' घ. ३. 'राजति' घ. ४. 'न' नास्ति. क-ख. पुस्तकयोः. ५. 'सर्वैः कः' क; 'क' इति नास्ति घ-पुस्तके. ६. 'मर्शे तु' क-ख. ७. 'छेदनकर्तृत्वस्य' घ. ८. 'इत्यादिवत्' पुस्तकान्तरे.

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दोपयोगो युज्यते, न तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम्—

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः ।

अमतपरार्थता यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता—' (१५३ पृ.) इत्यादि ।

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिष्टः ।

वाच्यस्यानभिधानं यथा—

'व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि ॥'

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेस्तु न तथात्वमित्यनयोर्भेदः । एवमन्यत्रापि । यथा वा—

'चरणानतकान्तायास्तन्वि कोपस्तथापि ते ॥'

अत्र चरणानतकान्तासीति वाच्यम् ।

क्रमो यत्र तत्त्वमित्यर्थः । वाचकपदस्योक्तक्रमाभावेऽस्थलस्थपदत्वम्, इदं तु तदितरपदस्यैवेति ततोऽस्य भेदः ॥ **समय इति** । परुषीकृतस्वरमयूरं यथा स्यात्तथा रमणीयतां ययुः । प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ **द्वयमिति** । शिवप्राप्त्यर्थं तपस्यन्तीं पार्वतीं प्रति ब्रह्मचारिरूपधारिणः शिवस्योक्तिरियम् । [1]कपालिशिवस्य **कलावतश्च**न्द्रस्य **नेत्रकौमुदी** नयनानन्दजनिका । अस्य प्रत्यासत्तिकल्पनेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकताबीजम् ॥ **अमतः** प्रकृतविरुद्धः प्रकृतरसविरोधिरसव्यञ्जकः व्यञ्जकः **परः** श्लेषादिना प्रतीयमानो द्वितीयोऽर्थो यत्र तत्त्वम् ॥ **रामेति** । व्याख्यातमिदं प्राक् (१५३ पृ.) **प्रकृतेति** । प्रकृतो बीभत्सरसस्तद्विरोधित्वात्तद्विरोधिशृङ्गारव्यञ्जकत्वात् । अस्य प्रकृतरसापकर्षकत्वं दूषकताबीजम् ॥ **वाच्य**स्यावश्यं वक्तव्यस्या**नभिधानम्** ॥ न्यूनपदत्वादस्य भेदं दर्शयति—**न्यूनेति** । न तथात्वं न च वाचकत्वम् । पदान्तरप्रत्यासत्तिं विना स्वार्थबोधनासामर्थ्यादित्यर्थः । न्यूनपदत्वे वाचकत्वाविवक्षायां पुनरुक्तोदाहरणं तस्यैवेत्युदाहरणान्तरमाह—**यथा वेति** । **अत्र चरणेति** । तथापीत्यस्य भिन्नवाक्यार्थसापेक्षत्वादिति भावः । पूर्वत्रापेरध्याहारेण

---

१. 'पिनाकिनः' इति बहुत्र.

भग्नप्रक्रमता यथा—

'एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ॥'

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम्। तेन 'रावणः प्रत्यवोचत' इति पाठो युक्तः। एवं च सति न कथितपदत्व-दोषः। तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वात्[1]। इह हि वचन-प्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देशत्वम्[2]। यथा—

'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ॥'

इत्यत्र हि[3] यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति।

शाब्दबोधविलम्बनम्, उत्तरत्र तथापीत्यन्वयेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकताबीजम् ॥ **भग्नप्रक्रमतेति**। भग्नो विच्छिन्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यस्य तत्वम्। प्रस्तावश्चात्रा-काङ्क्षितप्रकारकोऽर्थः। यद्येन प्रकारेण प्राङ्निर्दिष्टं तस्य तत्प्रकारेणानुक्तिरेव भङ्गः। तथा च प्रत्युत्थिताकाङ्क्षविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः क्रमभङ्ग इति फलितम्। **एवमुक्त इति**। अत्रैवमुक्तमिति साकाङ्क्षावाक्येनोत्थापिता प्रतिवचनस्याकाङ्क्षा, सा च पूर्वोक्तशब्दविशिष्टमेव प्रतिवचनं विषयीकरोति। अत्र आकाङ्क्षिताया वचधा-तुरूपप्रकृतेः प्रकारस्य भाषधातुनिर्देशाद्भङ्गः। **तेनैव वक्तुमुचितमिति**। तथा सति प्रथमोत्थापिताकाङ्क्षापूरणं भवतीति भावः। ननु 'प्रत्यवोचत' इति पाठे कथि-तपदत्वदोषप्रसङ्ग इत्यत आह—**एवं च सतीति**। एवं सतीत्यर्थः। **तस्य** कथितपदत्वस्य। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे तु कथितपदत्वं गुण एव। तदुक्तम्—'प्र-क्रमस्यान्यथाभावे स एव तु महान्गुणः' इति। स एव कथितपदत्वदोष एव ॥ उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावश्च त्रिविधः। एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देश इत्येकः। यथा—**उदेतीति**। अत्रोदयकालीनताम्रत्वविधावुद्दिष्टस्य सवितुरस्तम-यकालीनताम्रत्वविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः। एकोद्देशेन विहितस्योद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देश इत्यपरः। यथा—**एवमुक्त इति**। अत्र मन्त्रिमुख्योद्देशेन

---

1. **उद्देश्येति**। उद्देश्यः प्राक्प्रत्यायित एव प्रतिनिर्देश्यः पुनः प्रत्याय्यो यत्र तस्मात् व्यतिरिक्तो विषयो यस्य तथा। पूर्वापरयोरेकरूपत्वप्रतिपत्तये यत्र प्राङ्निर्दिष्टस्यार्थस्य तेन शब्देन तेन च रूपेण पुनर्निर्देश्यावश्यकत्वं तदतिरिक्तस्थले कथितपदत्वदोषः। इह त्वभेदबोधनार्थं पुनरुक्तिरुत्कर्षावहा। अयमेवार्थः 'उदेति सविता—' इति दृष्टान्तभूतो-दाहरणेन विशदीकृतः। एतदुत्तरार्धं तु 'संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥' इति ॥

2. **पदान्तरेणेति**। 'रक्त एवास्तमेति च' इत्याकारेण ॥

---

१. '–विषयत्वम्' घ. २. 'इह हि–' इत्यादिः '–निर्देशत्वम्। इत्यन्तः पाठो घ-पुस्तके नास्ति. ३ 'हि' घ-पुस्तके नास्ति.

यथा वा—

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥'

अत्र 'अस्मै' इतीदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा—

'उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम् ।'

अत्र 'मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्' इति युक्तः पाठः ।

एवम्—

'यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥'

विहितस्य वचनस्य रावणोद्देशेन विधेयतया प्रतिनिर्देशः । प्रतिवचनेऽपि वचनत्वसत्त्वादेकत्वम् । एतदेव दर्शयति—**इह हीति** । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देश इति तृतीयः । यथा—'मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतम्' इति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्यापां पत्युर्योजनशतविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । **चण्डीदासास्तु**—'उद्देश्योऽनूद्यः स एव प्रतिनिर्देश्यः प्रतीतिमान्थर्यपरिहारार्थं पुनरभिधेयो यत्र स तथोक्तः' इत्याहुः । तेषामयमाशयः—उद्देश्यपदं प्राङ्निर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्यतरपरम्, प्रतिनिर्देश्यपदं च चरमनिर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्यतरपरम् । तथा सति सर्वं समञ्जसम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावे एकशब्दस्य पुनः प्रयोगे दोषाभावमुदाहरणदर्शनेन प्रमाणयति—**उदेतीति** । अत्र ताम्रपर्यायरक्तशब्ददाने भग्नप्रक्रमत्वं प्रदर्श्य तस्य दूषकताबीजं प्रदर्शयति–**अत्र हीति । अन्योऽर्थ इवेति** । 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इति नियमात्ताम्ररक्तशब्दरूपविशेषणभेदादन्यार्थवद्भासमानत्वम् । तथा सति 'संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता' इत्युत्तरार्धस्य शाब्दबोधविलम्बनमिति भावः ॥ सर्वनामपदस्य प्रक्रमभङ्गं दर्शयति—**ते हिमालयमामन्त्र्येति** । यद्यपि सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे दोषो नास्तीति प्रसिद्धम्, तथाप्यनुभवबलेनासर्वनामनिर्दिष्टस्य सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे तद्बोध्यम्, सर्वनामनिर्दिष्टस्य नेति बोध्यम् । **इदमा** इदंशब्देन । **तेनैव** इदमैव । **समानाभ्यां** समानार्थाभ्याम् । एतदादिशब्दत्रयस्य समानार्थकत्वं सुप्रसिद्धमिति शब्दभेदेऽपि, न तु तद्दूषणावकाश इति भावः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावस्य तृतीयं प्रकारं दर्शयति—**उदन्वदिति** । उदन्वच्छिन्ना समुद्रपरिच्छिन्ना ॥ **मनुष्यसंख्यां** सामान्यमनुष्येषु गण-

---

1. उदन्वदिति । '—सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं गणयति । इति प्रायो भावाः स्फुरदवधि मुद्रामुकुलिताः सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥' इत्यवशिष्टम् ॥

---

१. इतोग्रे 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

अत्र 'सुखमीहितुम्' इत्युचितम्। अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः। तृतीये पर्यायविषयः, चतुर्थे प्रत्ययविषयः। एवमन्यत्रापि।

प्रसिद्धित्यागो यथा—

'घोरो वारिमुचां रवः ॥'

अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम्।

यदाहुः—

'मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥' इत्यादि।

अस्थानस्थपदता यथा—

'तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम्।
अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥'

नाम्। **अतिवर्तितु**मतिक्रमितुम्। **निरुत्सुकाना**मनुत्कण्ठितचित्तानाम्। **अभियोगः** उद्योगः। अत्रेच्छार्थकतुमुन्प्रत्ययेनोपक्रमस्य तत्समानार्थकसन्प्रत्ययेन भङ्गः। यशोऽधिगमनोद्देशेन विहिताया इच्छायाः सुखलोभोद्देशेनापि विधेयतया निर्देशः॥ दर्शितोदाहरणानां विशेषमाह—**अत्राद्ययोरिति**। एषूदाहरणेषु आद्ययोः 'एवमुक्तः' इति 'ते हिमालयम्' इत्येतयोः। तृतीये 'उदन्वच्छिन्ना' इत्यादौ। चतुर्थे 'यशोऽधिगन्तुम्' इत्यादौ॥ **एवमन्यत्रेति**। कारकोपसर्गादावपि प्रक्रमभङ्गो बोद्धव्य इत्यर्थः। तत्र कारकविषयो यथा—'गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु। विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥' अत्र प्रत्ययोक्तकर्तृकारकोपक्रमस्य क्रियतामित्यत्र भङ्गः। कर्मकारकस्योक्तत्वात्। परे तु कर्तृकारकाणां प्रथमोपक्रमस्य वराहपतिभिरिति तृतीयायां भेदः। 'विश्रब्धा रचयन्तु शूकरवरा मुस्ताक्षतिं पल्वले' इति युक्तः पाठः। उपसर्गविषयो यथा—'चपलाचपलास्वेव नापत्सु विकलो भवेत्। विपत्सु धीरता यस्य भाजनं स हि संपदः ॥' चपलाचपलासु विद्युच्चञ्चलासु। अत्रापत्स्वित्यत्र आङुपसर्गोपक्रमस्य विपत्स्वित्यत्र वेरुपादानाद्भङ्गः॥ **मेघानामिति**। मेघानां शब्दे गर्जितमेव गर्जितादिशब्द एव, तत्परित्यागाद्रसादिप्रकर्षबोधप्रतिरोधः॥ प्रसिद्धमाह—**मञ्जीरादिष्विति**। आदिना रसनादीनां ग्रहणम्। **रणितप्रायमिति**। प्रायशब्द आद्यर्थः। तेन शिञ्जितादीनां ग्रहणम्। मञ्जीरादिशब्देषु रणितादिशब्दः प्रयोक्तव्यः। एवमग्रेऽपि। मेघादिष्वित्यादिना हस्त्यादिपरिग्रहः। प्रमुखमित्यनेन रसितादिग्रहणम्। एवं भ्रमरादिषु गुञ्जितादि, मण्डूकादिषु रवादि, हयेषु हेषि-

अत्र तदीयपदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः। एवम्—

'हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः॥'

अत्र संश्रृणुत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचिता।

अत्र च पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति वाक्यदोषता। एवमन्यत्रापि। इह केऽप्याहुः—'पदशब्देन वाचकमेव प्रायो निगद्यते, न च नञो वाचकता निर्विवादा-स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्' इति। यथा—'द्वयं गतम्—' (४०७ पृ.) इत्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति।

अस्थानस्थसमासता यथा—

'अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणा-
त्फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी॥'

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः।

तादि, हस्तिषु बृंहितादि। एवमन्यदपि बोद्धव्यम्॥ **तदीये** गङ्गासंबन्धिनि॥ ननु पदमात्रस्यास्थानस्थितिः पददोष एव, कथमस्य वाक्यदोषत्वमत आह—**अत्र पदमात्रस्येति**। सर्वा औदुम्बरी ता[2]म्रप्रतिमा वेष्टयितव्येतिवत् सर्वपदमत्रावयव-समुदायपरम्। **मन्थरं** विलम्बसहम्॥ **स्वातन्त्र्येण** पदान्तरसमभिव्याहारविरहेण (त[3]द्रसगुण) **विरहादिति**। इतिशब्दो हेतौ। त[4]द्रसगुणव्यञ्जकस्य समासस्य तद्रसाव्यञ्जकस्थानपातोऽस्थानस्थसमासत्वम्॥ **अद्यापीति**। संध्याकाले स्फुटतः कैरवकोरकान्निःसरतामलीनां श्रेणीरूपं कृपाणं शशी कर्षति। कोषपदश्लेषात् कुड्मलस्य खड्गपिधानत्वं व्यङ्ग्यम्। कीदृशः। दूरे प्रसारितः करो रश्मिरेव करो हस्तो यस्य सः। किमर्थं कृपाणकर्षणमित्यत्राह—**अद्यापीति**। ममोदयकालेऽपीत्यर्थः। अन्यदा त्विदमाश्रित्य तिष्ठतु, ममोदये सत्यपि स्थातुं वाञ्छति, तन्मां धिगिति क्रोधादिवालोहितः। **कोपिन** उत्प्रेक्षितक्रोधस्य शशिनो दीर्घसमासो हि रौद्ररसव्यञ्जकस्तद्वर्णनस्थानं क्रुद्धस्योक्तिर्न तु कवेरुक्तिरिति भावः॥ अत्र

---

1. **हितादिति**। 'स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः। सदानुकूलेषु हि वर्तते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः॥' इति समस्तम्॥

---

१. 'वाचक एव प्रयोगः' घ. २. 'ताम्रप्रतिमा' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'तद्रसगुण' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'अत्र स्वगुण—' इति पुस्तकान्तरे पाठः.

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः **संकीर्णत्वम्** । यथा—

'चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गने ॥'

अत्र नभोऽङ्गने चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् ।

'क्लिष्टत्वमेकवाक्यविषयम्' इत्यसाद्भिन्नम् ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो **गर्भितता** । यथा—

'रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।
वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥'

अर्थदोषानाह—

**अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।
अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥ ९ ॥
संदिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।
साकाङ्क्षता सहचरभिन्नताऽस्थानयुक्तता ॥ १० ॥
अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।
तयोर्विपर्ययौ विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥ ११ ॥
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ।**

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । **अत्रापुष्टत्वं** मुख्यानुपकारित्वम् । यथा—

'विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये ॥'

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किंचिदुपकुरुते । अधिकपद-

नभोऽङ्गन इति ॥ नन्वत्र व्यवहितान्वयत्वात्क्लिष्टत्वमेवेदमित्यत आह—**क्लिष्टत्वमिति** । संकीर्णत्वं तु वाक्यद्वयविषयमिति, **अस्मात्** संकीर्णात् तस्य भेद इत्यर्थः ॥ **प्रणतिप्रवणे** प्रणामपरायणे कान्ते कदाचिदपि **क्रुधो** नोचिताः । अधुना प्रणतिसमये पुनः सुतरां नोचिता इति । **तत्त्वं** हितं सारं तेऽहं वदामीत्यन्वयः । अनयोः प्रत्यासत्त्यभावेन शाब्दबोधो न जायत इति शाब्दबोधविघटकत्वं दूषकताबीजम् ॥ उद्देशक्रमप्राप्तानर्थदोषान्निरूपयति—**अपुष्टेति** । ख्यातिविरुद्धता, विद्याविरुद्धा च । **तयोर**विशेषविशेषानियमानियमयोः । विपर्ययौ विशेषाविशेषनियमानियमौ । विध्ययुक्तता, अनुवादायुक्तता च मुख्यार्थतेति विशेषणादीनां पर्यवसितार्थो उत्कर्षकत्वमित्यर्थः ॥ **विततशब्द इति** । स्वार्थबोधद्वारेति शेषः । एतदुपलक्षणम् । व्योमवृत्तित्वमपि विशेषणमपुष्टम् । स्मरोद्दीपकत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रस्य दर्शनमेव मानत्यागस्य मुख्यार्थस्य उपकारि, न तु तस्य व्योमवृत्तित्वं व्योम्नो वित-

त्वेऽपदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः, इह तु पश्चादिति विशेषः ।

दुष्क्रमता यथा—

'[1]देहि मे वाजिनं राजन्गजेन्द्रं वा मदालसम् ॥'

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् ।

'[2]स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिये ॥'

अत्रार्थो **ग्राम्यः** ।

कस्यचित्प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं **व्याहतत्वम्** । यथा—

'[3]हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥'

त्वं वा, नन्वेवं पदद्वयमत्राधिकमित्यधिकपदत्वमेवात्र दोषः किमपुष्टत्वस्य दोषत्वस्वीकारेणेत्यतोऽस्य भेदं दर्शयति—**अधिकेति** । बाधप्रतिभासः मुख्यार्थोपकारविरहप्रत्ययः ॥ **दुष्क्रमतेति** । 'प्रागवाच्य उच्यते पश्चात्पश्चाद्वाच्योऽथवाग्रतः । कविना शक्तिवैकल्याद्योऽर्थस्तं दुष्क्रमं विदुः ॥' इत्युक्तलक्षणा दुष्क्रमता ॥ **अत्रेति** । बहुमूल्यं वस्तु प्रथमं याच्यते तदप्राप्तिसंभावनायामल्पमूल्यं वस्तु याच्यते इति याचनक्रमः । तदभावादत्र दुष्क्रमत्वम् । अनयोरर्थस्यापुष्टत्वदुष्क्रमत्वप्रतिसंधानेन रसादिप्रतीतिविलम्बनमेव दूषकताबीजम् । एवमग्रेऽपि यथायथं ज्ञेयम् ॥ ग्राम्यत्वमुदाहरति—**स्वपिहीति** । 'स ग्राम्यः स्वरिरंसायां पामरैर्यत्र कथ्यते । वैदग्ध्यवक्रिमलयं हित्वैव वनितादिषु ॥' लयः संबन्धः । इत्युक्तलक्षणा ग्राम्यता ॥ **कस्यचिदिति** । प्रतिपादितोत्कर्षस्यापकर्षप्रतिपादनं प्रतिपादितापकर्षस्योत्कर्षप्रतिपादनं व्याहतत्वम् । तत्र प्रथमं यथा—'कान्ते तव मुखाम्भोजं सुतरां हृदयंगमम् । जितानि येन पद्मानि वसन्ति सलिले सदा ॥' अत्र मुखे पद्मत्वारोपणेनोत्कर्षकथनम् । पश्चान्मुखेन पराभवादपकर्षकथनम् । द्वितीयमाह—**हरन्तीति** । अत्रेन्दुकलायाः प्रागपकर्षाभिधानं पश्चान्नायिकाया उत्कर्षार्थं चन्द्रकलाकिरणरूप-

---

1. **देहीति** । 'भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव । विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥' इत्येतदनुरूपम् ॥

2. **स्वपिहीति** । 'स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते । तदपि सांप्रतमाहर कूर्परं त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥' इत्येतन्निपीडनम् ॥

3. **हरन्तीति** । 'जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये । मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥' इत्येतन्निष्पीडनम् ॥

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्याश्चन्द्रिकात्वारोपः ।

'हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न यथा पुनरुन्नतिः ॥'

अत्रार्थोऽश्लीलः ।

'वर्षत्येतदहर्पतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः
सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा प्लावितः ।
व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ
न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः ॥'

अत्र यस्मात्सूर्याद्वृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि सूर्यप्रभ-

---

चन्द्रिकात्वमारोपितम् ॥ अश्लीलत्वमाह—**हन्तुमेवेति** । हन्तुं शत्रुं मारयितुम् । स्तब्धस्य अव्रक्षेपकुण्ठस्य विवेकरहितस्य वा । विवरैषिणः परच्छिद्राभिलाषिणः । पातोऽभिभवः । उन्नतिर्जयः । अर्थान्तरं तु—हननं वात्स्यायनादिप्रसिद्धं निर्घातादि । स्तब्धस्यादृढलिङ्गस्य । विवरं योनिच्छिद्रं तद्गामिनः । पातो रत्युत्तरं नम्रता । उन्नतिः पुनरुद्गमः । अत्र प्रकरणाद्बोधविशेषो लक्ष्यते । अदृढलिङ्गरूपद्वितीयार्थस्त्वर्थवशादेवेत्यर्थदोषत्वमस्य ॥ **अश्लील इति** । पुंव्यञ्जकप्रकाशकत्वादिति शेषः । इदं व्रीडाव्यञ्जकं, जुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकयोरुदाहरणमूह्यम् ॥ कष्टत्वमाह—**वर्षत्येतदिति** । आसत्त्यादिसत्वेऽपि विलम्बबोध्यत्वं कष्टत्वम् । विलम्बबीजं तु तात्पर्यग्राहकाभावः । अहर्पतिः सूर्यः । घनानां जलाधारत्वमात्रम्, न तु वृष्टिकर्तृत्वम् । धामस्थं चन्द्रमण्डलस्थम् । सुरसरिद्गङ्गा तस्याः पूरो जलप्रवाहः । प्लावितो वर्धितः । उक्तमर्थं प्रमाणयति—**व्यासस्येति** । व्यासस्योक्तिषु पुराणेषु । तथापि सूर्यकिरणानां जलप्रत्ययहेतुत्वस्योचितत्वेऽपि । मुग्धेति जलप्रत्ययाभावे हेतुः । भास्वन्मरीचिषु सूर्यकिरणेषु । तथा च विष्णुपुराणम्—'विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापो रसात्मिकाः । वर्षत्यम्बु ततस्तस्मादन्नादप्यखिलं जगत् ॥ विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम् । सोमं पुष्यत्यथेन्दुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि ॥ नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्तिषु । न भ्रश्यन्ति ततस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः ॥ अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः । संस्कारं कालजनितं मैत्रमासाद्य निर्मलाः ॥' इति । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति श्रुतिरपि । 'सूर्यस्य पत्नी संज्ञाभूत्तनया विश्वकर्मणः । मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ॥' इति विष्णुपुराणम् । यमी यमुना ॥ कष्टत्वमुपपादयति—**अत्रेति । तयो**र्वृष्टियमुनयोः वाक्येन सूर्यस्य वृष्टियमुनाहेतुत्वमेव प्रतिपाद्यते । तस्मादित्या-

---

1. **यथेति** । 'पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः' **भामहा**लंकारे पाठः ॥

वम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितम् । तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति । अयं प्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः, दूरे चास्मत्प्रस्तुतार्थबोध इति **कष्टार्थत्वम्** ।

'सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥'

अत्र सदेत्य**नवीकृतत्वम्** । अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादानेऽपि यदि नान्यद्विच्छित्त्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः ।

नवीकृतत्वं यथा—

'भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
बिभर्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥' इति ।

'गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति **निर्हेतुत्वम्** ।

व्यर्थस्तु तात्पर्यवशात्प्रतीयते । तस्य तात्पर्यस्य ग्राहकाभावाद्विलम्ब इति भावः । **अस्मत्प्रस्तुतार्थबोधः** मद्विधानां प्रस्तुतार्थबोधः । 'तस्मात्' इति पाठे व्यक्त एवार्थः । मुग्धनायिकाया नायकात्स्वाभीष्टलाभाप्रत्ययः प्रस्तुतः । अत्र तात्पर्यप्रतिसंधानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बनं दूषकताबीजम् ॥ अनवीकृतत्वमाह—**सदेति** । बहुशः प्रतिपादनीयार्थस्य भङ्गीपरावृत्तिं विना एकयैव भङ्ग्या प्रतिपाद्यत्वं तत्त्वम् ॥ अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः । अत्रैकशब्देन बहुशः प्रतिपादनीयोऽर्थः पुरातनवद्भासमानो रसादेरपकर्षकः ॥ ननु कथितपदत्वादस्य को भेद इत्यत आह—**अत्रास्येति** । अस्यानवीकृतार्थबोधकस्य । उपादानेऽपीत्यपिना तच्छब्दोपादाने च । **अन्यत्** पूर्वपदविभक्तिसमासादिप्रतिपादितभिन्नं विच्छित्त्यन्तरं विभक्तिसमासादिप्रतिपादितार्थविशेषः । **अस्य** अनवीकृतत्वस्य । तथा चोक्तविच्छित्तिविशेषसद्भाव एव कथितपदत्वदोषः ॥ नवीकृतत्वग्रहं विना अनवीकृतत्वप्रतीतिर्न जायते इति नवीकृतत्वमाह—**नवीकृतत्वमिति** । भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादने नूतनवद्भासमानमित्यर्थः ॥ **षष्ठांशवृत्ते** राज्ञः । एष सदा युक्ततुरङ्गत्वादिरूपः ॥ निर्हेतुत्वमुदाहरति । **गृहीतमिति** । हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वे तदनभिधानं तत्त्वम् । कर्णं प्रति क्रोधात्त्यज्यमानमस्त्रं संबुध्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । हे शस्त्र, येन मम द्रुपदरूपशत्रुपरिभवभयान्नोचितमपि ब्राह्मणजात्यनुचितमपि त्वं गृहीतमासीः । यस्य मम पितुः

'कुमारस्ते नराधीश श्रियं समधिगच्छतु ॥'

अत्र 'त्वं म्रियस्व' इति विरुद्धार्थप्रकाशनात्प्रकाशितविरुद्धत्वम् ।

[1]'अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ? ॥'

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः[1] को वक्तेति निश्चयाभावात्संदिग्धत्वम् ।

'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥'

अत्र द्वितीयार्धं व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति **पुनरुक्तता** ।

प्रसिद्धिविरुद्धता । यथा—

'ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः ॥'

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

'पादाघातादशोकस्ते संजाताङ्कुरकण्टकः ॥'

प्रभावात्तव विषयः कश्चिन्न नाभूत्, अपि तु सर्व एव । तेन मम पित्रा सुतशोकान्मृतत्वेन मिथ्याश्रुतस्य मम शोकात् त्वं परित्यक्तमसि, भयात्तु न । अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि । यतो मोक्षणाद्भवते स्वस्तीत्यर्थः । अत्र हेतोरप्रसिद्धत्वेनाकाङ्क्षा ॥ प्रकाशितविरुद्धत्वमाह—**कुमार इति** । प्रकाशितं परिलोचनया व्यञ्जितं विरुद्धं प्रकृतविरुद्धं येन तत्त्वम् । **अत्रेति** । राज्ञो मङ्गलं प्रकृतं मरणं तु तद्विरुद्धम् । अत्रार्थेन विरुद्धार्थव्यञ्जनमनुचितार्थत्वे पदेनेति ततो भेदः ॥ संदिग्धत्वमुदाहरति—**अचला इति** । वक्त्रभिप्रेतव्यङ्ग्यार्थस्य तत्तात्पर्यविषयत्वसंदेहात्संदेहविषयत्वं तत्त्वम् । मनीषिण इति संबोधनम् । अचलसेवाया वक्तुरभिमतत्वे शान्तः । अबलासेवायास्तु शृङ्गारो व्यङ्ग्यः । अनयोरेकतरस्मिंस्तात्पर्यनिश्चयाभावाद्रसनिश्चयप्रतिबन्धः । **शान्तशृङ्गारिणो**रिति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा ॥ पुनरुक्तत्वमुदाहरति—**सहसेति** । पदं कारणम् । वृणुते प्राप्नुवन्ति । विमृश्यकारिणं विचार्यकर्तारम् । द्वितीयार्धं द्वितीयार्धार्थः, व्यतिरेकेण वैपरीत्येन । यथा—अधर्मो दुःखसाधनमित्युक्ते धर्मस्य सुखसाधनत्वमुपलभ्यते तथात्रापीति भावः ॥ ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति—**प्रसिद्धीति** । लोककविसंप्रदायवैपरीत्यं तत्त्वम् ॥ **शितेति** । शोणिते-

---

1. **अचलेति** । 'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु । सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥' इत्येतदुपजीव्यम् ॥

---

1. 'एकोक्तिनिश्चयाभावात्' क.

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न त्वङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता ।

'अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः ॥'

अत्र शृङ्गार (काम) शास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता । एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

'ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।
स्त्रीरत्नं च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ॥'

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षता ।

'सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।
खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः ॥'

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम् ।

त्यर्थः ॥ ते कामिन्याः । अङ्कुर एव कण्टको रोमोद्गमः ॥ **कविसमयः** कविसंप्रदायसिद्धान्तः ॥ विद्याविरुद्धतामाह—**अधर इति** । करजक्षतं नखघातः ॥ साकाङ्क्षतामाह—**ऐशस्येति** । शिवसंबन्धिन इत्यर्थः । मृष्यते न द्वेष्टि ॥ **अत्रेति** । द्वेषयोग्य एवमुक्तिरुपपद्यते, स्त्रीरत्नं च न द्वेषयोग्यम्, इत्यतस्तदुपेक्षायां द्वेषयोग्यतायामाकाङ्क्षेत्यत आह—**उपेक्षितुमितीति** । ननु न्यूनपदत्वादस्य को विशेष इति चेत्तत्र शब्दाध्याहारः, इह त्वर्थाध्याहार इति विशेषः । वस्तुतस्तु—अनन्वयित्वभ्रमेण[1] प्रयुक्तस्य पदार्थस्यानुपपत्तिपदार्थसाकाङ्क्षत्वं तत्त्वम् । न्यूनपदे तु नेदृशो भ्रमः ॥ सहचरभिन्नतामाह—**सज्जन इति** । उत्कृष्टैः सह निकृष्टस्य निकृष्टैः सह उत्कृष्टस्य चैकान्वयित्वेन निर्देशस्तत्त्वम् । तत्राद्यं यथा—**सज्जन इति** । समज्यायां सभायाम् ॥ द्वितीयं यथा—'दुष्टसङ्गेन दौःशील्यं व्यसनेन तथा विपत् । अपथ्यचर्यया व्याधिर्विद्याभ्यासेन वर्धते ॥' तत्र दौःशील्यविपद्व्याधयो हेयत्वान्निकृष्टाः । विद्योपादेयत्वादुत्कृष्टा ॥ अस्थानयुक्ततामाह—**आज्ञेति** । अनुपयुक्तस्थाने समापितवाक्यार्थत्वमस्थानयुक्तता । तच्च द्विविधम्—वाक्यार्थस्याधिकोपयोगे समापनम्, समापनोपयोगे चाधिक्यम् । तदुक्तम्—'युक्ताधिक्ये विसर्गः स्यादाधिक्यं च समापने । अर्थे प्रकल्पिते यत्र सोऽस्थाने स्यात्समुज्झितः ॥' इति । तत्राद्यं यथा—'मातुलो माधवो यस्य पिता यस्य धनंजयः । स शेते समरे श्रीमानभिमन्युर्महाबलः ॥' अत्र 'नियतिः केन बाध्यते' इत्यधिकं वक्तुं योग्यम् ॥

---

1. 'अनन्वयित्वभ्रमेण' इति पुस्तकान्तरे.

'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥'

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् ।

'हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ॥'

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

'आवर्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।
[1]भङ्गाश्च वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ॥'

अत्रावर्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

द्वितीयमुदाहरति—**आज्ञेति** । रावणपुरोहितेन रावणार्थं सीताप्रार्थने कृते जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्य रावणस्य प्रशंसापूर्वकमुपेक्षाबीजप्रदर्शनमिदम् । पञ्चसु वाक्येषु यस्येति बोध्यम् । प्रणयिनी सहचरी । शक्रेण शिरोमणिरिव रावणाज्ञा धार्यत इत्यन्वयः । एतेनास्य वीरत्वं सूचितम् । तच्च स्त्रीणाम[न]भिमतम् । शास्त्राण्येव नवमधिकं चक्षुः । शास्त्रदृष्ट्या कर्मकरणात् । एतेन धीमत्त्वं सूचितम् । 'युवा धीमाञ्जनप्रियः' इत्यनेन वरगुणत्वेनास्योक्तत्वात् । भूतानामीश्वरे पिनाकिनि शिवे । एतेन संपदैश्वर्यप्रजाभोगित्वं सूचितम् । संपदादीनां शिवसेवाफलत्वेनोक्तत्वात् । तेन धनवत्त्वमपि वरगुणो लभ्यते । 'माता वरयते वित्तं पिता वरयते कुलम् । कन्या वरयते रूपं मिष्टान्नमितरे जनाः ॥' इति । मिष्टान्नं जनप्रियम् । पदं स्थानम् । द्रुहिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले । एतेन सत्कुलजातत्वं वरगुणः सूचितः ॥ उपेक्षाबीजमाह—**स्याच्चेदेषेति** । रावयति पीडनेन लोकान् आतुरान् करोतीति रावणः । एष यदि दुर्वृत्तत्वेन ख्यातनामा न स्यात्तदेदृग्वरो न लभ्यत इति । एतेन जनप्रियत्वस्य वरगुणस्य वैकल्यं दर्शितम् । वरगुणवत्त्वं कुत्रापि नास्तीति आह—**क्व न्विति** । कुत्र जगति सर्वत्र पुरुषे सर्वे वरगुणाः सन्ति । न कुत्रापीत्यर्थः । अत्र पुंसां प्रातिस्विकरूपेण सर्वगुणाभाववत्त्वं यावत्त्वेन तु सर्वगुणसद्भाव एव । यद्वा सर्वेषु पुरुषेषु मध्ये कुत्र पुरुषे सर्वे वरगुणाः । न कुत्रापीत्यर्थः । एतच्च न रावणोपेक्षाबीजमित्येतत्पर्यन्तमस्थानं तत्र वाक्यार्थसमापनमयुक्तमित्याह—**अत्रेति** । सामान्येन वक्तव्ये विशेषाभिधानमविशेषे विशेषस्तमुदाहरति—**हीरकाणामिति** । अनियमेन वक्तव्ये नियमाभिधानमनियमे नियमः । तमुदाहरति—**आवर्त एवेति** । भङ्गास्तरङ्गाः । वलयस्त्रि-

---

1. 'तरङ्गा' घ.

'यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः ॥'

अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

'आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते ॥'

अत्र आपातमेवेति नियमो वाच्यः ।

ननु वाच्यस्यानभिधाने 'व्यतिक्रमलवं—' (४०७ पृ.) इत्यादावपेरभावः, इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः । अत्राह—'नियमस्य वचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषयः' इति । तन्न । तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत्का गतिरिति चेत्, 'व्यतिक्रमलवम्' इत्यादौ शाब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः । इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवं च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैराहृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति—यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः स शब्ददोष एव । यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यश्चार्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं चानियमपरिवृत्तित्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अमतपरार्थत्वे तु 'राममन्मथशरेण—' इत्यादौ (१५३ पृ.) नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता । अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् ।

वल्यः ॥ विशेषवक्तव्ये सामान्येनाभिधानं विशेषेऽविशेषः । तमुदाहरति—**यान्तीति** । नीलनिचोलिन्यो नीलप्रच्छदपटावृताः । तमिस्रासु तमोयुक्तरात्रिषु । ज्योत्स्नीष्वभिसारिकाणां शुक्लपटावरणमेवोचितम् ॥ नियमो निर्धारणं तेन वक्तव्ये अनियमेनाभिधानं नियमानियमः । तमुदाहरति—**आपातेति** । भोगे विषयोपभोगे निमग्ना एकान्तमासक्ताः ॥ वाच्यानभिधानान्नियमपरिवृत्तेर्भेदं निरूपयितुमाह—**नन्विति** । पृथग्भूतं विशेषः । एवं च नियमद्योतकपदानभिधानं नियमपरिवृत्तिस्तदितरद्योतकपदानभिधानं तु वाच्यानभिधानस्य विषय इति भेदः ॥ **गतिः** सिद्धान्तः निरुक्तभेदे प्राचीनस्वरसमप्याह—**एवं चेति** । **पर्यवस्यतीति** । परिवृत्तिः पर्यायशब्दान्तरदानं स्वार्थबोधेन निवृत्तिश्चेति भावः ॥ नन्वेवममतपरार्थत्वादौ पदार्थबोधानन्तरमेव दोषप्रतिभासादर्थदोषत्वमेव, कथं वाक्यदोषत्वमत आह—**अमतेति** । नियमेन वाक्यव्यापित्वात् वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ॥ **अश्लीलत्वादौ त्विति** । **'हन्तुम्'** इत्यादावर्थाश्लीलत्वे हनधात्वादेः पारिभाषिकनिर्घातादिबोधकत्वं नियमतो नोपपद्यते परं तु समभिव्याहारवशात्तात्पर्यपर्यालोचनया तदर्थकत्वकल्पनेनेति भावः ॥ विधेयतापर्याप्त्ययोग्ये तात्पर्यारोपणं विध्ययु-

'आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान्हनिष्यति ॥'

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

'चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह ।
विरहिप्राणहरण कदर्थय न मां वृथा ॥'

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाद्यः ।

'लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥'

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि पुनरुपात्तम् ।

अथ रसदोषानाह—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसंचारिणोरपि ॥ १२ ॥
परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।
आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ॥ १३ ॥
अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ।
अङ्गिनोऽननुसंधानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ॥ १४ ॥

क्तता । तामुदाहरति—**आनन्दितेति** । **अत्रेति** । परपक्षहननस्वपक्षानन्दनयोर्द्वयोरपि विधेयत्वेऽपि परपक्षहननानन्तरमेव स्वपक्षानन्दनविधावेव विधेयतात्पर्यास्सिरुचिता, परपक्षहननविधौ तत्करणाद्दोषः ॥ नन्वत्र विधेयाविमर्श एव दोष इति चेत् 'आनन्दयति पक्षं स्वं परपक्षं हनिष्यति' इति पाठपरिवर्तनेनास्योदाहरणं वेदितव्यम् ॥ अनुवाद्यविशेषणस्य विधिविरोधित्वमनुवादायुक्तता । तामुदाहरति—**चण्डीशेति** । नानुवाद्यः अनुवाद्यविशेषणत्वेन नोपादेयः । विरहिणा स्वकदर्थनस्य वृथात्वे विधीयमाने विरहिप्राणहरस्य अनुवाद्यचन्द्रविशेषणस्य तद्विधिविरोधित्वादिति भावः ॥ आकाङ्क्षितस्य कारकस्य क्रियान्वयेन समाप्तावपि पुनस्तत्कारकोपादानं **निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम्** । समाप्तपुनरुक्तत्वं तु विशेष्यानुषङ्ग एव इत्यनयोर्भेदः । उदाहरति—**लग्नमिति** । रागेण रक्तेन आवृतं लिप्तमङ्गं यस्यास्तया, अथ च रागेण सुरतेच्छया आवृतं स्तब्धं शरीरं यस्यास्तया । मातङ्गानां हस्तिनाम्, अथ च कामशास्त्रोक्तपुरुषविशेषाणाम् । परपुरुषैः शत्रुभिः, स्वामिभिन्नैश्च । तत्सक्तस्तादृशासिलतासक्तः । **अत्रेति** । गणयतीति पर्यन्तस्य कर्मकारकस्य विदितक्रियान्वयेन समाप्तावपि तेनास्मीत्यादेः पुनरुपादानादिति भावः ॥ **स्थायिसंचारिणोरिति** । स्वशब्देनोक्तिरित्यनुषक्तेनान्वेति । **अकाण्डे** अकाले । प्रथना-

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

'तामुद्वीक्ष्य[1] कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥'

'चन्द्रमण्डलमालोक्य[2] शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥'

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

'अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥'

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥'

अत्र प्रथमे पादे 'आसीन्मुकुलिताक्षी सा' इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

'मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥'

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

'धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥'

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

दित्रयं रसस्यैव । **प्रकृतीनां** नायकोचितधर्माणां **विपर्ययो**ऽन्यथावर्णनम् । इदमेकमनौचित्यम् । **अन्यत्**प्रकृतिविपर्ययभिन्नम् ॥ **कोऽप्य**निर्वचनीयस्वभावः ॥ **व्यभिचारिणः** स्वातन्त्र्येणोपादान एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, रसव्यञ्जनार्थमुपादाने तु न दोषः । यथा लज्जानम्रमुखीति, श्रमविवृतमुखे च । **स्वशब्दवाच्यत्वं** रसादिप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकम् ॥ विरोधिरसाङ्गपरिग्रहमुदाहरति—**मानमिति** । **शान्तस्यैव चेति** । चशब्दो हेतौ । **विभाव** उद्दीपनविभावः । **तत्परिग्रहो** यौवनस्थैर्यनिवेदनवर्णनम् ॥ अनुभावस्य कष्टाक्षेपमाह—**धवलयतीति** । शिशिररोचिषि चन्द्रे यातिप्रयत्नेनाप्यभग्नमाना सेत्यर्थः । **अत्रेति** । आलम्बनं

---

1. **तामिति** । 'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकिताम् । नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥' इति **प्रकाशोदाहरणस्य** चूर्णम् ॥

2. **चन्द्रेति** । 'आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् । पश्यैष नाल्पमतिवृत्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥' इति **प्रकाशोदा**हरणोपजीव्यम् ॥

'परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।
इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥'

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावः कृच्छ्रादाक्षेप्यः ।

अकाण्डे प्रथनं यथा—**वेणीसंहारे** द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरसंक्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् । छेदो यथा **वीरचरिते** राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढेऽन्योन्यसंरम्भे[1] कङ्कणमोचनाय गच्छामीति राघवस्योक्तिः ।

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा—**कुमारसंभवे** रतिविलापे ।

अङ्गिनोऽननुसंधानं यथा—**रत्नावल्यां** चतुर्थेऽङ्के[2] बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

नायिका । उद्दीपनविभावाश्चन्द्रकटाक्षमोक्षमन्दहासाः[2] । एषां बहुत्वेऽप्युद्दीपनविभावत्वेनैकत्वमिति द्विवचनोपपत्तिः । **अनुभावपर्यवसायिनौ** प्रणिधानेनानुभावस्य नायकचक्षुःप्रसारणस्य बोधकौ । नायकस्य शृङ्गारित्वनिश्चायकाभावादृत्यनुभावस्य नायिकायां चक्षुःप्रसारणस्य कष्टकल्पनया आक्षेपः । नायकस्याशृङ्गारित्वे दर्शनाभावस्यापि संभवात् तादृशसमये तादृशनायिकायां मुनेरपि प्रायो मनःक्षोभो भवतीत्यौत्सर्गिकमेव चक्षुःप्रसारणमिति कष्टकल्पना ॥ विभावस्य कष्टकल्पनामाह—**परिहरतीति** । अत्रायमिति कर्तृपदमूह्यम् । **रतिं** वस्त्वन्तराभिलाषम् । **स्खलतितरां** भूमौ भृशं पतति । **परिवर्तते** पार्श्वपरिवृत्तिं करोति । **विषमा** दुष्प्रतीकारा । **दशा** अवस्था ॥ **कृच्छ्रादाक्षेप्य इति** । प्रकरणादिप्रतिसंधानमेवात्र कृच्छ्रम् ॥ **प्रवर्तमानः** स्वपुत्रादिरूपानेकवीराणां संक्षयो यत्र तस्मिन् ॥ **धाराधिरूढे** आरब्धे ॥ **रतिविलाप इति** । 'विललाप विकीर्णमूर्धजा' इत्युपक्रम्य धारावाहिककरुणरसे प्रवर्तिते पुनर्मधोरागमने 'तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान सा' इत्यादिना तदुद्दीपनं कृतम् ॥ **अङ्गिनः** प्रधानस्य ॥ **बाभ्रव्यागमन इति** । सागरिकायाः पितृगृहादा-

---

1. **कङ्कणमोचनायेति** । कङ्कणमोचनं विवाहदशमदिनोत्सवः । अकाण्डे तथाकथनं व्याजनिर्गमनप्रत्यायकत्वाद् रामभद्रस्यावीरत्वपर्यवसायीति ।

2. **बाभ्रव्यागमन इति** । बाभ्रव्यागमने विजयवर्मवृत्ताकर्णनाहितमनसा राज्ञा सागरिकाया नाममात्रस्याप्यग्रहणाद्विस्मृतिः । तेन नाटिकाप्रतिपाद्यः शृङ्गाररसो विच्छिन्नप्राय इति दोषः ॥

---

१. 'सङ्ग्रामे' घ. २. 'मोक्ष' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अनङ्गस्य कीर्तनं यथा—**कर्पूरमञ्जर्यां** राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य बन्दिवर्णितस्य प्रशंसनम्[1] ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा—**किराते** सुराङ्गनाविलासादिः ।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति[1] । तेषां धीरोदात्तादिता[2] । तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वम् । तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा—धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवच्छद्मना वालिवधः । यथा वा—**कुमारसंभवे** उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः संभोगशृङ्गारवर्णनम्[2] । 'इदं पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्' इत्याहुः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासंभवः ।

गतः कञ्चुकी बाभ्रव्यः ॥ **अनङ्गस्य** रसानुपकारकस्य ॥ **अङ्गस्या**प्रधानस्य ॥ प्रकृतिविपर्ययमुदाहर्तुं प्रकृतीराह—**प्रकृतय इति** । नायका इत्यर्थः । दिव्या देवासुरयक्षगन्धर्वराक्षसादयः । अदिव्यास्तदितरे मानुषादयः । दिव्यादिव्याः प्रागेवोक्ताः (२७३) । **तेषां** दिव्यादिनायकानां धीरोदात्तादिता । उत्तममध्यमाधमत्वमपि प्रकृतिरित्यर्थः । दिव्यादीनामनुचितवर्णनं प्रकृतिविपर्ययस्तज्ज्ञापनाय तेषामुचितं वर्णनीयं वर्णयामि । यथा—'रतिस्तथैव हासश्च शोक आश्चर्यमेव च । दिव्यानामुचितं वर्ण्यमदिव्योत्तमनेतृवत् ॥ किं तु संभोगशृङ्गारो वर्ण्यो नोत्तमदेवयोः । सद्यः फलप्रदः क्रोधो भ्रुकुट्यादिविवर्जितः ॥ उत्साहः स्वर्गपातालगत्यब्धिलङ्घनादिषु । दिव्यानामेव नेतॄणां वर्ण्यते ह्युचितं बुधैः ॥ ख्यातं लोकपुराणादौ यच्चान्यत्स्यादबाधितम् । वर्णनीयमदिव्यानामन्येषां तूभयं बुधैः ॥ पूज्यादौ तु तत्रभवन्भगवन्निति चोच्यते । भट्टारकेति राजादौ परमेशेति चोच्यते ॥ इत्याद्युचितमेतेषां विरुद्धं दूषणं भवेत् ॥' अन्येषां दिव्यादिव्यानामुभयं दिव्यसाधर्म्यमदिव्यसाधर्म्यं चोचितमित्यर्थः । यथा—अर्जुनस्य स्वःपातालादिलङ्घनोत्साहः भ्रुकुट्यादिरहितः क्रोधश्च ॥ **देशकालादीनामिति** । देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः, कालो रात्रिदिनर्तवः, तदनौचित्यम् । क्रमेण यथा—'कर्पूरपादपामर्शी सुरभिर्म-

---

1. **प्रशंसनमिति** । 'जह किल णिवेदिदं बन्दीही' इत्यादिना विदूषकोक्तिपर्यन्तेन संदर्भेण वन्दिवर्णितस्य वसन्तस्य वर्णनं प्रकृतरसानुपयोगित्वादनुचितम् ॥

2. **संभोगेति** । **रस**गङ्गाधरेऽप्युक्तम्—'जयदेवादिभिस्तु गीतगोविन्दादिप्रबन्धेषु सकलसहृदयसंमतोऽयं समयो मदोन्मत्तमतङ्गजैरिव भिन्नमिति न तन्निदर्शनेनेदानींतनेन तथा वर्णयितुं सांप्रतम् ।' इति ॥

---

१. 'श्च' क. २. 'धीरोदात्तादिभावः' क.

ऐभ्यः पृथगलंकारदोषाणां नैव संभवः ॥ १५ ॥

लयानिलः । कलिङ्गवनसंभूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ चोलाः कालागुरुश्यामाः कावेरीतीरभूमयः ॥' अत्र मलये कर्पूरवृक्षस्य कलिङ्गवने हस्त्युत्पत्तेश्चोलेषु कालागुरूणामसंभवादनौचित्यम् ॥ 'पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती । मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ श्रव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः । हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥' आदिपदेन लोकजातिवयःप्रभृतीनां ग्रहणम् ॥ 'चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता' । तदनौचित्यं यथा—'आधूतकेसरो हस्ती तिग्मश्रृङ्गस्तुरङ्गमः । गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥' इत्याद्यनौचित्यस्य न केवलं रसापकर्षकत्वं दूषकताबीजम्, काव्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरत्वव्याघातकत्वमपीत्याह—**तथा सतीति** । अयथावर्णने सतीत्यर्थः । **असत्यताप्रतिभा**सेन अप्रामाण्यप्रतिपत्त्या । **विनेयानां** धर्मादिजिज्ञासूनाम् । काव्याध्ययने प्रवृत्ति**रुन्मुखीकारः** ॥ नन्वसादृश्यादीनामलंकारदोषाणां परम्परया रसापकर्षकत्वेन काव्यदोषत्वसंभवात्काव्यदोषाणां पञ्चविधत्वमनुपपन्नम्, अतस्तानुक्तदोषेषु यथायथमन्तर्भावयति—**एभ्य इति** । निरुक्तकाव्यदोषेभ्य इत्यर्थः । **पृथ**ग्भिन्नानाम् । तथा चोक्तदोषेष्वेवासादृश्यादीनामन्तर्भाव इति

---

1. एभ्य इति । अत्रेयं दोपदिक्—

(१) दुःश्रवत्वम्='कार्तार्थ्य–' (२) अश्लीलत्वम् (त्रिविधम्)='दृप्तारि–' । 'प्रससार–' (३) अनुचितार्थत्वम्='शूरा–' (४) अप्रयुक्तत्वम्='भाति–' (५) ग्राम्यत्वम्='कटिः–' (६) अप्रतीतत्वम्='योगेन–' (७) संदिग्धत्वम्='आशीः–' (८) नेयार्थत्वम्='कमले–' (९) निहतार्थत्वम्='यमुना–' (१०) अवाचकत्वम्='गीतेषु–' (११) क्लिष्टत्वम्='क्षीरोद–' (१२) विरुद्धमतिकारित्वम्='भूतये–' (१३) अविमृष्टविधेयत्वम्='स्वर्गग्रामटिका–' (१४) निरर्थकत्वम्='मुञ्च मानं–' (१५) असमर्थत्वम्='कुञ्जं हन्ति–' (१६) च्युतसंस्कारत्वम्='गाण्डीवी–' ॥

अत्र दुःश्रवत्वादयस्त्रयोदश पददोषाः, वाक्यदोषाः । क्लिष्टत्वादयस्त्रयः समासगता एव पददोषाः । निरर्थकत्वादयस्त्रयस्तु पदमात्रवृत्तय इति । एवं दुःश्रवत्वादयो यथासंभवं पदांशवृत्तयोऽपि ॥

(१) प्रतिकूलवर्णत्वम्='ओवट्टइ–' (२) लुप्तविसर्गत्वम्='गता निशा–' (३) आहतविसर्गत्वम्='धीरो वरो–' (४) अधिकपदत्वम्='पल्लवाकृति–' (५) न्यूनपदत्वम्='यदि मय्यर्पिता–' (६) कथितपदत्वं (पुनरुक्तत्वम्)='रतिलीला–' (७) हतवृत्तत्वम्='हन्त–' (८) पतत्प्रकर्षत्वम्='प्रोज्ज्वलन्–' (९) संधिविश्लेषत्वम्='दलिते उत्पले–' (१०) संध्यश्लीलत्वम्='चलण्डा–' (११) संधिकष्टत्वम्='उर्व्यसा–' (१२) अर्धान्तरैकपदत्वम्='इन्दु–' (१३) समाप्तपुनरात्तत्वम्='नाशयन्तो–' (१४) अभवन्मतसंबन्धत्वम्='या जयश्रीः–' (१५)

एभ्य उक्तदोषेभ्यः । तथाहि—उपमायामसादृश्यासंभवयोरुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा—

'ग्रश्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ॥'

भावः ॥ अन्तर्भावप्रकारमाह—**तथा हीति** । उपमायामसादृश्यासंभवयोरनुचितार्थत्वं पर्यवस्यतीत्यध्याहृतेनान्वयः । एवमग्रेऽपि । साधारणधर्माप्रसिद्धिरसादृश्यम् । उपमानाप्रसिद्धिर**संभवः** ॥ **ग्रश्नामीति** । आनुपूर्व्या निवेशयामीत्यर्थः ॥ काव्यं शशीवेत्युपमाने समासः । एवमग्रेपि । न चात्र रूपकसंभवोऽपीति वाच्यम् । तस्यापि सादृश्यमूलकत्वेन तत्रापि तद्दोषतादवस्थ्यात् । अत्र काव्यशशिनोरर्थरश्म्योश्च कश्चित्साधारणो धर्मो न प्रसिद्धः । काव्यशशिनोराह्लादकत्वरूपैकधर्मसंभवेऽप्यर्थरश्म्योर्न तादृशधर्मः संभवतीत्यवधेयम् ॥ उपमानासंभव-

---

अक्रमत्वम्='समय एव–' (१६) अमतपरार्थत्वम्='राममन्मथ–' (१७) अनभिहितवाच्यत्वम्='व्यतिक्रम–' (१८) भग्नप्रक्रमत्वम्='एवमुक्तो–' (१९) प्रसिद्धित्यागत्वम्='घोरो–' (२०) अस्थानस्थपदत्वम्='तीर्थे–' (२१) अस्थानस्थसमासत्वम्='अद्यापि–' (२२) संकीर्णत्वम्='चन्द्रं मुञ्च–' (२३) गर्भितत्वम्='रमणे–' ॥

एते प्रतिकूलवर्णत्वादयस्त्रयोविंशतिर्दोषा वाक्यमात्रगता इति ॥

(१) अपुष्टत्वम्='विलोक्य–' (२) दुष्क्रमत्वम्='देहि–' (३) ग्राम्यत्वम्='स्वपिहि–' (४) व्याहतत्वम्='हरन्ति–' (५) अश्लीलत्वम्='हन्तुमेव–' (६) कष्टत्वम्='वर्षत्येत–' (७) अनवीकृतत्वम्='सदा चरति–' (८) निर्हेतुत्वम्='गृहीतं–' (९) प्रकाशितविरुद्धत्वम्='कुमारस्ते–' (१०) संदिग्धत्वम्='अचला–' (११) पुनरुक्तत्वम्='सहसा–' (१२) प्रसिद्धिविरुद्धत्वम्='ततश्चचार–' (१३) विद्याविरुद्धत्वम्='अधरे–' (१४) साकाङ्क्षत्वम्='ऐशस्य–' (१५) सहचरभिन्नत्वम्='सज्जनो–' (१६) अस्थानयुक्तत्वम्='आज्ञा–' (१७) अविशेषविशेषत्वम्='हीरकाणां–' (१८) अनियमनियमत्वम्='आवर्त एव–' (१९) विशेषाविशेषत्वम्='यान्ति–' (२०) नियमानियमत्वम्='आपात–' (२१) विध्ययुक्तत्वम्='आनन्दित–' (२२) अनुवादायुक्तत्वम्='चण्डीश–' (२३) निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम्='लग्नं–' ॥

एतेऽपुष्टत्वादयस्त्रयोविंशतिरर्थदोषाः ॥

(१) रसशब्दोक्तिः । (२) स्थायिशब्दोक्तिः । (३) व्यभिचारिशब्दोक्तिः । (४) प्रतिकूलविभावादिग्रहः । (५) अनुभावकष्टाक्षेपः । (६) विभावकष्टाक्षेपः । (७) अकाण्डप्रथनम् । (८) अकाण्डच्छेदः । (९) पुनःपुनर्दीप्तिः । (१०) अङ्गिन्यननुसंधानम् । (११) अनङ्गाभिधानम् । (१२) अङ्गातिविस्तृतिः । (१३) प्रकृतिविपर्ययः । (१४) अर्थानौचित्यम् ।

एते चतुर्दश रसदोषाः ॥

'प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ॥'

'चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः ॥'

'कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम् ॥'

'हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः ॥'

'स्तनावद्रिसमानौ ते ॥'

'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥'

एवमादिषूत्प्रेक्षितार्थस्यासंभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

'सहसाभिजनैः स्निग्धैः सह सा कुञ्जमन्दिरम्[1] ।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥'

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् । यथा—

'एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ।'

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा—

'ओवट्टइ उल्लट्टइ—' इत्यादौ । (३९८ पृ.)

मुदाहरति—**प्रज्वलदिति** । तत्र वह्निकर्मणो ज्वलनस्य जले बाधात्तद्विशिष्टानां तासामसंभवः ॥ उपमानस्य जातिन्यूनत्वमुदाहरति—**चण्डाल इवेति** । अत्र चण्डालपदमुपमेयस्यातिनीचत्वं व्यञ्जयतीत्यनुचितार्थत्वम् ॥ उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्वमुदाहरति—**कर्पूरेति** । अत्रोपमेयस्य चन्द्रबिम्बस्यातिक्षुद्रत्वव्यञ्जकं कर्पूरखण्डपदम् ॥ उपमानस्य जात्यधिकत्वमुदाहरति—**हरवदिति** । शिखावलो मयूरः ॥ उपमानस्य प्रमाणाधिकत्वमुदाहरति—**स्तनाविति** । अत्र स्तनयोरतिमहत्त्वव्यञ्जकमद्रिपदमनुचितार्थम् ॥ उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमुदाहरति—**दिवाकरादिति** । **उत्प्रेक्षितार्थ**स्याचेतनान्धकारत्रासस्य[2]**संभूततया** संभावनाविषये वस्तुन्यवृत्तितया **प्रतिभासनं** स्वरूपमारोपणमात्रमनुचितमेवेति **समर्थनं** न मिथ्येत्युपपादनं तच्चासद्भूते वस्तुनि न संभवतीति भावः ॥ **पादत्रयगतस्य** पादत्रयमात्रवृत्तित्वस्य **अप्रयुक्तत्वं** नाम दोषः । स्वरूपमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **सहसा** अविचारेण । **सह** सार्धम् । **सा** प्रसिद्धा । **सहसा** हासयुक्ता ॥ **वृत्तिविरुद्धत्वस्य** प्रकृतरसविरोधिरसानुगुणवर्णघटितत्वस्य ॥ **ओवट्टइ इति** । अत्र

---

१. 'कुञ्जमन्दिरे' क. २ 'असंभूततया—' इत्यादिः'—वृत्तितया' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

उपमायां च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वं च । क्रमेणोदाहरणम्—

'नयनज्योतिषा भाति शंभुर्भूतिसितद्युतिः ।
विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक् ॥'

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

'कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विषन् ।
विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते ॥'

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम् ॥

अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

'सुधेव विमलश्चन्द्रः ॥'

'ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः ॥'

'काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥'

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वासीत् । अपि तु सर्वदापि भवति ।

'लतेव राजसे तन्वि ॥'

अत्र लता राजते, त्वं तु राजसे ।

'चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा ॥'

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवत्वित्यनेन विधेयम् ।

शृङ्गारविरोधिवीराद्यनुगुणटकारघटितत्वमनुप्रासस्य ॥ **भगवतः** शंभोः । **अप्रतिपादनात्** अप्रतियोगात् । तत्प्रयोगे तु तदुपयोगसंभवान्नाधिकत्वम् ॥ **तारहारहारी** शुद्धहारहारी । मुरं द्विषन् श्रीकृष्णः ॥ **वाच्यं** वक्तुं योग्यम् । तदकथनान्न्यूनपदत्वमित्यर्थः । **अस्यामेव** उपमायामेव ॥ **सुधेव विमल इति** । अत्र पुंलिङ्गस्य विमलसुधायामन्वयासंभवाल्लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । एवं च प्रक्रान्तलिङ्गभङ्गः ॥ वचनभेदमाह—**ज्योत्स्ना इवेति** । अत्र वचनव्यत्ययेन प्रक्रान्तवचनभङ्गः । कालभेदमुदाहरति—**कापीति** । अभिख्या शोभा । तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । अत्रोपमानेऽतीतकालस्य बाधाद्वर्तमानोहेनान्वय इति प्रक्रान्तकालभङ्गः ॥ पुरुषभेदमुदाहरति—**लतेवेति** । अत्रोपमाने मध्यमपुरुषान्वयस्य बाधात्प्रथमपुरुषोहेनान्वयमुपपादयति—**लता राजत इति** । अत्र प्रक्रान्तपुरुषभङ्गः ॥ विधिभेदमाह—**चिरमिति** । **एत**ज्जीवनम् । **अस्य** मार्कण्डेयस्य । **विधेयं** विधिविषयः ।

'प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ॥'

'चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः ॥'

'कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम् ॥'

'हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः ॥'

'स्तनावद्रिसमानौ ते ॥'

'दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥'

एवमादिषूत्प्रेक्षितार्थस्यासंभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

'सहसाभिजनैः स्निग्धैः सह सा कुञ्जमन्दिरम्[1] ।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥'

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् । यथा—

'एष मूर्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ।'

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा—

'ओवट्टइ उल्लट्टइ—' इत्यादौ । (३९८ पृ.)

मुदाहरति—**प्रज्वलदिति** । तत्र वह्निकर्मणो ज्वलनस्य जले बाधात्तद्विशिष्टानां तासामसंभवः ॥ उपमानस्य जातिन्यूनत्वमुदाहरति—**चण्डाल इवेति** । अत्र चण्डालपदमुपमेयस्यातिनीचत्वं व्यञ्जयतीत्यनुचितार्थत्वम् ॥ उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्वमुदाहरति—**कर्पूरेति** । अत्रोपमेयस्य चन्द्रबिम्बस्यातिक्षुद्रत्वव्यञ्जकं कर्पूरखण्डपदम् ॥ उपमानस्य जात्यधिकत्वमुदाहरति—**हरवदिति** । शिखावलो मयूरः ॥ उपमानस्य प्रमाणाधिकत्वमुदाहरति—**स्तनाविति** । अत्र स्तनयोरतिमहत्त्वव्यञ्जकमद्रिपदमनुचितार्थम् ॥ उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमुदाहरति—**दिवाकरादिति** । **उत्प्रेक्षितार्थ**स्याचेतनान्धकारत्रासस्या[2]**संभूततया** संभावनाविषये वस्तुन्यवृत्तितया **प्रतिभासनं** स्वरूपमारोपणमात्रमनुचितमेवेति **समर्थनं** न मिथ्येत्युपपादनं तच्चासद्भूते वस्तुनि न संभवतीति भावः ॥ **पादत्रयगतस्य** पादत्रयमात्रवृत्तित्वस्य **अप्रयुक्तत्वं** नाम दोषः । स्वरूपमिति पूर्वेणान्वयः ॥ **सहसा** अविचारेण । **सह** सार्धम् । **सा** प्रसिद्धा । **सहसा** हासयुक्ता ॥ **वृत्तिविरुद्धत्वस्य** प्रकृतरसविरोधिरसानुगुणवर्णघटितत्वस्य ॥ **ओवट्टइ इति** । अत्र

---

1. 'कुञ्जमन्दिरे' क. 2 'असंभूततया—' इत्यादिः'—वृत्तितया' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

उपमायां च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वं च । क्रमेणोदाहरणम्—

'नयनज्योतिषा भाति शंभुर्भूतिसितद्युतिः ।
विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डधृक् ॥'

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

'कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विषन् ।
विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते ॥'

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम् ॥

अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

'सुधेव विमलश्चन्द्रः ॥'

'ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः ॥'

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥'

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वासीत् । अपि तु सर्वदापि भवति ।

'लतेव राजसे तन्वि ॥'

अत्र लता राजते, त्वं तु राजसे ।

'चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा ॥'

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवत्वित्यनेन विधेयम् ।

शृङ्गारविरोधिवीराद्यनुगुणटकारघटितत्वमनुप्रासस्य ॥ **भगवतः** शंभोः । **अप्रतिपादनात्** अप्रतियोगात् । तत्प्रयोगे तु तदुपयोगसंभवान्नाधिकत्वम् ॥ **तारहारहारी** शुद्धहारहारी । मुरं द्विषन् श्रीकृष्णः ॥ **वाच्यं** वक्तुं योग्यम् । तदकथनान्न्यूनपदत्वमित्यर्थः । **अस्यामेव** उपमायामेव ॥ **सुधेव विमल इति** । अत्र पुंलिङ्गस्य विमलसुधायामन्वयासंभवाल्लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । एवं च प्रक्रान्तलिङ्गभङ्गः ॥ वचनभेदमाह—**ज्योत्स्ना इवेति** । अत्र वचनव्यत्ययेन प्रक्रान्तवचनभङ्गः । कालभेदमुदाहरति—**कापीति** । अभिख्या शोभा । तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । अत्रोपमानेऽतीतकालस्य बाधाद्वर्तमानोहेनान्वय इति प्रक्रान्तकालभङ्गः ॥ पुरुषभेदमुदाहरति—**लतेवेति** । अत्रोपमाने मध्यमपुरुषान्वयस्य बाधात्प्रथमपुरुषोहेनान्वयमुपपादयति—**लता राजत इति** । अत्र प्रक्रान्तपुरुषभङ्गः ॥ विधिभेदमाह—**चिरमिति** । **एतज्जीवनम्** । **अस्य** मार्कण्डेयस्य । **विधेयं** विधिविषयः ।

इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः। क्रमेणोदाहरणम्—

'मुखं चन्द्र इवाभाति ॥'

'तद्वेशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥'

पूर्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः। एवमनुप्रासे वैफल्यस्यार्थत्वम्। यथा—

'अनणुरणन्मणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥'

अत्रादिपदग्राह्याया अभीष्टाशंसनरूपाया आशिष एव भेदः, न तु 'प्रेष्यादिर्वाथ संकल्पभेदोऽथेष्टाभ्युपायता। शब्दव्यापारभेदो वा कार्यभेदोऽथवा विधिः ॥' इत्युक्तपञ्चविधस्य विधेरसंभवात्। विधिभेदस्योदाहरणमेवं बोध्यम्। 'चमूरियं दूरविमुक्तभङ्गा गङ्गेव मे योधमनुप्रयातु। ययारिसङ्घा विभटाः प्रकामं नश्यन्त्यधर्मा इव खेदसाध्याः ॥' अत्र गङ्गा प्रयाति, चम्पूः प्रयातु, इति प्रक्रान्तविधिभङ्गः ॥ **साधारणधर्मस्य** निर्दिश्यमानसामान्यस्य। **अन्यथाभाव** उपमानान्वयानुपयोगित्वम्। **न दोषो** नोपमादोषः। भग्नप्रक्रमत्वस्य तु प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधस्यात्र न संभवः ॥ **मुखमिति**। अत्राभातीति उपमानेनाप्यन्वेति ॥ वचनभेदेनापि दोषाभावमाह—**तद्वेश इति**। तस्याः वेशः परां शोभां दधते स्म धारयति स्म। 'दध धारणे' आत्मनेपदी एकवचनान्तः। वेशः कीदृशः। अन्याभिः स्त्रीभिरसदृशोऽसाधारणः। मधुरतया सौन्दर्येण भृतः पूरितः। विभ्रमाः स्मरविलासाः अपि च परां शोभां दधते धारयन्ति। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' बहुवचनान्तः। ते कीदृशाः। अन्याभिः स्त्रीभिरसदृशोऽसाधारणाः। अत्र क्विबन्तः सदृक्शब्दो जसन्तः। तथा मधुरतां बिभ्रतीति मधुरताभृतः। क्विबन्तस्य जसि रूपम्। अत्रासदृश इत्यादिपदानां श्लेषेणोपमानान्वययोगित्वम् ॥ एतदुदाहरणानां पूर्वोदाहरणापेक्षया वैलक्षण्यं दर्शयितुं पूर्वोदाहरणेषु भग्नप्रक्रमत्वं दर्शयति—**पूर्वेति**। एकस्यैव उपमेयस्यैव ॥ **साधारणधर्मेणान्वयसिद्धेरिति**। योग्यत्वादिति शेषः। **प्रक्रान्तार्थस्य** आकाङ्क्षितसाधारणधर्मस्य। **अनिर्वाहः** उपमानेनान्वयस्यानुपपत्तिः। अयोग्यत्वादिति शेषः। लिङ्गव्यत्ययादिना योग्यसामान्याधिकरण्योपपादने प्रथमोत्थापिताकाङ्क्षाविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिरिति भग्नप्रक्रमत्वमिति भावः। अत्रोभयान्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तस्यैकतरान्वयसंभवेऽभवन्मतयोगत्वम्' इत्यपरे। अनुप्रासस्य वैफल्यं रसाद्युत्कर्षानाधायकत्वम्। तच्च मुख्यार्थोनुपकारित्वरूपापुष्टार्थत्वे पर्यवस्यति ॥ तदुदाहरति—**अनण्विति**। वेश्याविरक्तस्य

---

१. 'सामानाधिकरण्य—' इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् । क्रमेणोदाहरणम्—

'अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥'

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

'आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥'

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितम् ।

वचनमिदम् । हे अरुणचरणे, तव परिसरणं सर्वतो गमनं पुंसां रणरणकं कामचिन्तामकारणं कुरुते । 'चिन्ता रणरणं च तत्' इति कोषः । कीदृशम् । अनणु अनल्पं यथा स्यात्तथा रणन्ती मणिमेखला यत्र । अविरलं घनं शिञ्जानं शब्दायमानं मञ्जु मञ्जीरं यत्र तादृशम् । लघुरेफनकारादिघटितानुप्रासस्य माधुर्यातिशयव्यञ्जनेन शृङ्गारादेरेवोपकारित्वम्, अत्र पुनः पर्यवसितार्थस्य वेश्याविरागस्य न किंचिदुपकारित्वमित्यपुष्टार्थत्वम् ॥ **परार्थस्य** रूपकस्य उपमानस्य वा ॥ **अनुरागवन्तमपीति** । अनुरागो रक्तिमा, प्रेम च । निरकासयद्वीपान्तरं प्रापयामास, अथ च दूरीचकार । अपेतवसुं निष्किरणम्, निर्धनं च । अपरदिक् पश्चिमदिक् ॥ **अत्रेति** । यथा रविमित्येतावतैव तस्य भुजङ्गत्वं प्रतीयते तथैवेति भावः ॥ **आहूतेष्विति** । अत्र यत्तदर्थयोराकाङ्क्षया लाभः । तमचेतसं सदसद्विवेचनारूपचेतनारहितं सामान्यं जनं धिक् । अनामृष्टमनाकलितं तत्त्वान्तरं वस्तूनां विशेषो येन तादृशं प्रभुमिवेति । सदसद्विवेचनरहितत्वं दर्शयति— **आहूतेष्विति** । विहङ्गमशब्देनाहूतेषु हंसकोकिलादिषु अहमपि विहायोगमनाद्विहङ्गम इति मत्वा पुर आयान् आगच्छन् मशको येन न वार्यते यस्य धुरि यानमुखे मध्ये वा अर्थादुपस्थितस्य यानस्यैव मध्ये वा वसंस्तृणमणिस्तृणाकर्षको मणिरल्पमणिर्यानशोभाजनकमहामणीनां धुरं साम्यं धत्ते । यानस्य पश्चाद्भागस्थावत्तृणमणेः स्थानं तद्भिन्ने मध्यादौ तद्विन्यासात्तत्स्वामिनोऽविवेचकत्वमिति भावः । 'धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्' इति कोषः । (क्वचित्) 'वध्ये वा धुरि वा वसन्' इति पाठो न रमणीयः । अनन्वयात् । **खद्योतोऽपीति** पुर इत्यनुषज्यते । यस्य पुरः खद्योतोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते । न बिभेतीत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतेन तादृशासामान्येनैव विशेषस्याचेतनस्य प्रभोरभिव्यक्तिरिति तदभिधानमनुचितमित्य-

एवमनुप्रासे प्रसिद्ध्यभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम् । यथा—

'चक्राधिष्ठिततां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छ्रितम् ।
वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छदस्य भूभुजः ॥'

उक्तदोषाणां च क्वचिददोषत्वं क्वचिद्गुणत्वमित्याह—

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।
रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥ १६ ॥

एषु चास्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद्गुण इति व्यपदेशो भाक्तः[1] । क्रमेण यथा—

'तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं
क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन्मनो निर्भरम् ।
शंभोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-
ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना ॥'

भिप्रायेणाह—**अत्रेति** ॥ **एवमिति** । **प्रसिद्ध्यभावस्य** अनुप्रासितपदार्थयोर्विवक्षितेऽन्वये लोकतः शास्त्रतो वा प्रसिद्धिविरहस्य ॥ **चक्राधिष्ठिततामिति** । मण्डलाधिकारित्वमित्यर्थः । चक्री विष्णुः । गोत्रं वंशम् । गोत्रभिदिन्द्रः । उच्छ्रितम् उन्नतम् । वृषं पुण्यम् । वृषभकेतुः शिवः । प्रायच्छद्दत्तवान् । अत्र कर्तृकर्मनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुबोधेनैव प्रतिपादिता, न पुनः पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतिरिति प्रसिद्धविरहः ॥ संप्रति दोषाणां नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थमनित्यदोषानाह—**उक्तदोषाणामिति** । **क्वचिदिति** । यत्र रसादीनामपकर्षकत्वं प्रकर्षकत्वं च नास्ति तत्रेत्यर्थः । यत्र तु रसादीनामपकर्षकत्वं नास्ति, प्रत्युत प्रकर्षकत्वमेव, तत्र गुणत्वम् ॥ तत्र दोषोद्देशक्रमेण यथासंभवं तान्दर्शयति—**वक्तरीति** । क्रोधसंयुक्ते वक्तरि उद्धते प्रतिपाद्ये च सति दुःश्रवत्वं गुणः । रौद्रादिरसे पुनरत्यन्तं गुण इत्यर्थः । आदिशब्दाद् वीरवीभत्सयोर्ग्रहणम् ॥ ननु गुणानां रसधर्मत्वं त्रिविधत्वं च वक्ष्यति, दुःश्रवत्वादीनां तदुभयाभावात्कथं गुणत्वमित्यत आह—**एषु चेति** । दुःश्रवत्वादिष्वित्यर्थः । **आस्वादानां** रसानां **स्वरूपविशेषात्मकाः** साधर्म्यविशेषरूपा ये **मुख्यगुणा** माधुर्यादयः तत्कृतो यः **प्रकर्षो** रसाद्युत्कर्षस्तस्योपकारित्वात् अनुकूलत्वात् । **व्यपदेशो** गौणव्यवहारः ॥ **तद्विच्छेदेति** । भूतेषु जन्तुषु या कृपा तदायत्तमनसा । करालितो दग्धः । असौ पञ्चशरः । समस्तात्मना शर्वशरीरेण पूर्वं भौतिकं शरीरं दग्धम्, इदानीं तस्य लिङ्गशरीरमपि दह्यतामिति भावः । अत्र क्रोधस्यास्वाद्यमानत्वेऽपि प्राकरणिकतया प्रधानत्वेन

---

१. 'युक्तः' क-ख-ग.

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

'मूर्धव्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकल्लोलजालो-
द्भूताम्भःक्षोददम्भात्प्रसभमभिनभःक्षिप्तनक्षत्रलक्ष्म् ।
ऊर्ध्वन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभररभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेग-
भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शांभवं ताण्डवं वः ॥'

अत्रोद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम ।

रौद्रादिरसत्वे तद्धितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा—
'उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्—' इत्यादि । (१९० पृ.)

अत्र बीभत्सो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा—

'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥'

रतेरास्वाद्यमानत्वाच्छृङ्गारत्वमेव, न तु रौद्रत्वम् । अत एवाह—**अत्र शृङ्गार इति** ॥ वाच्यस्योद्धटत्वे दुःश्रवत्वं गुणमुदाहरति—**मूर्धेति** । मूर्ध्नि व्याधूयमाना कम्पमाना ध्वनन्ती शब्दायमाना या अमरधुनी गङ्गा तस्या लोलं चञ्चलं यत् कल्लोलजालं महातरङ्गसमूहस्तस्मादुद्भूता उत्क्षिप्ता ये अम्भःक्षोदा जलबिन्दवः तेषां दम्भाच्छलात् । अभिनभो नभसि क्षिप्तं नक्षत्रलक्षं तारासमूहो यत्र तत् । ऊर्ध्वं न्यस्तोऽङ्घ्रिदण्डस्तस्य भ्रमिभरेण भ्रमणातिशयेन यो रभसो वेगस्तस्मादुद्यन् जायमानो यो नभस्वान् वायुस्तस्य प्रवेगेण भ्रान्तं कुलालचक्रवत् भ्रमिमापन्नं ब्रह्माण्डखण्डं यत्र तत् । अत्र ताण्डवस्य लोकसंहारकारित्वादुद्धटत्वम् ॥ **एतद्धितयापेक्षया** क्रुद्धवक्तृसमसुद्धतवाच्यापेक्षया ॥ रौद्रे दुःश्रवत्वं यथा मम—'क्षिप्तोग्रक्षत्रपक्षे मयि सति सुतरां क्षत्रडिम्भेन शंभोश्चापाचार्यस्य चण्डध्वनि धनुरधुना ध्वंसितं धिक् तितिक्षाम् । संघव्याकुण्ठधारं कठिनमतितरां तस्य कण्ठे कुठारं व्रीडापीडाम्बुराशेः परिभवसरितश्चाद्य पारं प्रपद्ये ॥' अत्र क्रोधस्यास्वाद्यमानतया भार्गवस्य वक्तुः क्रुद्धतया च सुतरां दुःश्रवत्वस्य गुणत्वम् । सर्वथा आस्वादरहिते काव्याभासे दुःश्रवत्वादीनां न दोषत्वम्, न वा गुणत्वम् । काव्यधर्माणां दोषगुणानां तत्राप्रवेशात् ॥ अश्लीलत्वस्य गुणत्वमाह—**सुरतेति** । सुरतस्यारम्भश्चेष्टा यस्यास्ताहशगोष्ठी आदिर्यस्य तत्र ॥ **करिहस्तेनेति** । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन् गच्छन् पुंसो ध्वजः केतुर्विराजते । कीदृशे । संबाधे नराश्वादिनैबिड्येन दुष्प्रवेशे । प्रवेशोपायमाह—**करिहस्तेनेति** । करिणां हस्तेन शुण्डया विलोडिते विस्फारिते । अत्र पुंलिङ्गस्य व्यञ्जनस्यापि प्रतीत्याश्लीलत्वम् । तथाहि—साधनस्य भगस्यान्तर्मध्ये प्रविश्य उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसो ध्वजो मेहनं विराजते । कीदृशे । संबाधे संकुचिते तत्प्रवेशोपायमाह—**करीति** । करिहस्तेन कामशास्त्रोक्त-

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्याम् । 'ताम्बूलदानविधिना विसृजेद्वयस्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दाच्छमकथाप्रभृतिषु बोद्धव्यम् ।

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥ १७ ॥

यथा—

'पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य वहुमतं गहनम् ।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥'

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः[1] ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः ।

कृत्रिमलिङ्गेन विलोडिते । तच्च संसक्ताग्रतर्जन्यनामिकापृष्ठारूढमध्यमारूपम् । तदुक्तम्—'तर्जन्यनामिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो यदि । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः ॥' इदं व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलत्वम् । गुणत्वमुपपादयति—**अत्र हीति ।** पिशुनयेत् सूचयेत् रहस्यं गोप्यम् । कामशास्त्रस्य स्थितिर्नियमः । रहस्यव्यञ्जनस्य सुरतोद्रेकानुकूलत्वाद्गुणत्वमिति भावः ॥ **शमकथाप्रभृतिष्विति ।** प्रभृतिशब्दाद्वैराग्योत्पादककथाग्रहणम् । तत्र यथा—'उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥' अत्र जुगुप्साश्लीलत्वस्य गुणत्वम् । प्रभृतिशब्दात् छद्मकथादीनां ग्रहणम् । छद्मकथा छलोक्तिः । अमङ्गलाश्लीलत्वस्य गुणवत्त्वं छद्मकथायां यथा—'निर्वाणवैरदहनाः' इति । कुरूणाममङ्गलसूचनं नटस्य वचनमिदम् । अत्र प्रशमादयः शब्दा मरणरूपामङ्गलसूचका अपि छद्मोक्तौ गुणा एव ॥ **पर्वतेति ।** हे जनाः, पृथिव्यां पतत्सुरसरिदम्भो गङ्गाजलं यूयं नमत । कीदृशम् । पर्वतभेदि हिमालयभेदकरम् । पवित्रं पावनम् । नरकस्य पारलौकिकदुःखस्य जैत्रं विनाशकम् । बहुभिर्मतं पूजितम् । गहनं महावेगित्वात् दुरवगाहम् । हरिमिव विष्णुमिव । पर्वतभेदी गोवर्धनोद्धारी स चासौ पवित्रश्चेति तम् । नरकस्य नरकनाम्नोऽसुरस्य जैत्रं विनाशकं पराजयकरम् । गहनं दुर्बोधतत्त्वम् । हरिमिव इन्द्रमिव । पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वात् पर्वतभेदी । पविं वज्रं त्रायते धारयति पवित्रः । स चासौ स चेति तम् । जैत्रं जयशीलम् । नरकस्य मनुष्यस्य बहुमतं भृशं पूजितम् । गहनं दुर्जयम् । हरिमिव सिंहमिव । 'मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहम्' इति स्मरणात् सिंहस्य वन्दनीयत्वम् । पर्वतभेदी गिरिगह्वरसाश्रयत्वेन सोऽस्यास्तीति । पवित्रो देवरूपत्वात् । नरकस्य मनुष्यस्य जैत्रम् । बहून् मतङ्गान् हन्तीति तम् ॥ **ज्ञत्वं** संकेताभिज्ञत्वम् ॥

---

1. **अप्रयुक्त इति ।** यथा वा मदीये **दशकण्ठवधे**—'वापीषु स्फुटितारविन्दततयो, गङ्गासु शौण्डव्रजाः, प्रासादेषु महीमहेन्द्रमहिला, वेशेषु वेश्याङ्गनाः । उद्देशेषु सरोवराद्रववनीकुञ्जेषु शृङ्गारिणो रागं पल्लवयन्ति यत्र बहुधा कान्तालिविभ्राजिताः ॥' अत्रालिपदं मद्यार्थेऽप्रयुक्तम् ॥

यथा—

'त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥'

स्वयं वापि परामर्शे—

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा—

'युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्ध्यै क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥'

कथितं च पदं पुनः ॥ १८ ॥

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ।
दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥ १९ ॥
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ।

गुण इत्येव । यथा—

'उदेति सविता ताम्रः—' इत्यादि । (४०८ पृ.)

अत्र विहितानुवादः ।

'हन्त हन्त गतः कान्तो वसन्ते सखि नागतः ॥'

अत्र विषादः ।

'चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि चन्द्रमाः ॥'

अत्र विस्मयः ।

'सुनयने नयने निधेहि' इति ॥

अत्र लाटानुप्रासः ।

त्वामिति । अत्र प्रकृतिपदं प्रधानवाचकं योगशास्त्र एव प्रयोगप्राचुर्येण प्रसिद्धम् । 'प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्' इति संकेताभिज्ञत्वे तु गुण एव । एवं पुरुषपदं परमात्मवाचकं योगशास्त्र एव प्रसिद्धम् । 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः' इति संकेताभिज्ञत्वे तु गुण एव । **युक्त इति** । कलाभिः पृथिव्यादितत्त्वैः । तमसामज्ञानानाम् । ताभिः कलाभिः । एषां तमसाम् । शुद्धं कामादिदोषरहितम् । निरालम्बपदं शिरःस्थाधोमुखकमलकर्णिकामध्यं तदवलम्बं तदाश्रयम् । चन्द्रपक्षे—कलाभिः षोडशभागैः क्षीणो हीनः । तमसां तिमिराणां विवृद्ध्यै यो भवति । यश्च ताभिर्युक्तः एषां तमसां क्षतये भवति । तं शुद्धं शुभ्रप्रकाशम् । निरालम्बपदमाकाशमवलम्बो यस्य तम् । अत्र कलानिरालम्बपदात्मपदानां तत्त्वादिवाचकत्वं योगशास्त्र एव प्रसिद्धम् । आत्ममात्रप्रतीतेरुद्देश्यत्वादस्य गुणवत्त्वम् ॥ **विहितस्येति** । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थले

'नयने तस्यैव नयने च ॥'

इत्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्रापि ।

संदिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥ २० ॥

उक्तपदप्रयोगादर्थान्तरप्रतीत्यभावेन झटित्येव शाब्दबोधः, ततो रसादिधीरविलम्बेनैवेत्यत्र कथितपदत्वस्य गुणवत्त्वम् । विषाद इत्याद्युपलक्षणम् । यत्र यत्र द्विरुक्तं पदं लक्षणयार्थान्तरबोधकं तत्रापि कथितपदत्वं गुणः । अत एव वक्ष्यति—**एवमन्यत्रापीति** । तेन 'गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम्' इत्यत्र द्विरुक्तं गृहपदं सकले लाक्षणिकं पार्वत्यां सर्वजनानुरागं व्यञ्जयति । 'पीत्वा पीत्वा सुरभिमदिरामादरात्कान्तदत्तां कण्ठं यस्य प्रसितु रभसाद्बाहुपाशद्वयेन । वक्त्रं दन्तव्रणकिणकलङ्काकुलं कारयेन्दुं मत्तानां तु व्रजति गुणतां दातुरापत्प्रदत्वम् ॥' अत्र द्विरुक्तं पीत्वेति पदं पौनःपुन्यलक्षकमत्र रूढिरेव । 'रक्ष रक्ष रघुव्याघ्र भवन्नाथमनाथवत् । घोरदंष्ट्राकरालास्यं रक्षो भक्षति मामिदम् ॥' अत्र रक्षेति द्रुते लाक्षणिकं भयातिशयं व्यञ्जयति । 'याहि याहि सुमुखि प्रियधाम त्राहि कान्तमशरीरशराधेः । बन्धुरेव विपदः प्रतिकारे संदधाति सुतरामुपयोगम् ॥' अत्र याहि याहीति पदं द्रुते लाक्षणिकं त्वरातिशयं व्यञ्जयतीत्यादावपि कथितपदत्वं गुणः । पदानुप्रास एव लाटानुप्रासो वक्ष्यते । तस्य शब्दवैचित्र्यद्वारा रसाद्युपकारकत्वमिति गुणत्वमेव । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिप्रभेदस्तत्रार्थविशेषव्यञ्जकत्वमिति गुणकत्वम् ॥ **हन्त हन्तेति** । अत्र द्विरुक्तं पदं वाच्यस्य विषादस्यातिशयं व्यञ्जयति ॥ एवं चित्रं चित्रमित्यत्र वाच्यस्य विस्मयातिशयम् । मुखवर्णनमिदम् ॥ क्रुधि यथा—'यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सखि सादरं वचः । पामरीवदनलोलुपो युवा नैष वेत्ति कुलजाधरासवम्[1] ॥' अत्र द्विरुक्तं पदं समभिव्याहृतपदार्थस्यायोगव्यवच्छेदं लक्षयति क्रोधातिशयं च व्यञ्जयति ॥ क्रोधेनोक्तावप्यर्थान्तराव्यञ्जकत्वात्कथितपदत्वं दोष एव । यथा—'तद्विच्छेदकृशस्य—' (४३० पृ.) इत्यादौ मनःपदम् ॥ दैन्ये यथा—'देहि देहि नृपमेव तु चित्तम् ।' अत्र द्विरुक्तं पदं दानप्रयुक्तिपौनःपुन्यं लक्षयद्दैन्यातिशयं व्यञ्जयति ॥ अनुकम्पायां यथा—'दीन रे वसु गृहाण गृहाण ।' अत्र द्विरुक्तं पदं ग्रहणप्रयुक्तिपौनःपुन्यं लक्षयदनुकम्पातिशयं व्यञ्जयति ॥ प्रसादने यथा—'मुञ्च मुञ्च सखि नेत्रमुद्रणं नाक्षमा मयि पदानते क्षमा ।' **नयने इति** । अत्र द्वितीयनयनपदं भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टनयनबोधकत्वाद्गुणः ॥ हर्षे यथा—'कथय कथय दूत क्वागतो रामभद्रः ।' यद्वा 'हन्तहन्तागतः कान्तः श्रीमानद्य मदाश्रयम् ।' अवधारणमयोगव्यवच्छेदोऽन्ययोगव्यवच्छेदश्च । तत्रायोगव्यवच्छेदे—'हन्ति हन्ति रिपुं वीरः ।' अन्ययोगव्यवच्छेदे यथा—'तद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलु जनः कृतकं ब्रवीति । तत्साधवो ननु विदन्ति विदन्ति किंतु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥'

---

१. 'मुखासवम्' इति पुस्तकान्तरे.

गुण इत्येव । यथा—

'पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥'

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा—

गुण इत्येव । यथा—

'[1]दीधीवेवीट्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥'

अत्रार्थः कष्टः । वैयाकरणश्च वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

अत्र 'विदन्ति' इति द्वितीयं पदं साधव एव विदन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरम् । अयोगव्यवच्छेदस्तु नञ्द्वयेनैव प्रतीयते ॥ **पृथुकार्तेति** । राज्ञि दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव, संप्रत्यावयोः सदनं गृहं समम् । त्वत्तो धनलाभे तु मद्गृहमनेवंभावात्पश्चात्समं न भविष्यतीत्यर्थः । पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र । भूषिताः रत्नाद्यलंकारमण्डिताः निःशेषपरिजना यत्र । विलसन्तीभिः करेणुभिर्गहनं दुर्गमं राजसदनमीदृशम् । दरिद्रसदनं तु—पृथुकानां शिशूनां क्षुधया आर्तस्वरस्य पात्रम् । भुवि उषिताः सुप्ताः निःशेषपरिजना यत्र । शयनास्तरणाभावात् । तथा बिले गर्ते कुत्सितसतां मूषिकपिपीलिकादीनां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम् । कुत्सायां कः । अत्र विशेषणपदानां संदेहयोग्यत्वेऽपि व्याजस्तुतिपर्यवसानात् गुणवत्त्वम् ॥ **वैयाकरणमुख्ये** । वैयाकरणादौ । आदिपदाच्छुष्कतर्कादिपरिग्रहः ॥ वैयाकरणे वक्तरि कष्टत्वं गुणमुदाहरति—**दीधीवेवीडिति** । कश्चिज्जनो गुणवृद्ध्योः शौर्याभ्युदययोरभाजनमनाश्रयः । दीधीवेवीधातुभ्यामिडागमेन च समः । तेषां व्याकरणे गुणवृद्धिनिषेधात् । कश्चिज्जनः । क्विप्प्रत्ययनिभो विनष्ट एव । अत्र ते गुणवृद्धी न संनिहिते न स्तः । अत्र दीधीवेवीटां गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्विप्प्रत्ययस्य सर्वलोपित्वानभिज्ञानां च झटिति प्रतीतिर्न भवतीत्यर्थस्य कष्टत्वम् । एतदेवाह—**अत्रेति** ॥ **एवमिति** । अस्य वैयाकरणस्य । यथा—'आत्मनेपदसंयोगियजिकर्ता गुरो भवान् ।' आत्मनः स्वर्गार्थं यागं करोषीत्यर्थः कष्टः ॥ वैयाकरणे

---

1. **दीधीति** । धातुपक्षे—'अदेङ् गुणः,' 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्राभ्यां परिभाषिते गुणवृद्धी । तयोरभाजनम् । 'दीदीवेवीटाम्' इत्यनेन गुणवृद्धिनिषेधविधानात् । प्रत्ययपक्षे—क्विप्प्रत्ययः 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेन लुप्यते । यस्मिन्संनिहिते पुरोवर्तिनि 'क्ङिति च' इति निषेधाद् गुणवृद्धी न स्याताम् ॥

---

१. देधीङ्वेवीङ्समः' क.

'अत्रासार्षमुपाध्यायं त्वामहं न कदाचन ॥'

अत्र दुःश्रवत्वम् । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ २१ ॥

गुण इत्येव । यथा मम—

'एसो ससहरविम्बो दीसइ हेअङ्गवीणपिण्डो व ।
एदे अस्ससमोहा पडन्ति आसासु दुद्धधार व ॥'

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातोऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा—

'संप्रति संध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति ।'

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥ २२ ॥

वाच्ये दुःश्रवत्वं गुणमुदाहरति—**अत्रासार्षमिति** । 'अत्रातार्प्सम्' इति क्वचित् पाठः । **अस्य** वैयाकरणस्य दुःश्रवत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा—'सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट' इति ॥ शुष्कतार्किकवक्तृत्वे कष्टत्वं गुणो यथा—'न्यायानुमानविगुणं कुयशस्ते महीपते । हेत्वाभासवदुद्भाव्यं विदुषो याति निग्रहम् ॥' अत्र पञ्चावयवन्यायप्रयोगे दुष्टहेतुप्रयोगे वादिनिग्रहकर इत्यर्थः । एतदनभिज्ञानां कष्टः । एवमन्यस्य बोध्यत्वे बोध्यम् ॥ **अधमोक्तिषु** अविदग्धवाक्येषु ॥ **एसो ससेति** । 'एष शशधरविम्बो दृश्यते हैयंगवीनपिण्ड इव । एते चांशुसमूहाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥' इति संस्कृतम् । अत्र दुग्धपदं ग्राम्यमपि वक्तुरधमत्वप्रतीतिकरत्वाद्गुण एव ॥ 'मुग्धादुग्धधिया—' इत्यादावनुप्रासविशेषादौ ग्राम्यत्वस्यादोषत्वं बोध्यम् ॥ **संप्रतीति** । संध्यायां चक्रवाकद्वन्द्वस्य विघटनं सुप्रसिद्धमिति

---

1. **अत्रासार्षमिति** । 'यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् । उपाध्यायं तदासार्षं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥' इति **प्रकाशे** ॥

2. **समय इति** । समयः संप्रदायः । स च त्रिविधः तथा चोक्तम्—'असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात् । नियमस्य पुरस्कारात्संप्रदायस्त्रिधा कवेः ॥' असतो निबन्धनं यथा—'रत्नानि यत्र तत्रादौ हंसाद्यल्पजलाशये । जलेभाद्ये नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि ॥ तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता । शुक्लत्वं कीर्तिपुण्यादौ कार्ष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु ॥ प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः । ज्योत्स्नापानं चकोराणां शैवालं सर्ववारिषु ॥ केसराशोकयोः स्त्रीणां गण्डूषात्पादघाततः । मासान्तरेऽपि पुष्पाणि रोमालिस्त्रिवलिः स्त्रियाम् ॥' सतामप्यनिवन्धनं यथा—'वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने । कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तता । नारीणां श्यामता प्रातः स्तनयोर्यच्च वा ह्रिये ॥' नियमाख्यानं यथा—'हिमवत्येव भूर्जत्वक् चन्दनं मलये परम् । हेमन्तशिशिरौ त्यक्त्वा सर्वदा कमलस्थितिः । सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं पुष्पाम्भश्छत्रता-

कविसमयख्यातानि च—

**मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यो
रक्तौ च क्रोधरागौ, सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥२३॥**

न तत्र हेत्वपेक्षा ॥ **कवीनामिति** । समये सिद्धान्ते ॥ **मालिन्यमिति** । तेऽप्याकाशमषीश्यामम् । कलङ्कमालिन्यमिषेण चन्द्रमा दधात्यघं पान्थवधूवधोद्भवम् ।' दुर्यशसि च मालिन्यं ज्ञेयम् । यथा—'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम् ।' इति । एवमादीन्येषामुदाहरणानि बोध्यानि ।

ससाम् । ध्वजचामरहंसानां हारस्य वकभस्मनोः ॥ कृष्णत्वं शैलवृक्षादिमेघवारिधिवीरुधाम् । भिल्लानामसुराणां च धूपपङ्कशिरोरुहाम् ॥ लौहित्यं धातुमाणिक्यजपारलविवस्वताम् । पद्मपल्लवबन्धूकदाडिमीकरजादिषु ॥ पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके । वर्षास्वेव शिखिप्रौढिर्मधावेव पिकध्वनिः ॥' अन्यच्च—'कमलासंपदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः । पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥ चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः । दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम् ॥' अपि च—'चिरंतनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥ भुवनानि निबध्नीयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश । चतस्रोऽष्टौ दशदिशश्चतुरः सप्त चाम्बुधीन् ॥ अष्टादश स्मृता विद्याश्चतस्रश्च चतुर्दश । ये स्थले ते जले जीवा भिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः ॥ महत्त्वमादौ सर्गान्ते सूक्ष्मता जगतामपि ॥ शैलादिर्भिद्यते शब्दान्नभः शतधनूपरि (?) ॥ नाम तत्तदुपाधौ स्याच्छंकरो वृषवाहनः । चिह्नत्वे च वृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्त्वाद्वृषध्वजः ॥ शूली न सर्पी गिरिशः शशी न हरिणी विधुः । इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्न तु क्वचित् ॥' अन्यच्च—'श्वेतानि चन्द्र–शक्राश्व–शंभु–भार्गव–नारदाः । हली शेषाहि–शक्रेभौ सिंहसौधशरद्घनाः ॥ सूर्येन्दुकान्त–निर्मोक–मन्दार–द्रु–हिमाद्रयः । हिमहासमृणालानि स्वर्गङ्गेभरदाभ्रकम् ॥ सिकतामृतलोध्राणि गुणकैरवशर्कराः । नीलानि कृष्ण–चन्द्राङ्क–व्यास–राम–धनंजयाः ॥ शनिर्द्रुपदजा काली राजपट्टविदूरजम् । विषाकाशकुहूशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ॥ रसावद्भुतशृङ्गारौ मदतापिच्छराहवः । सीरिचीरं यमो रक्षः कण्ठः खञ्जनकेकिनोः । कृत्या छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः । शोणानि च्छत्रधर्मश्च त्रेता रौद्ररसस्तथा ॥ चकोरकोकिलपारावतनेत्रं कपेर्मुखम् । तेजःसारसमस्तं च भौमकुङ्कुमतक्षकाः ॥ जिह्वेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरबिन्दवः । पीतानि दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरदृग्जटाः ॥ ब्रह्मावीररसस्वर्णकपिद्वापररोचनाः । किञ्जल्कचक्रवाक्याद्या हरितालमनःशिलाः ॥ धूसराणि रजो लूता करभो गृहगोधिका । कपोतमूषकौ दुर्गा काककण्ठस्वरादयः ॥' इदमुपलक्षणम् । 'हरिताः सूर्यतुरगा बुधो मरकतादयः ।' इत्यपि बोध्यम् । 'द्वैरूप्ये चाप्रसिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः । अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात्तत्तथैवोपवर्ण्यते ॥' इति ॥

पादाघातादशोको विकसति बकुलो योषितामास्यमद्यै-
 र्यूनामङ्गेषु हारा, स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
 र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥ २४ ॥
अह्न्यम्भोजं, निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका शुक्लपक्षे
 मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
 मित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ २५ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।
आरूढत्वादिबोधाय—

यथा—

'पूरिते रोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः ॥'

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यायत्तीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात्—

'भाति कर्णावतंसस्ते ॥' अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेखरप्रभृतिः ।

यशःकीर्त्योर्भेदः 'खड्गादिप्रभवा कीर्तिर्विद्यादिप्रभवं यशः ।' इति केषांचिद्दर्शनादुपपत्तेः ॥ **पादाघातादिति** । योषितामित्यनेन संबन्धः । 'पादेन नापैक्षत सुन्दरीणाम्' इत्यादिदर्शनात् । स्फुटति विदीर्णं भवति । रोलम्बमाला भ्रमरश्रेणी । 'अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता' इत्यादिदर्शनात् । धनुरथेत्यथशब्दश्चार्थः । तेन पुष्पकेतोः कामस्य धनुः कौसुमं विशिखाश्च कौसुमा इत्यर्थः । अस्य पुष्पकेतोः ॥ **अह्न्यम्भोजमिति** । दिनादौ पद्माद्यसत्त्वेऽपि तत्र तत्प्रकाशो वर्णनीयः । **चन्द्रिकेति** । यत्र रात्रिभागे चन्द्रिका नास्ति तत्रापि वर्णनीयेति भावः । गन्धसारद्रुमाणां चन्दनवृक्षाणाम् । **इत्यादीति** । तेन सौधादेर्मेघाद्युपरिपर्यन्तगामित्वमत्युच्चत्वव्यञ्जनाय वर्ण्यते ॥ पुनरुक्तस्य गुणत्वमाह—**धनुरिति** । ज्याशब्देनैव धनुर्गुणबोधाद्धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि आरूढत्वबोध-

---

I. भातीति । 'अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् । तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः । आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥' इति प्रकाशे ॥

एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि 'पुष्पमाला विभाति ते ॥' अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पवृद्ध्यै । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः, न त्वस्थिता जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।

यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः—

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।

नाद्गुणः । शेखरपदं शिरोभूषणं किरीटं वक्ति ॥ **काव्यस्थिता** महाकविप्रयोगेषु स्थिताः ॥ **जघनेति** । निबद्धव्या इति शेषः ॥ **आनन्दमग्नादे**रित्यादिना दुःखमग्नादेर्ग्रहणम् ॥ **गाढेति** । सख्यो रात्रिवृत्तान्तकथनमिदम् । गाढालिङ्गनेन वामनीकृतकुचा चासौ प्रोद्भिन्नरोमोद्गमा चेति समासः । गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचयोः प्रोद्भिन्नो रोमोद्गमो यस्या इति समासो न युक्तः । कुचे रोमोद्गमस्यासंभवात् । सान्द्रस्नेहरसातिरेकेण विगलत् श्रीमतो नितम्बादम्बरं यस्याः सा । हे मानद, मा मां मा पीडय मां मातिपीडय अलं बहुव्यापारेणेति क्षामस्याल्पस्याक्षरस्योल्लापिनी । पीडयेत्यादेरनुक्तत्वादल्पत्वमक्षरस्य । मानदस्य पीडाकरत्वमनुपपन्नमित्यवगमाय तत्पदेन संबोधनम् । एते तावन्निषेधाभासा विधिषु पर्यवसन्नाः । निष्पन्दत्वेन किं सुप्तेति वितर्कचतुष्टयम् । सुप्ता निद्रायिता, अतिनिष्पन्दत्वेन मृतेति, अत्यन्तत्वे लयः, अवहिर्भावे विशेषलयश्च बोध्यः । अत्र पीडयेत्यादियोग्यस्य पदस्य न्यूनता हर्षग्लानिसंमोहप्रकर्षबोधनद्वारा रसं पुष्णातीति गुणवत्त्वम् ॥ **तिष्ठेदिति** । पुरूरवस उक्तिरियम् । सा उर्वशी प्रभावेण पिहिता सती तिष्ठेत् । अथवा प्रभौ मयि कोपवशादपिहिता तिष्ठेत् । नैतत् । यतो दीर्घं न कुप्यति । उत्पतिता उद्गता मयि

पादाघातादशोको विकसति बकुलो योषितामास्यमद्यै-
 र्यूनामङ्गेषु हारा, स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वी रोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
 र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥ २४ ॥
अह्न्यम्भोजं, निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका शुक्लपक्षे
 मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
 मित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ २५ ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।
आरूढत्वादिबोधाय—

यथा—

'पूरिते रोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः ॥'

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यायत्तीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात्—

'भाति कर्णावतंसस्ते ॥' अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेखरप्रभृतिः ।

यशःकीर्त्योर्भेदः 'खड्गादिप्रभवा कीर्तिर्विद्यादिप्रभवं यशः ।' इति केषांचिद्दर्शनादुपपत्तेः ॥ **पादाघातादिति** । योषितामित्यनेन संबन्धः । 'पादेन नापैक्षत सुन्दरीणाम्' इत्यादिदर्शनात् । स्फुटति विदीर्णं भवति । रोलम्बमाला भ्रमरश्रेणी । 'अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता' इत्यादिदर्शनात् । धनुरथेत्यथशब्दश्चार्थः । तेन पुष्पकेतोः कामस्य धनुः कौसुमं विशिखाश्च कौसुमा इत्यर्थः । अस्य पुष्पकेतोः ॥ **अह्न्यम्भोजमिति** । दिनादौ पद्माद्यसत्त्वेऽपि तत्र तत्प्रकाशो वर्णनीयः । **चन्द्रिकेति** । यत्र रात्रिभागे चन्द्रिका नास्ति तत्रापि वर्णनीयेति भावः । गन्धसारद्रुमाणां चन्दनवृक्षाणाम् । **इत्यादीति** । तेन सौधादेर्मेघाद्युपरिपर्यन्तगामित्वमत्युच्चत्वव्यञ्जनाय वर्ण्यते ॥ पुनरुक्तस्य गुणत्वमाह— **धनुरिति** । ज्याशब्देनैव धनुर्गुणबोधाद्धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि आरूढत्वबोध-

---

I. **भातीति** । 'अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् । तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥ अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः । आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥' इति **प्रकाशे** ॥

एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि 'पुष्पमाला विभाति ते ॥' अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पवृद्ध्यै । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः, न त्वस्थिता जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।

यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः—

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।

नाद्गुणः । शेखरपदं शिरोभूषणं किरीटं वक्ति ॥ **काव्यस्थिता** महाकविप्रयोगेषु स्थिताः ॥ **जघनेति** । निबद्धव्या इति शेषः ॥ **आनन्दमग्नादे**रित्यादिना दुःखमग्नादेर्ग्रहणम् ॥ **गाढेति** । सख्यो रात्रिवृत्तान्तकथनमिदम् । गाढालिङ्गनेन वामनीकृतकुचा चासौ प्रोद्भिन्नरोमोद्गमा चेति समासः । गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचयोः प्रोद्भिन्नो रोमोद्गमो यस्या इति समासो न युक्तः । कुचे रोमोद्गमस्यासंभवात् । सान्द्रस्नेहरसातिरेकेण विगलत् श्रीमतो नितम्बादम्बरं यस्याः सा । हे मानद, मा मां मा पीडय मां मातिपीडय अलं बहुव्यापारेणेति क्षामस्याल्पस्याक्षरस्योल्लापिनी । पीडयेत्यादेरनुक्तत्वादलपलमक्षरस्य । मानदस्य पीडाकरत्वमनुपपन्नमित्यवगमाय तत्पदेन संबोधनम् । एते तावन्निषेधाभासा विधिषु पर्यवसन्नाः । निष्पन्दत्वेन किं सुप्तेति वितर्कचतुष्टयम् । सुप्ता निद्रायिता, अतिनिष्पन्दत्वेन मृतेति, अत्यन्तत्वे लयः, अबहिर्भावे विशेषलयश्च बोध्यः । अत्र पीडयेत्यादियोग्यस्य पदस्य न्यूनता हर्षग्लानिसंमोहप्रकर्षबोधनद्वारा रसं पुष्णातीति गुणवत्त्वम् ॥ **तिष्ठेदिति** । पुरूरवस उक्तिरियम् । सा उर्वशी प्रभावेण पिहिता सती तिष्ठेत् । अथवा प्रभौ मयि कोपवशादपिहिता तिष्ठेत् । नैतत् । यतो दीर्घं न कुप्यति । उत्पतिता उद्गता मयि

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्जातेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र प्रभावपिहितेति भवेदिति चेत्यनन्तरं 'नैतद्यतः' इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्य-व्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बोधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ २७ ॥

यथा—

'आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किं तु नैव निष्ठुरताम् ॥'

अत्र न न जान इत्ययोगव्यवच्छेदे द्वितीयजान इत्यनेन नाहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ।

यथा—'अन्यास्ता गुणरत्न—' इत्यादि (४०३ पृ.) ।

अत्र प्रथमार्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्धवाक्यं पुनरुपात्तम् ।

भावार्द्रं मद्गोचरप्रेमस्तिमितम् । अस्या उर्वश्याः । विबुधद्विषोऽसुराः । इत्थमदृश्यत्वे हेतुर्नास्त्येव किमदृश्येति विस्मयादाह—**सा चेति** । अगोचरमगोचरत्वम् । विधिर्नियतिः प्रकारो वा ॥ अगुणत्वमदोषत्वं चोपपादयति—**एषामिति** ॥ **वाक्यप्रतिपत्ते**र्वाक्यजन्यबोधस्य ॥ ननु द्वितीयजाने इत्यनेनायोगव्यवच्छेद एव प्रतीयते इत्यत आह—**अत्रेति** । इत्यनेन इत्यनेनैवेत्यर्थः । गुणत्वमुपपादयति—**द्वितीय इति** । विच्छित्तिविशेषोऽर्थवैचित्र्यविशेषः प्रतीयत इति । गुणत्वमिति शेषः । अत्र कथितपदत्वस्यावधारणबोधकत्वाद् 'यद्वञ्चनेन—' इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवद् गुणत्वमस्ति । अस्य शुद्धोदाहरणं तु—'याहि माधव याहि केशव मा वद कैतववादम् । तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥' अत्र माधवकेशवसरसीरुहलोचनपदानामन्यतमेनैवान्वयो-पपत्तौ सर्वेषामुपपादनमर्थान्तरबोधकत्वाद् गुण एव । तथाहि—माधवपदेन लक्ष्मीपतित्वेऽपि तव वैदग्ध्यं नास्तीति, केशवपदेन वीरत्वेऽपि तव रतिसामर्थ्यं नास्तीति, सरसीरुहलोचनपदेन विलक्षणचक्षुःसत्त्वेऽपि मम रूपलावण्यातिशयं न पश्यसीति व्यज्यते । यथा वा—'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥' अत्र पिनाकपाणेरपीत्यनेनैव प्रकृतान्वयोपपत्तौ हरस्येत्यधिकमपि

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि—

यथा—

'दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥'

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुष्णाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—'चञ्चद्भुज—इत्यादि (३०२ पृ.) । अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसंबन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । 'नायं भिक्षुर्वरयुवतिमान्नो तितिक्षुर्धनुष्मान्राज्ञः पुत्रो नहि नहि जटाजूटभारं दधानः । नायं व्याधो नवगुणधरः पश्य कस्मादकस्मात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरश्यामलः कोऽयमेति ॥' अत्र द्वितीयस्य नहीति निपातसमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः, किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासंभवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥ **न वाक्यान्तरस्येति** । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः । **दिङ्मातङ्गेति** । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्चत्वार आघाटाः सीमा यस्याः सा । साध्यते स्ववशीक्रियते । सिद्धा साधितापि सा मही । विप्राय प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति वाच्यमिति शेषः । कथैवाद्भुतमाश्चर्यम् । **यत्रैवेति** । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यन्निति भावः ॥ **चमत्कारातिशयमिति** । तेन युद्धवीरदानवीरयोः परिपोषः ॥ **क्वचिदिति** । यत्र पद्यांशे सुकुमारार्थत्वं तत्रेत्यर्थः ॥ इदानीं रसदोषाणां विषयविशेषे यथायथमदोषत्वं गुणत्वं चाह—**क्वचिदिति** । रचना व्यञ्जनम् । विभावा-

यत्रानुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति, यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः। यथा—

'औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः॥'

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादने संगमे[1] न झटिति प्रतीतिः। त्वराया भयादिनापि संभवात्[2]। ह्रियोऽनुभावस्य च व्यावर्तमानस्य कोपादिनापि संभवात्। साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यम्।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः।

यथा—'क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं—' इत्यादि (२०४ पृ.)

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति।

दिक्कृतरचनानौचित्यम्। विकल्पयति—**यत्रेति**॥ **औत्सुक्येनेति**। नवे संगमे प्रथमदिवससमागमे हसता हरेण श्लिष्टा गौरी युष्माकं शिवायास्तु। कीदृशी॥ तद्गृहगमने प्रथमौत्सुक्येन कृतत्वरा, ततश्च सहभुवा सहजया ह्रिया लज्जया व्यावर्तमाना, ततश्च तैस्तैरित्यादि। ततश्चाग्रे वरं स्वामिनं दृष्ट्वा आत्तेत्यादि। साध्वसस्य विभावादिभिः परिपोषे सति रसत्वप्राप्त्या शृङ्गारविरोधित्वं स्यात्। हासस्य तथात्वे प्रधानत्वेन प्रतिपत्तिः स्यात्, न शृङ्गारत्वेनेति भावः॥ परिपन्थिरसविभावादिसंग्रहस्य गुणत्वमाह—**संचार्यादेरिति**। व्यभिचारिभावादेरित्यर्थः। आदिना विभावानुभावग्रहणम्। विरुद्धस्य प्रतिकूलरसाङ्गस्य बाध्यत्वेन प्रतिरुद्धस्वजन्यरसपरिपुष्टिकत्वेन वचोज्ञापनम्॥ **क्वाकार्यमिति**। भावशबलत्वोदाहरणमिदम्॥ गुणत्वमुपपादयति—**अत्रेति**। प्रशमाङ्गानां शान्तरसानुकूलानाम्। अभिलाषाङ्गैः शृङ्गाररसानुकूलैः। तिरस्कारः स्वजन्यरसपरिपोषस्थगनम्। ननु वितर्कादीनामिव औत्सुक्यादीनामपि बाध्यत्वमस्तीति कथं विप्रलम्भस्य परिपुष्टिरित्यत आह—**पर्यन्त इति**। चिन्तायाम्। विश्रान्तौ सत्यामित्यर्थः। चिन्ताप्रधानमबाधितत्वेन मुख्यं कारणं यस्य तादृशमास्वादप्रकर्षं विप्रलम्भशृङ्गारपरिपोषम्। आविर्भाव-

---

१. 'संगमे' घ-पुस्तके नास्ति. २. 'संभवः' घ.

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ॥ ३० ॥
भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ।

क्रमेण यथा—'अयं स रसनोत्कर्षी—' इत्यादि (२३९ पृ.) ।

अत्रालम्बनविच्छेदे[1] रतेरसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता ।

'सरागया स्रुतघनघर्मतोयया
कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥'

अत्र संभोगशृङ्गारो वर्णनीयवीरव्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

यति करोतीति । तज्ज्ञापनं गुण इति शेषः ॥ विरुद्धरसयोः संपर्को दोष एव । तदुक्तम्—'प्रत्यनीकौ रसौ द्वौ द्वौ तत्संपर्कं विवर्जयेत्' इति । तयोर्विषयविशेषे समावेशमाह—**विरोधिनोऽपीति** । स्मरणे पूर्वानुभूतस्यातीतस्य व्यञ्जनया ज्ञाने । वचने ज्ञापने । अङ्गिनि मुख्यविशेष्ये । एतच्चाङ्गिनीत्युपादानाल्लभ्यते । अन्यथा 'अङ्गत्वमाप्तयोः' इत्यनेनैवाङ्गलाभे तदुपादानमनर्थकं स्यात् । द्विवचनं बहूनामुपलक्षणम् ॥ **अयमिति** । व्याख्यातमिदं गुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणे । अत्र विरुद्धस्यापि शृङ्गारस्य स्मर्यमाणतया करुणेन संपर्को न दोषः ॥ ननु तदानीमपि रतिरस्ति तस्या रसत्वप्राप्तिरविहतैवेति कथं शृङ्गारस्य स्मर्यमाणत्वमत आह—**अत्रेति** । आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदे मरणे अरसात्मतया तदानींतनानुभावाद्यभावेन रसरूपतानापन्नतया स्मर्यमाणानामिति । एतेन शृङ्गारस्यापि स्मरणं दर्शितम् । **तदङ्गानां** रत्यङ्गानाम् । मृतस्योपकारस्मरणं बन्धूनामत्यन्तशोकजनकमिति भावः । साम्येनोक्तौ विरुद्धयोः समावेशमुदाहरति—**सरागयेति** । मुखलौहित्यजनकत्वेन 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति दर्शनाद्वा रुषः सरागत्वोपपत्तिः पक्षे—सानुरागया । कराघातेन ध्वनितं पृथूरुपीठं यत्र क्रोधे सति वीरैरूरुः पीठं वा आहन्यते । पक्षे—कराघातेन ध्वनितं पृथूरुरेव पीठं यया । अतिप्रौढकामाभिर्नायिकाभिः करेणोरुराहन्यत इति कामशास्त्रप्रसिद्धम् । दशनैर्विलङ्घितो निपीडित ओष्ठो यत्र । पक्षे—कान्तदशनेन निपीडित ओष्ठो यस्याः । अत्र शृङ्गारवीरयोः समावेशः । उक्तानुभावानामन्यत्रापि संभवाज्झटिति रुषः प्रतीतिर्न भवतीति तस्याः स्वशब्देनोपादानं न दोषः । प्रकरणादुत्साहस्याख्यायमानत्वेन वीरत्वं

---

१. '-विच्छेदेन' क-ख-ग.

'एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे संभोगभावालसम्।
अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः॥'

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्ररसपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः। यथा वा—

'क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः॥'

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम्। तस्याः परिपोषकतया भगवतस्त्रिपुरध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम्। तस्य च कामीवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः।

स्थायिनः॥ क्रोधस्य स्वशब्देनोपादानाख्याभावेन न रौद्रत्वमिति भावः॥ एकस्मिन्नङ्गत्वमाप्तानां रसानां समावेशमुदाहरति—**एकमिति**। नेत्रमित्यर्थः। मुकुलितप्रायं मुद्रितपद्माकारम्। वदनाम्बुजे संभोगश्चुम्बनम्, स्तनभरे संभोग आलिङ्गनादिः, तस्य भावेन अभिप्रायेण अलसं निष्पन्दम्। अन्यल्ललाटनेत्रम्। दूरमत्यन्तं विकृष्टश्चापो येन। यद्वा दूरे विकृष्टश्चापो येन। तस्मिन्मदने यः क्रोधः स एवानलः तेनोद्दीपितमुज्ज्वलितं भिन्नरसम्। विरुद्धबहुरसव्यञ्जकम्। शृङ्गारिणोऽपि न समाधिभङ्ग इति शृङ्गारस्य परम्परया क्रोधस्य समाधिविघ्ननिवारकत्वेन तत्परिणामिनो रौद्रस्य साक्षादेव देवविषयकरतिपोषकत्वम्॥ परम्परयाप्यङ्गत्वमाप्तयो रसयोः समावेशमुदाहरति—**क्षिप्त इति**। त्रिपुरदाहे स प्रसिद्धः शंभुसंबन्धी शराग्निः वो युष्माकं दुरितं दहतु। कीदृशः। आसन्नापराधः। कामीव साश्रुनेत्रोत्पलाभिः युवतिभिर्हस्तावलग्नः सन् क्षिप्तः। शोकात् क्रोधाच्च तासामश्रु। एकमुत्तरोत्तरक्रियास्वपि कामीति दृष्टान्तः। अंशुकस्यान्तमाददानोऽपि प्रसभं सहसा अभिहतः। केशेषु गृह्णन् अपास्तः। चुम्बनार्थं कामिनः केशग्रहणम्। ससंभ्रमेण भयजन्यत्वरया ईक्षणाभावः। पक्षे—आदरजन्यत्वरया नेक्षितः,—किंत्वनादरेणेक्षितः॥ अङ्गाङ्गिभावमुपपादयति—**अत्रेति**। **प्रधानमिति**। निराकाङ्क्षवाक्यप्रतिपाद्यत्वादिति भावः। तस्या भगवद्विषयरतेः। **परिपोषकतयेति**। 'अङ्गस्य' इति शेषः। **अपरिपुष्टतयेति**। विभावानुभावयोरनुपादानादिति भावः। **रसपदवीं** रसत्वम्। **भावमात्रस्य** उद्बुद्धमात्रस्थायी चेति भावलक्षणाक्रान्तस्य। **करुणोऽङ्गमिति**। दुष्टनिग्रहं प्रति भगवदुत्साहस्यानुभावेन करुणस्थायिभावेन स्त्रीणां शोकेन व्यञ्जनमिति करुणस्याङ्गत्वम्। **कामीवेति**। प्राग्यथा कामुक आचरति स तथाद्य शराग्निरिति **साम्यबलात्सादृश्यानुभवादायातः** स्मृतिविषयतां प्राप्तः। **शृङ्गार** ईर्ष्यामानाख्यविप्रलम्भः अङ्गमित्यनुषङ्गेणा-

एवं चाविश्रान्तिधामतया करुणस्याप्यङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षकतया यौगपद्यसद्भावादङ्गत्वेन न विरोधः ।

ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपस्य रसस्य तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः संभावनीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविर-

न्वयः । स्मर्यमाणपूर्वावस्थाया रतेः । करुणस्थायिभावः स्त्रीशोकोद्दीपकतयाङ्गत्वमिति भावः । नन्वत्र स्त्रीशोकस्य वाच्येनानुभावेनाश्रुणा व्यङ्ग्येनोद्दीपनविभावेन झटित्याक्षेपलभ्येन म्रियमाणपत्यालम्बनविभावेन परिपुष्टिरिति करुणस्य प्रधानत्वमेव कथमङ्गत्वमत आह—**एवं चेति** । अविश्रान्तिधामतया साकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यतया । एवं पदैः सकलपदार्थोपस्थितौ खलेकपोतन्यायेन विशेष्यविशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या शाब्दबोधे सति व्यङ्ग्यबोधेऽपीयं रीतिरिति भावः । भगवदुत्साहस्तत्र करुणस्तत्रापि शृङ्गारो व्यञ्जनया एकदैवाङ्गितयावगम्यत इत्युक्त्या अवान्तरवाक्यार्थबोधक्रमेण शाब्दबोधपक्षे व्यङ्ग्यार्थबोधस्यापि तद्रीतित्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्या शृङ्गारविशिष्टकरुणबोधे सति करुणविशिष्टभगवदुत्साहबोधः तदनन्तरं भगवदुत्साहविशिष्टभावबोधः क्रमाज्जायत इति मतेन परम्परया प्रधानोपकारमुपपादयति—**द्वयोरपीति** । करुणशृङ्गारयोरिति । अपरिपुष्टतयेति प्रधानस्य भूयस्युपकारे वर्तत इति प्रथममते स्वपरिपोषकं परिपोषणमात्रं प्रधानस्योपकारः । द्वितीये तु निरुक्तक्रमेण आस्वादातिशयजनकत्वमपीति विशेषः । स्थायिभावानामङ्गाङ्गिभावेनैव रसानामङ्गाङ्गिभाव इति **काव्यप्रकाशकारः** । यद्वा यासां पूर्वं प्राणेश्वरा हस्तधारणादिना प्रसादनपरा आसंस्तासामेवेदानीं शंभुशरस्तत्कर्मणैव तादृशीं दुर्दशां जनयतीति शृङ्गारेण परिपोषितः कविकरुण एव स्वजन्यभगवद्दुष्टनिग्रहोत्साहोद्बोधेन कविगतां भगवद्विषयां रतिं जनयित्वा तामेव सामाजिकानामास्वादकन्दतामुपनयतीति रसयोरेवाङ्गत्वम् ॥ एतन्मते प्रद्वेषमाह—**नन्विति** । **समूहालम्बनात्मकेति** । विभावादिपदार्थसमूहविषयकज्ञानरूपेत्यर्थः । **पूर्णः** समधिकः । **घनः** सुखान्तरतिरोधायकः । अपेरङ्गत्वेनापीत्यग्रेणान्वयेन मतवैलक्षण्यावगमः । **आस्वादप्रकर्षकतयेति** । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । उपकारे प्रधानस्य तथा भूयसि वर्तते ॥' इति न्यायेनेति भावः । अस्यार्थः —गुणो विशेषणं कृतात्मसंस्कारः स्वविशेषणेन कृतोपकारः प्रधानं पार्यन्तिकविशेष्यं प्रतिपद्यते अन्वेति । तादृशः सन्नेव हि तिरोधायको य आनन्दस्तत्स्वरूपस्येत्यर्थः । एतादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपेण । **एकवाक्येति** । एकस्मिन्वाक्ये यो निवेशो व्यञ्जकतासंबन्धेन वृत्तिः स च प्रादुर्भावयौगपद्यं च

1. **समूहेति** । नानाप्रकारतानिरूपितनानामुख्यविशेष्यताशालिज्ञानं समूहालम्बनम् ।

१. 'अपेः' इत्यादिः 'सन्नेव हि' इत्यन्तः पाठः—पुस्तकान्तरे नोपलभ्यते.

हेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रमराहित्यात्पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया संचारिरस-नाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । असत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्री-चण्डीदासपादानां तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः—

'अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।
नास्वाद्यते समग्रं तत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥' इति ।

ननु 'आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः' इत्युक्तनयेन विरोधि-नोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र

'कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यञ्शृण्वन्रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥'

तयोर्विरहेणेत्यर्थः । यद्वा एकवाक्यार्थग्रहेण यौ प्रादुर्भावावुत्पत्ती तयोर्यौगपद्य-विरहेण एककालीनत्वविरहेण उपमर्दकत्वाभावात् परस्परपरिपोषकप्रतिबन्धकत्वा-भावात् । 'राममन्मथ–' इत्यादौ बीभत्सशृङ्गारयोर्न युगपदुत्पत्ती, किं त्वभिधे-यबोधानन्तरं बीभत्सस्य व्यङ्ग्यबोधानन्तरं शृङ्गारस्येति क्रमेणैवेति नानुपपत्तिः । **नापीति** । रसयोरपीति शेषः । **अत एव** उक्तानिर्वाहादेव । प्रधानेतरेषु अङ्गेषु स्वातन्त्र्येत्यादि विलक्षणतयेत्यत्र हेतुः । **भावमात्राच्चेति** । अपरिपुष्टस्थायिभा-वत्वेन भावत्वमभिप्रेत्य प्रधानत्वाभावाद्विलक्षणभावप्रदर्शनं खण्डरसनाम्नेति व्यप-देश इत्यन्वयः । एवं च पूर्णरसयोर्विरोधाद्यसंभवेऽपि खण्डरसपूर्वरसयोस्तद्विरो-धादिसंभवः ॥ **अङ्गमिति** । अङ्गी रसो रसान्तरे यद्यङ्गम् । अथवा बाध्यो विरुद्धोऽपि स्मरणादिबलाल्लब्धसमावेशः स्यात् । यदि वा संसर्गी अविरोधी प्रधा-नानुपकारितया स्वातन्त्र्येण मिलितः स्यात्तदा समग्रास्वादाभावात्खण्डरसः स्मृत इत्यर्थः ॥ ननु स्मरणादावेव विरुद्धयोः समावेशः प्रतिप्रसूतस्तदभावात् कथं 'कपोले–' इत्यादौ विरुद्धयोर्वीरशृङ्गारयोः समावेश इत्यभिप्रायेणाह—**नन्वाद्य-**
मिप्रायेणाह—**नन्वाद्य** **इति** । **एकत्रेति** । समावेश इत्यग्रेणान्वयः । **कपोल इति** । वक्त्रकमलं कीदृशम् । कपोलावच्छेदे स्मरेण कामोद्रेकेण स्मेरः प्रकाशमानः स्फारोड्डमरोऽत्युत्कटः पुलको यत्र । कपोलस्य किंचित्पाण्डुत्वेन विमलत्वेन वा करिकलभदन्तोपमा । अत्र शृङ्गारस्य जानक्यालम्बनविभावः, तदीयतादृक्कपोल उद्दीपनविभावः, तन्मुखकमलावलोकनमनुभावः । वीरस्य तु रजनीचरसेना आल-म्बनम्, तदीयकलकलविधानमुद्दीपनविभावः, जटाजूटग्रन्थिदृढीकरणमनुभावः ।

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते—इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन, कयोश्चिदाश्रयैक्येन, कयोश्चिन्नैरन्तर्येणेति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः संभोगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । (आलम्बनैक्येन) आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्राभ्याम् । शृङ्गारस्याद्भुतेन भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः ।

एवं च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यश्च **नागानन्दे** प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र 'अहो गीतमहो वादित्रम्' इत्यद्भुतस्यान्तरा निवेशनान्नैरन्तर्याभावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । 'पाण्डुक्षामं वदनं—' इत्यादौ (१७२ पृ.) च पाण्डुतादीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भेऽपीति न विरोधः ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥ ३१ ॥

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम् । यथा—

'एष दुश्च्यवनं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन ॥'

वीरस्य निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यतया प्रधानत्वम् ॥ स्मरणादावालम्बनाश्रयभेदनैरन्तर्याभावेष्वपि विरोधिनोरेकस्मिन्समावेश इति सिद्धान्तमाह—**इह खल्विति** । आश्रयैक्येन नायकैक्येन । **नैरन्तर्येण** अव्यवधानेन ॥ विशिष्य दर्शयति—**तत्रेति** । वीरशृङ्गारयोर्वीरसंभोगयोः । तथा आलम्बनैक्येन संभोगस्येति विरोध इत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । **आश्रयैक्येन चेति** । चकारेण आलम्बनैक्येनेत्यस्य समुच्चयः । वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां सहाविरोध आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन नैरन्तर्येण च भवति । एवं शृङ्गारस्याद्भुतत्वेन । भयानकस्य बीभत्सेन तु नैरन्तर्यमात्रेणाविरोधो ज्ञेयः । वीरशृङ्गारयोरालम्बनभेदेनाविरोधं दर्शयति—**तेनेति** । उक्तनियमेनेत्यर्थः । अत्र 'कपोले—' इत्यत्र । **भिन्नाश्रयत्वेनेति** । उत्साहस्य प्रतिनायकविषयत्वेन नायकैक्येन निबन्धे भिन्नालम्बनत्वेनाविरोधो ज्ञेयः ॥ इदानीं विरुद्धरसीयविभावादिपरिग्रहस्यादोषत्वं दर्शयति—**पाण्डुक्षाममित्यादि** । तथा च विरुद्धरसीयासाधारणाङ्गपरिग्रह एव दोषो न तु साधारणाङ्गपरिग्रह इति भावः ॥ **अनुकारे चेति** ।

---

1. **तत्रेत्यादि** । तथा चोक्तं ध्वनिकृता—'एकाश्रयत्वे निर्दोषो नैरन्तर्ये विरोधवान् । रसान्तरव्यवधिना रसो न्यस्यः सुमेधसा ॥' इति ॥

अत्र दुश्च्यवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।
अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥ ३२ ॥

अनुभयता अदोषगुणता ॥

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

'अत्र मूलकारिकाः=३२ । पूर्वाभिः सह' ६७८ । उदाहरणानि=१६६ । पूर्वैः सह ४८७ ।

परोक्तशब्दवाक्ययोः कर्मादित्वेनोपादाने चेत्यर्थः । अनुकरणे दुःश्रवस्यादोषत्वं यथा—'मृगचक्षुषमद्राक्षीदित्यादि कथयत्ययम् ।' शब्दस्यानुकरणे च्युतसंस्कारस्यादोषत्वं यथा—'पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ।' अत्र प्रथमपादे गोशब्दस्य निर्विभक्तिकतया च्युतसंस्कारत्वम् । द्वितीयपादे सुत्रामशब्दोऽप्रयुक्तो न दोषः । दुश्च्यवनशब्दोऽप्रयुक्तो न दोष इति शेषः ॥ अदोषगुणता अदोषत्वं गुणत्वं च रसादेर्निकर्षप्रकर्षबीजत्वाभावादुभयरूपम् ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ सप्तमः प्रकाशः ।

अष्टमः परिच्छेदः।

गुणानाह—

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा।

गुणाः—

यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वाच्छौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः, तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषा माधुर्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसंदर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपयिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः। यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितमेव।

---

*काव्यलक्षणकारिकोद्देशक्रमप्राप्तान्गुणान्निरूपयति—**गुणानिति**। रसस्येत्यनेन काव्यशरीरस्य शब्दार्थयोर्व्यवच्छेदः। **अङ्गित्वमाप्तस्येति**। श्लिष्टं यद् यथासंभवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्व्याख्यायते—**यथा खल्विति**। लोके इति पूरणीयम्। आत्मन इति अङ्गित्वमाप्तस्येत्यस्य विशेष्यम्। **काव्ये** कविभणितौ। **अङ्गित्वं** विभावाद्यङ्गसमुदाययोगेन पूर्णत्वम्। एतेन खण्डरसे माधुर्यादीनामननुभूयमानत्वादसंभव इति सूचितम्। **स्वरूप**विशेषाः विशेषणप्रभेदाः। माधुर्यादीनामन्यतमस्य काव्यत्वव्यापकतया उत्कर्षहेतुत्वाद् गुणव्यवहारौपयिकं धर्मान्तरमाह—**स्वसमर्पकेति**। **स्वं** रसस्तस्य **समर्प**को व्यञ्जको यः **पद**संदर्भो वाक्यं तस्य **काव्यव्यपदेशस्य** काव्यव्यवहारस्य **औपयिक**मुपयोगि यद्**ानु**गुण्यमानुकूल्यं तद्भाजः गुणशब्दवाच्या इत्यन्वयः। एतच्च गुणालंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः काव्यशब्दोऽयं वर्तत इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तम्। स्वमते तु रसवत्त्वमेव काव्यव्यवहारौपयिकम्, न तु गुणत्वम्। यद्वा। रसवत्त्वं काव्यलक्षणम्। व्यवहारबीजं तु गुणालंकारसंस्कृतशब्दार्थत्वमेवेति स्वमतेनैवेदमुक्तम्। एवं च काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वे सति रसधर्मवत्त्वं गुणलक्षणम्। रसत्वादिव्यावृत्त्यर्थं सत्यन्तम्, अलंकारव्यावृत्त्यर्थं विशेष्यम्। ननु गुणानां शब्दार्थधर्मत्वं प्राचीनैरुक्तम्, भवता तु कथं रसधर्मत्वमुच्यत इत्यत आह—**यथा चेति**। एषां गुणानाम्। मात्रपदेन शब्दार्थयोर्व्यवच्छेदः। **दर्शितं** दर्शयितुमारब्धम्। माधुर्यादि-

---

* मुद्रितपुस्तके त्वत आरभ्य परिच्छेदान्तं यावद् व्याख्यान्तरायमाणो भूयान्ग्रन्थभेद उपलभ्यते। स चावश्यकत्वादिहाप्युपन्यस्यते—"दोषान्निरूप्य गुणान्निरूपयति—**गुणानिति**। काव्यलक्षणोद्देशक्रमेणेति शेषः। रसस्य अङ्गित्वं मुख्यत्वम्। एतच्च शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारोपयोगित्वात्। शौर्यादय इत्यादिपदाद्विद्याविनयादीनां ग्रहणम्। स्वरूपविशेषाविलक्षणविशेषणानि माधुर्यादयोऽपि गुणशब्दवाच्या इत्यन्वयः। गुणपदस्य व्युत्पत्तिमाह—**स्वेति**। स्वं स्वकीयो रसः तस्य समर्पको व्यञ्जको यः पदसंदर्भः पदकदम्बविशेषो वाक्यमिति यावत्। तत्काव्यव्यपदेशः काव्यव्यवहारः तस्यौपयिकमुपयोगि

माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते[1] त्रिधा ॥ १ ॥

ते गुणाः । तत्र—

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

स्वरूपनिरूपणेनैवामीषां रसधर्मत्वं व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ गुणान्विभजते—**माधुर्यमिति** । चित्तद्रवीभावमय इति स्वार्थे मयट् । ह्लादः सुखसंवलितप्रतीतिः ।

यदानुगुण्यमानुकूल्यं तद्भाजः । रसस्यैव काव्यव्यवहारोपयोगित्वं तदुत्कर्षद्वारा गुणानामपि तदित्यवधेयम् । ननु गुणानां वामनादिभिः शब्दार्थधर्मत्वमुक्तम्, किमिति भवता रसमात्रधर्मत्वमुच्यत इत्यत आह—**यथा चैषामिति** । एषां गुणानाम् । **तथेति** । काव्यप्रकाशोक्तकाव्यलक्षणदूषणप्रकरणेति 'किंच शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम्–' इत्यादिना । गुणान्विभजति—**माधुर्यमिति** । माधुर्यमाह—**चित्तेति** ।

---

1. **ते त्रिधेति** । **वामनादयस्त्वोजआदीन्दश** गुणानाहुः । ते यथा—'पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः । अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥ श्लथत्वमोजसा मिश्रं **प्रसादं** च प्रचक्षते । अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः ॥ यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसंधीनां स **श्लेषः** परमो गुणः ॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः । दुर्वन्धो दुर्विभावश्च **समते**ति मतो गुणः ॥ आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् । **समाधिर्नाम** स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ बन्धे पृथक्पदत्वं च **माधुर्यमु**दितं बुधैः । अनेन हि पदन्यासाः कामं धारा मधुश्च्युतः ॥ यथाहि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः । तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता ॥ बन्धस्याजरठत्वं च **सौकुमार्य**मुदाहृतम् । एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिक्षमाः ॥ विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति **ह्युदारताम्** । वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥ पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः । यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सो**ऽर्थव्यक्तिः** स्मृतो गुणः ॥ औज्ज्वल्यं **कान्ति**रित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः । पुराणचित्रस्थानीयं तेन वन्ध्यं कवेर्वचः ॥' इति । **सरस्वतीकण्ठाभरणे** तु चतुर्विंशतिर्गुणाः । तत्र दश निरूपिता एव ज्ञेयाः, इतरे तूच्यन्ते—श्लाघ्यविशेषणयोगत्व**मुदात्तता** । गाढबन्धत्व**मौर्जित्यम्** । चाटूक्तिसहकारिप्रियतराख्यानत्वं **प्रेयः** । सुप्तिङ्व्युत्पादनं **सुशब्दता** । यथा—'तस्याजीवनिरस्तु मातरव मां जीवस्य मा जीवतो भूयाद्वा जननेः किमम्ब जनिना जन्तोर्वृथाजीविनः । यस्त्वामेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकते नोपस्तौति न मन्यते न मनुते नाध्येति न ध्यायति ॥' अत्राजीवनिरजननिरित्यादीनां सुबन्तानां बन्दते यजत इत्यादीनां तिङन्तानां च व्युत्पत्तिः सुशब्दता । शब्दानामन्तःसंजल्परूपत्वं **सौक्ष्म्यम्** । यथा—'केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि । धातवः सृजतिसंहृशास्तयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥' अत्र श्रुतावगतवाक्यार्थस्य सृजति संहरति शास्ति स्तूयत इति पदानामन्तःसंजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वम् । ध्वनिमत्ता **गाम्भीर्यम्** । यथा—'मौलौ धारय पुण्डरीकमसितं तन्वात्मनो

यत्तु—केनचिदुक्तम्—'माधुर्यं द्रुतिकारणम्' इति तन्न । द्रवीभावस्यास्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन कार्यत्वाभावात् । द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहित-

---

'आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्' इति **काव्य**प्रकाशः । शृङ्गारादिष्वनुभवसिद्धमेवाह्लादजनकत्वं तदेव माधुर्यम् । तस्योत्कर्षाधायकत्वमाह—**द्रुतिकारणमिति** ॥ एतद्दूषयति—**यत्त्विति** । **तत्कार्यत्वाभावात्** माधुर्यजन्यत्वासंभवात् । आह्लादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आह्लाद एव पर्यवसानम् । एवमाह्लादजनकत्वापेक्षया लघुन आह्लादत्वस्यैव माधुर्यपदशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्याह्लाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः । ननु द्रवीभावस्तावदाह्लाद एव भवतोच्यते तस्य रसाभिन्नतया रसधर्मत्वं नोपपद्यत इत्यत आह—**द्रवीभावश्चेति** । काठिन्यादिपरित्यागस्य रसोद्बोधहेतुत्वं दर्शयति—**स्वाभाविकेति** । मन्युः शोकः, दीप्तत्वं दग्धप्रायत्वम्, रत्यादीत्यादिपदेन शोकप्रशमयो-

---

स्वार्थे मयट् । ह्लाद आनन्दविशेषः । द्रुतिकारणं माधुर्यमिति । काव्यप्रकाशोक्तं लक्षणं दूषयति—**यत्त्विति** । द्रुतिकारणमाह्लादो माधुर्यमिति । दूषयति—**तन्नेति** । आस्वादो रसस्य स्वरूपं स्वरूपविशेषश्चित्तनिर्वृतिरूप आह्लादः । कार्यत्वाभावात् निरुक्ताह्लादजन्यत्वायोगात् । द्रवीभावस्य आह्लादजन्यत्वाभावेन आह्लादस्यापि तज्जनकत्वाभाव इति भावः । गूढविषयसंचाराक्षमत्वमनाविष्टत्वम् । मन्युः शोको दैन्यं वा । क्रोधादीत्यादि-

---

विक्रमं चक्राङ्कं वह पादयुग्ममवनीं दोष्णा समभ्युद्धर । लक्ष्मीं भ्रूनिकटे निवेशय भव ज्यायान्दिवोकस्पतेर्विश्रान्तःकरणैकचौर तदपि ज्ञातो हरिः खल्वसि ॥' अत्र नाभ्या पुण्डरीकधारणं अपरिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया वसुधोद्धारणं वक्षस्थलनिवेशितलक्ष्मीकत्वमिन्द्रावरजत्वं च ध्वनतीति गाम्भीर्यम् । व्यासेनाभिधानं **विस्तरः** । समासेनाभिधानं **संक्षेपः** । यथा—'स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः । लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥' अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया श्लोकार्धमात्रेणोक्तत्वात्संक्षेपः । यावदर्थपदत्वं **संमितत्वम्** । यथा—'केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि । वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥' अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वम् । भावतो वाक्यवृत्तिर्**भाविकम्** । आरोहावरोहयोः क्रमो **गतिः** । यथा—'वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्कलाकोटीकान्तं क्रमविदलदभ्युद्गतिभिया । मिथः संमूर्छद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलैरनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥' अत्र पूर्वार्धे स्वरस्यारोहादुत्तरार्धे चावरोहाद्गतिः । उपक्रमनिर्वाहो **रीतिः** । विशिष्टभणितिर्**उक्तिः** । यथा—'कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥' अत्र कुशलं तस्या इति पृष्टे कुशलमकुशलं चेति वक्तव्ये योऽयं जीवत्याद्युक्तिभङ्ग्या जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स उक्तिसंज्ञः । उक्तिप्रौढपरिपाकः **प्रौढिः** । यथा—

विक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम्।

तच्च—

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥ २ ॥

ग्रहणम्। रत्यादिभिराकारैर्विषयैरनुविद्धः संवलितो य आनन्दोद्बोधो रसास्वादः तेन। एवं च श्रृङ्गारकरुणशान्तरसोद्बोधानन्तरं जायमानो रत्याद्यविषयकः सहृदयचित्तद्रवीभावरूपः केवलानन्दसंदोहानुभवो माधुर्यं तस्य जनकतासंबन्धेन रससंबन्धितया रसधर्मत्वमक्षतमेवेति भावः। केचित्तु—'रतिशोकप्रशमेषु गुर्जर्यादिरागवृत्तिरिव कश्चिदेको धर्मोऽस्ति स एव माधुर्यं येन सामाजिकानां चित्तं द्रवीभवति। रत्यादीनां रसरूपतया परिणामेन तस्य रसवृत्तित्वम्' इति वदन्ति। तन्न। तत्र तादृशधर्मसत्त्वे मानाभावात्। नच द्रुतिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनमिति वाच्यम्। तस्य रसस्वभावेनैव सिद्धत्वात्तदर्थं धर्मान्तरकल्पनानौचित्यात्। गुर्जर्यादौ तु प्रत्यक्षसिद्ध एव तादृशधर्मः। अन्ये तु—'सुश्रवत्वमेव माधुर्यं काव्यधर्मः' इत्याहुः। तन्न। असुश्रवत्वेऽपि काव्ये माधुर्यस्योपलम्भात् ॥ माधुर्यविषयानाह—**तच्चेति**। माधुर्यं चेत्यर्थः। संभोगापेक्षया करुणे, तदपेक्षया विप्रलम्भे, तदपेक्षया शान्तेऽधिकम्। सातिशयमित्यर्थः। केचित्तु—'करुण' इति विप्रलम्भविशेषणम्। तन्न। 'अश्रुपातादयस्तत्र द्रुतत्वाच्चेतसो मताः' इत्यनेन करुणेऽपि चित्तद्रवीभावस्याङ्गीकारेण माधुर्यस्वीकारात्। 'अपसारय घनसारं—' इत्यादौ

पदाज्जुगुप्सादिपरिग्रहः। विसयहासादीत्यादिपदेन भयादिपरिग्रहः। उपहितमुपधानं संवन्धस्तदात्मको विक्षेप इत्यर्थः। यद्वा विसयादिभिरुपहित उपपादितो विक्षेपो विषयान्तराग्राहित्वम्। रत्यादीत्यादिपदेन हासादीनां ग्रहणम्। रत्यादेराकारः परिणामो ज्ञानं तेनानुविद्धः संवलित आनन्दस्तस्योद्बोधेन रसास्वादेन आर्द्रप्रायत्वं निरतिशयानन्दसान्द्रत्वम्। तच्च स्वविषयकानुभवसंबन्धेनानन्दभागित्वं तच्चानन्द एव पर्यवसन्नमित्यभिप्रायः। केचित्तु—'गुर्जर्यादिरागवृत्तिरिव रसवृत्तिः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति स एव द्रुतिरूपाह्लादस्य जनको माधुर्यमुच्यते' इत्याहुः। तन्न। रसस्यैव तादृशाह्लादजनकत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तौ तद्वृत्तिधर्मान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। तच्च माधुर्यं च। अधिकमुत्कर्षातिशयजनकम्। **क्रमादिति**। संभोगादीनां पूर्वपूर्वमुपेक्ष्य उत्तरोत्तरत्र उत्कर्षातिशयजनकत्वमिति भावः। **संभोगाभासादिष्वपीति**। अपिरेवार्थः। एतस्य माधुर्यस्य। माधुर्यव्यञ्जकान्वर्णादीनाह—**मूर्ध्नीति**। पुरस्तादित्यर्थः। **युक्ता इति**। मूर्धस्थवर्गान्त्यसजातीयवर्णौ इत्यर्थः। लघू वर्णान्तरयोगराहित्येन लघुप्रयत्नोच्चार्यौ, न तु गुरुविपरीतौ।

'अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः क्षिप्तक्रमा कवलिता बलिराज्यलक्ष्मीः। अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना जन्मत्रये तदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥' इति ॥

संभोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन संभोगाभासादिष्वप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान्विना ।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥ ३ ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा—

'अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसंतापसंततिम् ॥'

यथा वा मम—

'लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलय-
न्समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

विप्रलम्भान्तरेऽपि माधुर्योपलम्भाच्च ॥ **एतस्य** माधुर्यस्य ॥ माधुर्यव्यञ्जका-न्याह—**मूर्ध्नीति** । वर्गान्त्यवर्णेन स्ववर्गान्त्यवर्णेन । युक्ताः कादयो मान्ता इत्यर्थः । लघू विसर्गवर्णान्तरायुक्तावयुक्तान्तौ च, न तु गुरुविपरीतौ । 'स्वयं हाराकारा गलति जलधारा कुवलयात्'–इत्यादौ । 'अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।' इत्यादौ दीर्घानुस्वारयोगेन गुरोरपि रेफस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वदर्शनात् । केचित्तु—'लघू ह्रस्वान्तौ' इत्याहुः । तन्न । 'सरः खरः खलः कालः–' इत्यादौ 'परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवर–'इत्यादौ च रेफस्य ह्रस्वान्तत्वेन माधुर्यव्यञ्जकत्वापत्तेः । 'पुरो रेवापारे गिरिरिति दुरारोहशिखरः–' इत्यादौ ह्रस्वान्तत्वाभावेन माधुर्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः ॥ **अवृत्तिः** समासाभावः । **अल्पवृत्ति**-रदीर्घसमासः । **मधुरा** दुःश्रवणवर्णाघटितत्वेन मनोरमा । **रचना** पदसंदर्भः । निरुक्तवर्णबहुला बहुतरनिष्ठुराक्षररहिता निःसमासा अल्पसमासा वा सुकुमारार्थ-प्रतिपादिका माधुर्यव्यञ्जिकेति तात्पर्यार्थः ॥ माधुर्यमुदाहरति—**अनङ्गेति** । अन-ङ्गस्य मङ्गलभुवो जन्मस्थानानि । तस्या अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य भङ्गयो विक्षेपाः । **लताकुञ्जमिति** । लतापदं सुरभिपुष्पलता बोधकतया सार्थकम् । आवृत्तेर्माधुर्य-

---

* मुद्रितपुस्तके—**मूर्ध्नीति** । अग्रभागे स्वस्ववर्गान्त्यवर्णसहिता इत्यर्थः । यथा–अनङ्ग-मङ्गलेत्यादि ॥ तथात्वे 'अपसारय घनसारं कुरु हारं–' इति काव्यप्रकाशोक्त तदुदाहरणमसंगतं स्यात् ॥'स्वयं हाराकारा गलति जलधारा कुवलयात्–' इत्यादौ चानुभवसिद्धस्य दीर्घरेफस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वस्यापलापप्रसङ्गाच्च । तद्व्यक्तौ माधुर्यव्यञ्जने । अवृत्तिः समासाभावः । अल्पवृत्तिरल्पसमासः । मधुरा मृदुपदानुप्रासादिरुचिरा रचना । यथा—'मधुरया मधुबोधितमाधवी–' इत्यादि । तथा माधुर्यव्यञ्जिका । **अनङ्गेति** । कामस्य मङ्गलभुवोऽभिमतसिद्धिस्थानानि तस्या नेत्रप्रान्तस्य भङ्गयो विक्षेपविशेषाः । **लतेति** । गुञ्जन्तो मधुरं

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-
न्रजोवृन्दं विन्दन्किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥'

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ॥ ४ ॥
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ।

अस्यौजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः[1] ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ॥ ५ ॥
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफौ[2] टठडढैः सह ।
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ॥ ६ ॥

व्यञ्जकत्वं यथा—'मुद्रितामिन्दुमालोक्य पद्मिनीं पश्य सुन्दरि। हन्त कान्तस्य विच्छेदे मधुरोऽपि न रोचते ॥' सुकुमारार्थप्रतिपादकरचनाया माधुर्यव्यञ्जकत्वं यथा—'उचितं गोपनमनयोः स्तनयोः कनकाद्रिधर्मतस्करयोः । अवमानितविधुमण्डलमुखमण्डलगोपनं किमिति ॥' । ओजोगुणमाह—**ओज इति** । दीप्तत्वमोजः । तत्र दीप्तत्वमाह-**चित्तेति** । उत्साहाद्याकारानुविद्धचमत्कारोद्बोधेन जायमान उत्साहाद्यविषयकचमत्कारोद्बोध इति तदर्थः । केचित्तु—'दीप्तत्वं कटुवर्णश्रवणजन्यश्रोत्रदुःखसंभिन्नसुखविशेषः, स एव चित्तविस्तारः' इत्याहुः । तन्न । अनिष्ठुराक्षरप्रायबन्धव्यज्यमाने वीरादौ तदभावप्रसङ्गात् । 'चित्तविस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः' इति **काव्यप्रकाशः** । तन्न । वीरादिभ्य एव जायमानदीप्तत्वस्यैव ओजःस्वीकारेणोपपत्तौ तज्जनकधर्मान्तरकल्पने मानाभावात् । ओजोविषयानाह—**वीरेति** । वीरापेक्षया बीभत्से, तदपेक्षया रौद्रे ओजस आधिक्यमतिशयः । रौद्रवीरे च निष्प्रतिभटमोजः । बीभत्से तु माधुर्यलेशानुविद्धम् । हास्याद्भुतभयानकेषु द्वयोः समावेशो ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहोक्तरीत्या ज्ञेय इति **चण्डीदासः** । एतन्मते बीभत्सापेक्षया रौद्रवीरयोरोजस आधिक्यम् ॥ ओजोव्यञ्जकान्वर्णादीनाह—**वर्गस्येति** । सजातीयस्य विजातीयस्य वेत्यर्थः । तदन्तिमौ वर्गाद्यतृतीययोरन्त्यौ वर्गस्य द्वितीयचतुर्थौ । **सरेफाविति** । द्विवचनं

कूजन्तो मदवन्तश्चालिपुञ्जा भ्रमरश्रेणयो यत्र । तच्चपलयन् कम्पयन् । दलितं प्रफुल्लम् । तरलयन् कम्पयन् । रजोवृन्दं परागसमूहम् । विन्दन् गृह्णन् । विकिरति विक्षिपति । मकरन्दं पुष्परसम् । उदाहरणद्वये मूर्धस्थवर्णान्त्यवर्णानामल्पसमासस्य च माधुर्यव्यञ्जकत्वम् । असमासस्य यथा—'मानं विमुञ्च कल्याणि दासं मामनुकम्पय । विजहीहि रुषो रागमधरस्य च कम्पनम् ॥' ओजोगुणमाह—**ओज इति** । चित्तविस्तारो वीरादिरसास्वादेन जायमानो विस्मयविशेषः । अत्रापि ओजोलक्षणेऽपि । तदन्तिमौ वर्गद्वितीयवर्ग-

---

१. 'स्थितिः' क-ख. २. 'सरेफः' घ.

तथा समासो[1] बहुलो घटनौद्धत्यशालिनी ।

यथा—'चञ्चद्भुज—' इत्यादि (३०२ पृ.)

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ७ ॥

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।

प्रामादिकम् । रेफयुक्तस्य यस्यकस्यचिदपि वर्णस्य ओजोव्यञ्जकत्वात् । एतदुपलक्षणम् । माधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तो युक्तो विसर्गयुक्तश्च वर्ण ओजोव्यञ्जकः । अत एव 'उत्कृत्योत्कृत्य—' इत्यादौ, 'यो यः पाञ्चालगोत्रे—' इत्यादौ च ओजोव्यञ्जकत्वमक्षतमेव । टादयस्तु केवला अप्योजोव्यञ्जकाः । **समासो बहुल इति** । ओजोव्यञ्जकवर्णघटितसमासाधिक्यमप्योजोव्यञ्जकमिति पृथगुपादानम् । घटना पदसंदर्भः । औद्धत्यशालिनी उद्भटाक्षरबहुला उद्भटार्थप्रतिपादिका च । द्वितीयप्रकारसंग्रहाय एतदुपादानं सार्थकम् । तेन 'आपतन्तममुं दूराद्दूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥' इत्यादावोजोव्यञ्जकत्वमुपपन्नम् ॥ प्रसादगुणमाह—**चित्तमिति** । **य इति** । आस्वाद्यव्यङ्ग्येषु आस्वादाख्यः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति येन व्यङ्ग्यानामास्वाद्यत्वं चोपपद्यते । स एव प्रसादाख्यो गुण इत्यर्थः । तदुक्तं **चण्डीदासेन**—'चित्तं यो व्याप्नोति आविष्टं करोति स प्रसादनामा आस्वादात्मा गुणः ।' अनलपक्षे—व्यापनं संयोगानुकूलव्यापारः । गुणपक्षे त्वाह—**व्याप्नोतीति** । आविष्करोति व्यासङ्गनिराकरणेन निर्मलं करोति । प्रसादपदव्युत्पत्तिलभ्योऽयमर्थः 'आविष्टं करोति' इति पाठे स्वाश्रयनिविष्टं करोतीत्यर्थः ॥ प्रसादविषयानाह—**समस्तेष्विति** । रसेषु काव्यात्मभूतेषु । तेन भावादीनामपि गुणत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्र काव्यव्यवहारो न स्यात् । **रचनासु चेति** ।

चतुर्थौ । द्वयोरुपर्यधश्च सरेफाविति वर्गस्यादितृतीयौ च तदन्तिमौ च । घटना बन्धः । औद्धत्यशालिनी डम्बरा । सा च संयुक्तवर्णबाहुल्येन भवति । चञ्चदिति व्याख्यातमिदं प्राक् । अत्र समासबाहुल्यडम्बरबन्धयोरोजोव्यञ्जकत्वं वर्गस्यादीत्युक्तवर्णस्य । यथा—'अनेन च्छिन्दता मातुः कण्ठंपरशुना तव । बद्धस्पर्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ॥' अत्र तृतीयपादे दकारयुक्तौ धकारौ ओजोव्यञ्जकौ । 'विरूढप्रौढविक्रमः' इत्यत्रासंसक्तौ ढकारौ । वस्तुतस्तु माधुर्यव्यञ्जकातिरिक्ता वर्णान्तरसंयुक्ता द्वित्रा अन्येऽपि वर्णा ओजोव्यञ्जकाः । यथा—'समरे भाति संरम्भादुद्यदिनकरद्युतिः । हुताशकुण्डसंकाशलोचनो नृपपुंगवः ॥' अत्र द्वितीयपादे संयुक्तवर्णत्रयमोजोव्यञ्जकम् । ओजोव्यञ्जकाक्षरघटितबहुतरपदसमासस्तादृशाक्षरसंदोहघटितो बन्धश्च ओजोऽतिशयव्यञ्जकौ । 'दीप्तवह्निचयोद्दीप्तनेत्रापीतद्विषद्बलः । चण्डध्वानपरिध्वस्तहस्तिदानोऽस्त्यसौ युधि ॥' 'उद्यद्दिनकरवक्त्रः प्रज्वलज्ज्वलनेक्षणः । भार्गवो नृपवर्गस्य मृत्युरेष धुरि स्थितः ॥' प्रसादगुणमाह—**चित्तमिति** । आविष्टमधिकनिविष्टम् । तद्व्यञ्जकाः प्रसादव्यञ्जकाः । रस-

---

1. 'समासबहुलः' घ.

व्याप्नोति, आविष्करोति ।

शब्दास्तव्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ ८ ॥

यथा—

'सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥'

एषां शब्दगुणत्वं च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

सप्तम्यर्थो व्यङ्ग्यः । तेन समस्तरचना व्यङ्ग्येत्यर्थः ॥ ओजोमाधुर्यवदस्य रचनाविशेषो व्यञ्जको नास्ति, किंतु झटित्यर्थसमर्पकपदघटिता रचनैव व्यञ्जिकेति प्रतिपादयितुमाह—**शब्दा इति** । तद्व्यञ्जकाः प्रसादव्यञ्जकाः । ननु गुणानां रसधर्मत्वस्वीकारे प्राचीनसंमतशब्दार्थधर्मत्वमेषां कथमुपपद्यत इत्यत आह—**एषामिति** । माधुर्यादीनामित्यर्थः । **शब्दगुणत्वं** शब्दार्थधर्मत्वम् । **गुणवृत्त्या** आश्रयरसव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासंबन्धेन । **बुधैर्वामनादिभिः** । **शौर्यादे**रात्मधर्मस्य यथा शरीरवृत्तित्वं यथा वा स्थूलत्वादेः शरीरधर्मस्य आत्मवृत्तित्वं परम्परासंबन्धेन, तथेत्यर्थः । ननु गुणानां रसवृत्तित्वस्य निरुक्तपरम्परायाः संबन्धत्वस्य च कल्पने गौरवमतः शब्दार्थवृत्तित्वमेव कल्पयितुमुचितमिति चेत् । न । क्वचिन्नीरसे गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोः संभवेऽपि माधुर्यादेरनुपलम्भात् । क्वचित्तु तदसंभवेपि रसत्वेनैव तदुपलम्भाच्च रसान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रसवृत्तित्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् ॥ ननु **वामना**दिभिः श्लेषादयो दश शब्दगुणा ओजआदयो दशार्थगुणा उक्ताः, भवद्भिस्तु माधुर्यादयस्त्रय एव कथमुच्यन्त इत्यतस्तान्यथासंभवं स्वोक्तगुणव्यञ्जकदोषाभावालंकारगुणीभूतव्यङ्ग्येष्वन्तर्भावयन्प्रथमं शब्दगुणान्स्वोक्तगुण-

---

वृत्तिः कश्चिद्धर्मः येन सामाजिकानां चित्तं विषयान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य स्वस्मिन्नेवातिनिविष्टं करोति । माधुर्यौजसोर्जनकत्वसंबन्धेनैव रसवृत्तित्वं प्रसादस्य तदतिरिक्तेनेत्यवधेयम् । कृतव्रणः कृतच्छिद्रः । मर्म मनः । तां प्रियाम् । एषां निरुक्तगुणानाम् । शब्देत्युपलक्षणम् । अर्थगुणमपि बोध्यम् । गुणवृत्त्या स्वाश्रयरसव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासंबन्धेन । बुधैर्वामनादिभिः । शौर्यादिगुणयोगः शौर्यादिगुणवत्त्वम् । अत्र स्वसमवाय्यात्मावच्छेदकत्वं पराम्परासंबन्धः । वामनाद्युक्तदशविधगुणानां स्वोक्तगुणव्यञ्जकादौ यथायथमन्तर्भावमाह—**श्लेष इति** । भक्त्या लक्षणया । ओजःपदवाच्ये ओजःपदप्रति-

'शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग[1] इव' इति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ॥ ९ ॥
गुणाश्चिरंतनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ।

ओजसि भक्त्या[2] ओजःपदवाच्ये शब्द(अर्थ)धर्मविशेषे । तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । यथा—

'उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धताः
सर्वाः पर्वतकंदरोदरभुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः ।

व्यञ्जकदोषाभावयोरन्तर्भावयति—**श्लेष इति** । **भक्त्या** लक्षणया । **ओजःपदवाच्ये** ओजःपदप्रतिपाद्ये । चित्तविस्ताररूपे ओजस्यन्तर्भावासंभवादिति भावः । **शब्दधर्मविशेषे** बन्धगाढत्वरूपे । अत्रार्थपदं चिन्त्यम् । अर्थधर्मे प्रौढत्वरूप ओजसि शब्दश्लेषादीनामन्तर्भावासंभवात् । **एकपदवदिति** । संध्यादिवशादनेकपदानामुच्चारणकालभेदः स्पष्टं नावभासत इत्यर्थः । केचित्तु—'समासाभावात्' इति व्याचक्षते । तन्न । वामनोपदर्शितस्य असमासत्वेऽपि 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' इति श्लेषोदाहरणस्य समाससत्त्वेऽपि 'तडित्कपिलमाकाशं—' इत्यादौ श्लेषप्रत्युदाहरणस्य वासंगत्यापत्तेः । 'अस्ति भयमस्ति कौतुकमस्ति च मन्दाक्षमस्ति चोत्कण्ठा । बालानां प्रणयिजने भावः कोऽप्येष नैकरसः ॥' इति प्राचीनान्तरदत्तोदाहरणस्यासंग्रहापत्तेश्च ॥ **उन्मज्जदिति** । प्रलयकालीनसमुद्रवर्णनमिदम् । यथायं सिन्धुसंबन्धी ध्वनिरुच्चरति तथेयं वेला विकृतसिन्धुजलमुद्गच्छति । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । उभयोः साधर्म्यमाह—उन्मज्जदिति । उन्मज्जतां जलकुञ्जरेन्द्राणां रभसेन वेगेन य आस्फालो जलाभिघातजन्यशब्दस्तस्यानुबन्धेन उद्धता उद्भटाः । पक्षे—येषां रभसेन हर्षेण य आस्फाल उत्थानव्यापारातिशयस्तस्यानुबन्धेन आरम्भेण उद्धता उद्गताः । प्रतिध्वानिनीः प्रतिशब्दान्विताः । पक्षे—प्रतिध्वानिनीः शब्दनिरुद्धाः जलपूरणेन

पाद्ये । शब्दार्थधर्मविशेषे बन्धगाढत्वादौ । अन्तर्भवन्ति अभिन्नतया वर्तन्ते । **बहूनामिति** । संधिवशादेकपदवत्प्रतीतिरूपः । **उन्मज्जदिति** । इयं वेला समुद्रजलं तथोद्गच्छति यथायं ध्वनिरुच्चैरुच्चरति । कीदृक् । उन्मज्जन्तो ये जलकुञ्जरेन्द्रा जलहस्तिश्रेष्ठास्तेषां रभसास्फालानुबन्धेन वेगजनितस्फालातिशयेन उद्धता उत्कटाः । प्रतिध्वानिनीः प्रतिशब्दयुक्ताः ।

1.—'योगः' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः. 2. 'भक्त्या' इति क-पुस्तके नास्ति.

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
प्रायप्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति ॥'

अयं वन्धवैकट्यात्मकत्वादोज एव । समाधिरारोहावरोहक्रमः । आरोह उत्कर्षः, अवरोहोऽपकर्षः, तयोः क्रमो वैरस्यतानावहो विन्यासः । यथा—'चञ्चद्भुज—' इत्यादि (३०२ पृ०) । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थपादे त्वपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओजस्विता । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वं पदानां नृत्यत्प्रायत्वम् । यथा—

निःशब्दाः कुर्वतीः । श्रुतेः पन्थाः शब्दग्रहणसामर्थ्यं तस्योन्माथी नाशकः । पक्षे-श्रुतीनां वेदानां पथां चोन्माथी । वेला कीदृशी । प्रायेण रमणेन (बाहुल्येन) प्रेङ्खन्त उच्छलन्तो ये शङ्खास्तैर्धवला । अयं श्लेषो विकटबन्ध एव । अस्योत्कर्षाधायकत्वाद्गुणत्वमिति भावः । **उत्कर्षो** गाढबन्धत्वम् । **अपकर्षो** बन्धशैथिल्यम् । उत्कर्षमध्ये अपकर्षोपादाने अपकर्षमध्ये चोत्कर्षोपादाने च वैरस्यं यत्र न भवतीत्यर्थः । ननु क्रमनिबन्धयोरुत्कर्षापकर्षयोः समावेशः समाधिरिति फलितम्, तत्रापकर्षस्य कथमोजस्यन्तर्भाव इत्यत आह—**तस्यापीति** । चतुर्थपादस्यापीत्यर्थः । पद्यस्य पादे पादे आरोहावरोहक्रमः संभवतीति तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—'निरानन्दः कौन्दे मधुनि, विधुरो बालबकुले, न सालेनालम्बो, लवमपि लवङ्गे न रमते । प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति, न चूते विरमति, स्मरंल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥' लवङ्ग इति लघुप्रयत्नोच्चारणेनावरोहः । अवरोहपूर्व आरोहो यथा—'अयमुदयति मुद्रा—' इति । **नृत्यत्प्रायत्वमिति** । प्रत्येकं पदच्छेदादिति भावः ॥ झणितीत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । कलमिति रणितमित्यनेनान्वितम् । नन्वत्र वीरादिरसाभावादोज एव नास्ति तद्व्यञ्जके एतदीयबन्धगाढत्वे

श्रुतेः श्रवणस्य पन्था विषयान्तरग्रहणं तस्योन्माथी नाशकः । वेला कीदृशी । प्रेङ्खन्त उपरि चरन्तो येऽसंख्याः शङ्खाः शङ्खकपालानि तैर्धवला । अत्र समस्तानामसमस्तानां वा बहूनां पदानां संधिवशादेकत्वारोपः । अयं श्लेषः संधिबाहुल्येन वर्णानां संयुक्तवर्णवद् गुरुप्रयत्नोच्चार्यतया बन्धस्य वैकट्यं भवतीति भावः । उत्कर्षो गाढत्वम् । अपकर्षः शैथिल्यम् । वैरस्यतानावहः सामाजिकानां खेदाजनकः । विन्यासो ग्रन्थनम् । केचित्तु 'यत्र पद्ये प्रतिपादं प्रथममुत्कर्षः पश्चादपकर्षः, तत्रैवारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः । 'चञ्चद्भुज—' इत्यादौ प्रतिपादमुत्कर्षानन्तरमपकर्षः, द्वितीयपादे चरमवर्णस्य गाढत्वेऽपि चक्षुःप्रयत्नोच्चार्यत्वापकर्षः । इत्याहुः । उत्कर्षापकर्षस्यैव प्राधान्यं प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायजन्यव्यवहार इति भावः । नृत्यत्प्रायत्वं गुरुप्रयत्नोच्चार्यतयाडम्बरत्वमेव ।

'सुचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झणिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ।

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसंधानमन्तरेणैव शब्दप्रौढोक्तिमात्रेणौजः । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । यथा—

'यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनाम्' (३११ पृ.) इति ।

माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ॥ १० ॥
पृथक्पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ।

यथा—'श्वासान्मुञ्चति—' इत्यादि (१३६ पृ०) ॥

उदारतायाः कथमन्तर्भाव इत्यत आह—**तन्मतानुसारेणेति** । ये गुणानां शब्दार्थधर्मत्वमेव वदन्ति तन्मतेनेत्यर्थः । शब्दप्रौढोक्तिमात्रेण ओजो व्यवह्रियते इति शेषः । तथा च प्रकृते योग्यतामादायैव बन्धगाढत्वस्य ओजोव्यञ्जकत्वमिति भावः ॥ **प्रसाद इति** । समाधौ श्लोके तत्पादे वा ओजःप्रसादयोरन्यतरस्य पुनरुन्मज्जनं नास्ति । अत्र तूभयोर्निमज्जनोन्मज्जनक्रमेण संपर्कः । तदुक्तं **वामनेन**—'संपृक्तौ खल्वोजःप्रसादौ नदीवेणिकावदुद्वहतः' इति । **यो य इति** । व्याख्यातमिदं प्राक् ॥ वर्णित(दर्शित)मित्यस्माभिरिति शेषः ॥ **श्वासानिति** । अत्र भुजावल्लरीमिति प्राणसमानेति च समाससत्त्वेऽपि पृथक्पदत्वस्य दीर्घसमासराहित्ये तात्पर्यान्न दोषः । यद्वा—'बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि । तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥'

लघुवर्णघटितपदानामपि समभिव्याहारवशेन गुरुप्रयत्नोच्चार्यत्वमस्ति । **सुचरणेति** । ननु वीरादिरसे ओजः संभवति, कथमत्रौज इत्यत आह—**तन्मतानुसारेणेति** । **ओजोमिश्रितेति** । शैथिल्यं लघुप्रयत्नोच्चार्यबाहुल्येनानुद्भटत्वम् । 'तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः । नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥' इति **माघे** । प्रसादः शैथिल्यमेवेत्यवधेयम् । **यो य इति** । द्रोणवधे भूतेऽश्वत्थाम्नः क्रोधोक्तिरियम् । पाञ्चालेन धृष्टद्युम्नेन द्रोणो हत इति पाञ्चालगोत्रे क्रोधातिशयः । अधिकवयावृद्धः गर्भशय्यां जरायुं गतः । गर्भस्थ इति यावत् । तत्कर्मसाक्षी, मत्पितृवधानुमत्या कृष्णादिः । प्रतीपः प्रतिकूलः । अन्तकस्येत्यनन्तरमपिकारो बोध्यः । अत्र प्रतिपादं मध्यवर्णानां शैथिल्यम् । वर्णितमस्माभिरिति शेषः । तेनैव निरुक्तमाधुर्यव्यञ्जकेनैव ।

---

1. **पृथगिति** । पृथक्पदानि यस्य तस्य भावः । समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरं चैतत् ॥

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ॥ ११ ॥
अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् ।

स्पष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात्कान्तिश्च सुकुमारता ॥ १२ ॥

अङ्गीकृतेति संबन्धः । कान्तिरौज्वल्यम् । तच्च हालिकादिपद-विन्यासवैपरीत्येन लौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमारता अपारुष्यम्[1] । अनयोरुदाहरणे स्पष्टे ।

क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥ १३ ॥

एतदुदाहरणं बोध्यम् ॥ **प्रसादाख्यगुणेन** प्रसादगुणव्यञ्जकेन ॥ **हालिकादी-**त्यादिना बालकादिपरिग्रहः । हालिकादिसाधारणप्रसिद्ध्यर्थकपदेनेत्यर्थः ॥ **स्पष्टे** **इति** । क्रमेण यथा—'ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भद्रं जल्पति मानवः ।' विपर्ययस्तु 'ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।' अत्र भल्लगल्लमानुषशब्दा ग्राम्याः । 'आनन्दमियमायातु कदा कामवशंवदा ।' विपर्ययस्तु 'कार्तार्थ्यमियमायातु' इति ॥ **क्वचिदिति** । सुकुमारबन्धमध्ये उद्धतार्थोपस्थितौ प्रौढबन्धमध्ये सुकुमारोपस्थितौ चेत्यर्थः । **मार्गस्य** रीतेरभेदोऽपरित्यागः । तत्स्वरूपेत्यर्थः । **अन्यथा** प्रक्रान्त-मार्गयोग्यार्थानुपस्थितौ । **उक्तगुणेषु** प्राचीनोक्तमाधुर्यसौकुमार्यौजःसु । **यथा-यथमिति** । सुकुमारमार्गभेदस्य माधुर्यसौकुमार्ययोः प्रौढमार्गभेदस्य त्वोजसी

प्रसादाख्यगुणेन प्रसादाख्यव्यञ्जकेन । अर्थसमर्पणमर्थप्रत्यायनम् । **ग्राम्येति** । ग्राम्य-त्वत्यागात् कान्तिदुःश्रवत्वत्यागात् सुकुमारतेत्यन्वयः । **हालिकादीति** । आदिपदात्प्रा-कृतनरमात्रग्रहणम् । हालिकादिप्रयुज्यमानानां पदानां भल्लगल्लादिशब्दानां हालिकादि-साधारणबोधजनकानां 'शुष्को वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे' इत्यादीनां च विन्यासः प्रयोगस्तस्य वैपरीत्येन भावेन अलौकिकशोभारसालंकारादिकृतवैचित्र्यम् । तद्वत्त्वमित्यर्थः । एवं च ग्राम्यत्वाभावे सति रसालंकारादिवैचित्र्यं कान्तिरिति फलितम् । न तु ग्राम्यत्वत्याग-मात्रेणैवौज्ज्वल्यम् । अन्यथा 'चित्रभानुरयमुज्ज्वलकान्तिः शेखरे लसति भूमिधरस्य ।' इत्यादावपि कान्तिः स्यात् । 'कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।' इत्यादौ ग्राम्यत्वरतिशृङ्गाररसानुप्रासालंकारसत्त्वेऽपि कान्तिवारणाय सत्यन्तम् । एतयोरुदाहरणे यथा मम—'स्वान्तं तन्वि तवानुरागमृदुलं हन्त्याशु मे मन्मथस्त्वच्चित्तं तु विरागरू-क्षमकृती वेद्धुं न शक्नोत्यसौ । याचे त्वामिदमेव तच्छृणु पुनः क्रूराय तस्मै न तद्भ्रूचापं सखि नासिकां सुनिशितं नालीकमप्यात्मनः ॥ रोलम्बावलिकूजितं बहु जितं कान्ते तवानुग्रहाच्चैवामी गणिता वनप्रियवधूसंबाधटङ्का मया । नाशङ्के मलयानिलान्न च विधोराराधनं भावये वामायां त्वयि तावदद्य दयिते तानि प्रतीपानि मे ॥' यदि तु

---

१ 'सुकुमारता अपारुष्यम्' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य संदर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गभेदः। स च क्वचिद्दोषः। तथाहि—

'अव्यूढाङ्गमरूढपाणिजठराभोगं च बिभ्रद्वपुः
पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके संमातु किं तावता।
उद्यद्दुर्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-
स्रोतःशोषणरोषणात्पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते॥'

अत्रोद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव। अनेवंविधस्थाने माधुर्यादावेवान्तःपातः। यथा—'लताकुञ्जं गुञ्जत्—' इत्यादि (४५३पृ.)।

त्यर्थः॥ **मसृणेन** सुकुमारेण॥ **उपक्रान्तस्य** आरब्धस्य। **संदर्भस्य** प्रबन्धस्य। **तेनैव** उक्तमार्गेणैव। **परिनिष्ठानं** समाप्तिः। **स** मार्गभेदः॥ मार्गभेददोषत्यागस्य गुणत्वमुदाहरति—**अव्यूढेति**। अप्रौढावयवमित्यर्थः। अरूढोऽजातपाणिजठरस्याभोगः परिपूर्णता यत्र। पारीन्द्रः सिंहः। 'कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी गजमोहनः' इति हारावली। संमातु इयत्तां प्राप्नोतु, तावता अव्यूढाङ्गत्वादिना किम्। न किमपि त्रुट्यतीत्यर्थः। त्रुटेरभावमाह—**उद्यदिति**। उद्यज्जायमानं दुर्धरस्य गन्धसिन्धुरशतस्य मत्तहस्तिसमूहस्य प्रोद्दामदानार्णवस्रोतसः प्रौढमदजलधिप्रवाहस्य शोषणं यस्मात्तादृशं रोषणं यस्य तस्मात्। इतः पारीन्द्रशिशोः। कल्पाग्निः प्रलयकालाग्निः। अल्पायते तुच्छो भवति। 'यस्योग्रमदगन्धेन हस्तिनो भयविह्वलाः। दूरादेव पलायन्ते गन्धहस्ती स उच्यते॥' **माधुर्या**दावित्यनेन

ग्राम्यत्वाभावेनैव शोभाविशेषो जन्यत इत्यङ्गीक्रियते तदा यथाश्रुतमेव सम्यक्। अन्यथा दोषत्वासंभावनायाम्। उक्तगुणेषु उक्तगुणव्यञ्जकेषु। अन्तःपातोऽन्तर्भावः। यथायथं यथासंभवम्। मसृणेन सुकुमारेण। विकटेन उद्भटेन। मार्गेण बन्धेन। उपक्रान्तस्य आरब्धस्य। संदर्भस्य महाकाव्यविशेषस्य। तेनैव उपक्रान्तेनैव। परिनिष्ठानं समापनम्। संदर्भस्येत्युपलक्षणम्। एकवाक्येऽपि समता बोध्या। **अव्यूढाङ्गमिति**। अव्यूढानि अपरिणतानि अङ्गानि करचरणादीनि यस्य तत्। अरूढोऽनिष्पन्नः पाणिजठरस्याभोगः परिपूर्णता यत्र तत्। पारीन्द्रः सिंहः। 'कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी गजमोहनः' इति हारावली। संमातु मानं प्राप्नोतु। तावता 'क्षुद्रशरीरकत्वेन किं न्यूनत्वम्' अपि तु न। उद्यद् उद्गलत्। अस्य स्रोत इत्यनेन संबन्धः। गन्धसिन्धुरो गन्धहस्ती। यस्य गन्धमदेन प्रतिगजाः पलायन्ते स दानार्णवो मदसमुद्रस्तस्य स्रोतो धारा तस्य शोषणं शोषकं रोषणं यस्य तस्मात्। इतः पारीन्द्रशिशोः। अल्पायते तुच्छो भवति अर्थे वाच्ये सुकुमारसंदर्भान्तःपातिनोऽस्य पद्यस्य समत्तानुरोधेन सुकुमारपदघटने वर्णप्रातिकूल्याख्यदोष एव स्यात्। **गुण इति**। अर्थसौद्धत्यव्यञ्जकत्वादिति भावः। **अनेवमिति**। यत्र वर्णनीयविशेषानुरोधेन प्रक्रान्तमार्गत्यागो नास्ति तत्रेत्यर्थः। माधुर्यादावित्यादिपदादोजोग्रहणम्। माधुर्यव्यञ्जके ललितबन्धे ओजोव्यञ्जके उद्धतबन्धे चेत्यर्थः। **लताकु-**

ओजः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता ।
तदभावस्य दोषत्वात्स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥ १४ ॥

ओजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्यमुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्यमपारुष्यम् । उदारता अग्राम्यत्वम् । एषां पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

सौकुमार्यौजसोर्ग्रहणम् । ओजोविपर्यासः सौकुमार्यम् । तच्च दीर्घसमासराहित्येन परुषवर्णानां त्यागेन च भवति । एवं च सुकुमारमार्गभेदस्य माधुर्यसौकुमार्ययोरन्तःपात इति भावः ॥ इदानीमोजःप्रभृतीनां दशविधार्थगुणानां दोषाभावादिभिरङ्गीकारमगुणत्वं च यथायथमुपपादयति—**ओज इति** । **तद्भावस्य** ओजःप्रभृतिगुणपञ्चकाभावस्य । अस्माभिर्दोषाभावत्वेनाङ्गीकृता इति भावः । 'अर्थप्रौढिरोजः' इति प्राचीनलक्षणम् । सा च पञ्चविधा—'पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' तत्राद्यप्रकारचतुष्टयस्य वैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वेन गुणत्वाभावमग्रे दर्शयिष्यति । चरमप्रकारं तु दोषाभावत्वेनैव संगृह्णाति । **ओज इति** । साभिप्रायत्वमर्थस्य प्रकृतोपकाराभिप्रायेण प्रयुक्तत्वम् । वैमल्यं विमलप्रायस्याप्रयोजकपदार्थस्यानिवेशः । उक्तिवैचित्र्यं विचित्रयोक्त्या तस्यैवार्थस्य पुनः समर्पणम् । अपारुष्यममङ्गलार्थस्योक्तिवैचित्र्यवशात्सुकुमारप्रायत्वेन प्रतिपादनम् । रिरंसया पामरप्रयुज्यमानत्वं तद्भिन्नलक्षणमग्राम्यत्वम् । **स्पष्टानीति** । क्रमेण यथा—'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इति । विपर्ययस्तु 'सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्' इति । 'सुवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ।' अत्र यौवननवीनत्वप्रतिपादकमारम्भपदमधिकम् । विपर्ययस्तु 'अपास्तो हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदगतः ।' अत्र काञ्चीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य बोधाद्विशेषणमप्रयोजनकम् । 'भानुः सदा युक्ततुरङ्ग एव' इत्यादि । विपर्ययस्तु

ग्रमिति । आदिपदात् 'चञ्चद्भुज-' इत्यादिग्रहणम् । श्लेषादीनां दशानामर्थगुणत्वमपि प्राचीनैरङ्गीकृतानामपि यथासंभवं दोषाभावादावन्तर्भावयति—**ओज इति** । तदभावस्य ओजःप्रभृतेरभावस्य । स्वीकृता । अस्माभिरिति शेषः । उपपादयति—**ओज इति** । साभिप्रायत्वं विशेषणानां प्रकृतोपयुक्तत्वेन वक्तुरभिप्रेतत्वम् । अर्थस्य वाक्यार्थस्य वैमल्यमनतिप्रयोजननिरर्थकपदार्थसंबन्धरूपमलराहित्यम् । उक्तेरेकार्थप्रतिपादकस्यानेकशब्दस्य वैचित्र्यं विरूपत्वम् । वाक्यार्थस्यामङ्गलाव्यञ्जकत्वमपारुष्यम् । **अपुष्टार्थेति** । अन्त्यस्थताप्रत्ययस्य प्रत्येकान्वयादपुष्टार्थत्वादीनामित्यर्थः । **स्पष्टानीति** । दोषपरिच्छेदेऽपुष्टार्थत्वादीनां पञ्चानां यान्युदाहरणानि दत्तानि तद्विपरीतानीत्यर्थः । दीप्तरसत्वं व्यक्तरसत्वम् । रसस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशः । विचित्रता श्रोतृविस्मयजनकप्रतीतिविषयत्वम् । घटना अर्थानां मेलनं विचित्रतामात्रं न तु गुणत्वम् ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यालंकारेण तथा पुनः ।
रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानां कान्तिनामकः ॥ १५ ॥

अङ्गीकृत इति संबन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् । कान्तिर्दीप्तरसत्वम् । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समता परम् ।

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः क्रियासंततिः, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्, अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्बणत्वम्, उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः, एषां योगः संमेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः । यथा—

'दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे—'इत्यादि (११५ पृ०) ।

अत्र[1] दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम्, लोकसंव्यवहाररूपमनुल्बणत्वम्, 'एकासनसंस्थिते' 'पश्चादुपेत्य' 'नयने पिधाय'[2]

'सदाचरति' इति 'सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ।' अत्र मरणे कीर्तिशेषशब्दः । विपर्ययस्तु मृतादिशब्दः । 'कामं कंदर्पचण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः । रतिमन्तिमदेहत्वात्त्वयि निर्मत्सरः किमु ॥' विपर्ययस्तु 'कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।' इति । कान्तिनामकः । गुण इति शेषः । क्रमेणोदाहरणे—'पृष्ठेषु शङ्खधवलच्छविषु च्छदानां राजीभिरङ्कितमलक्तकरागिणीभिः । गोरोचनाहरितबभ्रुवहिः पलाशमामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥' दीप्तरसत्वं यथा—'शून्यं वासगृहं–' इत्यादि ॥ **उपपादकेति** । प्रकृतानुकूलहेतूपन्यास इत्यर्थः ॥ **वैचित्र्यमात्रमिति** । मात्रपदेन गुणत्वव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह—**अनन्येति** । तादृशरसोपकारित्वातिशयश्च रसव्यञ्जकवाक्यस्य काव्यव्यपदेशयोगित्वम् ॥ **उभयस्य** ज्येष्ठाप्रीणनस्य कनिष्ठाप्रतारणस्य च समर्थनमनुष्ठानम् । यद्वा उभयोर्ज्येष्ठाकनिष्ठयोः समर्थनमनुरूपप्रीणनम् । निरुक्तश्लेषेस्य

अत्र हेतुमाह—**अनन्येति** । गुणानामसाधारणरसोपकारप्रयोजकत्वनियमादिति भावः । दृष्ट्वैकासनेत्युदाहरणं रसपरिच्छेदे नायिकाप्रकारकथनप्रकरणे दत्तम् । तत्रैव मया व्याख्यातम् । उभयसमर्थनं प्रियतमायाः प्रीणनमन्यस्याः प्रतारणम् । तयोः समर्थनं संघटनम् । लोकव्यवहाररूपं लोकव्यवहारप्रसिद्धरूपम् । उपपादकानि स्वाभिमतार्थसंपादकानि । अनेन निरुक्तश्लेषेण । वाच्यस्य प्रियतमाचुम्बनस्य । उपपत्तिरुपपादकयुक्तिस्तस्या ग्रहणे अनुसंधाने । व्यग्रतया । सामाजिकानामिति शेषः । विसंवादिता विजातीयत्वप्रतिभासः । हूणो म्लेच्छविशेषः । मत्तो मदिरादिभक्षणेन । तस्य मुखस्याति-

---

१. 'अत्र' इति क-पुस्तके नास्ति. २. 'निमील्य' घ.

'ईषद्वक्रितकंधरः' इति चोपपादकानि, एषां योगः। अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता।

समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाविपर्यासेनार्थस्य विसंवादिताविच्छेदः। स च प्रक्रमभङ्गरूपविरह एव। स्पष्टमुदाहरणम्।

न गुणत्वं समाधेश्च—

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः। तत्रायोनिरर्थो यथा—

'सद्योमुण्डितमत्तहूणचिवुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्॥'

अन्यच्छायायोनिर्यथा—

'निजनयनप्रतिविम्बैरम्वुनि वहुशः प्रतारिता कापि।
नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥'

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निवद्धम्। अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वम्, किंतु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वम्।

दोषत्वमेव प्रसक्तं कुतो गुणत्वमित्युपपादयति—**अनेन चेति**। निरुक्तश्लेषेण चेत्यर्थः। वाच्यस्य वाक्यार्थस्य उपपत्तिः संभवः। यद्वा, वाच्याया उपपत्तेः कारणस्य ग्रहणं ज्ञानमत्र व्यग्रतया कष्टेन तज्जनकतया। **व्यवहितप्रायो** विलम्बेनोत्पादितः। **अस्य** श्लेषस्य। **अगुणता** गुणविरोधित्वम्। दोषत्वमिति यावत्। **स्पष्टमिति**। 'उदेति सविता ताम्रः' इत्यादि॥ अयोनिरल्पच्छायायोनिः। अन्यस्य काव्यान्तरस्य छाया वर्णनं योनिर्यस्य सः॥ **सद्य इति**। हूणो हूणदेशोत्पन्नो म्लेच्छः। नारङ्गकं पक्वनारङ्गकम्। अत्र हूणचिवुकनारङ्गयोः सादृश्यमनिवद्धपूर्वम्। **निजेति**। विमृशति विचारयति। कुसुमलावी मालाकारी॥ नन्वन्यच्छायायोनेरर्थस्य निबन्धनमप्रयोजनमत आह—**अत्रेति**। अतिप्रसिद्धं काव्यान्तरैः सहस्रशो निवद्धमिति। **विच्छित्तिविशेषेण** वैचित्र्यविशेषाधायकत्वेन। तथा चार्थान्तरयोगेन प्रसिद्धमपि सादृश्यं विलक्षणवैचित्र्यं जनयतीति भावः॥ **अस्य**

ताम्रत्वादिति भावः। प्रस्पर्धि तुल्यम्। नारङ्गकं नारङ्गम्। पक्वमिति वोध्यम्। कुसुमलावी मालाकारी। विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषप्रयोजकत्वेन। अस्य निरुक्तसमाधेः। काव्यशरीरस्य अर्थस्य निवर्तकत्वं निष्पादकत्वम्। मात्रपदेन रसस्यासाधारणशोभान्यवच्छेदः। प्रौढिरोजः। प्रौढिश्च 'पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा। प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥' इति वामनोक्तानां पञ्चप्रकाराणामोज-

---

1. **अयोनीति**। अयोनिरनन्यकारणः। अवधानमात्रहेतुक इति भावः॥
2. **अर्थेति**। अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः॥

---

१. 'विरहः' घ. '—दृष्टि—' इति नास्ति क ख-पुस्तकयोः.

क्वचित् 'चन्द्रम्' इत्येकस्मिन्पदार्थे वक्तव्ये 'अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः' इति वाक्यवचनम् । क्वचित् 'निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्' इति वाक्यार्थे वक्तव्ये 'वरवर्णिनी' इति पदाभिधानम् । क्वचिदेकस्य वाक्यार्थस्य किंचिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपो व्यासः । क्वचिद्बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च । इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम्, अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वम् ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ १६ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः १६ पूर्वाभिः सह ६९४ उदाहरणानि ८ पूर्वैः सह ४९५)

च समाधेश्च ॥ चतुर्विधार्थप्रौढिरूपस्यौजसो गुणत्वाभावमाह—**क्वचिदिति** । चन्द्रमिति पश्येत्येकदेशम् ॥ **निदाघेति** । 'शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला । सुकुमारशरीरा च सा ज्ञेया वरवर्णिनी ॥' व्यासो यथा—'असौ नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा भवति न भवेत्येव च ततः । पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥' अत्र येन संसारिणा यथाविधं कर्म कृतं तदनुसारेणैव विविधत्वमाश्रितः सुखदुःखभोगः क्रियते । यदि कुतश्चिदध्यात्मसाक्षात्कारः स्यात्तदैवास्य प्रवाहस्य शान्तिरित्येव विवक्षितं वैचित्र्येणोच्यते । समासो यथा—'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥' अत्र परद्रव्यं न हरेत्, परदारान्न गृह्णीयात्, परापवादो न वक्तव्यः, इत्यादिवाक्यगताभिधेयस्य द्वितीयार्धेनाभिधानम् ॥ **न गुणत्वमिति** । रसव्यञ्जकवाक्यस्य काव्यव्यपदेशोपयोगित्वाभावादिति शेषः ॥ उपसंहरति—**तेनेति** । परोक्ताः । एवं दण्ड्याचार्यनिरूपितानामपि दशविधगुणानां यथासंभवं स्वोक्तगुणव्यञ्जकादावन्तर्भावो बोद्धव्यः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृत्तौ गुणविवेचनो नामाष्टमः प्रकाशः ।

सामन्तिमं प्रकारं प्रागेव दूषितवान् । इदानीं तस्यैव प्रकारचतुष्टयं दूषयति—**क्वचिदिति** । अत्रेर्ब्रह्मपुत्रस्य मुनिविशेषस्य । अत्रेर्नयनाच्चन्द्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्ता । वरवर्णिनीपदस्य तादृशवाक्यार्थे परिभाषितवाक्यत्वादिति भावः । व्यासो यथा—'अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः–' इत्यादि । समासो यथा—'ते हिमालयमामन्त्र्य–' इत्यादि । ननु शब्दार्थशोभाधायकत्वेनैव ओजःप्रभृतीनां गुणत्वमङ्गीकरणीयमिति चेत्, न । तेषां ये दोषाभावपर्यवसन्नास्तत्राव्याप्तेः । दोषाभावस्यापकर्षप्रयोजकदोषविघटकत्वमात्रेणैवोत्कर्षाधायकत्वासंभवादलंकारेऽतिव्याप्तेः । नहि तादृशगुणालंकारजन्यशोभायां किंचिद्वैलक्षण्यमस्ति येन गुणेभ्योऽलंकाराणां व्यावृत्तिः क्रियत इति ॥'' इति ।

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमलंकारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोल्लङ्घ्य रीतिमाह—

पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनां—

रसादीनामर्थाच्छब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ॥ १ ॥

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ।

सा रीतिः । तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ॥ २ ॥

---

* रीतिं निरूपयितुमस्याः प्राथमिकत्वे युक्तिमाह—**अथेति** । गुणनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । **उद्देशेति** । 'उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः' इत्युद्देशक्रमप्राप्तकालमित्यर्थः । उल्लङ्घ्य । सूचीकटाहन्यायेन प्रथममकृत्वेत्यर्थः ॥ **पदेति** । पदानां संघटनाविशेषः । रीयते गुणानां विशेषो ज्ञायतेऽनयेति रीतिः । 'रीङ् गतौ' इत्यनेन साधुः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्तथा व्युत्पत्तिः । **अङ्गेति** । विलक्षणमुखाद्यवयवसंनिवेशविशेषवदित्यर्थः । ननु पदसंघटनाविशेषस्य काव्यातिरिक्तेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरत आह—**उपकर्त्रीति** । स्वाश्रयव्यङ्ग्यरसादिवृत्तिगुणव्यञ्जकतया रसादीनामुत्कर्षाधायिकेत्यर्थः । एवं च गुणाभिव्यञ्जकपदविन्यासो रीतिरिति फलितम् । तदुक्तं **वामनेन**—'विशिष्टपदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' इति ॥ ननु रीतेः साक्षादेव शब्दस्योत्कर्षाधायकत्वं निरुक्तं परम्परया तु रसादीनामित्युपपन्नम्, तथापि तस्याः काव्योत्कर्षाधायकत्वमनुपपन्नमित्यत आह—**रसादीनामिति** । अर्थात्संभवबलात् । तथा च काव्यस्य शरीरात्मनोरुत्कर्षाधायकत्वेनैव काव्योत्कर्षाधायकत्वमिति भावः ॥ **वैदर्भीति** । विदर्भगौडपाञ्चाललाटदेशोद्भवैः कविभिः संमतत्वाद्यथायथं वैदर्भ्यादिसंज्ञा ॥ वैदर्भीमाह—**माधुर्येति** । ललिता

---

* मुद्रितपुस्तके तु—"उद्देशक्रमप्राप्तमलंकारनिरूपणं परित्यज्य रीतिनिरूपणे युक्तिमाह—**अथेति** । बहवो वक्तव्या विषया यत्र तत्त्वेन । रीतिनिरूपणस्याल्पवक्तव्यत्वेन चेति बोध्यम् । सूचीकटाहन्यायेनाल्पविषय एव प्रथमं शिष्याणां जिज्ञासेति भावः । वस्तुतस्तु रीतेर्गुणघटितत्वेनैव गुणनिरूपणानन्तरं तन्निरूपणस्योचितत्वमित्यवधेयम् । पदानां गुणाभिव्यञ्जकवर्णादीनां घटना योजना । शरीरस्य यथा शोभनाङ्गयोगस्तथेत्यर्थः । एतेन रीतेर्व्यभिचारित्वमुपपन्नम् । नीरसेषु गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थसत्त्वे तस्य रितित्ववारणायाह—**उपकर्त्रीति** । उत्कर्षजननी काव्यात्मभूतानामिति विशेषणमनुक्तमपि प्रापयति । विदर्भादिदेशविशेषभवकविसंप्रदायाभिमतत्वेन वैदर्भ्यादिसंज्ञा । माधुर्यव्यञ्जका वर्णा माधुर्यगुणनिरूपणे दर्शिताः । एकसमस्ता अल्पसमासयुक्ता वा

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।

यथा—'अनङ्गमङ्गलभुवः—'इत्यादि (४५३ पृ०)

रुद्रटस्त्वाह[2]—

'असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयवहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया ॥'

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ॥ २ ॥
समासबहुला गौडी—

यथा—'चञ्चद्भुज—' इत्यादि (३०२ पृ०)

पुरुषोत्तमस्त्वाह—

'बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया ।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोकवाक्या च ॥'

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

सुकुमाराक्षरप्राया सुकुमारार्था च ॥ **एकसमस्ता** अल्पसमासयुक्ता । स्वल्पो लघुः प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यक्षराणि यत्र ॥ ननु गुणानां त्रित्वमेवोक्तम्, कथं दशत्वमत आह—**तन्मतोक्ता इति** । रुद्रटमतोक्ता इत्यर्थः ॥ गौडीमाह —**ओजइति** । अत एवाडम्बर उद्भटः । उद्भटार्थप्रतिपादकतयापि उद्भटः ॥ **सुमहान**तिगुरुः प्राणो येषां तादृशान्यक्षराणि यत्र । **अनुप्रासो** वक्ष्यमाणशब्दालंकारविशेषः तस्य महिमा आधिक्यं तत्परतन्त्रा तदधीना । **स्तोकवाक्या** शिथिलबन्धा । अत एव **दण्ड्याचार्यै**रुक्तम्—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरम् । शिथिलं मालतीमाला लोलालिकलिता यथा । अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टम्' इति ॥ पाञ्चालीमाह—**वर्णैरिति** । वैदर्भीगौड्योर्व्यञ्जकवर्णव्यतिरिक्तैर्वर्णैरित्यर्थः । समस्तानि

स्वल्पप्राणक्षरोत्तरा लघुप्रयत्नोच्चार्यवर्णबहुला । तदुदाहरणं यथा—'गाहन्तां महिषाः—' इति । गौडीमाह—**ओज इति** । ओजःप्रकाशका वर्णा ओजोगुणनिरूपणे उक्ताः । आडम्बर उद्भटः । स्तोकवाक्या शिथिलबन्धा । तदुक्तं दण्ड्याचार्येण—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरम् । शिथिलम्' इति । 'अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टम्' इति च । तच्छिथिलम् । यथा—'दोर्दण्डाञ्चित—' इत्यादि । सानुप्रासशिथिलबन्धा गौडी यथा—'विभाति माला लोलाक्ष्या लोलालिकुलसंकुला । यदीयामोदमादाय यूनां माद्यति मानसम् ॥' पाञ्चालीं

---

1. **वैदर्भीति** । एतां पुनरेवं कवयः स्तुवन्ति—'सति वक्तरि सत्यर्थे सतिशब्दानुशासने । अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥' तद्रीत्यात्मकं वस्त्वित्यर्थः ॥

2. **रुद्रटग्रन्थे** त्वेवं लक्षणं न दृश्यते ॥

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥ ४ ॥

द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः ।

यथा—

'मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥'

भोजस्त्वाह—

'समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥'

यथा—

लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरे स्थिता ।

'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

पञ्चषाणि पदानि यत्र । **पाञ्चालिकेति** । रीतिरित्यनुषज्यते । अत्र स्वार्थे कप्रत्ययः, न तु टिकण् । तथा सतीप्रत्ययः स्यात् ॥ **मधुरयेति** । मधुरशब्द-योगेनोपपन्नम् । यद्वा मनोरमयेत्यर्थः । मधुना बोधिता प्रकाशिता या माधवी वासन्ती तस्या मधुसमृद्ध्या मकरन्दसंदोहेन समेधिता सम्यग्वर्धिता मेधा स्वरमाधुर्यं यस्यास्तया । मधुकराङ्गनया भ्रमर्या । उन्मदध्वनिभृता उत्कृष्टहर्षजनकशब्दकारिण्या । निभृताक्षरमव्यक्तवर्णं यथा स्यात्तथा उज्जगे । उत्कृष्टगानं कृतमित्यर्थः । अत्र माधुर्यव्यञ्जकद्वित्रवर्णसत्त्वेऽपि विभिन्नवर्णप्राचुर्येणैव पाञ्चालीव्यवहारः ॥ कान्तिरौज्ज्वल्यम् । **मधुरां** माधुर्यव्यञ्जकवर्णघटिताम् । **सुकुमारां** कोमलवर्णबहुलाम् ॥ लाटीमाह—**लाटीति** । वैदर्भीमिश्रिता पाञ्चालीत्यर्थः ॥ **अयमिति** । विशेषणानां योग्यताबलादयमित्यनेन सूर्यो लभ्यते । मुद्राभञ्जनः

रीतिमाह—**वर्णैरिति** । शेषैर्वैदर्भीगौडीव्यञ्जकवर्णाभिन्नैः । **मधुरयेति** । मनोरमयेत्यर्थः । मधुना वसन्तेन बोधिता प्रकाशिता प्रफुल्लपुष्पीकृता या माधवी वासन्ती तस्या मधुसमृद्ध्या मकरन्दास्वादातिशयेन समेधिता संवर्धिता मेधा मधुरस्वरवैचक्षण्यं यस्यास्तया । निभृताक्षरं कलस्वरम् । समस्तानि पञ्च षड् वा पदानि यत्र ताम् । ओजःकान्तिमाधुर्यसौकुमार्यगुणयुक्तामित्यर्थः । यथा मम—'दत्तोदात्तविपत्त्रलोकरभसो विद्रावितासद्गुणो नानायज्ञविधिप्रमोदितबुधः कारुण्यधाराश्रितः । सद्विद्यानिकरप्रचारनिपुणो दारिद्र्यचिन्तामणिः श्रीमानेष मनोजचारुकरणो राजा जयत्यञ्जसा ॥' लाटीमाह—**लाटीति** । अन्तरे मध्ये तदुभयलक्षणाक्रान्तेत्यर्थः । **अयमिति** । पुरोवर्तिरव्युदयवर्णनमिदम् । अयं पुरोवर्ती

---

१. 'अन्तरा' घ.

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्द-
न्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥'

कश्चिदाह—

'मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेल्लाटी ॥'

अन्ये त्वाहुः—

'गौडी डम्बरबद्धा स्याद्वैदर्भी ललितक्रमा ।
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥'

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ॥ ५ ॥

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्वृत्तिवर्णौ ।

तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

संकोचनाशकः । प्रकाशक इत्यर्थः । बालमचिरविकचं मन्दारपुष्पं पारिभद्रपुष्पमिव । विरहेण विधुरं विकलं यत्कोकद्वन्द्वं चक्रवाकमिथुनं तस्य बन्धुः संगसंपादकत्वेन मित्रम् । रात्रौ हि चक्रवाकमिथुनं मिथो वियुक्तं दिवा संयुक्तं भवतीति प्रसिद्धिः । सूर्यमालोक्य दिनज्ञानेन मिथो युक्तं भवतीति मित्रता । विभिन्दन्निति तमांसीत्यनेनान्वितम् ॥ **उचितै**र्विशेषणैः पूरितस्य परिपुष्टात्मनो वस्तुविशेषस्य न्यासो यत्र सा । **डम्बरबद्धा** उद्भटरचना । **ललितक्रमा** मधुरा । **मिश्रभावेन** गौडीवैदर्भ्योः संपर्केण ॥ इदानीं वक्त्राद्यौचित्येन प्रकृतरीतिविपरीता अपि रचनादयः कर्तव्या इत्यत आह—**क्वचित्त्विति** । तत्र वक्त्राद्यौचित्यव्यञ्जका वक्तृवाच्ययोरौचित्यमुद्भटत्वं सुकुमारत्वं वा । बन्धस्यौचित्यं स्वभावः । तथा च वक्तृवाच्ययोरौद्धत्यसौकुमार्याभ्यां प्रबन्धस्य स्वभावेन वा उपक्रान्तायाः प्रकृते रसव्यञ्जिकाया वा रीतेर्विपरीता रचनादयः कार्या इति भावः ॥ **मन्थेति** । दुन्दु-

---

कश्चिदुदयति उदयगिरिशिखरमारोहति । मुद्रा संकोचः । बालं नवोत्फुल्लम् । रात्रौ चक्रवाकमिथुनं वियुक्तं सूर्योदये संगमो(तं) भवतीति प्रसिद्धिः । कोकद्वन्द्वस्य चक्रवाकमिथुनस्य बन्धुरुक्तोपकारकारी । कपीनां गण्डः स्वभावत एव रक्तः कोपे त्वत्यन्तरक्त इति सूचयितुं कुपितेति कपिविशेषणम् । ताम्रो रक्तः । अत्र योग्यत्वादयमिति सामान्यनिर्देशे विशेषलाभ इत्यन्ये । **उचितेति** । उचितैः प्रकृतोपयुक्तैर्विशेषणैः पूरितो न्यासः वस्तुन्यासो वर्णनीयनिर्देशो यत्र सा । एतन्मते 'मधुरयेति' पाञ्चाल्यां यदुदाहृतं तदेतदुदाहरणं बोध्यम् । ललितक्रमा मधुरबन्धा । मिश्रभावेन गौडीवैदर्भ्योः संपर्केण । यदा वैदर्भीरीतिप्रक्रान्तप्रबन्धमध्ये क्रुद्धो वक्ता उद्धतो वाच्यो वर्ण्यते तदा प्रक्रान्तरीतिं परित्यज्य गौडी रीतिरनुसरणीया । एवमन्यत्रापीत्याह—**क्वचित्त्विति** । तथा वक्त्राद्युचिता

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥'

अत्र वाच्यक्रोधाद्यभिव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता रचनादयः। वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते 'मूर्धव्याधूयमान—' इत्यादौ (४३१पृ.) प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः। एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः। कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः। एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनो नाम नवमः परिच्छेदः।

(अत्र मूलकारिकाः= ५ पूर्वाभिः सह ३९९ उदाहरणानि=३ पूर्वैः सह ४९८)

भिर्दुन्दुभिशब्दः केन ताडितः। ताडनेन जनितविशेषाणां शब्दविशेष्यकत्वेनैवोपपत्तेरिति कश्चित्। वस्तुतस्तु ताडितः सशब्दः कृतः। सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणानां शब्दमात्रगामित्वमिति ब्रूमः। कीदृशः। मन्थेन मन्थनेन आयस्तं क्षुभितं यदर्णवस्याम्भस्तेन प्लुतं व्याप्तं कुहरं यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य ध्वानवद्धीरो गम्भीरः। तथा कोणाघातेषु वादनदण्डाभिघातेषु सत्सु। गर्जन्त्याः प्रलयकालीनघटाया अन्योन्यसंघट्टजन्यशब्द इव चण्डः। ईदृशं चण्डत्वं कोणाघातकाल इत्यर्थः। 'कोणो वादनदण्डः स्यात्' इति कोषः। यद्वा 'ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च। एकदा यत्र ताड्यन्ते कोणाघातः स उच्यते ॥' इति परिभाषायां यत्रेत्यस्य यन्निमित्तमित्यर्थकत्वेन एकदा ढक्कादिताडनजन्याः शब्दाः कोणाघाताः तेषु मध्ये गर्जदित्यादिवच्चण्ड इत्यर्थः। कृष्णा द्रौपदी तत्क्रोधप्रवर्तकत्वात्तदग्रदूतः। कुरुशतनिधनस्योत्पातसूचकः। 'यदान्तरीक्षे बलवान्मारुतो मारुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसंभवः ॥' इत्युक्तलक्षणो यो निर्घातस्तत्सहितो वात इत्यर्थः। **वाच्यस्य** वाक्यार्थस्य। क्रोधादित्यादिना उत्साहजुगुप्सयोर्ग्रहणम्। **भीमसेनवक्तृत्वेनेति**। भीमस्य क्रोधनत्वादौद्धत्यं प्रसिद्धमिति भावः। अत्र तादृशशब्दस्य घोरत्वेनोद्भटत्वाद्वाच्योद्भटत्वमपि संभवतीति शुद्धमुदाहरणमूह्यम्। वक्तुरनुद्धतत्वे वीरेऽपि सुकुमाररचना यथा—'भो लङ्केश्वर—' इत्यादि(१८९पृ.)। अत्राक्रोधनत्वेनानुद्धतः श्रीरामो वक्ता। **अभिनयप्रतिकूलत्वेन** अभिनेयार्थप्रतिपत्तिविलम्बकत्वेन मसृणा माधुर्यव्यञ्जकाः। **नात्यन्तमुद्धता इति**। वर्णादयः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ
रीतिविवेको नाम नवमः प्रकाशः।

रचना रीतिः। मन्थायस्तेति श्लोको नाटकप्रकरणे उक्तः। नाटकेऽपीति यदुक्तं तद्व्यभिचरत्यपि। यथा अनर्घराघवे—'उद्दामद्युमणिद्युतिव्यतिकरप्रक्रीडदर्कोपलज्वालाजालजटालजाङ्गलतटीनिष्कूजकोयष्टयः। मौमोष्मप्लवमानसूरकिरणक्रूरप्रकाशा दृशोरायुष्कर्म समापयन्ति धिगमूर्मध्येऽह्नि शून्या दिशः ॥' इति ॥" इति व्याख्यान्तरं वर्तते.

दशमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलंकारानाह—

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तो[1]ऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥ १ ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः । अलंकारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य

अलंकारनिरूपणे संगतिमाह—**अथेति** । रीतिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । **अवसरप्राप्तान्** अवसरसंगत्या निरूपयितुं युक्तानित्यर्थः । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिरव**सरः** । [1]प्रकृते सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं रीतिनिरूपणजिज्ञासा जाता अस्यैवोद्देशक्रमप्राप्तालंकारनिरूपणप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तावलंकारनिरूपणजिज्ञासा जायत इति भावः । अलंकाराणां सामान्यलक्षणमाह—**शब्दार्थयोरिति** । अस्थिराः काव्येष्व[2]नियतवृत्तयः । काव्यत्वाव्यापका इति यावत् । [3]एतेन परम्परया शब्दार्थधर्माणां गुणानां वारणम् । रीतेरस्थिरत्वात्तद्वारणायाह—**शोभातिशायिन इति** । शोभातिशयजनका इत्यर्थः । रीतेः शब्दशोभाजनकत्वेऽपि गुणालंकारवच्छोभातिशयजनकत्वं नास्तीति भावः । नीरसशब्दार्थयोरनुप्रासोपमादीनां [4]वारणायाह—**रसादीनिति** । उपकुर्वन्त उत्कर्षयन्तः । एवं च य[5]त्र रसो नास्ति तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रप्रयोजकेष्वनुप्रासोपमादिष्वलंकारपदप्रयोगो गौण एव । विवृणोति—**यथेति** । शरीरिणमात्मान[6]म् । [7]अनुप्रासादेः शब्दालंकारत्वादुपमादेरर्थालंकारत्वादुभयोः पृथगुपादानम् । गुणेष्वतिव्याप्तिं वारयति—**नैषामिति** । एषामलंकाराणाम् । शब्दालंकारनिरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुं दर्शयंस्तत्रापि पुनरुक्तवदाभासनिरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुमाह—**शब्दार्थयोरिति** । [9]वक्तव्येषु निरूपणयोग्येषु ।

1. **अलंकारा इति** । अलंक्रियतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्यालंकारशब्दः शब्दार्थालंकारबोधकः । साहित्यशास्त्रापरपर्यायोऽलंकारशब्दस्तु भावसाधनः । इह **जयरामभट्टा-**

१. 'प्रकृते–' इत्यादिः '–भावः' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'अनियताः' इति मुद्रितपाठः. ३. 'एतेन निरलंकारमपि काव्यमस्तीति' सूचितम् । धर्मा अनुप्रासोपमादयः शोभातिशायिनः वैचित्र्यातिशयप्रयोजकाः । तेन वाच्यत्वप्रमेयत्वादीनामतद्रूपाणां नालंकारत्वम् ।' इति मुद्रित· पाठः. ४. 'अलंकारत्वव्यवच्छेदाय' इति मुद्रितः पाठः. ५. ''तरङ्गनिकरोन्नीततरुणीगणसंकुला । सरिद्वहति कल्लोलवाहव्याहततीरभूः ।' इत्यादौ रसानुसंधानरहिते यद्रूपकानुप्रासयोरलंकारव्यवहारः स गौण एवेति मन्तव्यम् । लौकिकदृष्टान्तमाह–अङ्गदादिवदिति । आदिना कुण्डलादिपरिग्रहः ।' इति मुद्रितः पाठः. ६. 'उपकुर्वन्त उत्कृष्टतया ज्ञापयन्ति' इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके. ७. गुणानामपि काव्यशोभाजनकत्वेनालंकारत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय 'अस्थिरा इत्युक्तं तदर्थमाह' इति मुद्रितः पाठः. ८. 'गुणानां माधुर्यौजःप्रसादानां व्यञ्जकाभावेऽपि स्वस्वरसव्यञ्जकशब्दार्थयोः परम्परयावश्यं सद्भाव इति भावः । वस्तुतस्तु रीतीनामपि गुणव्यञ्जकवर्णाद्यघटितत्वादस्थिरत्वेनालंकारत्वप्रसक्त्या तद्वारणाय शोभातिशायिन इत्यस्य विलक्षणवैचित्र्याधायकत्वमिति तदर्थकरणम् अवश्यं तेनैव गुणानामपि वारणसंभवादस्थिरा इति विशेषणमनुपयुक्तमित्यवधेयम् ।' इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके. ९. मुद्रितपुस्तके 'वक्तव्येषु–' इत्यादिः '–द्रष्टव्यः' इत्यन्तः पाठो नास्ति, किंतु तत्र 'शब्दस्य लक्षानन्त-

बुद्धिविषयत्वाच्छब्दालंकारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालंकारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरंतनैः शब्दालंकारमध्ये लक्षितत्वात्प्रथमं तमेवाह—

शब्दार्थालंकारस्यापीत्यनेन शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनिवत्पश्चान्निरूपणयोग्यत्वमस्य सूचितम्। चिरंतनैरित्यादि शब्दालंकारप्रकरणे निरूप्यत्वे हेतुः। तत्रापि प्रथमनिरू-

चार्यादिव्याख्यानेनालंकारस्येदं लक्षणत्रयं लभ्यते—रसोपकारकत्वे सति रसावृत्तित्वम्। तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वम्। अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति। तदेतत्क्रमेण कामिन्यां कमले कलशे चातिव्याप्तम्। तथाहि—कामिनी शृङ्गारस्यालम्बनविभावभूतापि, 'रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः' इति **प्रकाशानुरूपया** अष्टमपरिच्छेदकारिकया गुणवत्तद्धर्मत्वाभावात्तदवृत्तिरिति व्यक्तमेव। एवं कमलमुद्दीपनविभावभूतमपि यथा वह्निर्धूमाभाववत्ययोगोलेऽस्तीति धूमोपकर्तापि धूमव्यभिचारीति कथ्यते, तथा कमलमपि रसाभाववति जडे जलादौ विद्यत इति रसव्यभिचार्येव। एवं कलशोऽपि कुचसारकत्वेन कदाचिद् रसोपकर्तेत्यनियमेन तत्रापि तदुपकर्तृत्वम्। एवं **कुवलयानन्दचन्द्रिकोक्तमपि**। तथाहि—अलंकारत्वं च रसादिव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासंवन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम्। अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानाद् उपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः। शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितया अवच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्। रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानमिति। अत्रापि प्राग्वदेव ज्ञाते कामिन्यादित्रितयेऽपि प्रत्येकमप्यतिप्रसङ्गः। तथाहि—रसादिभिन्नत्वमत्र व्यङ्ग्ये रसोऽपि यत्र रसान्तरस्याङ्गं भवति तत्प्रभृति रसवदाद्यलंकारचतुष्टयभिन्नत्वमेव तादृशं यद् व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्योपमादिलक्षणं तद्भिन्नत्वे सतीति सत्यन्तार्थः संमतः। तेनोक्तकामिन्यादौ व्यङ्ग्यरसकरणीभूतरसाख्यरसवदाद्यलंकारभिन्नत्वं व्यङ्ग्योपमाद्यलंकारभिन्नत्वमपि प्रसिद्धमेव। नहि कामिनी कमलं कलशो वा कस्यचिद्रसस्य व्यञ्जको रसो भवति भावादिर्वा येनापरस्याङ्गं सन् रसवत्प्रेयआद्यलंकारः स्यात्। तथोदासीनतादशायां व्यङ्ग्योपमाद्यलंकारभिन्नस्तु वर्तत एव। एवं ज्ञानार्थत्वेन तत्र चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता या सा ज्ञाननिष्ठविषयितासंबन्धावच्छिन्ना भवति। तत्र विशेषणत्वेनानन्दकरस्य कामिनीत्वादेरवच्छेदकत्वमित्यनलंकारेष्युदासीनकामिन्यादावुक्तालंकारसंचारः संप्राप्त एव। नहि कामिनी कमलं कलशो वा ज्ञातश्चेत्सामान्यतो नानन्दकर इति। अथात्रालंकाराणां रसोपकारकत्वप्रतिपादनमपि दुःशकम्। अर्थाद्युपकारद्वारा तदङ्गीकारे त्वर्थादेरेव तथात्वस्य साक्षात्संभवेन तेषां कुलालपित्रादिवदन्यथासिद्धत्वात्। तथा चात्र मूलग्रन्थोऽलंकारस्वरूपलक्षणपरतया योजनीयो न त्वसाधारणलक्षणलक्षणपरतयेत्यन्यत्र विस्तरः॥

रूपार्थबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। अस्य शब्दार्थालंकारत्वं स्वयमेवोपपादयिष्यति। शब्दालंकारान्तरनपेक्ष्यास्य वैचित्र्यातिशयावहत्वेन तत्र प्रथमं शिष्याणां जिज्ञासेति भावः।' इति पाठो दृश्यते

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।
[1]पुनरुक्तवदाभासः स [2]भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामापातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलंकारः, 'पायात्' इत्यस्य 'अपायात्' इत्यत्र पर्यवसानात् । 'भुजङ्गकुण्डली' इति शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । 'हरः शिवः' इति द्वितीयस्यैव । 'शशिशुभ्रांशु' इति द्वयोरपि । '[3]भाति सदानत्यागः' इति न द्वयोरपि । इति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालंकारत्वम् ।

पणे सूचीकटाहन्याय एव हेतुर्द्रष्टव्यः ॥ **आपातत इति** । तात्पर्या[1]नवधारणदशायामित्यर्थः ॥ भि[2]न्नाकारशब्दग इति यमकव्यावृत्त्यर्थम् । स च शब्दस्य भङ्गाभङ्गाभ्यां द्विविधः । शब्दभङ्गे यथा—'भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः' इति । अत्रापाततो दानत्यागशब्दौ पुनरुक्तौ । पर्यवसाने तु सदा अनत्या प्रणतिराहित्येन भाति । स्थिरतायामगः पर्वत इत्यर्थः ॥ शब्दाभङ्गे उदाहरति—**भुजङ्गेति** । शशिशुभ्रांशुशीतगुशब्दानां पौनरुक्त्यमापाततः । पर्यवसाने तु शशिनः कर्पूरस्येव शुभ्रा अंशवो यस्य तादृशः शीतगुश्चन्द्रो यत्र स इत्यर्थः । यद्वा शशी शुभ्रांशुः शीतकिरण इत्यर्थः । सदा अपायादित्यपि शब्दभङ्गः । चेतोहरः मनोरमः । अस्योभयालंकारत्वमुपपादयति—**भुजङ्गकुण्डलीति** । भुजङ्गावतंस इति । द्वितीयपरिवर्तने पौनरुक्त्यमेव नास्तीति भावः । एवमग्रेऽपि यथायथं बोध्यम् । द्वयोरपीत्यादिना शीतगुरिति । तृतीयस्यापीति लभ्यते । **न द्वयोरपीति** ।

---

1. **पुनरिति** । पुनरुक्तस्येव पुनरुक्तवद् आभासो ज्ञानमिति पुनरुक्तवदाभासः ॥
2. **भिन्नेति** । भिन्नाकारो विजायतीयानुपूर्वीको यः शब्दस्तद्गः ॥
3. **भातीति** । संपूर्णश्लोकस्तु 'अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः । भाति-

---

१ '–अनिरूपण–' इति पुस्तकान्तरे. २. मुद्रितपुस्तके तु 'भिन्नाकार–' इत्यादेः '–शब्दालंकारत्वमिति भावः ।' इत्यन्तस्य स्थान 'लाटानुप्रासवारणाय स इति । अव्याद्रक्षतु । पर्यवसाने वक्तृतात्पर्यग्रहानन्तरं सदापायादिति अकारप्रश्लेषादिति भावः । परिवृत्तिसहत्वं पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वम् । द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । भातीति । दानत्यागयोरेकार्थत्वात् पौनरुक्त्यम् । वस्तुतस्तु सदा अनत्या अप्रणामेन अगः पर्वत इव ।' इति व्याख्या वर्तते.

बुद्धिविषयत्वाच्छब्दालंकारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालंकारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरंतनैः शब्दालंकारमध्ये लक्षितत्वात्प्रथमं तमेवाह—

शब्दार्थालंकारस्यापीत्यनेन शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनिवत्पश्चान्निरूपणयोग्यत्वमस्य सूचितम्। चिरंतनैरित्यादि शब्दालंकारप्रकरणे निरूप्यत्वे हेतुः। तत्रापि प्रथमनिरू-

---

चार्यादिव्याख्यानेनालंकारस्येदं लक्षणत्रयं लभ्यते—रसोपकारकत्वे सति रसावृत्तित्वम्। तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वम्। अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति। तदेतत्क्रमेण कामिन्यां कमले कलशे चातिव्याप्तम्। तथाहि—कामिनी शृङ्गारस्यालम्बनविभावभूतापि, 'रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा। गुणाः' इति **प्रकाशानुरूपया** अष्टमपरिच्छेदकारिकया गुणवत्तद्धर्मत्वाभावात्तदवृत्तिरिति व्यक्तमेव। एवं कमलमुद्दीपनविभावभूतमपि यथा वह्निर्धूमाभाववत्ययोगोलेऽस्तीति धूमोपकर्तापि धूमव्यभिचारीति कथ्यते, तथा कमलमपि रसाभाववति जडे जलादौ विद्यत इति रसव्यभिचार्येव। एवं कलशोऽपि कुचसारकत्वेन कदाचिद् रसोपकर्तेत्यनियमेन तत्रापि तदुपकर्तृत्वम्। एवं **कुवलयानन्दचन्द्रिकोक्तमपि**। तथाहि—अलंकारत्वं च रसादिव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम्। अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानाद् उपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः। शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितया अवच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्। रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानमिति। अत्रापि प्राग्वदेव ज्ञाते कामिन्यादित्रितयेऽपि प्रत्येकमप्यतिप्रसङ्गः। तथाहि—रसादिभिन्नत्वमत्र व्यङ्ग्ये रसोऽपि यत्र रसान्तरस्याङ्गं भवति तत्प्रभृति रसवदाद्यलंकारचतुष्टयभिन्नत्वमेव तादृशं यद् व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्योपमादिलक्षणं तद्भिन्नत्वे सतीति सत्यन्तार्थः संमतः। तेनोक्तकामिन्यादौ व्यङ्ग्यरसकरणीभूतरसाख्यरसवदाद्यलंकारभिन्नत्वं व्यङ्ग्योपमाद्यलंकारभिन्नत्वमपि प्रसिद्धमेव। नहि कामिनी कमलं कलशो वा कस्यचिद्रसस्य व्यञ्जको रसो भवति भावादिर्वा येनापरस्याङ्गं सन् रसवत्प्रेयआद्यलंकारः स्यात्। तथोदासीनतादशायां व्यङ्ग्योपमाद्यलंकारभिन्नस्तु वर्तत एव। एवं ज्ञानार्थत्वेन तत्र चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता या सा ज्ञाननिष्ठविषयितासंबन्धावच्छिन्ना भवति। तत्र विशेषणत्वेनानन्दकरस्य कामिनीत्वादेरवच्छेदकत्वमित्यनलंकारेष्युदासीनकामिन्यादावुक्तालंकारसंचारः संप्राप्त एव। नहि कामिनी कमलं कलशो वा ज्ञातश्चेत्सामान्यतो नानन्दकर इति। अथात्रालंकाराणां रसोपकारकत्वप्रतिपादनमपि दुःशकम्। अर्थाद्युपकारद्वारा तदङ्गीकारे त्वर्थादेरेव तथात्वस्य साक्षात्संभवेन तेषां कुलालपित्रादिवदन्यथासिद्धत्वात्। तथा चात्र मूलग्रन्थोऽलंकारस्वरूपलक्षणपरतया योजनीयो न त्वसाधारणलक्षणलक्षणपरतयेत्यन्यत्र विस्तरः॥

रनर्थबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। अस्य शब्दार्थालंकारत्वं स्वयमेवोपपादयिष्यति। शब्दालंकारान्तरमपेक्ष्यास्य वैचित्र्यातिशयावहत्वेन तत्र प्रथमं शिष्याणां जिज्ञासेति भावः।' इति पाठो दृश्यते

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामापातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलंकारः, 'पायात्' इत्यस्य 'अपायात्' इत्यत्र पर्यवसानात् । 'भुजङ्गकुण्डली' इति शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । 'हरः शिवः' इति द्वितीयस्यैव । 'शशिशुभ्रांशु' इति द्वयोरपि । 'भाति सदानत्यागः' इति न द्वयोरपि । इति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालंकारत्वम् ।

पणे सूचीकटाहन्याय एव हेतुर्द्रष्टव्यः ॥ **आपातत इति** । तात्पर्यानवधारणदशायामित्यर्थः ॥ भिन्नाकारशब्दग इति यमकव्यावृत्त्यर्थम् । स च शब्दस्य भङ्गाभङ्गाभ्यां द्विविधः । शब्दभङ्गे यथा—'भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः' इति । अत्रापाततो दानत्यागशब्दौ पुनरुक्तौ । पर्यवसाने तु सदा अनत्या प्रणतिराहित्येन भाति । स्थिरतायामगः पर्वत इत्यर्थः ॥ शब्दाभङ्गे उदाहरति—**भुजङ्गेति** । शशिशुभ्रांशुशीतगुशब्दानां पौनरुक्त्यमापाततः । पर्यवसाने तु शशिनः कर्पूरस्येव शुभ्रा अंशवो यस्य तादृशः शीतगुश्चन्द्रो यत्र स इत्यर्थः । यद्वा शशी शुभ्रांशुः शीतकिरण इत्यर्थः । सदा अपायादित्यपि शब्दभङ्गः । चेतोहरः मनोरमः । अस्योभयालंकारत्वमुपपादयति—**भुजङ्गकुण्डलीति** । भुजङ्गावतंस इति । द्वितीयपरिवर्तने पौनरुक्त्यमेव नास्तीति भावः । एवमग्रेऽपि यथायथं बोध्यम् । द्वयोरपीत्यादिना शीतगुरिति । तृतीयस्यापीति लभ्यते । **न द्वयोरपीति** ।

I. **पुनरिति** । पुनरुक्तस्येव पुनरुक्तवद् आभासो ज्ञानमिति पुनरुक्तवदाभासः ॥

2. **भिन्नेति** । भिन्नाकारो विजायतीयानुपूर्वीको यः शब्दस्तद्गः ॥

3. **भातीति** । संपूर्णश्लोकस्तु 'अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः । भाति-

---

१ '–अनिरूपण–' इति पुस्तकान्तरे. २. मुद्रितपुस्तके तु 'भिन्नाकार–' इत्यादेः '–शब्दालंकारत्वमिति भावः ।' इत्यन्तस्य स्थाने 'लाटानुप्रासवारणाय स इति । अव्याद्रक्षतु । पर्यवसाने वक्तृतात्पर्यग्रहानन्तरं सदापायादिति अकारप्रश्लेषादिति भावः । परिवृत्तिसहत्वं पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वम् । द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । भातीति । दानत्यागयोरेकार्थत्वात् पौनरुक्त्यम् । वस्तुतस्तु सदा अनत्या अप्रणामेन अगः पर्वत इव ।' इति व्याख्या वर्तते.

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रसादृश्यं तु वैचित्र्याभावान्न गणितम् । रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

द्वयोरपि न परिवृत्तिसहत्वमित्यर्थः । **अस्य** पुनरुक्तवदाभासस्योभ**यालंकारत्वं** शब्दार्थोभयालंकारत्वम् । शब्दपरिवर्तने तदर्थकशब्दान्तरादानेऽपि वैचित्र्यसंभवादर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादर्थालंकारत्वम्, यत्र तु शब्दपरिवर्तने वैचित्र्यं न संभवति तत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दालंकारत्वमिति भावः ॥ अनुप्रासालंकारमाह—**अनुप्रास इति** । शब्दस्य वर्णपदैकदेशपदानामन्यतमस्य साम्यं सादृश्येनावर्तनम् । वर्णानां सादृश्यं च कत्वादिना एकस्थानोच्चार्यत्वेनापि । तेन वर्णत्वादिना सदृशस्य विजातीयवर्णस्यावर्तने नातिप्रसङ्गः, नापि श्रुत्यनुप्रासासंग्रहः । पदपदैकदेशयोस्तु तत्तद्व्यञ्जनघटितत्वेन छेकलाटानुप्रासयोः संग्रहाय 'वर्णसाम्यम्' इत्यनुक्त्वा 'शब्दसाम्यम्' इति कृतम् । वस्तुतस्तु पदतदेकदेशसाम्येऽपि वर्णसाम्यसंभवाच्छब्दपदं वर्णमात्रपरम् । अत एव 'वर्णसाम्यमनुप्रासः' इति **काव्य**प्रकाशः । 'वैषम्येऽपि' इत्यादिना साम्येऽपीति लभ्यते । एतच्च लाटानुप्रासे नियतम् । न च समस्वरपदतदेकदेशसाम्यं यमकेष्वतिव्याप्तमिति वाच्यम् । तेषां प्रकरणनियम्यतया तदतिरिक्तत्वेनास्य विशेषणात् । ननु 'वैषम्येऽपि स्वरस्य' इत्यनेन व्यञ्जनेन व्यञ्जनसाम्यमनुप्रास इति लभ्यते । स्वरमात्रसाम्यं न कथमनुप्रास इत्यत आह—**स्वरमात्रेति** । अनुप्रासपदव्युत्पत्तिमाह—**रसादीति** । तृतीयाद्वयं विशेषणे । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टश्चेत्यर्थः । स्वाश्रयशब्दप्रकर्षणद्वारा रसादिप्रकर्षकत्वम् । तेनैव प्रकृष्टन्यास इत्येकदेशार्थमाह—

सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥' इति' । अवनितलतिलको राजा भाति । कया । सदानत्या सतां विषये आनत्या अतिनम्रभावेन । यद्वा सदा सर्वकाले अनत्या अरिषु अनम्रतया । कीदृशः । अरिवधदा शत्रुसंहारिणी ईहा चेष्टा येषां तादृशा ये शरिणः शरविशिष्टभटाः तानीरयति प्रेरयतीति अरिवधदेहशरीरः । सहसा शीघ्रं रथिभिः सुष्ठु ऊताः संबद्धास्तुरगा अश्वाः पादाताः पदातिकाश्च यस्य सः । स्थिरतायामगः । पर्वततुल्य इत्यर्थः । यथा वा—'अम्बरेण गगनेन संवृतं जीवनैः शिरसि वारिभिः श्रितम् । भोगिभिश्च भुजगैर्विभूषितं शंकरं शुभकरं भजामहे ॥' इति । अत्र अम्बरेण गगनेनेति, जीवनैर्वारिभिरिति, भोगिभिर्भुजगैरिति, शंकरं शुभकरमिति आमुखे पौनरुक्त्यं पर्यवसानेऽन्यार्थकत्वात्तदभावः ॥

1. अनुप्रास इति । अनुशब्दोऽनुगमार्थः, प्रशब्दः प्रकर्षार्थः, आसशब्दो न्यासार्थ इति योगार्थौ दर्शितः ।

---

१. 'स्वरमात्रेऽपि सादृश्यम्' घ. २. 'प्रकृष्टः' क. ३. 'रसाद्यनुगतत्वमनुप्रासः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे. ४. 'प्रकृष्टत्वम् । आसः' इति पुस्तकान्तरे.

यथा = लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ॥
मरुन्मन्दे मन्दे दलितमरविन्दे तरलय-
- न्रजोवृन्दं विन्दन्किरति मकरन्दं दिशि दिशि

विदग्धस्तत्प्रयोज्य-

[illegible] च्छेकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।
एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ४ ॥

एकधा स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि । उदाहरणम्[2]—

'उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

न्यास इति । अनुप्रासस्य पञ्चप्रभेदानाह—**छेक इति** । **अनेकधेति** । स्वरूपतः क्रमतश्चेत्यर्थः ॥ **अस्य** छेकानुप्रासस्य विषयः स्थानम् । तथा च तद्वारणायैव क्रमतश्चेत्युपात्तम् ॥ **आदायेति** । अन्धीकुर्वन् मधुलोभेन अन्धवद्भ्रान्तान् कुर्वन् । पदे पदे स्थाने स्थाने । कावेरीवारिसंयोगेन पावनः पवित्रकरः ॥ वृत्त्यनुप्रासमाह—**अनेकस्येति** । व्यञ्जनस्येत्यर्थः । **असकृदिति** । अत्राप्यनेकस्येत्यनुषज्यते ॥ **उन्मीलदिति** । वसन्तवर्णनमिदम् । अमी वसन्तसंबन्धिनो वासराः पथिकैः प्रवासिकामुकैः कथंकथमपि महता कष्टेन नीयन्ते । कीदृशाः ।

---

1. छेक इति । अथवा छेका आलयस्थाः पक्षिणस्तेषां हि प्रायो द्विर्भाषितं भवति ; तेन छेकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासश्छेकानुप्रास इति । 'छेकस्त्रिपु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादौ रभसः । अयमनुप्रासः सजातीयाव्यवहितद्वित्रादिवर्णानामप्यावर्तने संभवति । तथा चोक्तम्—'सजातीयाव्यवहितवर्णा द्वित्रादयो यदि । आवर्तन्ते तदा केचिच्छेकानुप्रासमूचिरे ॥' इति ॥

2. **उदाहरणमिति** । यथा वा मदीये **दशकण्ठवधे**—'लीलालोलमरालबालुलितव्याकोशकोशाम्बुजश्च्योतत्स्फारपरागरागललितं व्यालोलमम्भोभरम् । बिभ्राणा तरुणारुणारुणमिव प्रावारमुत्कण्ठिता यां कल्लोलभुजच्छलेन सरयूरालीमिवालिङ्गति ॥' इति । यामयोध्याम् ॥

---

१. 'स्वरूपतः क्रमतश्च' इति नास्ति क. पुस्तके. २. 'इत्यादिमतभेदेन' घ. ३. 'एष' इति क. पुस्तके नास्ति.

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥'

अत्र 'रसोल्लासैरमी' इति रसयोरेकधैव साम्यम्, न तु तेनैव क्रमेणापि द्वितीये पादे, कलयोरसकृत्तेनैव क्रमेण प्रथमे, एकस्य मकारस्य सकृत्, धकारस्य चासकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचनावृत्तिः, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद्वृत्त्यनुप्रासः।

उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ ५ ॥

उदाहरणम्—

'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो[2] वामलोचनाः ॥'

अत्र जीवयन्ति' इति, 'याः' इति, 'जयिनीः' इति। अत्र जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालावुच्चार्यत्वात्सादृश्यम्। एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्यम्। एष च सहृदयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः।

उन्मीलतः प्राचुर्येण उत्पद्यमानस्य मधुनो मकरन्दस्य गन्धेन लुब्धा ये मधुपास्तैर्व्याधूतेषु चूताङ्कुरेषु आम्रमुकुलेषु क्रीडतां कोकिलानां काकलीभिः सूक्ष्मध्वनिभिः कलकलैः प्रौढशब्दैरुद्गीर्णैः प्रवासित्वेन निक्षिप्तः कर्णेषु ज्वरः पीडा येषु ते। पथिकैः कीदृशैः। ध्यानावधानेन ध्यानस्य निष्ठया क्षणं प्राप्तः प्राणसमायाः प्रियायाः समागमरसेन संभोगरसेन उल्लास आह्लादो यैस्तैः ॥ **रसयोः** रेफसकारयोः। **प्रथमे इति**। पादे इत्यन्वयः। तदतिरिक्ताश्छेकानुप्रासा इह वेदितव्याः। संज्ञाव्युत्पत्तिमाह—**रसेति**। रसविषयव्यापारो रसव्यञ्जनं तद्वतीत्यर्थः। वृत्तिश्च त्रिविधा—उपनागरिका, परुषा, कोमला च। तदुक्तं **काव्यप्रकाशे**—'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते। ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥' परैः शेषैः। केचित् कोमलां ग्राम्यां वदन्ति। एतास्तिस्रो वृत्तयो वैदर्भीगौडीपाञ्चालीसंज्ञकरीतित्वेन प्राङ् निर्दिष्टा इति ग्रन्थकृतेह नोक्ताः ॥ **तदनुगतत्वेन** वृत्त्यनुगतत्वेन ॥ श्रुत्यनुप्रासमाह—**उच्चार्यत्वादिति**। स्थाने उच्चारणस्थाने। रदो दन्तः। आदिना मूर्धकण्ठोष्ठस्य संग्रहः। अत्र स्वरूपतः साम्याभावेऽप्यनुप्रासत्वं प्रागेवोपपादितम् ॥ **दृशेति**। विरूपाक्षस्य शिवस्य ॥ संज्ञाव्युत्पत्तिमाह—**एष इति**। अनुप्रासविशेषः ॥ अन्त्यानुप्रासमाह—**व्यञ्ज**-

---

१. 'च' इति नास्ति क-पुस्तके. २. 'स्तुवे' इति क्वचित्पाठः.

व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥ ५ ॥

यथावस्थमिति यथासंभवमनुस्वारविसर्गस्वरयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा मम—

केशः काशस्तबकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।
चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम् ॥

पदान्तगो[1] यथा—

'मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः' इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।
लाटानुप्रास[2] इत्युक्तो—

नमिति । आवर्त्यते पुनरुच्चार्यते । संज्ञाव्युत्पत्तिमाह—**अन्त्येति** । अन्त एवान्त्यः । तत्र योग्यत्वात्[1] ॥ **केश इति** । प्रकटितः करभस्य उष्ट्रस्य विलासः सादृश्यं येन सः ॥ लाटानुप्रासमाह—**शब्दार्थयोरिति** । शब्दः प्रातिपदिकं पदं च । भिन्नार्थशब्दपौनरुक्त्ये यमकस्यैव विषय इति तद्वारणार्थेति । 'स्मेररा[2]जीवनयने लोचने किं निमीलिते ।' इत्यादावर्थमात्रस्य पौनरुक्त्ये नायमनुप्रास इत्युभयोपादानम् । अर्थस्य पौनरुक्त्यं तु पूर्वपदार्थविशेषणविशेष्याभ्यां सहोत्तरपदार्थविशेषणविशेष्ययोरैक्ये संभवति । तेन '–घनेन संवृते सुमुखि व्योम्नि विभाति चन्द्रमाः' इत्यादौ विशेषणयोर्भेदान्नायमनुप्रासः । नापि 'वपुः कान्तं वचः कान्तं मनस्तु परुषं तव' इत्यादौ विशेष्ययोर्भेदात् । ननु 'यातु यातु किमनेन तिष्ठतु मुग्ध मुग्ध सखि सादरं वचः' इत्यादौ क्रोधादिव्यञ्जके शब्दार्थपौनरुक्त्ये लाटानुप्रासप्रसङ्ग इत्यत आह—**भेद इति** । तात्पर्यविषयान्वयमात्रभेदे सतीत्यर्थः ।

---

1. **पदान्तग इति** । यथा वा—'सारासारविदः सतां भयभिदः प्रह्वोपतापच्छिदः कारुण्यार्द्रहृदः प्रपन्नसुहृदः स्फारीभवत्संविदः । त्रातारोषविशः प्रकाशितदिशः कीर्त्या महीनिर्विशः कर्षन्तीश निशः प्रसक्तसुदृशस्त्वत्पादपीठस्पृशः ॥' इति **स्तुतिकुसुमाञ्जलि**पद्यमुदाहरणीयम् । एतदनुप्रासानुसरणेनैवाश्वधाटीछन्दः सहृदयहृदयावर्जकं भवति । तत्र 'न्यायावधिः श्रुतनिकायाकरस्त्रिभुवनायावताररसिकश्छायावधीरितकलायाबलिः कनकदायादपट्टवसनः । जायास्पृहाजटिलमायातनूविहितकायाभिमानिचरितः पायाददो जगदपायाददभ्रकरुणाया निधी रघुपतिः ॥' इति मदीयं **देवराजचरित**पद्यमुदाहार्यम् ॥

2. **लाटेति** । प्रकाशे तु—'पदानां स पदस्यादि वृत्तावन्यत्र तत्र वा । नाम्नः सवृत्त्यवृत्त्योश्च तदेवं पञ्चधा मतः ॥' इत्यनेन लाटानुप्रासस्य पञ्चविधत्वमाम्नातम्, तत्त विवृतिकृता दर्शित-

---

१. 'प्रयोज्यत्वात्' इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके. २. 'स्मेरराजीव–' इत्यादि '–आह' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति, एतत्स्थाने पौनरुक्त्यं द्विरुक्तिः । नन्वयं दोष एव कथमलंकार इत्यत आह' इति पाठः

उदाहरणम्—

स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।
पश्य निर्जितकंदर्पं कंदर्पवशगं प्रियम् ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य पौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्य भिन्नार्थत्वाल्लाटानुप्रासत्वमेव ।

'नयने तस्यैव नयने च ॥' (४३४ पृ०)

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः ।

अतएव 'अन्वयमात्रभेदात्' इति **काव्यप्रकाशः** । तथाह 'यातु यातु' इत्यादावन्वयभेदो नास्ति किं तु क्रोधव्यञ्जकत्वमेव पौनरुक्त्यमिति भावः । नन्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये ध्वनावापाततः शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यावभासनेऽपि पर्यवसाने वक्तृतात्पर्यविषयविशेषणान्तरप्रतीत्या भिन्नार्थलाभासनेनायमनुप्रास इत्यभिप्रायेणाह—**नयने इति** । द्वितीयेति भाग्यवत्त्वादिगुणरूपं यद्विशिष्टत्वं विशेषणं तन्मात्रेण वक्तृतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थ इति योजनावैपरीत्येनान्वयः । अत एव 'दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥' इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः पृथगुपादानं संगच्छते । मात्रपदेन नयनत्वस्य व्यवच्छेदः । शब्दस्य पौनरुक्त्यं द्विरुक्तिः । प्रातिपदिकपौनरुक्त्यं च तावदेकस्मिन्समासे विभिन्नसमासे समासासमासयोश्च संभवतीति त्रिविधम् । यथा—'सितकरकररुचिरविभा, विभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः । पौरुषकमला, कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥' अत्र करेति प्रातिपदिकावृत्तिरेकस्मिन्समासे, विभेति भिन्ने, कमलेति समासासमासयोश्च । समासासमासगतं प्रातिपदिकपौनरुक्त्यमुदाहरति—**स्मेरेति** । फुल्लेत्यर्थः । नन्वत्र प्रातिपदिकस्य पौनरुक्त्यसत्त्वेऽपि विभक्त्यर्थस्य भिन्नत्वादर्थपौनरुक्त्यं नास्तीति कथमस्य विषय इत्यत आह—**अत्रेति** । भिन्नत्वात्पुनरुक्तत्वात् । पदपौनरुक्त्यमप्यनेकानेकपदगतत्वेन द्विविधम् । तत्रैकपदपुनरुक्ते यथा—'वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः । सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो

मेव । अत्र कारिकायां वृत्तिपदेन कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चापि वृत्तय उपलक्ष्यन्ते । तेन 'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।' इत्यादेरपि संग्रहः । कमलाकरादयस्तु—'मधुनि मधुकर त्वं रङ्गमङ्गीकरोषि—' इत्यादौ नामैकदेशावृत्तावप्यमुमिच्छन्ति । केचित्तु कारिकागतनामपदस्योपलक्षणमूरीकृत्य 'जित्वा विश्वं भवानद्य विहरत्यवरोधनैः । विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥' इत्यप्युदाहरन्ति ॥

---

१. 'अतः—' इत्यादिः '—द्विरुक्तिः' इत्यन्तो ग्रन्थः पुस्तकान्तरे न किंतु तत्र 'अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्यादावपि शब्दार्थपौनरुक्त्यमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयभेदश्चास्तीति तद्वारणाय मात्रपदम् । इति पाठः.

'यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥'

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः ।

ऽनुप्रासः[1] पञ्चधा ततः ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ।

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ ८ ॥

भवेत् ॥' अत्र विभक्तिसहितस्य प्रातिपदिकस्य तदर्थस्य च पौनरुक्त्यम् । प्रथमं सुधाकरपदं विधेयार्थम्, अपरमनुवाद्यार्थम् ॥ अनेकपदपौनरुक्त्ये उदाहरति—**यस्य नेति** । अत्र पूर्वार्धे तापकरत्वात्तुहिनदीधितिर्दवदहनः । परार्धे तु तादृशदुःखाजनकत्वाद्दवदहनोऽपि तुहिनदीधितिरिति तात्पर्यविषयस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य भेदः । पदार्थानां त्वभेद एव । मिलित्वा अनुप्रासः पञ्चप्रकारः । चरमप्रकारद्वयं पदानुप्रास इत्यन्ये । अयं चान्यैरुभयालंकारतयोक्तोऽपि शब्दविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्ग्रन्थकृता शब्दालंकारमध्ये गृहीतः ॥ यमकालंकारमाह—**सत्यर्थ इति** । स्वरव्यञ्जनसंहतेः अज्झल्समुदायस्य । स्वरव्यञ्जनयोरेकत्वेऽपि यमकं भवति । यथा—'नानाकारेण कान्ताभ्रूराराधितमनोभुवा । विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं मम ॥' एतद्वर्णयमकं **वामन**संमतम् । **क्रमेणेति** । येन क्रमेण प्रथमं स्वरव्यञ्जनसमूह उक्तस्तेनैवेत्यर्थः । आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् ।

---

1. **अनुप्रास इति** । छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासान्त्यानुप्रासलाटानुप्रासभेदैः पञ्चधा पञ्चप्रकारक इत्यर्थः ॥

2. **यमकमिति** । (१) यदि प्रथमपादो द्वितीये यम्यते तदा **मुखयमकम्** । यथा—'दर्पकान्तक विराजमानयाऽदर्प-कान्त-कविराज-मानया । त्वत्प्रसादविधिलब्धया धिया साधवो दधति वैबुधीं धुरम् ॥' (२) प्रथमस्तृतीयपादे चेत्तदा **संदंशः** । यथा—'सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम् । सन्नाऽरीभ-रणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥' (३) प्रथमश्चतुर्थपादे चेत्तदावृत्तिः । यथा—'मुदाऽऽरताडी समराजिसाऽजितः प्रवृद्धतेजाः प्रथमो धनुष्मताम् । भवान्विभर्तीह नगश्च मेदिनीमुदार-ताडी-समराजि राजितः ॥' (४) द्वितीयस्तृतीयपादे चेत्तदा **गर्भः** । यथा—'आध्यास्यते शमजुषा भवतः प्रसादादामोदराजि-तरु-चारु चिरं जनेन । दामोदरा जितरुचा रुचिरञ्जनेन कीर्णं तृणेन मृदुना वनमार्तवेन ॥' (५) द्वितीयपादश्चतुर्थे चेत्तदा **संदष्टकम्** । यथा—'शारदीमिव नदीं प्रसादिनीमुच-कैरव सरोज-राजिताम् । स्तोतुमेष मम मूर्तिमैश्वरीमुच्चकैरवसरोऽजराजिताम् ॥' (६) तृतीयपादश्चतुर्थे चेत्तदा **पुच्छम्** । यथा—क्ष्मातङ्गकुलाकुले यो न्यजेष्ट शत्रून्समरे सदैव । स सारमानीय महारि चक्रं ससार

मानी यमहारिचक्रम् ॥' (७) प्रथमपादस्त्रिष्वपि यम्यते चेत्तदा **पङ्क्तिः** । यथा—'तनुशङ्करवैरसमायतयातनु शंकर वै रस मायतया । तनु शं करवै रसमायतया-तनुशं कर वैरसमायतया ॥' हे शंकर, मा मां रस संभावय । मां प्रति स्ववचनामृतं मुञ्चेति । वै प्रसिद्धौ । कैः । अतनु यथा स्यात्तथा ये तनुशङ्का निःशङ्का रवा भक्तजनं प्रत्यभयदानवचनानि तैः । कीदृशं मा कर्मभूतम् । असमोऽनन्यसदृशोऽयः शुभावहो विधिर्यस्य सोऽसमायः, तस्य भावस्तत्ता तया असमायतया उपलक्षितम् । कथंभूतया असमायतया । आयतया अनियतया । हे विभो, शं कैवल्यलक्षणं तनु विस्तारय । अहं रसं भक्तिरसं करवै । त्वं मा माम् अतनुशम् अतनुः कामस्तं श्यति तनूकरोतीत्य-तनुशस्तथाभूतं कर । कुर्वित्यर्थः । करेति च्छान्दसः प्रयोगः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भा-षायां प्रयुज्यन्ते' इति वचनात् । कया हेतुभूतया । वैरसमायतया । वैरेणान्तररिपुसद्भाव-जनितेन, सह मायया वर्तत इति समायः तस्य भावस्तत्ता तया । कीदृश्या । आय-तया विस्तीर्णया ।' इति तदर्थः । 'यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपात्' इति निय-मादेकस्यापरपादद्वयगतत्वेन भेदो न भवतीत्यसंकीर्णं पादगतं यमकं सप्तधैव । (८) प्रथमः पादश्चतुर्थे पादे द्वितीयस्तृतीये चेद्यम्यते तदावृत्तिगर्भयोगात्**परिवृत्तिः** । यथा—'मुदा रताऽसौ रमणी यता यां सरस्यऽदोऽलं कु-रुतेन वोढा । सरस्यदोऽलं-कुरुतेऽनवोढामुदारतासौ रमणीयतायाम् ॥' (९) प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेद्यम्यते तदा मुखपुच्छयोगाद् **युग्मकम्** । यथा—'शमित-संगमसज्ज-नताऽऽपदं शमितसङ्गम-सज्जनतापदम् । न-मत-काममहीन-विभासितं नमत काममहीन-विभा-सितम् ॥' इत्य-र्धाभ्यासमृते पादद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव । (१०) अर्धावृत्तिः **समुद्गकम्** । यथा—कलि-तमोहनमारव-राजितं सर हरं शिखि चन्द्रकला-ऽऽञ्छितम् । कलितमोहन-मारव-राऽजितं सरहरं शिखिचन्द्रक-लाञ्छितम् ॥' (११) श्लोकावृत्ति**र्महायमकम्** । यथा—'सकलशं सकपालमलंकृतप्रमदमस्थिरसं मदनाशनम् । भवमदभ्र-महानिधने हितं शमनमज्जनमानमताऽलयम् ॥ सकल-शंसक-पालमलं कृतप्रमदमस्थिर-संमद-न[illegible] नम् । भव-मद-भ्रम-हानिधनेहितं शम-नमज्जन-मान-मताऽऽलयम् ॥' अदभ्रं [illegible] हद् अनिधनं अविनाशित्वं निजभक्तजनदेयं तत्र हितम् । शमनं यमं मज्जय[illegible] शमनमज्जनम् । अलयं निर्नाशम् । सकला ये शंसका स्तुतिकर्तारस्तान्पालयति [illegible] भूतम् । कृतः प्रमदः परमानन्दो येन स तादृशम् । भवे संसारे यो मदस्तेन यो भ्रमस्त[illegible] हानिः सैव धनं येषां ते संसारभ्रमविरक्तास्तैरीहितस्तम् । शमेन नमन्तो ये जनास्ते[illegible] मानार्थं मतोऽङ्गीकृत आलयः प्रतिदेहस्थितिरूपो येन स तादृशम् । शेषं स्पष्टम् । इति तदर्थः[illegible] एतद्द्वितयमपि पादावृत्तिविशेष इत्येकादश पादयमकानि । पादभागवृत्ति त्वनेकविधम्—द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामाद्यभागाः पूर्ववद्द्वितीयादिपादेष्वाद्यभागेष्वेव यदि यम्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखादयो दश भेदा उत्पद्यन्ते । यथा—प्रथमपादाद्यभागो द्वितीयतृती-यचतुर्थपादाद्यभागेषु यम्यत इति त्रिधा । द्वितीयपादाद्यभागस्तृतीयचतुर्थपादाद्यभागयो-र्यम्यत इति द्विधा । तृतीयपादाद्यभागश्चतुर्थपादाद्यभागे यम्यत इत्येकः । प्रथमपादाद्य-भागस्त्रिष्वप्याद्यभागेषु यम्यत इत्यन्य इति सप्तासंकीर्णभेदाः । प्रथमपादाद्यभागसमानो द्वितीयपादाद्यभागस्तृतीयपादाद्यभागसमानश्चतुर्थपादाद्यभाग इत्येकः संकरः । प्र[illegible]

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित्सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वम् । क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वम् । अत उक्तम्—'सत्यर्थे' इति ।

पदयोः स्वरव्यञ्जनसमूहयोः । **क्वचिदिति** । 'नगजानगजा दयिता दयिता' इत्यादौ । **क्वचिन्निरर्थकत्वमिति** । द्वयोरित्यनुषङ्गः । यथा—'विजितामरतामरसेक्षणा' इत्यादौ । अत्र तामरेति समूहयोः पदैकदेशत्वान्निरर्थकत्वम् । **एकस्येति** । प्रथमस्य द्वितीयस्य वा स्वरव्यञ्जनसमूहस्येत्यर्थः । **विविक्तविषयत्वं** विभिन्नविषयत्वम् । यमकादिति शेषः । रसादीनामत्यन्तोपकारिणो यमकप्रपञ्चस्य निर्वचनमनतिप्रयोजनमिति संक्षेपेणैव यमकनिरूपणं ज्याय इत्यभिप्राये-

---

पादाद्यभागस्तृतीयपादाद्यभागसमानो द्वितीयपादाद्यभागश्चतुर्थपादाद्यभागसमान इत्यपरः संकर इति नव । अर्धावृत्त्या समं पूर्ववद्दश भेदाः । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्ववद्दश भेदा जायन्ते । यथा—प्रथमपादान्त्यभागस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थभागेषु यमने त्रिधा । द्वितीयपादान्त्यभागस्य तृतीयचतुर्थपादान्त्यभागयोर्यमने द्विधा । तृतीयपादान्त्यभागस्य चतुर्थपादान्त्यभागे यमने एकः । प्रथमपादान्त्यभागस्य त्रिष्वप्यन्त्यभागेषु यमन इत्यपर इति सप्तासंकीर्णाः । प्रथमपादान्त्यभागद्वितीयपादान्त्यभागयोस्तृतीयपादान्त्यभागचतुर्थपादान्त्यभागयोश्च साम्ये एकः संकरः । प्रथमपादान्त्यभागतृतीयपादान्त्यभागयोर्द्वितीयपादान्त्यभागचतुर्थपादान्त्यभागयोश्च साम्येऽन्यः संकर इति नव । अर्धावृत्त्या समं पूर्ववद्दश भेदाः । इत्थं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदाः स्थानापरिवर्तिनो भवन्ति । एतेषामुदाहरणानि पादावृत्तिदिशैवावसेयानि । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादिपादानामन्त्यादिभागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादियमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमर्धं द्वितीयपादस्याद्यार्धे चेद्यम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्त्यभागे तदाद्यन्तयमकम् । एवं प्रथमपादस्याद्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि यम्येते तदाद्यन्तादियमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्वपादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादियमकम् । पूर्वस्यादिभागश्चेदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्द्वितीयस्यान्तभागे तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्द्वितीयस्य मध्यान्तभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्तयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागे चेत्तदाद्यन्तकमन्त्यभागस्त्वाद्यभागे चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति, तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति पृथङ्न गण्यते । सर्वेषां चैषामपरः समुच्चय इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेष्वावृत्तौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदा नियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति बोध्यम् । अनियतस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूततमभेदं यमकम् । एतेषामुदाहरणानि तत्र तत्र महाकविप्रयोगेष्वनुसंधेयानि, विस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यन्ते ॥

तेनैव क्रमेण दमो मोद इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं सूचितम्। एतच्च पाद-पादार्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

'नवपलाश-पलाशवनं पुरः स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम्।
मृदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥'

अत्र पदावृत्तिः 'पलाशपलाश' इति, 'सुरभिं सुरभिं' इत्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम्। 'लतान्तलतान्त' इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम्। 'परागपराग' इत्यत्र द्वितीयस्य। एवमन्यदप्युदाहार्यम्।

'यमकादौ[1] भवेदैक्यं डलोर्बवोर्लरोस्तथा।'

णाह—**एतच्चेति**। यमकं चेत्यर्थः। अत्र पदपदं पादैकदेशपरम्, अर्धपदं श्लोकार्धपरम्। **पादाद्यावृत्तेश्चेति**। पादपदस्य द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा खण्डने चानेकविधत्वम्। आदिना पादश्लोकार्धयोः संग्रहः। तत्र प्रथमपादस्य द्वितीयाद्यन्यतमस्मिन्द्वितीयादिसमुदाये च, द्वितीयतृतीयसमुदाये च, द्वितीयस्य तृतीयान्यतरस्मिंस्तृतीयादिसमुदाये च, तृतीयस्य चतुर्थे आवृत्तिः संभवतीति दशविधत्वमेव पादयमकस्य। एवं प्रथमार्धस्य द्वितीयार्धे, प्रथमपादस्य द्वितीये, तृतीयस्य चतुर्थे, प्रथमस्य चतुर्थे, द्वितीयस्य तृतीये पादे आवृत्तिः संभवतीति श्लोकार्धयमकस्य त्रैविध्यम्। श्लोकयमकमपि विजातीयचतुष्पादवृत्त्या च द्विविधम्। **प्रभूततमभेदम**तिप्रचुरप्रकारम्। **दिङ्मात्रमिति**। प्रकारान्तरोपलक्षणमल्पमित्यर्थः॥ **नवेति**। नवानि पलाशानि पत्राणि येषां तादृशं पलाशवनं किंशुकारण्यं यत्र तम्। स्फुटानि विकसितानि परागै रजोभिः परागतानि संवद्धानि पङ्कजानि यत्र तम्। मृदुलोऽत एव तान्त आतपेन ग्लानो लतान्तो यत्र तम्। स श्रीकृष्णः सुरभिं वसन्तं सुमनोभरैः पुष्पातिशयैः सुरभिं सुगन्धिम्। **पदावृत्तिः** पादैकदेशावृत्तिः। **द्वितीयस्येति**। निरर्थकत्वमित्यन्वयः। **अन्यदपीति**। पादवृत्त्यादिरूपयमकमित्यर्थः। पादाभ्यासो यथा—'न मन्दयाऽवर्जित-मान-सात्मया नमन्दया-वर्जितमानसात्मया। उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः॥' इत्यादि। अर्धाभ्यासो यथा—'नाऽस्थेयसत्वया वर्ज्यः परमायत–मानया। नास्थेयः स त्वयाऽऽवर्ज्यः परमायतमानया॥' इत्यादि। श्लोकावृत्तिद्वयं क्रमेण यथा–'विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना। स्वमित्रोद्धाऽरिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता॥' 'विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना। स्वमित्रोद्धाऽरिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता॥' 'समानयास माऽनया समानयाऽसमानया। समानया समानया समान या समानया॥' अयं चतुरक्षरपादश्लोकः। यमकादावित्यादिना श्लेषादिग्रहणम्। तेन 'त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ।

---

1. **यमकादाविति**। अत्र विशेषः—'यमकादौ भवेदैक्यं डलयो रलयोर्बवोः। शेषयोर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः। सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदप्रकल्पनम्॥' इति॥

इत्युक्तनयात् 'भुजलतां जडतामबलाजनः' इत्यत्र न यमकत्वहानिः,[1]

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो[2] द्विधा ॥ ९ ॥

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

'के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ।
वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक्स्मरो वर्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः ॥'

अत्र विशेषपदस्य 'विः पक्षी' 'शेषो नागः' इत्यर्थद्वययोग्यत्वात्सभङ्ग-श्लेषः । अन्यत्र त्वभङ्गः[3] ।

अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥' इत्यादौ न श्लेषभङ्गः ॥ वक्रोक्त्य-लंकारमाह—**अन्यस्येति** । वक्तुरित्यर्थः । **अन्यार्थक**मन्यतात्पर्यकम् । **अन्यथा** अर्थान्तरप्रतिपादकत्वेन । **योजयेत्** संगमयेत् । **अन्यः** श्रोता । **ततः** श्लेषका-कुवक्रोक्तिभ्याम् । श्लेषस्यापि पदभङ्गाभङ्गाभ्यां द्वैविध्येन श्लेषवक्रोक्तिरपि द्विविधा ॥ **के यूयमिति** । जले यूयमित्यर्थान्तरे संगमञ्श्रोताह—स्थल इति । वक्ता स्वतात्पर्यमेवावगमयन्नाह—प्रश्न इति । विशेषाश्रयो विशेषविषयः । विः पक्षी शेषोऽनन्त इत्यभिप्रायेण तदपि श्रोतान्यथा योजति—किं ब्रूत इति । किं पृच्छतीत्यर्थः । एवं वाक्छलेन कदर्थितो वक्ता श्रोतारमाक्षिपति—वामा इति । प्रतिकूलतया छलग्राहिण इत्यर्थः । तदपि योषिदभिप्रायेण श्रोतान्यथा योजयति—अहो इति । विडम्बरसिकः प्रतारणाचतुरः । येन स्मरविडम्बनेन विवेकशून्यमनसः । तव इति शेषः । यद्वा सामान्येनाक्षेपो विशेषे पर्यवस्यतीति वाग्वैदग्ध्यम् । तत्रैव श्लेषवक्रोक्तिद्वैविध्यं दर्शयति—**अत्रेति** । नागो नागराजः । **अर्थद्वययोग्यत्वा-**

---

1. **अत्रेति** । अत्र कालिदासपद्ये डकार-लकारयोर्भेदसत्त्वेऽपि श्रुतिसाम्यान्न यमकत्व-व्याघात इत्यर्थः ॥

2. **वक्रोक्तिरिति** । एकेनान्याभिप्रायेणोक्तं वाक्यं यद्यन्येनान्याभिप्रायकं कल्प्यते तदा वक्रोक्तियोगाद् वक्रोक्तिरिति । वक्तृश्रोतृनिर्वाह्योऽयमलंकार इति भावः । अत्र प्रदीपका-रास्तु—"इयं च न वाकोवाक्यमात्रे किं तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रे । न्याय-साम्यात् । यथा—'कृष्णो वैरिविमर्दने हरिपदप्रीत्यर्जने त्वर्जुनः पीतः पङ्कजलोचनाभिर-भितो नेत्राञ्चलैश्चञ्चलैः । रक्तः सज्जनसंगमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर स्थाने वर्णचतुष्टयस्य भुवने भर्ता भवान्गीयते ॥' अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता श्रीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्य-याश्लेषादिनास्माभिः समर्थितम् ॥" इत्याहुः ॥ सेयं वक्रोक्तिर्भामहेनैवं प्रशस्यते—'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' अत एवोक्तम्—'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' (१५ पृ.) इति ॥

3. **अभङ्ग इति** । 'अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता । त्रिगुणा श्रूयते बुद्धि-

---

१. 'मूलत्वात्' क.

'काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
कृतागसः परित्यागात्तस्याश्चेतो न दूयते ॥'

अत्र कयाचित्सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ् अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।
वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥ १० ॥

यथा[2] मम—

'मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।
विरसासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥'

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेष्वेकविध एव ।

'सरसं कइण कव्वं'

इत्यादौ तु 'सरसं' इत्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

त्प्रतिपाद्यद्वये संगमनीयत्वात् ॥ काकुवक्रोक्तिमुदाहरति—**काले इति** । कृतागसः कृतापराधस्य । 'पत्युः' इति शेषः । **घटितो** योजितः ॥ भाषासमावेशालंकारमाह—**शब्दैरिति** ॥ **मञ्जुलेति** । मानिनीं प्रति सख्या वचनमिदम् । कलेन मधुरध्वनिना गम्भीरे मनोहरे । केलिकीरे क्रीडाशुके । धीरे मन्दे । गन्धसारसमीरे चन्दनवायौ ॥ **कइण कव्वं** कवेः काव्यम् ॥ श्लेषालंकारमाह—**श्लिष्टैरिति** । 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति नियमेन काव्ये स्वरभेदानादराद् यावन्तोऽर्था-

नें तु दारुमयी कचित् ॥' इत्यत्र दारुणा क्रूरा, काष्ठेनेत्युभयार्थपक्षेऽपि दारुणेति पदस्य न भङ्ग इत्यभङ्गपदश्लेषेण वक्रोक्तिरियम् ॥

1. नेति । न दूयते, अपि तु दूयत एवेति काका योजना । अत्र काकोः शब्दधर्मतया शब्दालंकारता; अन्यथा योजनं च व्यञ्जनयेति सहृदयाः ॥

2. यथेति । यथा वा विद्याधिपतिपरनाम्नो **रत्नाकरस्य**—'लीलाविलोलकलकण्ठविहंगकेलिकोलाहलाकुलकुलायकुलामलाङ्के । कक्कोलकन्दकदलीलवलीलवङ्गमालाललामचलमञ्जुलकूलकच्छे ॥' अयं श्लोको भाषाषट्कसमः । एतदनुबन्ध्युत्तरश्लोकस्तु—'यस्मिन्सलीलमसितोन्नतगण्डशैलनागः करोति विकरालकरावमर्शात् । रक्तातपाभिनवपल्लवभङ्गमर्कबिम्बालवालवलयस्य दिनद्रुमस्य ॥' इति । मन्दराद्रिवर्णनमेतत् ॥

१. 'सूक्ष्म' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥ ११ ॥
श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥'

अत्र 'विधौ' इति विधु-विधि-शब्दयोरुकारेकार[1]योरौकाररूपत्वाच्छ्लेषः ।

'किरणा हरिणाङ्कस्य दक्षिणश्च समीरणः ।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः ॥'

स्तावन्त एव शब्दा एकप्रयत्नेनोच्चार्यन्त इति नये युगपन्नानाशब्दोच्चारणेऽपि तेषां भेदोपलम्भो न भवति । तत्रापि प्रकरणादिनियमाभावादनेकार्थानामभिधयैव बोधः । प्रकरणादिनियमसत्त्वे तु एकस्याभिधयापरस्य व्यञ्जनयेति मतमाश्रित्येदं लक्षणम् । एवं चैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेन लुप्तभेदानां वर्णादीनां मेलकः श्लेषः, तद्विशिष्टैः पदैरनेकार्थानामभिधया बोधने सति श्लेषो भवतीत्यर्थः । एवं सति नात्माश्रयः ॥ श्लिष्टवर्णादिभेदेन श्लेषस्याष्टविधत्वमाह-**वर्णेति** । वर्णौ च प्रत्ययौ च लिङ्गं चेति विग्रहः । स श्लेषालंकारः ॥ **प्रतिकूलतामिति** । सूर्यास्तवर्णनमिदम् । पतिष्यतोऽस्तं गमिष्यतो दिनभर्तुः सूर्यस्य किरणसहस्रमप्यवलम्बनाय अस्तमयविघाताय नाभूत् । अथ च पतिष्यतः स्खलिष्यतो जनस्य करद्वयमपि पतनविघाताय भवति । तस्य तु करसहस्रमप्यवलम्बनाय नाभूदिति श्लेषः । अर्थद्वयमपि श्लेषेण समर्थयति—प्रतिकूलतामिति । विधौ चन्द्रे प्रतिकूलतां विरुद्धफलभागित्वम् । उदयफलभागित्वमिति यावत् । बहुसाधनता बहुस्थित्युपायशालित्वं विफलतामेति । तथा च कालान्तरे सूर्यास्तगमनं प्रति तत्कालीनकिरणानां प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । एवं च संध्याकाले तत्कालीनकिरणरूपप्रतिबन्धकानां सद्भावेऽपि सूर्यास्तगमनममिथ्येति प्रथमार्थसमर्थनम् । पक्षे—विधौ दैवे प्रतिकूलतामनभिमतफलसाधनोन्मुखतामुपगते सति बहुभिस-

---

1. वर्णेति । रुद्रटस्तु वर्णादिश्लेषाणां प्रत्येकं लक्षणमाह—'यत्र विभक्तिप्रत्ययवर्णवशादेकरूप्यमापतति । वर्णानां विविधानां वर्णश्लेषः स विज्ञेयः ॥ यत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानां भवत्यनेकेषाम् । सारूप्यं प्रत्ययतः स ज्ञेयः प्रत्ययश्लेषः ॥ स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दानां भवति यत्र सारूप्यम् । लघुदीर्घत्वसमासैर्लिङ्गश्लेषः स विज्ञेयः ॥ सिध्यति यत्रानन्यैः सारूप्यं प्रत्ययागमोपपदैः । प्रकृतीनां विविधानां प्रकृतिश्लेषः स विज्ञेयः ॥ यस्मिन्विभक्तियोगः समासयोगश्च जायते विविधः । पदभङ्गेषु विभक्तो विज्ञेयोऽसौ पदश्लेषः । सारूप्यं यत्र सुपां तिङां तथा सर्वथा मिथो भवति । सोऽत्र विभक्तिश्लेषो वचनश्लेषस्तु वचनानाम् ॥ यस्मिन्नुच्चार्यन्ते सुव्यक्तविविक्तभिन्नभाषाणि । वाक्यानि यावदर्थं भाषाश्लेषः स विज्ञेयः ॥' इति ॥

---

[1] 'वर्णयोः' इत्यधिकं घ-पुस्तके.

अत्र 'सुधाकिरः' इति क्विप्-क-प्रत्यययोः । किं चात्र बहुवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि ।

'विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी ।
तव दत्तां[2] सदामोदं लसत्तरलहारिणी ॥'

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः[1] श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

'अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति[3] ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥'

अत्र 'वक्ष्यति' इति वहि-वच्योः, 'सामर्थ्यकृत्' इति कृन्तति-करोत्योः[2] प्रकृत्योः ।

'पृथुकार्तस्वरपात्रं—' इत्यादि । (४३५ पृ.) अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात्पदश्लेषः, न तु प्रकृतिश्लेषः । एवं च—

तफलोपायशालित्वं विफलतामेतीत्यर्थः ॥ प्रत्ययश्लेषमुदाहरति—**किरणा इति । क्विप्-क-प्रत्यययोरिति** । श्लेष इत्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । क इत्यप्रत्ययस्य संज्ञा । **वचनश्लेषोऽपीति** । सर्वे इति, सुधाकिर इति च । अत्रादौ संधिवशादैकरूप्यम् ॥ लिङ्गश्लेषमुदाहरति—**विकसदिति** । 'दत्ताम्' इति दाधातोः परस्मैपदद्विवचनात्मनेपदैकवचनयोरपि श्लेषः । **आमोद**मानन्दम् । अथ च नीलाब्जयोः सौरभदानं संभवति । नेत्रपक्षे—लसन्ती च तरले च हारिणी च मनोहरे चेति विग्रहः । स्तनद्वयीपक्षे—लसंस्तरलो हारमध्यगो मणिर्यत्र, सा चासौ हारिणी चेति विग्रहः । यद्वा लसंस्तरलो यत्र, एवंभूतो हारो यत्रास्ति । कर्मधारयोत्तरमतुब्निषेधस्य प्रायिकत्वादेतत्साधु[3]वचनम् । श्लेषोऽपीत्यपिना णिन्प्रत्ययस्य च श्लेषः ॥ प्रकृतिश्लेषमुदाहरति—**यमिति** । राजपुत्रे जाते ज्योतिर्विदो वचनमेतत् । हृदि वक्ष्यतीति वहधातुः । ज्ञेषु पण्डितेषु वक्ष्यतीति वचधातुः । अमित्राणां सामर्थ्यच्छेत्ता, मित्राणां सामर्थ्यस्य कर्ता ॥ पदश्लेषमुदाहरति—**पृथुकेति** । व्याख्यातमिदं दोषपरिच्छेदे । नन्वत्र प्रकृतिश्लेषोऽपि संभवतीत्यत आह—अत्र **पदभङ्गे** अर्थबोधनाय समस्तपदस्य पार्थक्ये । **विभक्ति-**

---

1. **सुधाकिर इति** । सुधां किरन्तीति क्विपि प्रथमाबहुवचनम् । सुधां किरती कप्रत्यये प्रथमैकवचनम् ॥

2. **दत्तामिति** । विकसन्नेत्रनीलाब्ज इत्यस्य कर्तृत्वे दत्तामिति लोटि परस्मैपदद्विवचनम्, स्तनद्वयीत्यस्य कर्तृत्वे त्वात्मनेपदैकवचनमिति बोध्यम् ॥

3. **वक्ष्यतीति** । धारयिष्यति, कथयिष्यतीति यथाक्रमं योजना ॥

4. **सामर्थ्येति** । सामर्थ्यं कृन्ततीति करोतीति यथायोगमनुसंधेयम् ॥

---

१. 'नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषः' इति नास्ति क ख-पुस्तकयोः. २. 'च' क. ३. 'वचनम्' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

'नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥'

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः[1] ।

'सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥'

अत्र 'हर' इति पक्षे शिवसंबोधनमिति सुप् । पक्षे[2] हृधातोस्तिङिति विभक्तेः । एवं 'भव' इत्यादौ । अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्पृथगुक्तिः ।

समासयोरपीत्यपिना प्रकृतेः संग्रहः । विभक्तिरत्र समासाङ्गम् ॥ क्वचित्पदभङ्गाभावेऽपि प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषो यथा—'यस्य[1] चेतः प्रियालोके तस्य स्मरकदर्थनम् ।' अत्र यसोस्तत्तसोः प्रकृत्योः सुप्तिङोर्विभक्त्योरपि वैलक्षण्यात्पदश्लेषः । **एवं च** प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषाङ्गीकारे च ॥ **नीतानामिति** । तस्या ईक्षणे कमलानां पद्मानां मृगविशेषाणां च सदृशे । 'मृगभेदेऽपि कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः' इति मेदिनी । कीदृशानाम् । लुब्धैर्मधुलुब्धैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरैराकुलीभावं नीतानाम् । पक्षे—लुब्धैर्व्याधैर्बहुभिर्बाणैर्व्याकुलीभावं व्याकुलतां नीतानाम् । वने जले, विपिने च वृद्धानां प्राप्ताधिकरूपाणाम् । ईक्षणेऽपि, पद्मिनीमुखे पतद्भिर्भ्रमरैर्व्याकुलत्वं नीयेते ॥ अन्यथा प्रकृतिभेदमात्रेणापि पदश्लेषाङ्गीकारे । सर्वत्र प्रकृतिश्लेषस्थले । एवं च पदश्लेषासंकीर्णं प्रकृतिश्लेषोदाहरणं न स्यादिति प्रकृतिश्लेषोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ विभक्तिश्लेषमाह—**सर्वस्वमिति** । शिवं प्रति तद्भक्तस्य, पुत्रं प्रति दास्याश्चोक्तिरियम् । प्रथमे—हे हर, त्वं, सर्वस्य जनस्य सर्वस्वम्, भवस्य संसारस्य छेदतत्परश्च, नयस्योपकारस्य च सांमुख्यं यस्मात्तादृशं तनुवर्तनं शरीरवृत्तिमायासि । प्राप्नोषीत्यर्थः । द्वितीये—त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर । छेदे ध्वनिना मारणे तत्परो भव । उपकारसांमुख्यं नय अपनय । तद्विमुखो भवेत्यर्थः । आयासि परपीडाकारि वर्तनं जीवनोपायं तनु । विस्तारयेत्यर्थः ॥ **अस्य** च विभक्तिश्लेषस्यैरस्य च । **प्रत्ययश्लेषेणा**पीत्यपिर्भिन्नक्रमे । प्रत्ययश्लेषेण गतार्थत्वेऽपीत्यर्थः । **प्रत्ययान्तरे**णासाध्यं यत्सुबन्तं तिङन्तं च तद्गतत्वेन **विच्छित्तिविशेषाश्रयणा**द् वैचित्र्यविशेषजननात् कृत्तद्धितान्तस्य स्वादिव्यतिरेकेण प्रयोगाभावात् प्रत्ययान्तरसाध्यत्वम्, सुप्तिङन्तस्य तु न तथात्वमिति विशेषः । 'आयासि' इत्यत्र प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन

---

1. **यस्येति** । यसो दैवादिकस्य तसश्च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने यस्य तस्येति यत्तदोः षष्ठ्येकवचनेऽपि । तदाह—अत्र यसोरित्यादिना ॥

---

1. 'प्रसङ्गात्' क. 2. 'च' इत्यधिकं घ-पुस्तके. 3. '–रूपस्य' इति पुस्तकान्तरे.

'महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर वहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥'

अत्र [1]संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपील्यवधेयम् ॥ भाषाश्लेषमाह—**महदे इति** । संस्कृतार्थो यथा—हे महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समासङ्गं अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसंधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्तमोहं सहसा झटिति हर अपनय । कीदृशम् । वहुसरणं बहुविषयगामिनम् । प्राकृतार्थस्तु—मह–मम, देसु–देहि, रसं–रतिम् । धम्मे–धर्मे, तमवसं–तमोवशाम्, आसं–आशाम्, गमागमा–संसारात्, हर–अपनय, णे–अस्माकम्, हरवहु–शिववधूः, सरणं–रक्षयित्री, तं–त्वम्, चित्तमोहं–चित्तमोहः, अवसरउ–अवसरतु, मे–मम, सहसेति । भाषासमे तु भाषाणामैकरूप्यमेव, न त्वर्थभेदः ।

---

1. **संस्कृतेति** । संस्कृतप्राकृतयोरित्यर्थः । उत्कृष्टं प्राकृतं महाराष्ट्रीति व्यपदिश्यते । न तु 'भक्तिविना वश नोहे वीण्यानें वा मृदङ्गनादानें । कन्यादानफलातें केवीं पावे मृदंगनादानें ॥' इत्यादिमहाराष्ट्रजनसुप्रसिद्धगाथेति । तथा चोक्तं **दण्डिना**—'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुवन्धादि यन्मयम् ॥' इति । संस्कृत**मागध्योः** श्लेषो यथा—'कुललालिलावलोले शलिलेशे शालशालिलवशूले । कमलाशवलालिवलेऽमाले दिशमन्तकेऽविशमे ॥' 'कुररालिरावरोलं सलिलं तत्सारसालिरवशूरम् । कमलासवलालिवरं मारयति शाम्यतो विषमम् ॥' इति **मागधी**छाया । 'कूलानि लालयन्ति पोषयन्तीत्येवंशीला ये तेषां लावे छेदने लोलस्तस्मिन् । शलन्तीति शलाः सोद्यमाः ते सन्ति यत्र देशे स शली तं लिशत्यल्पीकरोतीति शलिलेशस्तस्मिन् । शालैर्गृहैः शालन्ते शोभन्ते ये तांछुनातीति शालशालिलवः स चासौ शूलं चेति, दुःखजनकत्वात्, तथाभूते । कमला लक्ष्मीस्तस्याः शवा दरिद्रास्तेषु ललति लसतीत्येवंशीलं वलं यस्य स तस्मिन् । मलनं मालः, न विद्यते मालो यस्यासावमालस्तस्मिन् । 'मल धारणे' । अनिवार्य इत्यर्थः । अन्तके मृत्यौ सति स वासुदेवे विषये या दिङ्मार्गस्तां दिशमविशं प्रविष्टोऽस्मि ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । मागधस्तु—'कुरराणां पक्षिविशेषाणां या आलिः पङ्क्तिस्तद्रावैः रोलः कलकलो यत्र तत् । सारसानां यालिस्तद्रवेण शूरं तद्विरहिमारणसमर्थम् । कमलानामासवं मकरन्दं ये लान्ति ते च तेऽलिनश्च तैर्वरम् । विषमं वियोगिजनदुःखावहं तत्सलिलं शाम्यतः शमजुषोऽपि मारयति । शरदि तादृशं सलिलं विलोक्य मुनयोऽपि क्षुभ्यन्ति ।' इति । संस्कृत**पैशाच्यो**र्यथा—'कमनेकतमादानं सुरतनरजतु च्छलं तदासीनम् । अप्पतिमानं खमते सोऽगनिकानं नरं जेतुम् ॥' 'कामे कृतामोदानां सुवर्णरजतोच्छलद्दासीनाम् । अप्रतिमानं क्षमते स गणिकानां न रञ्जयितुम् ॥' इति **पैशाची**छाया । 'हे सुरतनः निधुवनपुरुष । सुरतातिरिक्ते कर्मणि न तेऽभिज्ञतेत्यामन्त्रणाभिप्रायः । खमते शून्यबुद्धे, यस्त्वया श्लाघ्यते स पुरुषः कं नरं जेतुमजतु गच्छतु । अहो, न तादृशः पुरुषो यं स जेष्यतीति । किंभूतम् । अनेकतमान्या-

---

१. 'भावसमावेशो' इति मुद्रितपुस्तके.

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थभेदोऽपीति भेदः ॥ **यथासंभवमिति** । 'पृथुकार्तस्वर–' इत्यादौ सभङ्गः । 'नीतानाम्–' इत्यादावभङ्गः । 'सर्वस्वं हर–' इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्त्रितयमुदाहरति—**यथावेति** । सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा

दानानि यस्य ताम् । तत्प्रसिद्धं छलं मायामासीनमाश्रितम् । अप्पतेर्वरुणस्येव मानो यस्य तम् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तम् ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । पैशाचस्तु 'स पुरुषो रञ्जयितुमात्मरञ्जनाय कामविषये कृतामोदानां सुवर्णरजताभ्यामुच्छलन्त्यो दासो यासां तथाभूतानां गणिकानामप्रतिमानं न क्षमते न सहते न तदानीमादरमभिलषतः कस्यचिदुपकृतगणिकस्योक्तिरियम् ।' इति । संस्कृत**सूरसेन्यो**र्यथा—'तोदी तदिगगण-मदोऽकलहं स सदा बलं विदन्तरिदम् । आर दमेहावसरं सासदमारं गदासारम् ॥' ततो दृश्यते गगनमदः कलहंसशतावलम्बितान्तरितम् । आरतमेघावसरं शाश्वतमारं गतासा-रम् ॥' इति । **सूरसेनी**च्छाया । 'तुदति परानिति तोदी, देशनं दिक् उपदेशः तया सह वर्तत इति सदिक् न गणेन सहायेन मदो यस्य सः, स वित्, सदा सर्वकालमेव अक-लहं परिभूतत्वान्निर्वैरम्, अत एव दमेहाया उपशमचेष्टाया अवसरो यस्य तत्, तथास्यन्ते क्षिप्यन्ते इत्यासाः शरास्तान्घ्नन्ति खण्डयन्तीत्यासदा धानुष्काः सह तैर्वर्तत इति सास-दम्, गदासारम्, इदमारमरिसक्तं बलमन्तर्मध्ये आर ससार ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । सौरसेनस्तु—'आरतो निवृत्तो मेघानामवसरो यत्र । शाश्वतो मारः कामो यत्र । गत आसारो यतस्तत् । शारदनभोवर्णनमेतत् ।' इति । संस्कृता**पभ्रंशयो**र्यथा—'धीराग-च्छदुमे हतमुद्धरवारिसदःसु । अभ्रमदप्रसराहरणुरविकिरणा तेजःसु ॥' 'धीरा गच्छसु मेघतमो दुर्धरवार्षिकदस्यु । अभ्रमदप्रसराहरणं रविकिरणास्ते यस्य ॥' **इत्यपभ्रंश**-च्छाया । 'हे उमे, अवेरिव गड्डुरिकाया इव किरणं विक्षेपणं निर्वासनं यस्याः तथाभूता, हतमुत्, अणुः कृशा, अभ्रे गगने माद्यति यः सः तथाविधोऽपां प्रसरो यस्याः सा अभ्रमदप्रसरा गङ्गा अहर्दिवसमपि उद्धता धरा प्रलयापन्निमग्ना यस्मात्तदुद्धरं तच्च तद्वारि च समुद्रजलं च तदेव सदो गृहं येषां तेषु तेजःसु । वडवानलतेजःस्वित्यर्थः । अगच्छत् अपतत् हरनिर्वासनदुःखिता सती गङ्गात्मानं वडवानलेन्धनीचकारेति धीरा सपत्न्या व्य-सनेन स्वस्था भव ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । 'हे धीराः, दुर्धरा वार्षिका दस्यवो यत्र तथा-भूततन्मेघतम इति गच्छत्वपसरतु । यस्य मेघतमसः ते न भ्रमं ददातीत्यभ्रमदः प्रसरो येषां तादृशा रविकिरणा हरणं हर्तारः ।' इत्यपभ्रंशवाक्यार्थः ॥

---

1 पुनरिति । त्रिविधोऽप्ययं श्लेषः प्रकृतानेकविषयाप्रकृतानेकविषयप्रकृताप्रकृतानेक-विषयभेदैर्भिद्यते ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ सभङ्गश्लेषः। 'अन्धक—' इत्यादावभङ्गः। अनयोश्चैकत्र संभवात्सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्नोदाहृतः।

[1]अत्र केचिदाहुः—'सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव [2]यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः। यो हि यदाश्रितः स तदलंकार एव। अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति। तदन्ये न [3]क्षमन्ते।

उमाधनश्च त्वां पायात्। माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अनः शकटं ध्वस्तं पादेन परावर्तितम्। बलेरसुरराजस्य जेता। कायः पुरा अमृतपरिवेषणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः। अमृतार्थं विवदमानानां देवासुराणाममृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता। यश्चोद्वृत्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता। यद्वा कालियस्य पीडाकरः। आरवलयः अरिसंबन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः। यद्वा उद्धृतभुजंगहारं वलं यस्य तेन गरुडेन यातीत्यर्थः। अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गां पृथ्वीं च कूर्मरूपेण योऽधारयत्। शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम यस्य चामरा आहुः। अन्धकानां यादवानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता। उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः। मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति [4]पुराणवार्ता। यश्च उद्वृत्तौ उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः। यश्च शिरसि गङ्गामधारयत्। यद्वा शरीरार्धेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण चकारः। यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः। अन्धकस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च संभवति, तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—**अत्रेति जतुकाष्ठेति**। पृथगुपलभ्यमानयोरपि जतुकाष्ठयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासस्तथेहापीत्यर्थः। **लोकव-**

1. **यत्रेति**। समासभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयोः श्लेषभङ्गभयेन स्वरभेदानादरादेकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्ठन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः॥

2. **यत्र स्वरेति**। समासाभेदेनोदात्तादिभेदाभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदाभावे केवलमर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इति भावः॥

3. **पुराणवार्तेति**। अस्त्रीकृत इति च्छेदः। त्रिपुरवधे विष्णुर्यस्य बाणो बभूवेति

१. 'श्लेषः'क पुस्तके नास्ति. २. 'इह' घ. ३. 'मन्यन्ते' घ.

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ[1]-गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च 'अन्धकक्षय–' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श[2]-नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रति-भयोट्टङ्कनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चार्था-लंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदे[3]ऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यत इत्युभयत्रापि शब्दा-लंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व[4]खण्डना, तत्र—

दिति । यथा लोके[2] मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा काव्येऽपीत्यर्थः ॥ दूषयति—**तदन्ये इति** । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूष-यति—**न चेति** । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे त्वाह–**किं चेति** । **कविप्रतिभया** कवीनामनुभवेन **उट्टङ्कनाद्** विषयीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—**विसदृशेति** । बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-भावाच्चेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत आह—**वैचित्र्यस्यैवेति** । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । **अर्थमुखप्रेक्षित-या** अर्थानुसंधानसापेक्षत्वेन **अर्थालंकारत्वे**[3] अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । **रसादि-परत्वेन** रसाद्युत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वेन । **शब्दभेदेऽपीति** । 'विधौ' इत्यादौ स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । **उभयत्र**

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमहिम्नः स्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृति-रगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति' ॥

1. **शब्दार्थेति** । पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति भावः ॥

2. **दर्शनादिति** । 'यावन्त एवमर्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एव हि ।' इत्याद्युक्तिमूल-कादित्यर्थः ॥

3. **शब्दभेद इति** । विधिविधुशब्दयोः पार्थक्येऽपीत्यर्थः ॥

4. **श्लेषत्वेति** । श्लेषत्वखण्डना श्लेषभङ्गः ॥

---

१. 'अर्थ' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः'. २. 'लोके' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति. ३. 'अर्थालंका-रत्वे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥'

इत्यादावर्थश्लेषः । अस्य चालंकारान्तरविविक्तविषयताया असंभवाद्विद्यमानेष्वलंकारान्तरेष्वपवादत्वेन तद्बाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् ।

इत्थमत्र विचार्यते—समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य गन्धोऽपि । 'विद्वन्मानसहंस–' इत्यादौ श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते । सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रान्तिधामतया प्राधान्यात्, श्लेषे ह्यर्थद्वय-

---

सभङ्गाभङ्गश्लेषयोः । नन्वेवं श्लेषस्यार्थालंकारत्वोच्छेद इत्यत आह—**यत्र त्विति । स्तोकेनेति ।** सुवर्णादिगौरवप्रकर्षाप्रकर्षप्रकाशिका लुप्तिका शिखरशलाका तुलाकोटिः । अत्र स्तोकादिपदस्थानेऽल्पादिपदनिवेशेऽप्यर्थद्वयप्रतीतिरस्त्येव । 'अयम्–' इत्यादौ 'वक्ष्यति' इत्यादिपदस्थाने 'धारयिष्यति' इत्यादिपदनिवेशे तु नार्थद्वयप्रतीतिरिति तत्र शब्दालंकारत्वमेव । इदानीं श्लेषस्यालंकारान्तरविविक्तविषयत्वमुपपादयितुं परमतं निराकरोति—**अस्य चेति ।** श्लेषस्य चेत्यर्थः । **विविक्तेति ।** विमुक्तेत्यर्थः । **अपवादत्वेन** असंभवविषयान्तरत्वेन **तद्बाधकतया** अलंकारान्तरबाधकतया **तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम**लंकारान्तरप्रतीतिजनकप्रतीतिविषयत्वम् । तथा च प्राथमिकप्रतीतिविषयत्वेन श्लेषस्य[3] व्यपदेश एव, न तु चरमप्रतीतिविषयस्यालंकारान्तरस्य व्यपदेश इति भावः ॥ श्लेषाबाध्यानलंकारान्विशिष्य दर्शयति—**इत्थमिति ।** तत्र प्रथमं समासोक्त्यादेः श्लेषबाध्यत्वभ्रमं निराकरोति—**समासोक्तीति । अस्य** श्लेषस्य । **गन्धोऽपि ।** अल्पप्रसङ्गोऽपि[3] । व्यञ्जनयैव तत्र द्वितीयार्थस्य प्रतीतिरिति भावः । ननु श्लिष्टरूपके उभयार्थस्याभिधेयतया श्लेषबाध्यत्वमस्तीत्यत आह—**विद्वदिति ।** विदुषां ज्ञानिनां मानसमेव मानसं सरोविशेषस्तस्य हंस इत्यर्थः । **श्लेषगर्भे** श्लेषप्रतिभोत्थापिते । **उभयार्थत्वेऽपि** रूप्यरूपकोभयवाचकत्वेऽपि । श्लेषस्य बाध्यत्वप्रयोजकं संभवद्विषयान्तरत्वं दर्शयति—**सरोरूपस्यैवेति ।** एवकारेण चित्तरूपस्य व्यवच्छेदः । **विश्रान्तिधाम**तया रूपकप्रतीतिपर्यवसानास्पदतया । **प्राधान्यादिति ।**

---

1. **अलंकारेति ।** अलंकारान्तरेभ्यो विविक्तोऽपरामृष्टो विभिन्नो विषयो यस्य तस्य भावस्तत्ता तस्याः । यत्र यत्र श्लेषो वर्तते तत्र तत्रान्योऽपि कश्चिदलंकार इति भावः ॥

2. **विद्वदिति ।** 'विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥' इति संपूर्णः श्लोकः ॥

3. **श्लेषस्येति ।** श्लेषस्येव व्यपदेश इत्यन्वयः ॥

---

१. 'अर्थ' इति नास्ति क-पुस्तके. २. 'विश्राम' घ. ३. 'अल्पप्रसङ्गोपि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

स्यापि समकक्षत्वम् । 'संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च' इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि ।

तेन 'येन ध्वस्त--' इत्यादौ प्राकरणिकयोः, 'नीतानाम्--' इत्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसंबन्धात्तुल्ययोगितायाम्,

'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात्समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥'

इत्यादौ च प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेक[2]धर्माभिसंबन्धाद्दीपके,

अर्थयोः समकक्षत्वाभावोपपादकं समकक्षत्वं परस्परनिरपेक्षतया प्रधानत्वम् । तथा चार्थद्वयस्य समकक्षत्वे श्लेषस्य विषयः संभवति । प्रकृते तूद्देश्यविधेयभावेन गुणप्रधानभावापेक्षितया तुल्यकक्षत्वाभावाद्रूपकेण श्लेषो बाध्यते । अन्यथा श्लिष्टपरम्परितरूपकस्य निर्विषयतापत्तेरिति भावः । नन्वेवमपि विरोधाभासोच्छेदस्तत्र समकक्षार्थद्वयस्याभिधानेन श्लेषस्य निर्बाधप्रसरत्वादित्यत आह—**संनिहितेति**। संनिहितो बालः केश एवान्धकारो यत्र सा, भास्वन्मूर्तिर्देदीप्यमानशरीरा । अथ संनिहितनवीनान्धकारा सूर्यस्वरूपा चेति विरोधः ॥ **प्रतिभातमात्रस्य** पदार्थस्मृतिविषयस्यैव । **प्ररोहाभावा**दयोग्यत्वेन शब्दानुभवाभावात् । तथा चार्थद्वयस्य शब्दानुभवेऽपि श्लेषस्य विषयसंभवादुत्सर्गत्वम्, विरोधाभासस्यायोग्यतया शब्दानुभवाभावेऽपि विषय इत्यपवादत्वमिति भावः ॥ **पुनरुक्तवदाभासेऽपीति**। द्वितीयार्थस्य पुनरुक्ततया शब्दानुभवो न भवतीति भावः । ननु तर्हि के श्लेषबाध्या इत्यपेक्षायामाह—**तेनेति** । समासोक्त्यादौ श्लेषस्य प्रसङ्गाभावादेव बाध्यत्वासंभवेनेत्यर्थः । **प्राकर**णिकयोरित्येकधर्माभिसंबन्धादित्यग्रेणान्वयः । माधवोमाधवयो रक्षणोपयोगित्वेन प्राकरणिकत्वम् । **अप्राकरणिकयोरिति** । पद्ममृगविशेषयोरुपमानत्वेऽप्राकरणिकत्वमिति भावः । **तुल्ययो**गितायामिति विद्यमानायामपीत्यग्रेणान्वयः ॥ **स्वेच्छेति** । दुर्मतिराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिखः कामः, अल्पबुद्धिश्च प्रभुः । कष्टं कष्टहेतुः । कष्टहेतुत्वमुपपादयति पादत्रयेण—स्वेच्छया उपजाता उपपन्ना विषया उपभोगसाधनद्रव्याणि यस्य सः । न याति विषयान्नानुभवति । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । मार्गणशतैर्याचकसमूहैर्देहीति वक्तुमर्थात्तेभ्यो दुःखं ददाति । महाबुद्धिस्तु देहीति वचनं विनैव याचकेभ्यो धनं ददातीति भावः । मोहादपराधभ्रमात् समुत्क्षिपति हरति । अकाण्डे अकाले ॥

---

1. **तेनेति** । विशेषविषयकालंकारान्तरैः श्लेषस्य बाध्यत्वेनेत्यर्थः ॥

---

१. 'इत्यत्र च' घ. २. 'एकधर्माभिधानसंभवात्' क.

'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव ।'

इत्यादौ चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासंभवाद् एषां च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेरेतद्विषये श्लेषस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः । अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभावप्रसङ्गाच्चेति ॥

अत्रोच्यते—न तावत्परमार्थतः श्लेषस्यालंकारान्तराविविक्तविषयता 'येन ध्वस्त–' इत्यादिना विविक्तविषयत्वात् । न चात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र च माधवोमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे परस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् ।

किं च । तुल्ययोगितायामप्येकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसंबन्धितया[२] प्रतीतिः । इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथग्धर्मसंबन्धतया[३] । 'सकलक-

---

कामपक्षे—स्वेच्छं यथेष्टमुपजाताः संभवन्तो विषया लक्ष्याणि यस्य सः । देहीति शरीरीति वक्तुं योग्यतां न याति न प्राप्नोति । मार्गणशतैः शरसमूहैः मोहान्मोहं विधाय । अशरीरोऽपि संभवद्बहुलक्ष्योऽपि कस्मैचिन्मार्गणशतैर्दुःखं ददाति । लक्ष्येषु विभज्य यदि शरान् क्षिपेत्तदा एकस्य वेधने शरशतासंभवाद्दुःखातिशयो न भवतीति भावः । अत्र स्मरस्योपमानत्वेनाप्राकरणिकत्वम्, राज्ञ उपमेयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ **दीपके इति** । विद्यमानेऽपीति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ॥ सकलकलं कोलाहलसहितम् । अथ च सकला समग्रा कला यस्य तादृशम् ॥ **एतद्विषयेति** । तुल्ययोगितादिविषयेत्यर्थः । **एषां** तुल्ययोगितादीनाम् ॥ **अन्यथा** एतद्विषये श्लेषानङ्गीकारे ॥ एतन्मते दोषं प्रदर्श्य[४] सिद्धान्तमाह—**अत्रोच्यत इति** । विविक्तविषयत्वात् अलंकारान्तरपृथक्कृतविषयत्वात् । अत्र 'येन ध्वस्त–' इत्यादिश्लेषविषये । **तस्या**स्तुल्ययोगितायाः । एतद्दीपकस्याप्युपलक्षणम् । अर्थयोर्वाक्यार्थयोः । **वाच्यत्वनियमाभावादिति** । एकस्य वाच्यत्वनियमादिति तात्पर्यार्थः । न च 'वक्त्राः[५] स्वभावमधुरा वहन्त्यो रागमुल्बणम् । दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियम् ॥' इत्यादौ तुल्ययोगितायां द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वेन कथमेकस्यैव वाच्यत्वमिति वाच्यम् । ये तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहः–' इत्यादौ (६१पृ.)पदपरावृत्त्या द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मत इत्यर्थः । **अत्र चेति** । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तुल्ययोगितानुरोधेनैकस्य वाच्यत्वनियमो वाच्यस्तथा सत्यपरस्य व्यङ्ग्यत्वापत्त्या श्लेषस्य विषयो न स्यादिति भावः ॥ ननु पदपरावृत्तिपक्षे[६] द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वमत आह—**किं चेति** । इह तु श्लेषे तु । पृथक्पृथग्धर्मसंबन्धितया प्रतीतिरित्यन्वयः । अलंकाराणां यो यत्प्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयः स तद्बाध्य इति नियमाभिप्रायेण श्लेषस्य बाध्यत्वमुपमायां प्रसह्य निषेधयति—**सकलकल-**

---

१. 'इह तु' क-ख. २. 'संबद्धतया' घ. ३. 'संबद्धतया' ब. ४ 'दोषं सिद्धान्तमप्याह' इति पुस्तकान्तरे. ५. रक्त इति मुद्रीतपुस्तके. ६. 'पदपरामर्श–' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

लम्–' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । '[1]कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि 'सकल–' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा तत्किमपराद्धं '[2]मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रु[1]द्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च[2] पूर्णोपमाया अन्यथा[3]नुपपत्त्या गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविष[4]यत-

---

सित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । **तत्** तदा । **शब्दमात्रं** सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकलकलम्–' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथाप्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एकधर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापरं दीपकपरं च तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्–' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्यो विषयविभागः कृतः स न संगच्छते 'येन ध्वस्त–' इत्यादावपि शब्दरूपैकधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । य[5]त्रानेकस्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयोर्विषयः । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । ए[6]वं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि–' इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्कस्य–' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे–' इत्यादि च तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । **गुणक्रियासाम्य**वद्गुणक्रियासाम्यस्यैव । **तत्र** गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । **वास्तवत्वाद्** वस्तुसमवेतत्वात् । **न तथा** नोपमाप्रयोजकता । **त[7]त्र** शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । **साधर्म्यस्य** शब्दरूपसामान्यस्य धर्मस्य । **अवास्तवत्वाद्** उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

---

1. **कमलेति** । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यत्र मनोज्ञत्वलक्षणस्य गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. **मनोज्ञमिति** । मनोज्ञत्वस्योपमानोपमेयभूतयोः कमलमुखयोर्भेदेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इत्यर्थः ॥

---

१. 'रुद्रप्रोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति घ-पुस्तके. ३. 'उपपत्तेः' घ. ४. 'विषयता' घ. ५. 'यत्र धर्मिणोर्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यशब्दबोध्यतायां द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति मुद्रितपुस्तके. ६. 'एवं च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थः' इति मुद्रितपुस्तके पाठः. ७. 'अत्र' इति मुद्रितपुस्तके.

'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव ।'

इत्यादौ चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासंभवाद् एषां च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेरेतद्विषये श्लेषस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः । अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभावप्रसङ्गाच्चेति ॥

अत्रोच्यते—न तावत्परमार्थतः श्लेषस्यालंकारान्तराविविक्तविषयता 'येन ध्वस्त–' इत्यादिना विविक्तविषयत्वात् । न चात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र च माधवोमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे परस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् ।

किं च । तुल्ययोगितायामप्येकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसंबन्धितया प्रतीतिः । इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथग्धर्मसंबन्धतया । 'सकलक-

---

कामपक्षे—स्वेच्छं यथेष्टमुपजाताः संभवन्तो विषया लक्ष्याणि यस्य सः । देहीति शरीरीति वक्तुं योग्यतां न याति न प्राप्नोति । मार्गणशतैः शरसमूहैः मोहान्मोहं विधाय । अशरीरोऽपि संभवद्बहुलक्ष्योऽपि कस्मैचिन्मार्गणशतैर्दुःखं ददाति । लक्ष्येषु विभज्य यदि शरान् क्षिपेत्तदा एकस्य वेधने शरशतासंभवाद्दुःखातिशयो न भवतीति भावः । अत्र स्मरस्योपमानत्वेनाप्राकरणिकत्वम्, राज्ञ उपमेयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ **दीपके इति** । विद्यमानेऽपीति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ॥ सकलकलं कोलाहलसहितम् । अथ च सकला समग्रा कला यस्य तादृशम् ॥ **एतद्विषयेति** । तुल्ययोगितादिविषयेत्यर्थः । **एषां** तुल्ययोगितादीनाम् ॥ **अन्यथा** एतद्विषये श्लेषानङ्गीकारे ॥ एतन्मते दोषं प्रदर्श्य सिद्धान्तमाह—**अत्रोच्यत इति** । विविक्तविषयत्वात् अलंकारान्तरपृथक्कृतविषयत्वात् । अत्र 'येन ध्वस्त–' इत्यादिश्लेषविषये । **तस्या**स्तुल्ययोगितायाः । एतद्दीपकस्याप्युपलक्षणम् । अर्थयोर्वाक्यार्थयोः । **वाच्यत्वनियमाभावादिति** । एकस्य वाच्यत्वनियमादिति तात्पर्यार्थः । न च 'वक्राः स्वभावमधुरा वहन्त्यो रागमुल्बणम् । दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियम् ॥' इत्यादौ तुल्ययोगितायां द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वेन कथमेकस्यैव वाच्यत्वमिति वाच्यम् । ये तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहः–' इत्यादौ (६१पृ.)पदपरावृत्त्या द्वितीयार्थस्यापि वाच्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मत इत्यर्थः । **अत्र चेति** । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तुल्ययोगितानुरोधेनैकस्य वाच्यत्वनियमो वाच्यस्तथा सत्यपरस्य व्यङ्ग्यत्वापत्त्या श्लेषस्य विषयो न स्यादिति भावः ॥ ननु पदपरावृत्तिपक्षे द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वमत आह—**किं चेति** । इह तु श्लेषे तु । पृथक्पृथग्धर्मसंबन्धितया प्रतीतिरित्यन्वयः । अलंकाराणां यो यत्प्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयः स तद्बाध्य इति नियमाभिप्रायेण श्लेषस्य बाध्यत्वमुपमायां प्रसह्य निषेधयति—**सकलकल-**

---

१. 'इह तु' क-ख. २. 'संबद्धतया' घ. ३. 'संबद्धतया' ब. ४ 'दोषं सिद्धान्तमप्याह' इति पुस्तकान्तरे. ५. रक्त इति मुद्रितपुस्तके. ६. 'पदपरामर्श–' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

लम्–' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि 'सकल–' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

---

सित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । **तत्** तदा । **शब्दमात्रं** सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकलकलम्–' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोरपत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथाप्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एकधर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापरं दीपकपरं च तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्–' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्यो विषयविभागः कृतः स न संगच्छते 'येन ध्वस्त–' इत्यादावपि शब्दरूपैकधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेकस्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयोर्विषयः । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि–' इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्कस्य–' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे–' इत्यादि च तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । **गुणक्रियासाम्य**वद्गुणक्रियासाम्यस्यैव । **तत्र** गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । **वास्तवत्वाद्** वस्तुसमवेतत्वात् । **न तथा** नोपमाप्रयोजकता । **तत्र** शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । **साधर्म्यस्य** शब्दरूपसामान्यस्य धर्मस्य । **अवास्तवत्वाद्** उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

---

1. **कमलेति** । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यत्र मनोज्ञत्वलक्षणस्य गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. **मनोज्ञमिति** । मनोज्ञत्वस्योपमानोपमेयभूतयोः कमलमुखयोर्भेदेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इत्यर्थः ॥

---

१. 'रुद्रप्रोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति घ-पुस्तके. ३. 'उपपत्तेः' घ. ४. 'विषयता' व. ५. 'यत्र धर्मिणोर्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यशब्दबोध्यतायां द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति मुद्रितपुस्तके. ६. 'एवं च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थः' इति मुद्रितपुस्तके पाठः. ७. 'अत्र' इति मुद्रितपुस्तके.

या परित्यागे पूर्णोपमाविषयतायुक्ता, न तु 'सकल–' इत्यादौ शब्दसाम्यस्यैवेति चेत्, न। 'साधर्म्यमुपमा' इत्येवाविशिष्टस्योपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्व्यावृत्तेरभावात्। यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकम्, तदा कथं 'विद्वन्मानस–' इत्यादावाधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपप्रयोजकः[1]।

किंच। यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या[2], कथं त्वयापि 'सकलकल–' इत्यादौ बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते[3]। किं च। अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता। श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासंभवात्। इत्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् 'प्रधानेन हि[4] व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायात्[5]।

ननु शब्दालंकारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसंकरो नाङ्गीक्रियते तत्कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः संकर इति चेत्, न। अर्थानुसंधानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात्। एवं दीपकादावपि ज्ञेयम्।

'सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥'

लात्। **ततश्च** शब्दसाम्यस्योपमाप्रयोजकत्वायोगाच्च। **अवशिष्टस्य** वास्तवत्वरूपविशेषरहितस्य। **उपमालक्षणस्य** काव्यप्रकाशाद्युक्तस्य। तथा च येन केनापि संबन्धेनोपमानोपमेयवृत्तिधर्म उपमा, न तु समवायसंबन्धेनेति नियमः। शब्दस्योपस्थाप्यत्वसंबन्धेनोपमानोपमेयवृत्तित्वेनोपमाप्रयोजकत्वमक्षतमिति भावः। उपमानोपमेययोरभेदप्रतीतिरूपकमित्यभिप्रायेणाह—**यदि चेति**। आधारभूते विषयरूपे॥ ननु श्लिष्टपदनिबन्धनपरम्परितरूपकान्यथानुपपत्त्या तत्र तथा कल्पनीयम्, न तूपमायामित्यत आह—**किं चेति**। **कथमिति**। तदेति शेषः। श्लेषस्यालंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वेन तेनैव व्यपदेश इति यदुक्तं तद्दूषयति—**किं चात्रेति**। अङ्गित्वेन साध्यतया प्रधानत्वेन। तथा[6] च श्लेषस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि साधनत्वेनाप्रधानतया तेन व्यपदेशो नोचित इति भावः। **तथानङ्गीकारात्** अङ्गाङ्गिभावसंकरानङ्गीकारात्। श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽप्यर्थानुसंधानसापेक्षत्वादुपमाङ्गत्वमक्षतमिति भावः। **एवमिति**। यथा एकशब्दत्वेनोपमां स्वीकृत्य तस्या एव प्राधान्यव्यपदेशस्तथा दीपकादावपीत्यर्थः। आदिपदात्तुल्ययोगितापरिग्रहः॥ 'सत्पक्षाः–' इत्यादौ केचिदुपमाध्वनिं केचिच्च श्लेषं स्वीकुर्वन्ति, तदुभयमपि नोचितमित्याह—**सत्पक्षा इति**। सन्तः पक्षाः पत्राणि येषां ते।

---

१. 'हंसाद्यारोपरूपकः' इति घ. २. 'अङ्गीकर्तव्या' क; 'तदा' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. 'अङ्गीकर्तव्या' क. ४. 'हि' इति नास्ति घ-पुस्तके. ५. 'इत्युक्तनयात्' घ. ६. 'तथा च—'इत्यादिः '–सर्वोत्तराद्यवर्णेन' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमनाद्दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न वा श्लेष इति सर्वमवदातम् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।

आदिशब्दात्खड्ग-मुरज-चक्र-गोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधलि[1]पिसंनिवेशविशेषवशेन [2]चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालंकारत्वम् । [3]तत्र पद्मबन्धो यथा मम—

'मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।
मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥'

प्रसाधिताशा अलंकृतदिशः । मदेन शरत्कालकृतचित्तविकारविशेषेण उद्धत आरम्भ आरवो येषाम् । 'रभि शब्दे' इत्यस्य रूपम् । धार्तराष्ट्रा हंसविशेषाः । कालवशात् शरत्कालवशात् । वर्षासु हंसा मानसे सरसि तिष्ठन्ति, शरदि पृथिवीमागच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ पक्षे—सत्पक्षाः उत्तमसहायाश्च ते अमधुरगिरश्चेति समासः । प्रसाधिताशा वशीकृतदिशः । यद्वा प्रकृष्टं साधिता आशाः स्वेच्छाविषया यैः । अथवा प्रसाधिता धृता आशा जयेच्छा यैस्ते । मदेन गर्वेण उद्धता आरम्भा युद्धाद्याडम्बरा येषां ते । धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रपुत्राः । कालवशान्मृत्युकालवशात् ॥ **नियमना**न्नियन्त्रणात् । **ध्वनि**र्व्यङ्ग्यः । **न वा श्लेष इति** । प्रकरणनियमेन द्वितीयार्थस्यानभिधेयत्वादिति हेतुरत्र द्रष्टव्यः ॥ चित्राख्यमलंकारमनेकविधमाह—**पद्मादिति** । पद्माद्याकारवर्णस्तोमजनकत्व इत्यर्थः ॥ **गोमूत्रिकादय इति** । आदिपदेन काकपद्यादयो ग्राह्याः । ननु श्रोत्रसंबन्धानां जन्यवर्णानां पद्माद्याकारजनकत्वरूपचित्रालंकाराभावात्कथमस्य शब्दालंकारत्वमतस्तदुपपादयति—**अस्य चेति** । चित्रालंकारस्येत्यर्थः । **तथा**विधस्य पद्मादिसदृशस्य **लिपी**नां वर्णसंस्थानानां **संनि**वेशविशेषस्य रचनाविशेषस्य वशेन **चम**त्कारविधायिनां वक्तृविस्मयकारिणां **वर्णानां तथा**विधः **श्रोत्रा**काशसमवायविशेषः कर्णरन्ध्रसंबन्धविशेषः तद्वशेन **च**मत्कारविधायिभिः श्रोतृविस्मयकारिभिः । एवं च पद्माद्याकारलिपिसंनिवेशविशेषमालोक्य वक्त्रा ये वर्णा उच्चार्यन्ते तैरेव श्रोतृणां श्रोत्रे पद्माद्याकारवर्णस्तोमो जन्यते । कार्यकारणयोर्भेदोपचारेण जन्यवर्णानामपि चित्रालंकारसंभव इति भावः ॥ **मारमेति** । सा वामा मनोरमा

---

१. 'लिपिसंनिवेशेन' क. २. 'चमत्कार—' इत्यादिः 'वशेन' इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति.
३. 'अत्र' क.

एषोऽष्टदलपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः, किंतु

स्त्री मे ममास्तु । रमा मास्तु । कीदृशी । मारमासुषमा मारस्य कामस्य मा लक्ष्मीः सेव सुषमा परमा शोभा यस्याः सा । चारुरुचा मनोरमकान्त्या मारवध्वा रतेरप्युत्तमा । मात्तधूर्ततमावासा अगृहीतधूर्ततमगृहा ॥ **श्लिष्टवर्णः** अनुलोमप्रतिलोमपाठेनैकरूपाक्षरः । अन्यथा क्वचित्प्रवेशः क्वचिन्निर्गम इत्यपि श्लिष्टवर्ण एव । अत्राष्टसु दिक्षु वितताष्टदलं पद्मं लेख्यम्, तत्कर्णिकायां श्लोकस्य प्रथममक्षरं लेख्यम्, ततः पूर्वादिदलेषु प्रदक्षिणक्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ । एवं सप्तदशभिरक्षरैः पद्मं भवति । तत्र कर्णिकास्थवर्णोपक्रमेण प्राच्यदले निर्गमेनाग्नेयदले प्रवेशेन दक्षिणदले निर्गमप्रवेशाभ्यां नैर्ऋतदले निर्गमेन पश्चिमदले निर्गमप्रवेशाभ्यां वायव्यदले प्रवेशेन उत्तरदले निर्गमप्रवेशाभ्यां ईशानदले निर्गमेन प्राच्यदले पश्चात्प्रवेशेन श्लोकः पाठ्यः । तदुक्तम्—'वर्णद्वयेन चैकैकं दलभूतदलाष्टकम् । सर्वोत्तरायवर्णेन पद्मं स्यात्कृतकर्णिकम् ॥' इति । खड्गबन्धो यथा—'मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा । साराब्धस्तवा, नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥ माता नतानां, संघट्टः श्रियां, बाधितसंभ्रमा । मान्याथ, सीमा रामाणां, शं मे दिश्यादुमाद्रिजा ॥' अस्यार्थः—उमा अद्रिजा मे मह्यं शं कल्याणं दिश्यात् दद्यात् । कीदृशी । मारारिः शिवश्च, शक्रश्च, रामश्च, इभमुखो गणेशश्च, तैरासाररंहसा वृष्टिकणरीत्या नित्यमारब्धस्तवा । पुनः कीदृशी । सारा श्रेष्ठा । तेषां स्तुवतां शिवादीनां आर्तेः पीडायाः हरणे क्षमा । नतानां प्रणतानां माता मातेव पालयित्री । श्रियां संपदां संघट्टः संमेलनस्थानम् । बाधितसंभ्रमा निरुद्वेगा, सम्यग्भ्रमरहिता । रामाणां नारीणां पराकाष्ठा । 'अद्रिजा' इत्यत्र 'आदिजा' इति पाठे आद्येत्यर्थः ॥ अनेन श्लोकद्वयेन खड्गबन्धः प्रस्तीर्यते । तत्र मुष्टेरुपर्यधः शाखाद्वयम् । उपरि शाखाचतुष्पथे प्राथमिक 'मा' कारं विन्यस्य तिर्यगधःक्रमेण 'रारि–' इत्यादि 'ह' कारान्तांश्चतुर्दश वर्णान्न्यसेदित्येका धारा । ततः खड्गशिखायां 'सा' इति श्लिष्टम् । ततस्तिर्यगूर्ध्वक्रमेण 'रारब्ध–' इत्यादिवर्णचतुर्दशकं विन्यस्यापरां धारां कुर्यात् । इत्येषा पट्टिका । 'मा' कारः पूर्वं 'मा' कारं प्रविष्टः । एवमग्रेऽपि तत्रैव प्रविष्टं कल्पयित्वा दक्षिणशाखायां 'ता' इत्यादिवर्णसप्तकं विन्यस्य वामशाखायां तिर्यग्विलोमेन 'श्रि'कारादिवर्णसप्तकं लिखेत् । 'मा' कारश्चतुष्पथे प्राथमिक-'मा' कारं प्रविष्टः । ततस्तमेव 'मा' कारमारभ्याधोऽधो 'न्यायसी' इति त्रयो वर्णा मुष्टौ लेख्याः । ततोऽधश्चतुष्पथमध्ये तदन्तिम-'मा'कारं विन्यस्य तद्दक्षिणशाखायां 'रामाणां शं' इति चतुरो वर्णान्विन्यस्येत् । ततो वामशाखायां विलोमेन 'मे दिश्यादु' इति चतुरो वर्णांल्लिखेत् । 'मा' कारोऽधश्चतुष्पथस्थ 'मा' कारं प्रविष्टः । ततो मुष्टेरधः त्सरुके 'द्रिजा' इति 'दिजा' इति वा वर्णद्वयं लेख्यमिति खड्गनिष्पत्तिः ॥ मुरजबन्धो यथा—'सा सेनागमनारम्भे रसेनासीदनारता । तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥' अत्र पङ्क्तिचतुष्टयेन लिखितस्य पादचतुष्टयस्याधःक्रमेण यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थानूर्ध्वक्रमेण पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमान्वर्णान्गृ-

1. मत्तेति । मत्तधीरनागमिति क्रियाविशेषणम् ॥

विदिग्दलेष्वन्यथा, कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव । एवं खड्गबन्धादिकमप्यूह्यम् ।[1] काव्यान्तर्गड्डुभूततया तु नेह प्रपञ्च्यते ।

[2]रसस्य परिपन्थित्वान्नालंकारः प्रहेलिका ॥ १३ ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा-च्युतदत्ताक्षरा च । [3]उदाहरणम्—

'कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।
किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥'

हीत्वा प्रथमः पादः । द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्द्वितीयतृतीयौ द्वितीयाच्चतुर्थपञ्चमौ प्रथमात्षष्ठसप्तमौ द्वितीयादष्टमं गृहीत्वा द्वितीयः पादः । तृतीयात्प्रथमं तुर्याद् द्वितीयतृतीयौ तृतीयात्तुर्यपञ्चमौ तुर्यात्षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं गृहीत्वा तृतीयः पादः । पादचतुष्टयस्योर्ध्वक्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थानधःक्रमेण पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमान्गृहीत्वा चतुर्थः पादः पाठ्य एवं मुरजसिद्धिः ॥ चक्रबन्धो **विदग्धमुखमण्डने,** गोमूत्रिकाबन्धो **दण्डिनि** ज्ञेयः । एवमन्येऽपि मुसल-शूल-शक्ति-हल-चतुरङ्ग-पीठ-रथ-तुरग-गज-पाठ्यादयो बोध्याः । एवं वर्णानामनुलोमप्रतिलोमपाठादिना एकरूपपदोच्चयहेतुत्वेऽपि सर्वतोभद्रादिनामकश्चित्रालंकारो वेदितव्यः ॥ **काव्यस्यान्तर्गड्डुभूततया** अन्तर्गड्डुवदकिंचित्करत्वेन । **इह** काव्यालंकारविचारप्रकरणे ॥ दण्ड्यादिभिरुक्तं प्रहेलिकायामलंकारत्वं दूषयति—**रसस्येति** । रसबोधस्येत्यर्थः । **परिप**न्थित्वाद्विलम्बकत्वात् । तथा च प्रत्युत दोषलक्षणाक्रान्ततया प्रहेलिका काव्ये नोपादेयेति भावः । ननु तर्हि प्राचीनैः किमित्यलंकारप्रकरणे प्रहेलिका प्रपञ्चितेत्यत आह—**उक्तीति** । **वैचि**त्र्यमात्रं वैचि[2]त्र्यमात्रप्रयोजकम् । तथा च वैचित्र्यमात्रप्रयोजकत्वेनालंकारसाम्यात्तत्रालंकारपदप्रयोगो गौण एवेति

---

1. **काव्यान्तरिति** । गड्डुर्ग्रन्थिरिति सांप्रदायिकाः । यथेक्षुचर्वणदशायां ग्रन्थी रसव्यवधायकस्तथैव काव्ये चित्रादीति परमार्थः ॥

2. **रसस्येति** । अत एव **भोजराजे**नाप्युक्तम्—'प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सापि षोढा च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्बिन्दुमत्यर्थवत्यपि ॥ क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे । परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥' इति । एवमन्तःप्रश्न-बहिःप्रश्न-बहिरन्तःप्रश्न-जातिप्रश्न-पृष्टप्रश्न-उत्तरप्रश्न-प्रभृतयोऽपि क्रीडामात्रोपयोगिनः । एतेषां बन्धविशेषाणां प्रपञ्चः **सरस्वतीकण्ठाभरण-काव्यालंकारादौ** द्रष्टव्यः ॥

3. **उदाहरणमिति** । यथा वा—'तदा क्षणेन वीर्यस्य समदः सहितः पदम् । रेजे स्तुतनयः साक्षान्नयवेदी क्षतामतः ॥' अत्र यथेष्टाभ्यां मात्रापहारदानाभ्यां श्लोकद्वयमुत्पद्यते—'तदाक्षणेन वर्यस्य समिदः सहतः पदम् । रेजेऽस्ततनयः साक्षान्नयवेदे क्षतामतिः ॥ तदेक्षणेन वर्यस्य सामदः सहितः पदम् । रेजे स्तुतिनयः साक्षान्नयवादोक्षितामृतः ॥'

---

१. मुद्रितपुस्तके तु 'काव्यान्तर' इत्यादिगद्यं 'काव्यान्तर्गड्डुभूता या सा तु नेह प्रपञ्च्यते' इति श्लोकरूपं नीतम् । २. 'वैचित्र्यमात्रप्रयोजिका, न तु रसाद्युपकारिका' इति मुद्रितपुस्तके ।

तत्र 'रसाले' इति वक्तव्ये 'साले' इति 'र' च्युतः। 'वने' इत्यत्र 'यौवने' इति 'यौ' दत्तः। 'वदनेन' इत्यत्र 'मदनेन' इति 'म' च्युतः 'व' दत्तः। आदिशब्दात्क्रियाकारकगुप्त्यादयः। तत्र क्रियागुप्तिर्यथा—

'पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः।
तस्मै गां च सुवर्णं च सर्वाण्याभरणानि च॥'

अत्र 'दुर्योधनः' इत्यत्र 'अदुर्योऽधनः' इति। 'अदुः' इति क्रिया गुप्तिः। एवमन्यत्रापि।

अथावसरप्राप्तेष्वर्थालंकारेषु सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन[1] प्राधान्यात्प्रथम[2]मुपमामाह[3]—

भावः॥ **वन इति**। वक्तव्य इत्यन्वयः॥ **एवमिति**। कारकसंबोधनगुप्त्यादावप्येवमुदाहार्यमित्यर्थः। तत्र 'दुर्योधन उपागतः' इत्यत्र 'योऽधन उपागतः' इति कर्तृपदं गुप्तम्। यथा वा—'ब्राह्मणेभ्यो नदीतीरे वस्त्राण्याभरणानि च। ददाति गां हिरण्यं च वसुधां च द्रुतं व्रज॥' अत्र 'ब्राह्मण' इति संबोधनपदम्, 'इभ्यः' इति कर्तृपदम्, संप्रदानभ्रमजनकत्वाद् गुप्तम्॥ एवमेकद्वित्रिचतुःस्वरनियमोऽप्युक्तिवैचित्र्यमेव। क्रमेण यथा—'करपद्मलसच्चक्रनक्रग्रस्तगजग्रह। भक्तभव्य भरव्यग्र मम व्यसनमर्दय॥', 'श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती। एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे॥' 'क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः। उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम्॥', 'आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः। भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये वेच्छे देशे क्षेमे॥' एवमेकादिचतुष्पर्यन्तवर्णस्थाननियमानामुदाहरणानि दण्डिनि द्रष्टव्यानि॥ अर्थालंकारान्निरूपयितुमुपमानिरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुमाह—**अथेति**। शब्दालंकारनिरूपणानन्तरमित्यर्थः। अवसरप्राप्त्या अवसरसंगत्या निरूपणयोग्येषु अर्थालंकारेषु मध्ये **सादृश्यमूलेषु** सादृश्यप्रतिभोत्थापितेषु स्मरणादिषु लक्षितव्येषु निरूपणीयेषु **तेषां** सादृश्यमूलालंकाराणामुपजीव्यत्वेन उत्थापकत्वेन **प्राधान्यात्प्रथममुपमां** निरूपयतीत्यर्थः।

वर्यस्य प्रार्थनीयस्य पदम्। ततः सर्वं लभ्यत इत्यर्थः। समशब्दः सर्वपर्यायः। सममस्ति येषां ते समिनः सर्वेश्वरा दैत्यास्तान्द्यति खण्डयति यः। सहतः सहिष्णोः पदम्। अस्तस्त्यक्तस्तनयोऽन्धको येन। अन्धकस्य तत्पुत्रत्वात्। नयस्य वेदे ज्ञाने सति क्षतामतिर्निहतकुबुद्धिः। अथवैवं विपर्ययः—ईक्षणेन वर्यस्य पदं दर्शनमात्रेणाभीष्टप्रदः। सहतिः सह शत्रुहिंसया वर्तते। स्तुतिर्नयो यस्य। नयवादेनोक्षितं सिक्तं स्नुतममृतं येन सः॥

1. **क्रियेति**। क्रियाकारकगुप्त्यादीनां विशेषोदाहरणानि मदीयमित्र-पण्डित-काशिनाथ-संकलिते **सुभाषितरत्नभाण्डागारे** द्रष्टव्यानि॥

१. 'उपजीव्यत्वात्' क. २. 'प्रथम' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः. ३. 'उपमालंकारं' घ.

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ॥ १४ ॥

एवं च हेतुता संगतिर्दर्शिता ॥ **साम्यमिति ।** वाक्यस्यैकत्वे सति द्वयोः साम्यमुपमेत्यन्वयः । **साम्यं** साधर्म्यं गुणक्रियादिरूपम् । **वाच्यम**भिधया बोध्यम् ।

1. **साम्यमिति ।** अत्रेदमनुसंधेयम्—उपमायामुपमानमुपमेयं साधारणो धर्म उपमावाचकश्चेति चत्वारः पदार्थाः । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदार्थ उपमानम्, तद्धर्मवत्तया कविसंरम्भगोचर उपमेयम् । 'उत्कृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानम्, अपकृष्टगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमेयम्' इति केचित् । 'सादृश्यप्रतियोगि उपमानम्, सादृश्यानुयोगि उपमेयम्' इत्यन्ये । उपमानोपमेययोः संगतो धर्मः साधारण इत्युच्यते । यस्य धर्मस्य संबन्धाद्येन सह यदुपमीयते स साधारणधर्मः तदुपमानं तच्चोपमेयमिति तत्त्वम् । यथा—'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धात्तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयत इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुखमुपमेयमित्युपमालंकारः । अत्र सर्वत्रेवादिपदादेरिव यथादिपदादपि सादृश्यावगमने पर्यायपरिवृत्तिसहत्वादुपमादीनामर्थालंकारत्वम् । इयमुपमा तत्तदुक्तिवैचित्र्येण नानालंकारभावमवगाहते । तथाहि—'चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः' इत्यु**पमेयोपमा** । 'मुखं मुखमिव' इत्य**नन्वयः** । 'मुखमिव चन्द्रः' इति **प्रतीपम्** । 'चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि' इति स्मरणम् । 'मुखमेव चन्द्र' इति **रूपकम्** । 'मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति' इति **परिणामः** । 'किमिदं मुखमुताहो चन्द्रः' इति **संदेहः** । 'चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति' इति **भ्रान्तिमान्** । 'चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्यन्ति' इ**त्युल्लेखः** । 'चन्द्रोऽयं न मुखम्' इत्यपह्नवः । 'नूनं चन्द्रः' इत्यु**त्प्रेक्षा** । 'चन्द्रोऽयम्'इत्यति**शयोक्तिः** । 'मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते' इति **तुल्ययोगिता** । 'निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति' इति **दीपकम्** । 'त्वन्मुख एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरो रज्यते' इति **प्रतिवस्तूपमा** । 'दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम्' इति **दृष्टान्तः** । 'मुखं चन्द्रश्रियं बिभर्ति' इति **निदर्शना** । 'निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते' इति **व्यतिरेकः** । 'त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु हृष्यति' इति **सहोक्तिः** । 'मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निष्प्रभः' इत्य**प्रस्तुतप्रशंसा** । 'मुखं नेत्राङ्कमनीयं सितज्योत्स्नाहारि' इति **समासोक्तिः** । एवं विविधभूमिकामासादयन्ती कविकर्मरङ्गे नृत्यन्ती उपमानर्तकी सहृदयहृदयान्यावर्जयतीति तत्प्राङ्निरूपणे बीजम् । आचार्यरुद्रटस्त्वत्र 'अर्थस्यालंकारा वास्तवमौपम्यमतिशयः श्लेषः । एषामेव विशेषा अन्ये तु भवन्ति निःशेषाः ॥' इत्येवमर्थालंकाराणां प्राधान्येन वास्तवादि चातुर्विध्यमुद्दिश्य तल्लक्षणानि प्राणैषीत् । तत्र—'वास्तवमिति तज्ज्ञेयं क्रियते वस्तुस्वरूपकथनं यत् । पुष्टार्थमविपरीतं निरुपममनतिशयमश्लेषम् ॥ १ ॥' इति 'तस्य सहोक्तिसमुच्चयजातियथासंख्यभावपर्यायाः । विषमानुमानदीपकपरिकरपरिवृत्तिपरिसंख्याः ॥ हेतुः कारणमालाव्यतिरेकोऽन्योन्यमुत्तरं सारम् । सूक्ष्मं लेशोऽवसरो मीलितमेकावली भेदाः ॥' इति वास्तवस्य त्रयोविंशतिः, 'सम्यक्प्रतिपादयितुं स्वरूपतो वस्तु तत्समानमिति । वस्त्वन्तरमभिदध्याद्वक्ता यस्मिंस्तदौपम्यम् ॥' इति 'उपमोत्प्रेक्षारूपकमपह्नुतिः संशयः समासोक्तिः

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वम्, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः,

---

अवैधर्म्यं विरुद्धधर्मोक्तिशून्यम्। वैधर्म्याविषयकैक्यवाक्यविषयत्वे सतीवादि-वाच्यमुभयसंबन्धिसाधर्म्यमुपमेत्यर्थः। वाच्यादिपदचतुष्टयस्य क्रमेण व्यावृत्ति-माह—**रूपकादिष्विति**। आदिना परिणामादिग्रहणम्। 'मुखं चन्द्रः' इत्यभेद-प्रत्ययानन्तरं 'मुखं चन्द्रसाधर्म्यवत्' इति व्यञ्जनया साधर्म्यप्रतीतिरिति भावः। ननु 'विधवति मुखाब्जं–' इत्यादौ वक्ष्यमाणोदाहरणे साम्यस्य गम्यत्वात्कथं

मतमुत्तरमन्योक्तिः प्रतीपमर्थान्तरन्यासः॥ उभयन्यासभ्रान्तिमदाक्षेपप्रत्यनीकदृष्टान्ताः। पूर्वसहोक्तिसमुच्चयसाम्यस्मरणानि तद्भेदाः॥' इत्यौपम्यस्यैकविंशतिः 'यत्रार्थधर्मनियमः प्रसिद्धबाधादिपर्ययं याति। कश्चित्क्वचिदतिलोकं स स्यादित्यतिशयस्तस्य॥' इति, 'पूर्व-विशेषोत्प्रेक्षाविभावनातद्गुणाधिकविरोधः। विषमासंगतिपिहितव्याघाता हेतवो भेदाः॥' इत्यतिशयस्य द्वादश, 'यत्रैकमनेकार्थैर्वाक्यं रचितं पदैरनेकस्मिन्। अर्थे कुरुते निश्चयमर्थ-श्लेषः स विज्ञेयः॥' इति 'अविशेषविरोधाधिकवक्रव्याजोक्त्यसंभवावयवाः। तत्त्वविरोधा-भासाविति भेदास्तस्य शुद्धस्य॥' इति श्लेषस्य दश चेति यथायथं लक्षयित्वा पर्यन्त इत्थमुपसमहार्षीत्—'एषां तु चतुर्णामपि संकीर्णानामगणिता भेदाः। तन्नामानस्तेषां लक्षणमंशेषु संयोज्यम्॥' इति। अहो आचार्यस्य परिच्छेददाक्षिण्यम्॥ प्रसङ्गादुपमा-घटकसादृश्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावुच्येते—'चन्द्रकलाम्बुजदामशिरीषं विद्युत्तारा कनक-लता च। दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरेभिर्योषा वर्ण्या॥' 'रोचनास्वर्णविद्युद्भिर्हरि-द्राभिर्वराटकैः। चम्पकैर्हैमकेतक्या वर्ण्यते तत्तनोर्द्युतिः॥' वराटकः प्रत्यग्रपद्मबीजम्। 'वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णान्ततो गण्डतलागतानि। भृङ्गाः सलीलं यदि नापतिष्य-न्कोऽवेदयिष्यन्नवपङ्कजानि॥', 'काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणाम्–' इत्यादिप्रयोगदर्शना-त्तत्साम्यमप्यवसेयम्। 'तमःशैवालजीमूतवर्हभ्रमरचामरैः। यमुनावीचिनीलाश्मनीला-म्भोजैः समः कचः॥', 'ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा। वल्लीसरधनुर्वीचिभृङ्गालीप-ल्लवैर्भ्रुवौ॥' 'चन्द्रदर्शो कपोलस्य मुखस्येन्द्वब्जदर्पणाः। तिलप्रसूनं नासायाः कण्ठः कम्बोः समः स्मृतः॥' कामतूणीकृत्य नासा वर्ण्यत इति श्रीहर्षः। 'नासावंशो मृगीदृशाम्' इति 'नासानाली तिलोपमा' इति च विशेषो द्रष्टव्यः। 'मृगतल्लोचनाम्भोजतत्पत्रझषखञ्जनैः। नेत्रं चकोरतन्नेत्रकेतकालिसराशुगैः॥', 'प्रवालबिम्बबन्धूकपल्लवैरधरोष्ठकौ। वर्ण्यौ माधुर्य-माश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः॥', 'मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः। ताराभिश्च रदा, वाणी हंसालिशुककिंनरैः॥', 'वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह॥', 'बाहुर्विसेन विद्यु-द्वल्लिमृणालैः, करस्तु पद्मेन। पल्लवविद्रुमकाभ्यां, चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च नखाः॥', 'पूगाब्जतत्कोरकबिल्वतालगुच्छेभकुम्भाचलकुम्भचक्रैः। सौवीरजम्बीरकबीजपूरसमुद्ग-छोलङ्गफलैरुरोजः॥', 'नाभी रसातलावर्तह्रदकूपनदादिभिः। वली तटिन्या तद्रूपैः पृष्ठं काञ्चनपट्टकैः॥' तद्रूपैस्तदनुकारिपाशादिभिः। 'सूच्यग्रतलङ्घन्याणुवेदिसिंहादिभिः समः। मुष्टिग्राह्यो भवेन्मध्यो जघनं पुलिनोपमम्॥' मध्यस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्प्राधान्येनोपमा-नता। तेनैव 'सदसत्संशयगोचरोदरि' इति 'परमाणुमध्याः' इति च वर्णयन्ति। 'पीठ-

उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम्, अनन्वये त्वेकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः ।

लक्षणगमनमिति चेत् । न । 'दध्यानय' इत्यादौ लुप्तस्यामादेः प्रतिसंधानात्कर्मतादेरिव लुप्तायप्रत्ययप्रतिसंधानात्साम्यस्य वाच्यताङ्गीकारात्समासस्यैवोपमावाचकत्वाङ्गीकाराच्च । अत एव दण्डिनोक्तं सादृश्यवाचकप्रकरणे—'समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु' इति । चकारात्कर्मधारयश्च । ननु तथापि सादृश्यवाचकसमासस्य सत्त्वे 'क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने' इति वक्ष्यमाणमसंगतमिति चेत् । न । समासस्य सादृश्यवाचकत्वमस्वीकुर्वतां प्राचां मतानुसारेणैव तत्प्रकारस्य प्रणेष्यमाणत्वात् । एवं 'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्' इत्यौपम्यवाचकस्य लोपे यदुदाहृतं तदपि प्राचीनमतानुसारेणैव वेदितव्यम् । एतन्मते तु प्रथमं धर्मलोपस्य द्वितीयं पूर्णाया उदाहरणं बोध्यम् । ननु तथापि 'मुखमस्या विधुं द्वेष्टि', 'सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम्' इत्यादावव्याप्तिः साम्यस्य गम्यत्वात् । न च 'स्पर्धते जयति द्वेष्टि' इत्यादिदण्डिदर्शनात्तत्रापि साम्यस्य वाच्यत्वमिति वाच्यम् । तस्य साम्यव्यञ्जकपरत्वेनोपपत्तौ साम्यवाचकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अत्रोच्यते—द्वेषस्पर्धयोश्चेतनधर्मत्वेन मुखनारङ्गकयोरसंभवादुपमायां पर्यवसानेन तादृशस्थले निदर्शनालंकारस्यैवाङ्गीकारात् । 'इवादि' इत्युपादानात् 'मुखचन्द्रौ मनोज्ञौ' इत्यत्रोभयसाम्यस्य वाच्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । **व्यतिरेके इति** । 'अकलङ्कि मुखं तस्या न कलङ्की यथा विधुः' इत्याद्येकवाक्यगतव्यतिरेक इत्यर्थः । अत्राकलङ्कित्वमुपमानस्य कलङ्कित्वमुपमेयस्य वैधर्म्यम् । नन्वत्र साम्यस्य वाच्यत्वेऽपि तस्य नञा मुखे संबन्धाभावबोधादुभयसंबन्धित्वमेव नास्ति, कथमत्रोपमाप्रसक्तिरिति चेत् । न । मुखे चन्द्रसाधर्म्यबाधासंभवेन नञो मुखस्योत्कर्षातिशयप्रतीतिमात्रे तात्पर्यात् । **उपमेयोपमायामिति** । 'मतिरिव कमला कमलेव मतिः—' इत्यादावित्यर्थः । अत्र श्रीमत्योरतुल्यत्वं साधर्म्यं वाक्यद्वयेन प्रतिपाद्यते । रसनोपमादेरपि विलक्षणवैचित्र्याधायकत्वेनालंकारान्तरत्वमित्यनेनैव तद्वारणमित्यवधेयम् । **वाक्यैक्य इति** । वाक्यान्तरव्यवच्छेदकमेव न त्वेकपदव्यवच्छेदकम् । तेन मुखाब्जमित्यादावेकपदेऽप्युपमा । **अनन्वये त्विति** । 'चन्द्रश्चन्द्र इवातन्त्रः' इत्यादावित्यर्थः । अत्रैकस्यैव चन्द्रस्यातन्त्रत्वं साधर्म्यमिवशब्देन प्रतिपाद्यते । ननु 'घटत्वमिव पटत्वं नित्यम्' इत्यादेरप्युपमात्वं स्यादिति चेष्टमेव, किंतु वैचित्र्यविशेषानाधायकत्वात्तस्यामलंकारव्यवहारो नास्तीति विशेषः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । केचित्तु—'इवादिशब्दवत्तुल्यादिपदेनापि साधारणधर्मस्य प्रतिपादनात्करिष्यमाणश्रौत्यार्थीविभागानुपपत्त्या साधारणधर्मसंबन्ध एवोपमा, न तु साधारणधर्ममात्रम् । स च प्रतियोगितारूपः । 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादौ चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्याश्रयो मुखमिति प्रतीतेरानुभविकत्वात् । तादृशसंबन्धश्च इवादिशब्देन वाच्यस्तुल्यादिपदेनार्थबललभ्य इति 'श्रौत्यार्थीविभागः' इत्याहुः । तन्न । आर्थ्यामुपमायामव्याप्तेः । तत्र साधारणधर्मसंबन्धस्य विभक्त्यादिप्रतिसंधानलभ्यतया इवादिशब्दवाच्यत्वाभावात्, उभयसंब-

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्—

सा उपमा । साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि । औपम्यवाचकमिवादि । उपमेयं मुखादि । उपमानं चन्द्रादि ।

इयं पुनः ॥ १५ ॥

श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ॥ १६ ॥

न्धित्वस्येवादिवाच्यत्वे श्रौती अर्थवशलभ्यत्वे त्वार्थीति विवक्षयैव विभागोपपत्तेश्च ॥ उपमायाः पूर्णा लुप्ता चेति भेदद्वयमाह—**सेति** । सामान्यपदविवरणम् । **साधारणेति** । सादृश्यहेतू सामान्यव्यावृत्तिबोधकारणे साम्यविशेषणे इति यावत् । **औपम्यवाचकमिति** । अव्ययानामन्विताभिधानस्वीकारादिति भावः । उपलभ्यमानसाम्यस्यानुयोगि उपमेयम्, प्रतियोगि उपमानम् ॥ पूर्णोपमायाः श्रौत्यार्थीभेदेन द्वैविध्यमाह—**इयं पुनरिति** । इयं पूर्णोपमा । श्रूयत इति श्रुतिः शब्दः, तया साक्षादेवोपलभ्यमानोपमेयसंबन्धा श्रौती । तस्या उपलम्भकानाह—**यथेवेति** । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे च समुच्चये' इति कोषाद्वाशब्दस्योपमार्थत्वम् । बहुवचनमाद्यर्थम् । तेन 'पङ्कजदलानिव लोचनानि' इत्यादौ वशब्दोऽप्युपमार्थः । पदार्थानुसंधानापेक्षया प्रतीयमानोभयसंबन्धा आर्थी । तस्या ज्ञापकानाह—**तुल्येति** । आद्यपदेन समसदृशादीनां ग्रहणम् । सेदमुपपादयति—

प्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ण्यते । ऊरुस्तु हस्तिहस्तेन कदल्या करभेण च ॥', 'चरणः पल्लवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः । पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखौ गमनं हंसहस्तिवत् ॥', 'कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः । ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरववद्धसः ॥', 'मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्' इति **कालिदास**प्रयोगान्मुक्ताप्यत्र गणनीया । 'दर्शनं वमदब्जादिः श्वासस्तु सुरभिः शनैः । हंससारसशब्दाभ्यां वर्ण्यते नूपुरध्वनिः ॥', 'पुंसामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता । युगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥' 'बाहु, वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते । अंसे विपुलता मध्ये कार्श्यमुन्नतता पदे ॥', 'स्तनयोरिव योषाणामत्यन्तस्वच्छता हृदि । कान्तिप्रयोजकं यावत्तावत्तद्वत्प्रवर्ण्यते ॥', 'प्रतापोऽर्काग्निवज्राद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः । करे पद्मोर्ध्वरेखादि पदे च्छत्रध्वजादिकम् ॥ गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्यं च भुजादिषु ॥' इति दिक् । विस्तरस्तु तत्तद्वर्णनानियामकमहाकविप्रयोगानुसारेणानुसंधेयः । उक्तं च—'कवीनां घटनान्यैव चराचरविलक्षणा । अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं या क्षमते जगत् ॥' इति ॥

1. **औपम्यवाचीति** । उक्तं च **दण्डिना**—'इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

---

१. 'सादृश्यहेतुर्मनोज्ञत्वादिः' क. २. 'साक्षादेव' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'विभक्त्यर्थानुसंधाना-' इति पुस्तकान्तरे.

यथेववादयः[1] शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसंबन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौत्युपमा । एवं 'तत्र तस्येव'[2] इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

यथेवेति । यद्यपि यथादयः शब्दा उपमानवाचकपदात्परं प्रयुज्यमानस्य तुल्यादिपदस्य साधारणास्तदुपमानोपमेयगतसाधर्म्यबोधकाः, तथापि **श्रुतिमात्रेण** स्वोपलब्धिमात्रेण न तु पदार्थानुसंधानापेक्षया उपमानोपमेयवृत्तिसाधर्म्यं बोधयन्तीति हेतोस्तेषां यथादिशब्दानां सद्भावे प्रयोगे श्रौती उपमेत्यर्थः । अव्ययानाम**न्विताभिधान**स्वीकाराद् यथा 'घटो न पटः' इत्यादौ नञ्पदं पदार्थोपस्थितिमन्तरेणैव पदार्थोपस्थितेः प्रागेव समभिव्याहृतपदार्थयोरन्वितं भेदं बोधयति, तथा 'कमलमिव मुखम्' इत्यादाविवादिपदमपि श्रवणमात्रेण समभिव्याहृतपदार्थयोरन्वितं साधर्म्यं बोधयति । **अन्विताभिधानवादिमते** । ह्यखण्डवाक्यस्याखण्डवाक्यार्थे शक्तिरेकातिरिक्ता कल्प्यते, प्रथमं तयैव वाक्यार्थबोधो जायते, पश्चादेव शक्त्या लक्षणया वा प्रत्येकपदार्थोपस्थितिरिति भावः । अव्ययानाम**भिहितान्वयाङ्गी**कारेऽपि अव्ययातिरिक्तनामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेन साक्षादन्वयास्वीकारादव्ययार्थस्य नामार्थेन साक्षादेवान्वयः संभवतीत्यव्ययपदेनोपमानोपमेयभावेऽपि साधारणधर्मसंबन्धोपस्थापनेन विभक्त्यर्थप्रतिसंधानापेक्षेति बोध्यम् । **एवमिति** । 'तत्र तस्येव' इति पाणिनिसूत्रम् । तत्रेव तस्येवेत्यर्थे वतिर्भवतीति

तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः । सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः । प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ॥ सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः । कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि ॥ सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः । समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ॥ स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ॥ विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति । तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ॥ तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति । तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ॥ तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तं निषेधति । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ॥ उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥' इति । अभिधया लक्षणया व्यञ्जनया चोपमाप्रतीतिरिति तस्या वाचका इवादयः, लक्षकाः स्पर्धत इत्यादयः स्पर्धादीनां सादृश्ये संकेताकरणात्, व्यञ्जकाः 'तस्य मुष्णाति सौभाग्यम्' इत्यादयः ॥

1. **यथेति** । अत्र वाशब्दवद् वशब्दोऽप्युपमार्थको बोध्यः । तथा च **कालिदासः**— 'शात्रवं व पपुर्यशः' इति । यद्यपीह 'शात्रवं च' इति चघटितपाठो बहुत्रोपलभ्यते, तथापि न श्राव्य इवार्थक-वशब्दोपादानेनैव चमत्कारोत्पत्तेः 'मणी वोष्ट्रस्य' इति भारतप्रयोगसमर्थनावसरे **मनोरमायां** दीक्षितैरुपेक्षितत्वाच्च ॥

2. **तत्रेति** । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिप्रत्ययो भवतीति

१. 'अन्वित' इति मुद्रितपुस्तके.

तुल्यादयस्तु—'कमलेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेय एव। 'कमलं मुखस्य तुल्यम्' इत्यादावुपमान एव। 'कमलं मुखं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीत्यर्थानुसंधानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी। एवं 'तेन तुल्यं–' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने।

द्वे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये—

द्वे श्रौती आर्थी च। उदाहरणम्—

तदर्थः। इवार्थकस्य वतेरिवशब्दतुल्यव्युत्पत्तिः, तदुपादानेऽपि श्रौत्येवोपमेत्यर्थः। आर्थीमुपपादयति–**तुल्यादयस्त्विति**। 'शब्दाः' इत्यनुषङ्गः। 'कमलेन' इति षष्ठ्यर्थे तृतीया। षष्ठ्यर्थश्चात्र कुम्भस्य जलमितिवदाधेयत्वम्। तस्य च तुल्यपदार्थैकदेशे सादृश्येऽन्वयः। तथा च कमलवृत्तिसादृश्याश्रयो मुखमित्यर्थः। **उपमेय एवेति**। 'विश्राम्यन्ति' इत्यग्रेणान्वयः। स्वार्थं बोधयन्तीति तदर्थः। एवकारेण उपमानव्यवच्छेदः। एवं च तुल्यादिपदानामनन्वयतयान्विताभिधानस्वीकारेणार्थबोधात्प्राक् पदार्थोपस्थितिमात्रं जनयित्वा उपमेय एव विश्रान्तिः, पश्चात्तूपमानपदार्थानुसंधानेन तात्पर्यानुसंधानेन चोपमानस्य सादृश्योपमानप्रतीतिरिति भावः। **उपमान एवेति**। 'तुल्यादयः शब्दा विश्राम्यन्ति' इत्यन्वयः। कमलादीनां मुखोपमानत्वं प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणेदम्। वस्तुतस्तु कमलमत्रोपमेयमेव। इयमेव विपर्यासोपमेति **दण्डी**। विषयविशेषे तुल्यादिपदानामपि षष्ठ्यर्थानुसंधानं विनाप्युभयसंबन्धिसाधर्म्यबोधकत्वमाह—**कमलं मुखं चेति**। अर्थानुसंधानादेवेति षष्ठ्यर्थानुसंधानादुभयसंबन्धसाम्यं बोधयन्त्येवेत्यर्थः। तुल्यादिपदानामपि क्वचित्षष्ठ्यर्थानुसंधानं विनाप्युभयसंबन्धसाम्यबोधकत्वस्य संभवेऽपीवादिवत्सर्वत्र तदभावात्तत्सद्भावेन श्रौत्युपमेति भावः। तुल्यार्थस्य वतेरुपादानेऽप्यार्थीमाह—**एवमिति**। 'तेन तुल्यं–' इति पाणिनिसूत्रम्। वतेरुपादाने आर्थीति संबन्धः॥ श्रौत्यार्थीभेदेन द्विविधायाः पूर्णोपमायास्त्रैविध्यमाह—**द्वे इति**। तद्धिते वत्कल्पादियोगे। **समास इति**। इवयोग एवोपमानात्सर्वविभक्तीनामिवेत्यलोपविधान-

---

तदर्थः। सप्तमीसमर्थाद्यथा—मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः। मथुरायामिव मथुरावदिति विग्रहः। प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्ताद्वतिप्रत्ययविधानम्। मथुरायां यादृशः प्राकारस्तेन तुल्यः स्रुघ्ने प्राकार इत्यर्थः। षष्ठीसमर्थाद्यथा—चैत्रवन्मैत्रस्य गावः। चैत्रस्येव चैत्रवदिति विग्रहः। चैत्रादिसाम्यपेक्षसंबन्धविहितषष्ठ्यन्ताद्वतिः। चैत्रस्य यादृश्यो गावस्तत्तुल्या मैत्रस्येत्यर्थः॥

1. **तेनेति**। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति संपूर्णसूत्रम्। तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति, यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति तदर्थः। उपमेयस्य क्रियात्वे

---

१. 'अन्विताभिधानस्वीकारे तैरुपमानसंबन्धबोधने षष्ठ्यर्थानुसंधानस्योपेक्षेति भावः' इति पुस्तकान्तरे.

'सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥'

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

सामर्थ्यात्समासः । स च नित्य एव । 'नित्यसमासे इवयोगे समासगा' इति **काव्यप्रकाश**दर्शनादिवार्थस्य विशेषसापेक्षत्वेऽप्यनभिधानबलात्समासः । एवं च प्रतियोगिपदासमभिव्याहारेण यदिवपदं प्रयुज्यते तत्प्रयोक्तृप्रमादजमेव । वाक्ये यथादियोगेऽत्रागमकत्वेन समासाभावात्तद्योगे वाक्यगतैवोपमेति भावः । एवं त्रिविधा श्रौती । आर्थी तु तद्धिते वदादियोगे तुल्यादिपदसमासस्य वैकल्पिकत्वात्समासे वाक्ये च संभवतीति भावः । समासपक्षेऽपि लुप्तषष्ठ्यर्थस्य लक्षणया वा प्रतिसंधानादेवोपमानसंबन्धबोध इत्यार्थ्येव ॥ **सौरभमिति** । मुखस्य सौरभमम्भोरुहवृत्तिसाधर्म्याभिन्नमित्यन्वयबोधः । यद्वा सौरभाभिन्नमम्भोरुहसाधर्म्यं मुखसंबन्धीति । स्तनौ पीनत्वाभिन्नकुम्भवृत्तिसाधर्म्याश्रयावित्यन्वयबोधः । एव

उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययो भवतीति भावः । 'ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियः' इति तदुदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदिति विग्रहः । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात्तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ननु ब्राह्मणसादृश्यस्याध्ययनेऽभावात्कथमिह वतिरिति चेत् । न । ब्राह्मणशब्दस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् । सौष्ठवादिश्चात्र साधारणो धर्मः । तथा च ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकं वर्तमानकालिकमध्ययनमिति बोधः । अत्र 'क्रिया चेत्' इत्युक्त्या क्रियातुल्यत्व एवास्य वतेः साधुत्वम् । 'तत्र तस्येव' इति विहितस्य तु गुणजात्यादिनापि तुल्यत्वे साधुत्वमिति विवेकः । तेन 'पुत्रेण तुल्यः स्थूलः' इति गुणतुल्ये वाक्यमेव तिष्ठति, न तु वतिरिति बोध्यम् ॥

1. **सौरभमिति** । अत्राम्भोरुहमुपमानम्, मुखस्येत्युपमेयम्, सौरभं साधारणो धर्मः । 'अम्भोरुहवत्' इत्यत्र 'तत्र तस्येव' इति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिप्रत्यय इति **तद्धितगा श्रौती** पूर्णा । अम्भोरुहपदस्य तत्संबन्धिसौरभलक्षकत्वेन अम्भोरुहसंबन्धिसौरभसदृशं मुखसंबन्धिसौरभमिति बोधः । ततः सौरभयोः सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नधर्ममूला अम्भोरुहमुखयोरुपमाप्रतीतिः । 'अम्भोरुहस्येवास्य सौरभम्' इत्यादिस्थले षष्ठ्युपपत्तये सौरभपदस्यावृत्त्या अम्भोरुहेऽप्यन्वयेन तादृशबोधस्यानुभवेन वृत्तावपि तथैवौचित्यात् । कुम्भावित्युपमानम्, स्तनावित्युपमेयम्, पीनत्वादिः साधारणो धर्मः, इवशब्द उपमाप्रतिपादकः । 'कुम्भाविव' इत्यत्र 'इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वार्तिकेन समासे **समासगा श्रौती** पूर्णा । अत्र **काव्यप्रकाशा**दौ 'इवेन–' इति वार्तिके नित्यपदप्रक्षेपो दृश्यते स चाप्रामाणिक इति तद्व्याख्यातारः । अत एव 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिव्यस्तप्रयोगाः संगच्छन्त इति **मनोरमा**दावुक्तम् । इह 'जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्—'इति वैदिकोदाहरणमपि संभवति । अत्र **बह्वृचशाखायां** समासेन, **तैत्तिरीयशाखाया**मसमासेन पदकारैः पाठः पठ्यते । अयं मन्त्रऋक् तैत्तिरीयसंहितयोऽपि श्रूयते ।

'मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिलेपवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः ॥'
अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

पूर्णा षडेव तत् ।

स्पष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥ १७ ॥
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ।

सा लुप्ता । तद्भेदमाह—

मुत्तरत्रापि ॥ **सुधावदिति** । प्रथमान्तात्तुल्यार्थे वतिः । **पेलवः** कोमलः । अत्रैकदेशस्याश्लीलत्वेऽपि पापचूतादिशब्दवत्कविनिवहप्रयुक्तत्वान्न दोषः । अत्र पेलवपदार्थैकदेशस्य तुल्यपदार्थैकदेशे साम्येऽभेदान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । नन्वम्भोजस्येव मुखस्य सौरभमित्यादौ साधारणधर्मस्योपमानसंबन्धित्वबोधे षष्ठ्यर्थानुसंधानस्यापेक्षणीयतया कथं श्रौतीत्वमिति चेत् । न । नामार्थनिपातयोरन्वयबोधे विभक्त्यर्थानुसंधानस्यातन्त्रतया तत्र षष्ठ्या विशेषणविभक्तेरिव प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वात् । अन्यथा 'चन्द्रादिव मुखात्तस्या निरस्रति कथामृतम्' इत्यादौ संबन्धबोधकविभक्त्यभावादुपमानसंबन्धबोधो न स्यात् ॥ **तदिति** । उक्तप्रकारादित्यर्थः ॥ लुप्तामाह—**लुप्तेति** । आदिपदेन उपमानोपमेयेवादीनां [1]संग्रहः । **अनु-**

तेन समासाभावे तु वाक्यगैव श्रौती पूर्णेति बोध्यम् । कुम्भसादृश्यप्रयोजकपीनत्वादिधर्मवन्तौ स्तनाविति बोधः । शरदिन्दुरुपमानम्, वदनमुपमेयम्, मदयतीति मादनं साधारणो धर्मः, य[था]शब्द उपमाप्रतिपादकम् । अत्र 'यथासादृश्ये' इत्यनेनासादृश्ये एव समासनियमेन सादृश्ये [सम]ासाभावाद्वाक्यमिति **वाक्यगा श्रौती पूर्णेति** । अत्र यत्तच्छब्दप्रकृतिक-प्रकारवाचि-थाल्प्रत्ययान्त-यथादिशब्दयोगे यद्धर्मवाञ्शरदिन्दुस्तद्धर्मवद्वदनमित्युभयविशेष्यको बोधः, ततो यत्तद्भ्यां धर्मैक्यबोधात्सादृश्यं फलति, हृदयमादनलक्षणोऽनुगामी साधारणो धर्म इति तत्त्वम् ॥

1. मधुर इति । सुधा उपमानम्, अधर उपमेयम्, माधुर्यं साधारणो धर्मः, 'सुधावत्' इत्यत्र 'तेन तुल्यं–' इत्यादिना तृतीयान्तात् 'तुल्यार्थे वतिः' इति **तद्धितगा आर्थी पूर्णा** । सुधातुल्या-भिन्नो मधुर इति बोधः । तुल्यत्वप्रयोजकं च माधुर्यं पश्चान्मनसा व्यञ्जनया वा बुध्यते । पल्लव इत्युपमानम्, पाणिरित्युपमेयम्, अतिपेशलत्वं साधारणो धर्मः, तुल्यपदमुपमाप्रतिपादकम् । 'पल्लवतुल्यः' इत्युपमानोपमाप्रतिपादकयोः समासत्वात्**समासगार्थी पूर्णा** । चकितहरिणलोचने उपमानम्, लोचने उपमेयम्, चपलत्वं साधरणो धर्मः सदृशी इत्युपमाप्रतिपादकम् । सदृशशब्देन सह समासाभावाद्वाक्यमिति **वाक्यगार्थी पूर्णेति** ॥

---

१. 'ग्रहणम्' इति पुस्तकान्तरे.

पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीं तु तद्धिते ॥ १८ ॥

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किं त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असंभवात्[1]पञ्चप्रकारा । उदाहरणम्—

'[2]मुखमिन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो, मनोऽश्मवत् ॥'

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि, क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि च, स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥ १९ ॥

'धर्मलोपे लुप्ता' इत्यनुषज्यते । क्यच्-क्यङ्-णमुलः [3]कलापमते इन्-आयि-णमः । क्रमेणोदाहरणम्—

पादाने । अवाच्यत्वे अप्रयोगे चेति यथासंभवं बोध्यम् । **तद्धिते श्रौत्या असंभवादिति** । धर्मस्यानुपादाने तन्निष्ठसंबन्धबोधिकायाः षष्ठ्याः सप्तम्या वानुत्पत्तौ तदन्तविहित इवार्थे वतिर्न संभवति । कल्पादेस्तु तुल्यार्थे विहितत्वेन तद्योगे आर्थ्येव संभवतीति भावः ॥ **अश्मवदिति** । अश्मतुल्यमित्यर्थः ॥ धर्मलुप्ताया एवोपमायाः पुनरपि पञ्चप्रकारानाह—**आधारेति** । अधिकरणात्कर्मणश्च विहिते क्यचि ईयप्रत्यये, कर्तुर्विहिते क्यङि आयि प्रत्यये, कर्मकर्त्रोरुपप-

---

1. **पञ्चेति** । वाक्य-समासगतत्वेन द्विविधा श्रौती, वाक्य-समास-तद्धितगतत्वेन त्रिविधार्थीति मिलित्वा धर्मलोपे पञ्चविधा लुप्तोपमेत्यर्थः ॥

2. **मुखमिति** । अत्रेन्दुमुखयोरुपमानोपमेययोराह्लादकत्वादिः साधारणधर्मो नोपात्तः, यथाशब्देन समासाभावाद्वाक्यमिति **वाक्यगा धर्मलुप्ता श्रौती** । पल्लवपाण्योरुपमानोपमेययोर्मार्दवादिः साधारणो धर्मो नोपात्तः, समशब्देन समासाभावाद्वाक्यमिति **वाक्यगा धर्मलुप्तार्थी** । सुधावाचोरुपमानोपमेययोर्माधुर्यं साधारणो धर्मो नोपात्तः, इवेन समास इति **समासगा धर्मलुप्ता श्रौती** । बिम्बोष्ठयोरुपमानोपमेययो रक्तिमा साधारणधर्मो नोपात्तः, तुल्यशब्देन समास इति **समासगा धर्मलुप्तार्थी** । मनोऽश्मनोरुपमेयोपमानयोः काठिन्यं साधारणो धर्मो नोपात्तः । अश्मवदिति तृतीयान्तात्तुल्यार्थे वतिरिति **तद्धितगा धर्मलुप्तार्थी**ति ज्ञेयम् ॥

3. कलापेति । कलापो नाम 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' इत्यादिः 'अवर्णादूरो वृद्धिः' इत्यन्तो व्याकरणविशेषः । अस्यैव 'कातन्त्रम्' इति नामान्तरम् । उक्तं च—'अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात्कातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा ॥' इति । तत्र कातन्त्रस्यैवं व्युत्पत्तिरुच्यते—'ईषदर्थे हि कुशब्दस्य कादेशः । तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति तन्त्रं सूत्रम्' इति ॥

अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं
पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
संचारमत्र भुवि संचरसि क्षितीश ॥'

अत्र 'अन्तःपुरीयसि' इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य, 'सुतीयसि' इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र ।

दयोर्विहिते णमुलि क्त्वादेशे णमि, यिन्निति ईयप्रत्ययस्य संज्ञा ॥ **अन्तःपुरीयसीति** । तुल्यत्वमाचारश्च ईयप्रत्ययार्थः । आचारश्चात्राधिकरणत्वान्वययोग्यक्रिया । सा च प्रकृते संचाररूपा ग्राह्या । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तुल्यत्वस्य प्रकृत्यर्थे आचारस्याख्यातार्थेऽन्वयः । तथा चान्तःपुरतुल्येषु रणेषु संचारकर्तेत्यन्वयबोधः । 'सुतीयसि' इत्यादौ त्वाचारो मननम्, पौरजनं सुततुल्यं मन्यस इत्यर्थः । 'रमणीयते' इत्यत्राचारो वर्तनम्, रमणीतुल्या श्रीर्वर्तत इत्यर्थः । अत्रात्यन्ताधीनत्वस्य उपभोगसाधनत्वस्य वा साधारणधर्मस्य लोपः । **दृष्ट इति** । अमृतद्युतिरिव दृष्ट इत्यर्थः । अत्र मनोज्ञत्वादिः साधारणो धर्मः । **इन्द्रसंचारमिति** । इन्द्र इव संचरसीत्यर्थः । अत्र विभवाद्यतिशयः साधारणधर्मः । केचित्तु—'क्यच्क्यङोरर्थ आचारस्तस्यात्र विद्यमानत्वाद्धर्मलोपोदाहरणमेतन्न भवति' इत्याहुः । तन्न । आचारस्य साधारणत्वेऽपि प्रकृते सादृश्यहेतुत्वेन विवक्षणात्, उपदर्शितधर्माणां सादृश्यहेतुत्वेन झटिति प्रतीयमानत्वात् 'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसः' इत्यादौ सत्यप्याचारे 'शुक्लरुचा' इति साधारणधर्मप्रयोगदर्शनाच्च, आचारस्याख्यातार्थान्वितत्वेन निरा-

---

1. **अन्तरिति** । 'अन्तःपुरे इवाचरसि अन्तःपुरीयसि' इत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति सूत्रस्थेन 'अधिकरणाच्च' इति वार्तिकेनोपमानवाचकादन्तःपुरे इत्यधिकरणपदादाचारेऽर्थे क्यच् । 'सुतमिवाचरसि सुतीयसि' इत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति सूत्रेणोपमानवाचकात्सुतमिति कर्मपदादाचारेऽर्थे क्यच् । 'रमणीवाचरति रमणीयते' इत्यत्र 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेणोपमानवाचकाद् रमणीतिकर्तृपदादाचारेऽर्थे क्यङ् । क्यङो ङित्वादात्मनेपदम् । अमृतद्युतिमिव दर्शनमिति अमृतद्युतिदर्शम् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यनेनाव्ययसंज्ञाविधानादव्ययम् । अत्र 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रेणोपमानवाचके अमृतद्युतिमिति कर्मण्युपपदे दृशधातोर्भावे णमुल् । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति सूत्रेण 'यस्माण्णमुलुक्तः स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः' इत्यर्थकेन 'दृष्टः' इति दृशधातोरेवानुप्रयोगः । इन्द्र इव संचरणमितीन्द्रसंचारम् । अत्रापि 'उपमाने—' इति सूत्रेण चकारानुकृष्टे उपमानवाचके इन्द्र इति कर्तर्युपपदे संपूर्वकाच्चरतेर्भावे णमुल् स च णमुल् 'तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्—' इत्यादिसूत्रभाष्यगतेन 'अव्ययकृतो भावे भवन्ति' इति वाक्येन भाव एव भवतीत्यवसेयम् ॥

इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति। इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्येवादेर्लोप उदाहरन्ति। तदयुक्तम्। (क्यङा-देरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात्।) ननु क्यङादिषु सम्यगौ-पम्यप्रतीतिर्नास्ति, प्रत्ययेनास्वतन्त्रत्वाद् इवादिप्रयोगाभावाच्च, इति न वाच्यम्। कल्पबादावपि तथाप्रसङ्गात्। न च कल्पबादीनामिवादि-तुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वम्, क्यङादीनां तु द्योतकत्वम्। इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात्। वाचकत्वे वा 'समुदितं पदं वाचकम्'

काङ्क्षतया क्यच्क्यङर्थे सादृश्येऽभेदान्वयासंभवेन सादृश्यहेतुत्वायोगाच्च। **इह-चेति।** श्रौतीत्यादिपदेनार्थीपरिग्रहः। वस्तुतस्तु यथा तुल्यार्थविहितस्य वतेर्योगे आर्थीत्वम्, तथात्रापि तुल्यार्थविहितक्यच्क्यङोर्योगे आर्थीत्वम्। श्रुतिः शब्दस्तेन साक्षात्प्रतीयमाना श्रौती, तदितरा आर्थीति वदतश्चण्डीदासस्य मते सुतरामा-र्थीत्वम्। वतेरितीवाद्युपलक्षणम्। कल्पबादेरित्यनुबन्धप्रकारसहितनिर्देशः। **निश्चयाभावादिति।** तथा चेवादेरव्ययतया उपमावाचकत्वमसिद्धं तत्तुल्यस्य कल्पादेः सुतरामेव तदसिद्धमिति भावः। ननु 'कमलमिव मुखम्' इत्यादावुप-मालक्षणाव्याप्तिभयेन इवादेरुपमावाचकत्वमवश्यमङ्गीकार्यमित्यभिप्रायेणाह—**वाच-कत्वे वेति।** इवादितुल्यत्वेन कल्पादेरुपमावाचकत्वाङ्गीकारे वेत्यर्थः। **समु-**

---

1. **केचिदिति।** काव्यप्रकाशकारादय इत्यर्थः। तथा चाहुः—'वादेर्लोपे समासे वा कर्माधारक्यचि क्यङि। कर्मकर्त्रोर्णमुलि—' इति। तदयुक्तमित्यादि **चण्डीदासमतम्**॥

2. **अस्वतन्त्रत्वादिति।** 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इति दर्शनेन प्रत्ययानां स्वात-न्त्र्येणार्थबोधकत्वविरहादिति भावः॥

3. **कल्पबादाविति।** अत्रेदं तत्त्वम्—'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति। सूत्र-विहितस्य कल्पप्प्रत्ययस्य 'विषकल्पं मनः—' इत्यादिसामानाधिकरण्येन निर्देशादीषदसमाप्ति-विशिष्टो धर्मी अर्थः। ईषदसमाप्तिश्च किंचिन्न्यूनसकलधर्मसंबन्धरूपोपमैव। एवं चेवादेर्लोप इति वक्तुं न युज्यते, तत्र धर्मलोप एवेति वक्तुमुचितत्वात्। आदिपदेन वतेः परिग्रहः॥

4. **इवादीनामिति।** वैयाकरणनये औपम्यप्रतिपादकत्वेनेष्टानामिवादीनां वाचकत्वान-ङ्गीकारः। तथाहि—इवादीनां द्योतकत्वमेव, न वाचकत्वम्। निपातत्वादुपसर्गवत्। अत एव 'शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव' इत्यादावुस्रादिपदस्योस्रसदृशपरत्वेनोस्रसदृशैः शरैरिति शरविशेषणतया तृतीयादिसंगतिः। वाचकत्वे तूस्रपदोत्तरं तृतीया न संगच्छते। उस्राणामुद्धरणक्रियां प्रति करणत्वाभावाद् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशे-षणत्वविरहाच्चेति **भूषणे** स्पष्टम्॥

5. **वाचकत्व इति।** आलंकारिकमत इत्यर्थः। अत्रेदमवधेयम्—उपसर्गाणां द्योतक-

---

१. 'वतेः' घ.

'प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ' इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः—'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यङादयस्त्वाचाराद्यर्थे' इति। तदपि न। न खलु [1]क्यङादय आचारमात्रार्थाः, अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः।

उदाहरणम्—

'तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्।'

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः, **वाचकं** प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम्। स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ। **वत्यादीति**। आदिपदेन कल्पादिपरिग्रहः। **साम्यमेवेति**। सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः। **आचाराद्यर्थे** इति। 'अनुशिष्यन्ते' इत्यन्वयः। **अपि त्विति**। किंत्वित्यर्थः। 'अपि तर्हि' इति पाठे किं तर्हीत्यर्थः। उपसंहृति—**तदेवमिति**। वस्तुतस्तु 'चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसः' इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यङादियोगे उपमादर्शनादार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्ववत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्यः। एवं चाष्टप्रकाराया आर्थ्या धर्मलोपालोपाभ्यां [2]षोडशप्रकारत्वं बोध्यम्। क्यजादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरणं यथा—'धीरः प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्कीयति मञ्चके। मित्त्रीयति परं प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम्॥ देवदर्शं जनैः साधुः प्रतीक्ष्यत्वेन दृश्यते। कृपया विष्णुसंचारं नित्यं संचरति क्षितौ॥' अत्र तृतीयान्तपदार्थानां क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वयः॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—**उपमानेति**। 'लुप्तोपमा' इत्यनुषङ्गः॥ **न वेति**। न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः। अन्यथा

त्वमिष्टमेव। अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ धात्वर्थासनभवनक्रिययोरकर्मकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात्। इवादीनां तु वाचकत्वमेव। उपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायां प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य सद्भावाद् विशेषणविशेष्ययोरेकविभक्तिकत्वे 'विशेष्येण सहैकार्थं भवेचत्र विशेषणम्। तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषणे॥' इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र 'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता। विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः॥' इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन 'शरैरुस्रैः—' इत्यादावुपमानपदोत्तरतृतीयादेः सूपपादकत्वाच्च। प्रायोग्रहणेन 'दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः करिण्यः कारुण्यास्पदम्—' इत्यादौ विशेष्यविशेषणयोर्लिङ्गादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥

1. **क्यङादय इति**। अयमभिप्रायः—'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र 'उपमानादाचारे' इत्यत उपमानपदमनुवर्तते, तेनेवार्थसादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः क्यङिति॥

---

१. 'स्वार्थावबोधकौ' क. २. 'षोडशप्रकारा बोध्या' इति मुद्रितपुस्तके.

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं,' 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकर[1]मनोहरम् ।'

'गर्दभति[2] श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्थाने 'लोके' इति पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । **प्रतिनिधीति** । सदृशेत्यर्थः ॥ इवादिलुप्तामाह—**औपम्येति** । यत्र कालापादिभिरायलोपः क्रियते तत्र पाणिनीयैः क्विबनुशिष्यते ॥ **वदनमिति** । मृगशावस्याक्षीवाक्षि यस्या इति बहुव्रीहावक्षिपदलोपः । इवार्थस्य समासगम्यतया इवपदाप्रयोगः । चञ्चलत्वस्य शब्दानुपात्तत्वाल्लोप इतीदं वक्ष्यमाणत्रिलोपोदाहरणम् । सुधाकर इव मनोहरमिति 'उपमानानां सामान्यवाचिभिः' इति कर्मधारयः । एतदेव प्रकृतोदाहरणम् ॥ क्विपि उदाहरति—**गर्दभतीति** । गर्दभ इवाचरतीत्यर्थे क्विपि चिह्नार्थत्वात्तल्लोपः । यथा 'ग्रामध्वत्' इत्यादौ क्विपो लोपेऽपि कर्तृत्वस्य वाच्यत्वं तथेहापि सादृश्यस्येति सामान्यलक्षणगमनम् । अत्र श्रुतिपरुषनिनादः साधारणधर्मः शब्दोपात्त एव । **निर्देशादिति** । उपमेयस्येत्यनेनान्वयः ॥ एवमेकलोपामुपमामुक्त्वा द्विलोपामाह—'लुप्तोपमा'

---

1. **सुधाकरेति** । 'सुधाकर इव मनोहरम्' इति विग्रहे 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्यनेन समास इति समासगेवादिलुप्ता । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते स च न लुप्यते, किंतु समासेनैवोपमाविधानात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रयोगाभावाल्लोपव्यवहार इत्यवसेयम् ॥

2. **गर्दभतीति** । 'गर्दभ इवाचरति गर्दभति' इत्यत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः' इति वार्तिकेनोपमानवाचकाद् गर्दभपदाचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययः तस्य सर्वापहारिलोपविधानात्क्विबो वादिलुप्ता ॥

उदाहरणम्—

'विधवति मुखाब्जमस्याः'

अत्र 'विधवति' इति मनोहरत्व-क्विप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्वत्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । 'मुखाब्जं' इति च समासगा ।

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि ।

यथा—

'अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥'

अत्र 'सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति' इति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेहौपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः— 'सहस्रायुधेन सह वर्तत इति सहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात्सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोपः' इति । तन्न विचारसहम् । कर्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या—

यथा—

'यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ।'

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ।

इत्यनुषज्यते । एकमग्रेऽपि ॥ **विधवतीति** । विधुरिवाचरतीत्यर्थः । मुखमब्जमिवेति 'व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्तुल्यस्य' इति कर्मधारयः । अत्रेवादिसौरभायोर्लोपः । एवं 'शशाङ्कवदना' इत्यादिबहुव्रीहावप्येतदुदाहरणं बोध्यम् ॥ **उपमेयस्यात्मन इति** । कर्मक्यचोर्योगे कर्मण एवोपमेयत्वं तस्याप्रयोगे तथेति भावः । **उक्तादेवेति** । क्यजादेः सादृश्यबोधकत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः । **अनुशासनविरुद्धत्वा-**

---

1. **विधवतीति** । विधुरिवाचरति विधवति विधुसदृशो भवति ॥

2. **मुखाब्जमिति** । 'मुखमब्जमिव' इति विग्रहे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनेन समासः । अयं समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्व एव भवति विभिन्नलिङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः स च रूपकरूप इति शेखरादौ स्थितम् ॥

3. **सहस्रायुधमिति** । अत्र 'उपमानादाचारे' इत्यनेनोपमानवाचकात्सहस्रायुधमिति कर्मपदादाचारेऽर्थे क्यच् । आचारोऽत्र दुर्जयत्वादिः । तथा च सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीत्यर्थादात्मात्रोपमेयः । यद्यपीह स इति तच्छब्देन साक्षादुपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि कर्मत्वेनोपमेयभूत आत्मा कर्मत्वेन नोपात्त इति यथोक्तोदाहरणम् ॥

4. **कर्तरीति** । 'उपमानात्—' इति शास्त्रेण कर्मण्येव क्यचोऽनुशासनादित्यर्थः ॥

त्रिलोपे च समागता ॥ २२ ॥

यथा—

'राजते मृगलोचना ।'

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः ।

पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रका-

---

दिति । अनुशासनाभावादित्यर्थः ॥ **त्रिलोपे** धर्मोपमानेवादिलोपे ॥ **समास इति** । अत्र लोचनपदस्यैव समासे लोपो विहितः । अन्ययोस्तु गम्यमानत्वम् ॥ **तेनेति** । उक्तप्रकारप्रपञ्चेनेत्यर्थः । **एकविंशतिविधेति** । धर्मलोपे दश, उपमा-

---

1. **मृगलोचनेति** । मृगलोचने इव लोचने यस्या इति विग्रहे 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिकेन बहुव्रीहौ उपमानवाचके 'मृगलोचने' इति सप्तम्यन्ते पूर्वपदे 'लोचने' इत्युत्तरपदस्य लोपः । एवं च लोचनेत्युपमानस्यानुशासनिकइवशब्द-चञ्चलत्वलक्षणसाधारणधर्मयोश्चैच्छिको लोप इति त्रिलोपे समासगा । यद्यप्यत्र लोचनपदस्यैवोपमानवाचकत्वं तथाप्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशान्मृगलोचनपदस्योपमानपूर्वपदत्वमवधेयम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रेण समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधाने क्वचिदुत्तरपदलोपार्थं क्वचिद्व्यधिकरणानामपि बहुव्रीहिविधानार्थमुत्तरपदलोपार्थं च 'सप्तमी–' इत्यादिवार्तिकारम्भः । तत्र सप्तमीपूर्वपदस्य यथा—कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः । 'अमूर्धमस्तकात्–' इति सप्तम्या अलुक् । पदयोः सामानाधिकरण्याद् बहुव्रीहौ सिद्धेऽप्युत्तरपदलोपार्थम् । उपमानपूर्वपदस्य यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेत्युपमानपूर्व उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात्पदयोर्वैयधिकरण्यमिति बहुव्रीह्यर्थमुत्तरपदलोपार्थं च वचनमिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । मृगपदस्य तल्लोचने लक्षणेति मते तु नेदमुदाहरणम् ॥

2. **एकविंशतिविधेति** । प्रायोऽभिप्रायमेतत् । तथाहि—'कोकिल इवालपति कोकिलालापिनी' इत्यत्र 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिप्रत्यये, 'चञ्चा पुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानीते' इत्यत्र चञ्चा तृणपुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुब्विधाने, 'आह्लादि वदनं तस्याः शरद्राकाशशाङ्कति' इत्यत्र आचारक्विपदान्तरेण प्रतिपादिते समाने धर्मेऽपि वाचकलुप्ता संभवति । 'यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत काकतालीयम् ॥' इत्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितीवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्सुप्सुपेति समासः । उभयत्रोपमेयं क्रमेण देवदत्तागमनं चोरसमागमश्च । तेन देवदत्तचोरसमागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततः 'काकतालमिव काकतालीयम्' इति द्वितीयस्मिन्निवार्थे

रोपमा। एषु चोपमाभेदेषु मध्येऽलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते—

एकरूपः क्वचित्क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ॥ २३ ॥
भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ।

एकरूपे यथा उदाहृतम्—'मधुरः सुधावदधरः–'(५०८ पृ.) इत्यादि। बिम्बप्रतिबिम्बत्वे यथा—

'भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥'

नलोपे द्वे, औपम्यवाचिलोपे द्वे धर्मोपमानलोपे द्वे, धर्मवादिलोपे च द्वे, उपमेयलोपे धर्मोपमेयलोपे धर्मवाद्युपमानलोपे चैकैकेत्येकविंशतिविधेत्यर्थः ॥ **एकरूप इति** । जातिवन्नानाव्यक्तिष्वेक एव । गुणादिरित्युपाधिशक्तिवादिमतेनेदम् । यद्वा एकजातीय इत्यर्थः । एवं च क्वचिदेकजातीयत्वेन क्वचित्सादृश्यत्वेनैकोपचारादुभयवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । **गुणः** साधर्म्यम् । **भिन्ने** भिन्नसाधारणधर्मे । बिम्बस्य सादृश्यस्य अनुबिम्बत्वं प्रणिधानगम्यत्वम् । एकधर्मस्यैकशब्देनोपादानं प्रायेण क्वचिच्छब्दभेदेनाप्युपादानं संभवतीत्याह—**शब्दमात्रेणैवेति** । क्रमेणोदाहरति—**मधुर इति** । एतद्गुणैकत्वे । क्रियैकत्वे यथा—'स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।' **भल्लेति** । भल्लेन बाणविशेषेण अपवर्जितैः कृत्तैः । तेषां यवनानाम् । तस्तार छादयामास । सरघा मधुमक्षिका

'समासाच्च तद्विषयात्' इति छः । ततश्च पतता तालफलेन यथा काकस्य वध एवं समागतैश्चोरैर्देवदत्तस्य वध इति तत्त्वम् । यदाह भगवान्भाष्यकारः—'एवं तर्हि द्वाविवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम्' इति । एतच्च विवृतं भाष्यप्रदीपकृता—'तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम्, तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति' इति । अकस्मादुपनतत्वं च समानो धर्मः । तदाह **वृत्तिकारः**—'अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते' इति । ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य पतत्तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपो द्रष्टव्यः । 'पटुपटुर्देवदत्तः' इत्यत्र 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यनेन सादृश्ये द्विर्भावे 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इत्यनेन समासे धर्मलुप्तेयम् । यो हि शास्त्रादिष्वपटुरेव पटुवदभिनयति स उच्यते पटुपटुरिति । पटुसदृश इत्यर्थः । विस्तरस्तु **चित्रमीमांसा–रसगङ्गाधरादावनुसंधेयः** ॥

1. **बिम्बप्रतिबिम्बेति** । वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बपदवाच्यम् । लोको हि दर्पणादौ बिम्बात्प्रतिबिम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदनं संक्रान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने कृशोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् ॥

अत्र 'श्मश्रुलैः' इत्यस्य 'सरघाव्याप्तैः' इति दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् ।
शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा—

'स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूलम् ॥'

अत्रैके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्देन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ॥ २४ ॥
भवेतां यत्र साम्यस्य—

यथा—

'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥'

अत्रोत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं सरःश्रीणां चाङ्गनासाम्यं गम्यम् ।

कथिता रसनोपमा ।
यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥ २५ ॥

तामिर्व्याप्तैः क्षौद्रपटलैर्मधूत्पत्तिस्थानैः[1] 'मौचाक' इति प्रसिद्धैः । **श्मश्रुलैरित्यस्येति** । दृष्टान्तालंकारे यथा वाक्यार्थयोरिवाद्यभावात्सादृश्यं प्रणिधानगम्यं तथात्रापि श्मश्रुसरघयोः । अत्र श्यामत्वविशेषः सादृश्यहेतुः । एवं च 'सादृश्यहेतू गुणक्रिये' इत्यस्योपलक्षणतया द्रव्यस्यापि साधारणधर्मत्वमवगन्तव्यम् ॥ **स्मेरमिति** । आकूतमभिप्रायम् । **एके एवेति** । संख्यार्थादेकशब्दाद् द्विवचनासंभवादयं पाठो न युक्तः । किं तु 'अत्रैकमेव प्रफुल्लत्वं प्रतिवस्तूपमावद् विभिन्नाभ्यां स्मेरविकसितशब्दाभ्यां निर्दिष्टम्' इति पाठो बोद्धव्यः । एकक्रियायाः शब्दभेदेनोपादाने यथा—'प्रकाशते मुखं तस्याश्चन्द्रमा दीप्यते यथा ।' नन्वत्र वाक्यैक्याभावात्कथमुपमेति चेत् । न । यथा 'अमावास्यायां श्राद्धं कुर्याद्, रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इत्यत्र संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन रात्रीतरत्रामावास्यायां श्राद्धं कुर्यादित्येकवाक्यत्वं तथात्राप्येकवाक्यत्वस्वीकारात् ॥ प्राचीनैरस्वीकृतामपि प्रमाणसिद्धामेकदेशविवर्तिनीमुपमामाह—**एकदेशेति** । यत्र वाक्ये कस्यचित्साम्यं वाच्यं कस्यचिद्गम्यं तत्रैकदेशवर्तिन्युपमेत्यर्थः । इयं चैकदेशविवर्तिरूपकवत्साङ्गस्याङ्गिनः सादृश्य एव संभवति ॥ **नेत्रैरिवेति** । अङ्गना इव सरःश्रियः १देपदे प्रतिवस्तु विभान्ति स्म । अत्र नेत्रादित्रयमुपमानस्य उत्पलादित्रयमुपमेयस्याङ्गम् ॥ रसनोपमामाह—**कथितेति** । **यथोर्ध्वमिति** । पूर्वोपमायां यदुपमेयमुत्तरोपमायां

१. **रसनेति** । यथा खलु रसनायां पूर्वत्वमधिगतायाः क्षुद्रघण्टिकायाः परग्रथनावसरे परत्वं तथैवात्र पूर्वपूर्वोपमेयस्योपमानत्वसंपादनाय परपरप्राप्तिरिति तत्त्वम् ॥

[1] 'मधूत्पत्तिस्थानैः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

यथा—

'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥'

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

'वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥'

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

'हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥'

'अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानां ता विभूतयः ।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥'

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इयं साधारणधर्मस्याभेदे भेदे च संभवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—'महीभृतो वदान्यस्य भारतीवामला मतिः । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसंततिः ॥' अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीयामाह—**चन्द्रायत इति** । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—**मालोपमेति** । बह्वित्येकाधिकपरम् । तेन 'तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीर्नक्तमिवात्मभासः । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥' इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालात्वमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्द्विधा । तत्राद्यामाह—**वारिजेनेति** । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥' अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्यानां हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—**क्वचिदिति** । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ॥ **हंस इति** । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनीयशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः । 'विमलाः' इति पाठो न रमणीयः, भिन्नलिङ्गतया कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् 'लसन्ति' इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसंमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्षमाण आह—**अस्य राज्ञ इति** । कल्पवृक्षभवाः कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

---

1. **मालेति** । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मीयते तथैवेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

---

१. 'यथा' पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'वस्तुतस्तु प्रकृतयोरेकधर्माभिसंबन्धरूपतुल्ययोगितैवेयं न तूपमा । एवं चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वार्थत्वेन न गौण एवेत्यवधेयम् ।' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः 'कल्पवृक्षभवा इव' इत्युपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इत्याक्षेपोपमा । अत्रैव 'गृहे' इत्यस्य 'भवने' इत्यनेन प्रतिनिर्देशात्प्रतिनिर्देश्योपमा । इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा दर्शनात् ।

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव [2]त्वनन्वयः ॥ २६ ॥

अर्थादेकवाक्ये ।

यथा—

'राजीवमिव राजीवं, जलं जलमिवाजनि ।
चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः, शरत्समुदयोद्यमे ॥'

आक्षिप्यन्त इति । 'कल्पवृक्षभवाः' इति विशेषणेनोपस्थिता विभूतय एवाक्षिप्यन्त इत्यर्थः । **एवंविधेति** । यथाकथंचिद्वैचित्र्यविशेषाणां परिच्छेत्तुमशक्यतया तत्प्रयोजकप्रकाराणामपि परिच्छेदो न संभवतीति भावः ॥ अनन्वयालंकारमाह—**उपमानेति** । नन्वेतद्रसनोपमायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तमत आह—**अर्थादिति** । पारिशेष्यादित्यर्थः । रसनोपमायां 'यथोर्ध्व–' इत्यनेन उपमेयोपमायां 'पर्यायेण–' इत्यनेनानेकवाक्यलाभादेकवाक्य एवास्य विषय इति भावः । ननूपमेयोपमायां 'द्वयोः' इत्युपादानात्कथमतिव्याप्तिरिति चेत् । न । तत्र प्रत्येकपदार्थस्यापि पर्यायेणोपमानोपमेयसंभवात् ॥ **अतन्द्रो** निर्मलः ॥ ननूप-

---

1. **इत्यादिना इति** । आचार्यदण्डिना काव्यादर्शस्य द्वितीयपरिच्छेदे उपमाचक्रेऽनेकविधा उपमा निरूपिताः, तत्र काश्चन भङ्ग्यो व्युत्पित्सुभिराकलनीयाः ॥

2. **अनन्वय इति** । न विद्यतेऽन्वय उपमानान्तरेण संबन्धो यत्र सोऽनन्वयः । स च **पूर्णो लुप्तश्चेति** द्विविधः । पूर्णस्तूपमावत्षड्विधोऽपि संभवति । यथा—'गङ्गा हृद्या यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव पावनी । हरिणा सदृशो बन्धुर्हरितुल्यः परो हरिः ॥ गुरुवद्गुरुराध्यो गुरुवद्गौरवं गुरोः ॥' लुप्तेऽपि धर्मलुप्तः पञ्चविधोऽपि संभवति । प्रागुक्तसार्धश्लोके 'गङ्गा राजन्यथा गङ्गा गङ्गा गङ्गेव सर्वदा । हरिणा सदृशो विष्णुर्विष्णुतुल्यः सदा हरिः ॥ गुरुवद्गुरुरास्तेऽस्मिन्मण्डले गुरुवद्गुरोः ॥' इति पदान्तरदाने तथा वाचकलुप्तः । 'रामायमाणः श्रीरामः सीता सीतामनोहरा । ममान्तःकरणे नित्यं विहरेतां जगद्गुरू ॥' इत्यत्र क्यङ्समासयोः । एवम् 'लङ्कापुरादतितरां कुपितः फणीव निर्गत्य जातु पृतनापतिभिः परीतः । क्रुद्धं रणे सपदि दाशरथिं दशास्यः संरब्धदाशरथिदर्शमहो ददर्श ॥' एवं कर्तृणमुलादावप्यूह्यम् । 'अम्बरत्यम्बरं यद्वत्समुद्रोऽपि समुद्रति । विक्रमार्कमहीपाल तथा त्वं विक्रमार्कसि ॥' इत्यत्र वाक्यार्थावयवेषु त्रिष्वन्वयेषु धर्मवाचकयोर्लोपः । मुख्यवाक्यार्थस्त्वनन्वयफलेन निरुपमत्वेन समानधर्मेण प्रयोजितो मालोपमैव । 'एतावति प्रपञ्चेऽस्मिन्सदेवासुरमानुषे । केनोपमीयतां तज्ज्ञै रामो रामपराक्रमः ॥' अत्र वाचकधर्मोपमानां लोपः ॥

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । 'राजीवमिव पाथोजम्' इति चास्य लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः । किं त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम्—

'अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥' इति ।

पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये ।

यथा—

'कमलेव मतिर्मतिरिव कमला, तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी, सततं विभाति बत यस्य ॥'

मानोपमेयभावो भेद एव संभवति, कथमेकस्यैव स इत्यत आह—**राजीवादीनामिति । वैवक्षिक** आरोप्य विवक्षितः । ननु लाटानुप्रासविषयविनिर्मोकेणास्य विषयो न संभवतीति तद्बाधकोऽयमेव स्यादित्यत आह—**राजीवमिति । विविक्तो विषय इति ।** तथा चायं संभवद्विषयान्तरत्वान्न बाधक इति भावः । **उचितत्वा**दुपमानोपमेयाभेदस्य झटिति प्रतीत्युपयुक्तत्वात् । **श्रेया**नतिप्रशस्तो न तु नियतः ॥ **औचित्या**त्प्राशस्त्यात् । **आनुषङ्गिक**मनियतम् । **साक्षादेव** स्वयमेव । **प्रयोजकं** वैचित्र्याधायकम् ॥ उपमेयोपमामाह—**पर्यायेणेति ।** क्रमेणेत्यर्थः । रसनोपमायामेकस्यैव क्रमेणोपमानोपमेयभाव इति तद्वारणाय 'द्वयोः' इति । 'मुखमिव कमलम्' इत्यादौ युगपदेव द्वयोरुपमानोपमेयत्वमिति तद्वारणाय 'पर्यायेण' इति । अत्र सादृश्यहेत्वभेद इत्यपि बोध्यम् । तेन 'पल्लवमिवारुणं करतलं करतलमिव कोमलं पल्लवम्' इत्युपमाद्वयव्यवच्छेदः । अस्यां वैचित्र्यं दर्श-

---

1. **उपमेयोपमेति ।** पूर्ववाक्यप्रतिपादितसाधारणधर्ममेव साधारणधर्मीकृत्य पूर्ववाक्यप्रतिपादितेनोपमेयेन पूर्ववाक्यप्रतिपादितस्योपमानस्योपमा उपमेयोपमा । उपमेयेनोपमा यत्रेति वा । इयंच तावदुक्तधर्मा व्यक्तधर्मा च । तत्रोक्तधर्मा अनुगाम्यादिधर्मैरनेकधा । धर्मस्यानुगामित्वे 'कमलेव मतिः—'इत्युदाहरणम् । इह स्पृहणीयत्वं निविडत्वं विपुलत्वं च साधारणधर्माः । धर्मस्य विम्बप्रतिविम्बभावापन्नत्वे 'रमणीयस्तवकयुता विलसितवक्षोजयुगलशालिन्यः । लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेजिरे लतिकाः ॥' इत्युदाहार्यम् । अत्र रमणीयत्वविलसितत्वाभ्यां विशेषणाभ्यां युतत्वशालित्वाभ्यां विशेष्याभ्यां परस्परं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नाभ्यां संपुटितः स्तवकस्तनरूपः परस्परं विम्बप्रतिविम्बभावापन्नो धर्मः । 'गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः । निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥' इयं व्यक्तधर्मा प्रकृताप्रकृतविपर्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीबुद्ध्यादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥ २७ ॥

यथा—

'अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम् ॥'

'मयि सकपटं—'(१५७पृ.) इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्थापितत्वान्नायमलंकारः । **राघवानन्दमहापात्रास्तु** वैसादृश्यात्स्मृतिमपि स्मरणालंकारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा—

'शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥'

रूपकं रूपितारोपाद्वि(पो वि)षये निरपह्नवे ।

यति—**अस्य राज्ञ इति** । स्मरणालंकारमाह—**सदृशेति** । सदृशानुभवस्य स्मृतिं प्रति संस्कारोद्बोधकत्वेन कारणत्वम् । संस्कारस्तु वस्त्वनुभवादुत्पन्नः । सदृशेति संबन्धिज्ञानादिजन्यस्मृतिवारणाय । तेन 'भवदभिमतवस्तून्याकिरन्त्याः समन्तात्सरसिजदलतल्पं मर्मरं कल्पयन्त्याः । हतकरुण वयस्या जीवनोपायमस्याः स्मरणमविरलं ते हन्त संपादयन्ति ॥' इत्यादौ संबन्धिज्ञानजन्यस्मरणस्य नालंकारत्वम् । एवं चिन्ताजन्यस्मृतेरपि नालंकारत्वमित्याह—**मयीति** । स्मृत्याख्यव्यभिचारिभावस्योदाहरणमिदम् । **वैसादृश्याद्विरुद्धानुभवात्** । **तेषां** राघवानन्दमहापात्राणाम् । **शिरीषेति** । गलदश्रु यथा स्यात्तथा दध्यौ स्मृतवान् । अत्र वैपरीत्यसंबन्धेन संबन्धिनो ज्ञानं संस्कारोद्बोधकम् ॥ रूपकालंकारमाह—**रूपकमिति** । अत्र 'रूपितारोपात्' इति पञ्चम्यन्तपाठः प्रामादिकः । अर्थासंगतेः । प्रथमान्तपाठस्तु रमणीयः । [३]प्रकृतगोपनमपह्नवः, ततः शून्ये विषये उपमेये रूपितस्योपमानस्यारोपात्तादात्म्याध्यासाद्रूपकनामालंकार इत्यर्थः । ननूपमानोपमेययोर्भेदमनुभवतां कथं तादात्म्याध्यास इति चेत् । न । आहार्यस्यैव तादृशारोपस्य रूपकालंकारत्वस्वीकारात् ॥ तदुक्तं [३]**चण्डीदासेन** रूपकप्रकरणे—'अलंकारश्चात्राहार्यस्तादात्म्यारोप इत्यवधेयम्' इति । [४]न चातिसाम्यादपह्नुतभेदयोरभेदो रूपकमिति **काव्यप्रका**शदर्शनात्तदानीं भेदप्रतीतेरभावात्कथमाहार्यत्वम् । बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वाङ्गीकारादिति वाच्यम् । शाब्दस्य भेदानुभवस्य तदानीमसत्त्वेऽपि आनुमानिकस्य मानसस्य भेदप्रत्ययस्य सत्त्वात् । ननु 'गौर्वाहीकः'

---

1. **रूपकमिति** । रूपयत्युपमानोपमेययोरभेदारोपेणैकतां नयतीति रूपकम् । यथा 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपधर्मवत्तयोपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोरभेदारोपः ॥

---

१. 'भावः' क. २. उपमेये उपमानाभेदारोपस्यैव रूपकत्वाङ्गीकाराद् यत्र तत्प्रयुक्तस्यार्थान्तरस्य । इति पाठो मुद्रितपुस्तके ३. 'चण्डीदासेन' इति नास्ति पुस्तकान्तरे. ४. 'न चाति—' इत्यादिः 'य उपमानोपमेययोः' इति । इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

'रूपित—' इति परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च तत्प्रस्तावे[1] विवेच[2]यिष्यामः । 'निरपह्नवे' इत्यपह्नुतिव्यवच्छेदार्थम् ।

तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ २८ ॥

तद्रूपकम् ।

त

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥ २९ ॥
कं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधम् ।

तत्र ब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

वे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।
पेंहमहीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥'

अत्र राज समूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहो राहुत्वारोपे निमित्तम् । यथा—

इत्यादावपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययो स्य कथं न रूपकत्वमिति न वाच्यम् । तस्य विच्छित्तिविशेषाजनकत्वेन रूपत्वाभावात् । केचित्तु—विषयस्य प्राङ्निर्देशे रूपकस्य व्यवहारः, परा व्यवहारः' इत्याहुः । तन्न । 'निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् । स्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥' इत्यादौ विषयस्य प्राङ्निर्देशाभावेऽपि रूपकव्य रूपितस्य अपह्नवभेदोपमानस्य निरपह्नवे प्रतिषेधशून्ये विषये उपमेये आ त्म्यारोपो रूपकमित्यर्थः । अत एवोक्तं **काव्यप्रकाशकारेण**—'रूपकं तदभेदो य उपमानोपमेययोः' इति । **परिणामादिति** । 'अस्य' इति शेषः । एतच्च रूपकपरिणामयोर्वैलक्षण्यं च । परिणामे ह्यारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वेन, कृतत्वनियतोपमानत्वस्य बाधाद्रूपितपदेन तद्व्यवच्छेद इति भावः । विषय इत्यस्य वाच्य इति विशेषणं बोध्यम् । तेन 'लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्वयं हाराकारा गलति जलधारा कुवलयात् । धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनो बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥' इत्यादौ निगीर्णविषये मुखादौ निष्कलङ्कचन्द्राद्युपमानतादात्म्यारोपरूपातिशयोक्तौ नातिव्याप्तिः । रूपकप्रभेदानाह—**तदिति** । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाता अस्येति परम्परितम् । **साङ्गं** सावयवम् । **निरङ्गं** निरवयवम् । परम्परितरूपकमाह—**यत्रेति** । तस्यापि द्वैविध्यमाह—**श्लिष्टेति** । श्लिष्टशब्दनिबन्धनमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं

---

1. **मालेति** । श्लिष्टं मालारूपपरम्परितं रूपकमित्यर्थः ॥

---

१. 'परिणामप्रस्तावे' क-ख-ग. २. 'विचारयिष्यामः' क. ३. 'माला' क-ख. ४. 'मात्र' इति नास्ति क-पुस्तके.

'पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान्भुवि ॥'

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनम्, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वारोपनिमित्तम् ।

अश्लिष्ट[1]शब्दनिबन्धनं केवलं यथा—

'पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः ॥'

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् ।

माला[2]रूपं यथा—

'मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।
विराजते व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम् ॥'

अत्र मनोजादे राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम् । '[3]तत्र च राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्' इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥ ३० ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

तत्र

आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ३१ ॥

चेत्यर्थः । पुनरपि तस्य द्वैविध्यमाह—**प्रत्येकमिति** । त्रिरुक्तभेदयोरेकैकमित्यर्थः ॥ **आहव इति** । जगदुत्कृष्टदण्डं यस्मात्तत्संबोधने तथा ॥ **इत्यारोप इति** । [4]अत्र श्लेषेण रूप्यरूपकयोर्द्वयोरेवाभिधानं शब्दसाम्यरूपसादृश्यमूलं प्रथमं रूपकम् । तेन राजमण्डलपदवाच्योपमर्दकत्वरूपसादृश्यनिबन्धनं द्वितीयं रूपकमिति भावः[4]॥ **पद्मायाः** संपद **उदय** उपार्जनम् । पद्मपक्षे प्रकाशः ॥ **तत्रचेति** । राजमण्डलादीनां सरूपशब्दवाच्यत्वं साम्यं प्रसिद्धमारोपकारणम् । बाहुराह्वादीनां तु तादृशधर्मान्तरमप्रसिद्धमित्यस्वरसः 'केचित्' इत्यनेन सूचितः ॥ साङ्गरूपकमाह—**अङ्गिन इति** । रूपणमुपमानतादात्म्यारोपः । तस्य द्वैविध्यमाह—**समस्तेति** । समस्तानि वस्तूनि आरोप्यमाणानि विषयाः शब्दोपात्तानि यत्र तत् । **आरोप्याणामिति** । बहुवचनमविवक्षितम् । 'सूत्रे लिङ्गं संख्या कालश्चातन्त्राणि' इति न्यायात् । तेन 'दन्तांशुके शरालीभिस्तस्या भाति मुखाम्बुजम्' इत्यादेः संग्रहः । **शाब्दत्वे** शब्दोपात्तत्वे ॥ रावण एवा-

---

१. 'शब्द' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः. २. 'रूपं' इति नास्ति क-पुस्तके. ३. 'एषु च' घ.
४. 'अत्र–' इत्यादिः '–भावः' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

प्रथमं समस्तवस्तुविषयम् । यथा—

'रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥'

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वादिकमारोपितम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति[1] तत् ।

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा—

'लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।
लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ॥'

अत्र लावण्यादौ मधुत्वारोपः शाब्दः, मुखस्य पद्मत्वाद्यारोप आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुखतया वर्तमानान्मुखे चोपचरितत्वात् ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥ ३२ ॥

मालाकेवलरूपत्वात्—

वग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धकस्तेन क्लान्तम् । वागमृतेन वाग्जलेन । अभिवृष्य प्रीणयित्वा, पक्षे अभिषिच्य । मरुद्देव एव । सस्यं व्रीह्यादि । कृष्णो विष्णुरेव मेघः । अत्र कृष्णोऽङ्गी, वागाद्यङ्गम् । मेघत्वारोपस्य शाब्दत्ववत् अमृतत्वाद्यारोपितत्वस्य शाब्दत्वम्, एकदेशविवर्तिसाङ्गरूपकमाह—**यत्रेति** । आर्थत्वमर्थवशलभ्यत्वम् । 'कस्यचित्' इत्यनेनान्यस्य शाब्दत्वलाभः । 'श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्' इति काव्यप्रकाशदर्शनाच्छाब्दत्वस्याप्येतल्लक्षणघटकत्वं बोध्यम् ॥ **रोलम्बो** भ्रमरः । 'इन्दिन्दिरस्तु रोलम्बश्चञ्चरीको मधुव्रतः' इति हारावली ॥ **न चेयमिति** । समभिव्याहृतपदार्थस्य मुख्यया वृत्त्यान्वयसंभव एवैकदेशविवर्तिनोरुपमारूपकयोरन्यतराङ्गीकारे बीजम् । 'मुखपद्मं विकस्वरम्' इत्युपमाङ्गीकारे क्रियाविशेषशालित्वरूपविकस्वरत्वस्य मुखे बाधात्कान्तिविशेषे लक्षणाप्रसङ्गः । 'मुखमेव पद्मम्' इति रूपकाङ्गीकारे तु विशेष्ये पद्मे विकस्वरत्वस्य मुख्यतावृत्त्यान्वयः संभवति । 'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥' इत्यत्र रूपकाङ्गीकारे भूषणादिकृतशोभाविशेषस्य लतायां बाधाच्छोभामात्रे लक्षणाप्रसङ्गः । उपमाङ्गीकारे तु मुख्यया वृत्त्यान्वयः संभवतीति । एतादृशं विशेषमनवलोक्यैव केचिदेकदेशविवर्तिनीमुपमामेकदेशविवर्तिरूपक एवान्तर्भावयन्ति । केवलस्यैव न तु साङ्गस्य । तदपि निरङ्गरूपकमपि ॥ **मालेति** । मालारूपत्वात् केवल-

---

1. **एकदेशेति** । एकस्मिन्देशेंऽशे विवर्तनाद् विशेषतो वर्तनात् अर्थादारोप्यमाणस्य सर्वत्र शब्दवशलभ्यत्वे एकांशेऽर्थवशलभ्यत्वस्य विशेषस्य सद्भावादेकदेशविवर्तीति सार्थकमभिधानम् ॥

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा—

'निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोलचक्षुषाम् ।
क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥'

केवलं यथा—

'दासे कृतागसि भवेदुचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥'

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ।

'चिरंतनैरुक्ताः' इति शेषः । क्वचित्परम्परितमप्येकदेशविवर्ति यथा—

'खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥'

अत्रार्थः क्ष्मायां महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे निमित्तम् । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारोपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् ।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ३३ ॥

रूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ निर्माणकौशलं वराङ्गनासृष्टिव्युत्पत्तिः । सौन्दर्यातिशयसंपादकत्वमेवानयोः साम्यं तन्मूलक एवायमारोपः । अत्रेन्दीवरेक्षणाया एव रूपणं न तु तदङ्गस्यापि ॥ **दासे इति** । मानिनीं प्रसादयितुस्तत्पादाहतस्य नायकस्योक्तिरियम् । अत्र पादप्रहारे । **मृदु पदमिति** । 'तव' इति शेषः । तव पादप्रहारेऽपि मम पुलको भवति, तथापि मयि तव क्रोध इति भावः ॥ सौविदल्लोऽन्तःपुरपालकः कञ्चुकी । क्ष्मायां महिषीत्वारोपो राजभोग्यत्वरूपसाम्यमूलकः ॥ **मृग्यमिति** । 'छत्रं सितं शम्बरशात्रवस्य श्रीखण्डचित्रं हरितोऽवलायाः । विराजते चारु नभःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम् ॥' अत्र शम्बरशात्रवादे राजत्वाद्यारोप आर्थश्चन्द्रबिम्बस्य

---

1. **अष्टाविति** । रूपकं तावत्त्रिविधम्—साङ्गं निरङ्गं परम्परितं चेति । तत्र साङ्गं समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति चेति द्विविधम् । निरङ्गमपि केवलं मालारूपं चेति द्विविधम् । परम्परितं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनतया द्विविधं सत्प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधमिति संकलनेऽष्टौ रूपकभेदाः ॥

2. **खड्ग इति** । एतत्पादत्रयीं तु 'पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्वणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः । सङ्ग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः—' इति ॥

तत्रैकदेशविवर्ति श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति–' इत्यादौ 'चुचुम्बे हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् । तत्र हि[1] 'भूभृदावलिदम्भोलिः–' (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारोपं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां[2] सर्वथैव सादृश्याभावा[3]दसंगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः–' इत्यादौ परम्परितम्, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेव—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते—

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥'

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि[4] भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ **करमिति** । करं किरणमेव हस्तम् ॥ **पद्मोदयादेरेव** पद्मोदयादिशब्दस्यैव । **द्वयो** रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्योः ॥ नन्वत्र शब्दसाम्यविवक्षावशात्प्रसिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायास्तु 'त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाः' इत्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसंभवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽस्तु त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । स्तम्भा यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिबाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना दुर्बोधम् । **समासाभावेऽपीति** । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमुक्तम् । 'भ्रूलतया' इत्यभेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

---

१. 'हि' इति क-पुस्तके नास्ति. २. '–रूपणं' ख-घ. ३. 'असंभवात्' ख-घ. ४. 'शार्ङ्गिणि' क.

इदं मम[1] । अत्र[2] केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम्[3] । यथा मम[4]—

'इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिंदिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥'

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम्[1] ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

बालेख्यं चित्रम्, द्युभित्तिराकाशकुड्यम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रसुलभे केवलयापि भक्त्या प्राप्ये ॥ **अत्र केषांचिदिति** । साधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापह्नवादीनाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्य रूपकमाह—**अधिकारूढेति** । अधिकमत्यर्थमारूढं वैशिष्ट्यं विशेषणं यत्र तदित्यर्थः ॥ सुधाधाराधार इति बिम्बस्य विशेषणम् । कलङ्करहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासंभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् । 'कलङ्कराहित्यादिना' इत्यभेदे तृतीया । परिणामालंकारमाह—**विषयात्मतयेति** ।

---

1. **वैशिष्ट्यमिति** । अत्रेदमप्यनुसंधेयम्—'विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् । रूपकं तत्त्रिधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ (१) अयं हि धूर्जटिः साक्षाद् येन दग्धाः पुरः क्षणात् । (२) अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयीकं विलोचनम् ॥ (३) शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् । (४) अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ (५) साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता । (६) अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥' इति । इहोपमेयस्य राज्ञो विषयस्य पूर्दग्धृत्वविशेषणेन तस्मिन्नुपमानस्य भगवतो धूर्जटेर्विषयिणोऽभेदरूपणात्, उपमानस्योपमेये न्यूनाधिकभावावर्णनाच्च प्रथमम**नुभयाभेदरूपकम्** ॥ तार्तीयीकविलोचनहानोक्त्या न्यूनतापादनेन द्वितीयं **न्यूनाभेदरूपकम्** । 'तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः' इति वार्तिकेन तृतीयार्थे ईकक् ॥ समदृष्टितास्वीकारेण विश्वावनोक्त्या भगवतो राजन्याधिक्यलाभात्तृतीय**मधिकाभेदरूपकम्** । अत्र समदृष्टिपदं श्लिष्टम् ॥ एवमस्या मुखेन्दुसत्त्वे प्रसिद्धेन्दोरनावश्यकत्वमापाद्य मुखेन्दोश्च नेत्रानन्दजनकत्वरूपप्रसिद्धेन्दुकार्यकर्तृत्वमात्रनिबन्धनेन न्यूनत्वाधिकत्वयोरनुपादानादनु**भयताद्रूप्यरूपकं** चतुर्थम् ॥ भगवत्यां लक्ष्याम-

---

१. 'इदं मम' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'अत्र च' घ. ३. 'संज्ञरूपकम्' घ. ४. 'मम' इति नास्ति क-पुस्तके.

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ।

प्रकृतार्थोपयोगिनि वस्तुनि विषयतादात्म्येनारोप्ये सति परिणाम इत्यर्थः । प्रस्तुत-प्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धिरेव प्रकृतार्थोपयोगित्वम् । रूपके सदृशवस्तुनस्तादात्म्यं विषये भासते । इह तु सजातीयफलसाधनतया विषयस्य तादात्म्यमारोप्यमाणे भासत इति विशेषः ॥ **तुल्याधिकरणः** समानाधिकरणः । स च समानविभक्तिक-पदद्वये प्रयोज्यः । विभिन्नविभक्तिकपदद्वयप्रयोज्यो व्यधिकरण एव तुल्याधिकरणः ॥

परेति विशेषणयोगात्ताद्रूप्यमात्रं सुधासागरोत्पत्तिमत्त्ववैकल्यं च दर्शितमिति **न्यूनताद्रू-प्यरूपकं** पञ्चमम् ॥ अत्र काव्यालंकारसूत्रेषु **वामनः**—'एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः ॥' एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैर्गुणैः साम्यं यत्तस्य दार्ढ्यं विशेषोक्तिः । रूपकं चेदं प्रायेणेति । यथा—'भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतै-लपूराः सुरतप्रदीपाः ॥' 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ॥' 'निद्रेयमकमला लक्ष्मीः ॥' 'हस्ती हि जङ्गमं दुर्गम् ॥' अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपाद-कत्वादेकगुणहानिकल्पनैव । एतेन 'वेश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निकृतिः ।' 'व्यसनं हि नाम सोच्छ्वासं मरणम् ।' 'द्विजो भूमिबृहस्पतिः ।' इत्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ॥ अथ, प्रसिद्धचन्द्रान्मुखचन्द्रस्य दोषराहित्यरूपाधिक्यवर्तनाद**धिक-ताद्रूप्यरूपकं** षष्ठमिति **कुवलयानन्दे** ॥ अथात्र रूपके 'द्विर्भावः पुष्पकेतो, र्विबुधविट-पिनां पौनरुक्त्यं, विकल्पश्चिन्तारत्नस्य, वीप्सा तरनतनुभुवो, वासवस्य द्विरुक्तिः । द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकला केलिकारस्य, कुर्वन्नानन्दं कोविदानां, जगति विजयते श्रीनृ-सिंह–क्षितीन्द्रः ॥' इति **चित्रमीमांसा**दत्तं परिणामोदाहरणं केचिन्निक्षिपन्ति । केचित्पुनरिदमेवं परिवर्तयन्ति—'द्विर्भावः कमलापतेर्भगवतो, वीप्सा तुषारद्युतेर्द्वैतं भानुमतो, द्विरुक्तिरमरक्षोणीरुहाणां परा । वैकल्प्यं कलिकल्मषापहरणस्वाराज्य-चिन्तामणेः श्रीमान् **पञ्चमजार्ज** एष सुकृती सम्राण्महेन्द्रायते ॥' इति ॥

1. **परिणाम इति** । अत्राहुः **शेखरकाराः**—उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः । **प्रतीपवत्तत्राभेदे** उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यग्राहकं प्रकृतकार्योपयोगः । न तु तच्छरीरेऽस्य प्रवेशः । एवं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृत-कार्योपयोगो यत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव । इत्थं च **परिणामो** विशेषणसमासायत्तः । **रूपकं** मयूरव्यंसकादिसमासायत्तं 'मुखचन्द्रः' इत्यादौ । यदि तु चन्द्रमुखमिति विप्रयुज्यते तदा विशेषणसमासायत्तमपि रूपकमिति । परे तु—उपमानोपमेयपदानामुपमानप्रतियोगि-काभेदसंसर्गेण बोधकानां 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासेन विशेषणसमासबाधाच्चन्द्रमु-खमिति प्रयोग एव नेति वदन्ति । किंच । आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्यो-पयोगी, न स्वातन्त्र्येण स किल परिणामः । अत्रच विषयाभेद आरोप्यमाणे ह्युपयुज्यते, रूपके तु नैवमिति विशेषः । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति' इत्यादितदुदाहरणे स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दोः ग्रीष्मसंतापहारकत्वाद्रमणीयशोभाश्रयत्वाच्चेन्दुर्वि-षयतयोपात्त इति । तन्न चतुरस्रम् । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेना-लंकारत्वाभावात् ॥

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात्परिणामः ।

यथा—

'स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।
स्तनोपपीडमाश्लेषः कृ(तं)तो द्यूते पणस्तया ॥'

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते । अत्र तु नायकसंभावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया । प्रथमार्धे वैयधिकरण्येन प्रयोगः, द्वितीये सामानाधिकरण्येन । रूपके 'मुखचन्द्रं पश्यामि' इत्यादावारोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रम्, न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः । इह तूपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसंभावनादावुपयोगः ।

संज्ञाबीजमाह—**आरोप्यमाणस्येति** । परिणमनात् परिणतबुद्धिविषयीकरणात् । बुद्धेः परिणामश्चानाहार्यत्वे सति धारावाहिकत्वम् । रूपके ह्याहार्य एव सकृदभेदबुद्धिः, अनन्तरं ताद्धर्म्यप्रतीतिरेव न लभेदबुद्ध्यन्तरम् । इह तु वस्तुनोरेककार्यकारित्वेनात्यन्ततिरस्कृतभेदयोरभेदप्रतीतिधारेति भावः । इह प्रायेण भवत्यर्थस्य करोत्यर्थस्य वा धातोः प्रयोगः । तत्र भवत्यर्थस्य प्रयोगो यथा—'तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति' । अत्र योषिद्गात्रावरणरूपप्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धः पटविशेषे आरोप्यमाणे तत्साधनस्य जलदस्य तादात्म्यारोपः । यथा वा—'मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते । चर्चा चन्दनपङ्कस्य शस्त्रघातः प्रवासिनाम् ॥' अत्र देहदाहादिरूपप्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धे वस्तुनि क्षारादावारोप्यमाणे तत्साधनस्य गन्धवहादेर्विषयस्य तादात्म्यारोपः । करोत्यर्थप्रयोगे परिणाममाह—**स्मितेनेति** । तृतीयात्राभेदे । **उपायनं** मण्यादि प्रीत्यर्थं दीयमानं द्रव्यम् । **स्तनोपपीडं** स्तनावुपपीड्य । तत इत्यत्र कृत इति पाठो न रमणीयः । कथितपदत्वदोषप्रसङ्गात् । पराजये एतद्दातव्यमित्यङ्गीकृतं द्रव्यं **पणः** । आरोप्यमाणयोः प्रकृतोपयोगित्वेन प्रसिद्धिं विषयतादात्म्यारोपं चोपपादयति—**अन्यत्रेति** । संभावनान्तरद्यूतान्तरयोरित्यर्थः । **उपयुज्येते** हेतू भवतः । **अत्र त्विति** । प्रस्तुतयोस्त्वित्यर्थः । **स्मिताश्लेषरूपतया** स्मिताश्लेषतादात्म्येन उपयुज्येते इत्यन्वयः । उपयोगित्वेन प्रतीयेते इति तदर्थः । रूपकादस्य भेदमुपपादयति—**रूपके इति** । उपरञ्जकत्वमात्रमुपलक्षणत्वमेव । यथा 'आह्लादकं चन्द्रं पश्यामि' इत्यादावाह्लादकत्वस्य दर्शनानुपयोगित्वेनोपलक्षणत्वं तथेहापीति भावः । **न त्विति** । चन्द्रस्य दर्शनयोग्यत्वेपि यथाह्लादादिसाधनत्वेन प्रसिद्धिर्न तथा दर्शनसाधनत्वेनेति भावः । **प्रकृते चेति** । चकारस्योपयोगश्चेत्यन्वयः । ननु 'मुखचन्द्रः प्रकाशते' इत्यादौ चन्द्रादेरारोप्यमाणस्य प्रकाशसाधनत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति परिणामप्रसङ्ग इत्यत आह—**अत एवेति** । परि-

---

१. 'माल्यादि' पुस्तकान्तरे. २. 'आश्लेषरूपतयेति मयुज्यत इत्यन्वयः' इति पुस्तकान्तरेऽधिकम्.

अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येन। 'दासे कृतागसि-'(५२६ पृ.) इत्यादौ रूपकमेव, न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत्कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसंधीयते।

अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते। यथा—

'वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥'

अत्र प्रदीपानामौषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यम्।

संदेहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः॥ ३५॥
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा।

णामलक्षणे 'विषयात्मतया' इत्यस्य निवेशादित्यर्थः। **अवच्छेदकत्वमात्रेण** विषयव्यावर्तकत्वमात्रेण, न तु विषयतादात्म्येन। **अत्र त्विति**। परिणामे त्वित्यर्थः। ननु 'दासे कृतागसि-' इत्यादौ पादभेदनरूपकार्यसाधनत्वेन प्रसिद्धस्य कण्टकस्य पुलकाङ्कुरत्वेनारोप इति परिणाम एवेत्यत आह—दासे इत्यादौ। **अप्रस्तुतत्वादिति**। मानभङ्गस्यैव तत्र प्रस्तुतत्वादिति भावः। ननु प्रस्तुतघटकस्यापि प्रस्तुतत्वमित्यतः पादभेदनमपि प्रस्तुतमत आह—**न खल्विति**। तत्पादभेदनं घटनार्थमपीत्यपेरन्वयः। उपपादनार्थमपीति तदर्थः। **अनुसंधीयते** प्रतीयते॥ अधिकारूढवैशिष्ट्यं परिणाममाह—**अयमपीति**। परिणामोऽपीत्यर्थः॥ **यत्र** हिमालये॥ संदेहालंकारमाह—**संदेहे इति**। प्रकृते उपमेयेऽन्यस्योपमानस्य प्रतिभोत्थापितः कविप्रौढोक्तिसिद्धः। न तु वस्तुस्वभावसिद्धः। 'ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः' इति **काव्यप्रकाश**दर्शनात्, 'अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ' इति **दण्डि**दर्शनाच्चास्य ससंदेह इति संज्ञान्तरम्। संदेह इति संज्ञा तु 'उपमानोपमेयसंशयः संदेहः' इति **वामन**दर्शनादवसीयते। केचित्तु **काव्यप्रकाश**कारिकामेवं व्याकुर्वन्ति—'भेदोक्तौ तु ससंदेहो भेदानुक्तौ तु संशयः' इत्यलंकारद्वयमेतदिति वदन्ति। तन्न। तथार्थकत्वे विशेष्यं दुर्लभं स्यात्। उपमानोपमेययोर्भेदोक्तौ ससंदेहस्तदनुक्तौ सत्यां संशय इत्यर्थो यदि क्रियते तदा प्रथमस्य व्यतिरेके द्वितीयस्य रूपकादावतिप्रसङ्गः स्यात्, संशयालंकारस्य पृथक्त्वेनाप्युपादानाच्च। 'भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः स तु संदेहः' इति काव्यप्रकाशाभिप्रायमाकलय्य ग्रन्थकृत्तथालक्षणं कृत-

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा—

'किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी
वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥'

यत्रादावन्ते च संशय एव मध्ये निश्चयः स निश्चयमध्यः । यथा—

'अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥'

अत्र मध्ये मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासंभवात् ।

यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः । यथा—

'किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्बिव्वोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥'

वान् ॥ **वेलायां** तीरे उच्छलितस्य उद्गतस्य । **उद्गाढोत्कलिकावताम**त्यन्तोत्कण्ठाशालिनाम् । **स्वसमयस्य** स्वसिद्धान्तस्य स्वाचारस्य वा **उपन्यासे** ज्ञापने **विश्रम्भिणः** प्रणयिनः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । 'विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' इति मेदिनीकरः । अनवहितशिष्यताडनाय या यष्टिः सोपदेशय**ष्टिः** । **शृङ्गारिणः** कामस्य ॥ निश्चयगर्भ इत्यत्र गर्भपदस्य मध्यार्थत्वाभिप्रायेण व्याकरोति । **यत्रेति** । **अयं मार्तण्डः किमिति** । त्वामाजौ समालोक्य प्रतिभटाः प्रतिकूलशूराश्चिरमिति विकल्पान्विदधति । विकल्पानाह—**अयमिति** । व्यावर्तकधर्ममाह—**स खल्विति** । इतो गतः सर्वा इत्यादिकृशानुव्यावर्तको धर्मः । एष कृशानुर्नियतं सर्वा दिशः प्रसरति । वाय्वभिमुखदिङ्मात्रप्रसारित्वात् । अयं तु सर्वदिक्प्रसारी न स इत्यर्थः । महिषवाहनत्वाभावः कृतान्तव्यावर्तको धर्मः । मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो मार्तण्डादिभेदानुमानं न तु राजनिश्चय इति शेषः । अत्र हेतुमाह—**राजेति** । **द्वितीयसं**शयानुत्थानात् द्वितीयसंशयानुत्थानप्रसङ्गात् ॥ **किं तावदिति** । संशय्येति योजना । **बिब्बोकैर्निरुक्त-**

अप्रतिभोत्थापिते तु 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इत्यादिसंशये नायमलंकारः ।

'मध्यं तव सरोजाक्षि पयोधरभरार्दितम् ।
अस्ति नास्तीति संदेहः कस्य चित्ते न भासते ॥'

अत्रातिशयोक्तिरेव, उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलंकारविषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान्प्रतिभोत्थितः ॥ ३६ ॥

यथा—

'मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो बल्लवाः
कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।
कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया
सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥'

अस्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलंकारः । यथा—'शुक्तिकायां रजतम्' इति । न चासादृश्यमूला । यथा—

'संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥'

सूचकैश्चेष्टाविशेषैः । बकसहवासिनां पद्मानां परोक्षैरपरिचेयैः । बिब्बोकानभिज्ञत्वातिशयज्ञापनाय पद्मानां बकसहवासित्वेनोपन्यासः । प्रतिभोत्थित इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**अप्रतिभेति** । अत्रोच्चैस्तरत्वादिना सादृश्यमस्त्येव ॥ प्रकृतेऽन्यस्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**मध्यमिति** । अत्रातिशयोक्तिरेवालंकारो न तु संदेहः । अत्र हेतुमाह—**उपमेय इति** । **एतद्**लंकारविषयत्वात् संदेहालंकारस्वरूपत्वात् ॥ भ्रान्तिमदलंकारमाह—**साम्यादिति** । अत्र । तत्पदद्वयमप्राकरणिकपरम् । **प्रतिभोत्थितः** कविप्रौढोक्तिसिद्धः । ननु रूपके उपमानोपमेयनिगरणरूपायामतिशयोक्तौ चातिप्रसङ्ग इति चेत् । न । तयोराहार्यरूपत्वाद् भ्रमस्य चाहार्यभिन्नत्वात् । भ्रमप्रमाभिन्नं तृतीयप्रकारकं ज्ञानमाहार्यमिति तत्सिद्धान्तः ॥ **मुग्धा इति** । बल्लवा गोपाः गवामधः कुम्भान्विदधत इत्यन्वयः । चन्द्रिका किरणः । अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धो भ्रमः साम्यातिशयव्यञ्जकः । अत्र ध्वनिसत्त्वेऽपि वैचित्र्यविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारत्वेनोपादानम् ॥ **अस्वरसोत्थापिता** वस्तुस्वभावजनिता । **अयं** भ्रान्तिमान् । शुक्तौ चाकचक्यविशेष एव रजतसाधर्म्यम् । साम्यादित्यस्य व्यावृत्तिमाह—**न चेति** । भ्रान्तिनामायमलंकार इत्यनुषज्यते ॥ **संगमेति** । संगमविरहयोरेकतरस्याभीष्टत्वविवेचन इत्यर्थः । इयं

---

1. भ्रान्तिमानिति । अत्र भ्रान्तिमात्रमलंकारः । भ्रान्तिमानलंकार इति व्यवहारस्त्वौपचारिकः । तथा चाहुः—'प्रमात्रन्तरधीर्भ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूद्यते । स भ्रान्तिमानिति ख्यातोऽलंकारे त्वौपचारिकः ॥' इति ॥

क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख[1] उच्यते ॥ ३७ ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥'

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकत्वोल्लेखे गोपवधूप्रभृतीनां रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः—

भावनातिशयजन्या भ्रान्तिः कविप्रौढोक्तिसिद्धापि न साम्यग्रहणमूला ॥ उल्लेखालंकारमाह—**क्वचिदिति** । ग्रहीतॄणां बोधकानां विषयाणां हेत्ववच्छेदकादीनां तथाभेदात् अनेकधा विविधप्रकारेण उल्लेखोऽवधारणम् ॥ **प्रिय इति** । वृद्धैर्नन्दादिभिः । भक्तैरक्रूरादिभिः । अग्राहि अबोधि । योगिभिर्नारदादिभिः । देवः श्रीकृष्णः । नन्वेकस्यानेकरूपेण स्फुरणे किं प्रयोजकं सर्वेषां ग्रहीतॄणां वा किमित्येकरूपेण स्फुरणं न भवतीत्यत आह—**अत्रेति** । तत्तद्गुणयोगात् प्रियत्वादितत्त-

1. **उल्लेख इति** । एकग्रहीतृकोटिकोऽनेकविषयभेदेनैकस्यानेकोल्लेखो यथा—'निःस्पृहोऽनात्मसौख्येषु श्रुतिधर्मेषु सस्पृहः । शास्त्रेषु चतुरास्यो मे नित्यं विजयते गुरुः ॥' इति । 'कातराः परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातराः । कान्तस्वललोलुपाः सन्ति सन्तः कीर्तिषु लोलुपाः ॥' इति वा । तत्रैवाश्रयभेदेनैकस्यानेकोल्लेखो यथा—'सुहृदः पुण्यसक्तेषु दयमानाश्च दुःखिषु । सत्सु हृष्टा उदासीनाः खलेषु कति पण्डिताः ॥' इति । ननु अनात्मसौख्यादौ विषयता, पुण्यसक्तादिषु तु आश्रयता, तथा—'अकृशं कुचयोः कृशं वलग्ने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे । अधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम् ॥' इत्यादावपि कुचादिष्वाश्रयतैवेत्यत्र किं नियामकम् सप्तम्यन्तत्वस्य तुल्यत्वात् इति चेत्, सत्यम् । विवक्षैव नियामिकेति । अत एव **रसगङ्गाधरे**—'तुषारास्तापसव्राते तापिनस्तामसव्रजे । दृगन्तास्ताडकारातेर्भूयासुर्भवभूतये ॥' इत्युदाहृत्योक्तम् । इह त्वाश्रयानेकत्वमयुक्तमनेकविधत्वं दृगन्तानाम् । आश्रयत्वमाधारत्वमेव । अकृशमित्यत्र तु अवच्छेदकत्वापराभिधं सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्यादाविव व्याप्यत्वमेव सप्तम्यर्थः । तत्रैव सामानाधिकरण्यभेदेनैकस्यानेकोल्लेखो यथा—'योगिनो योगिनां मध्ये भोगिनोऽपि च भोगिनाम् । विदुषामपि विद्वांसः पिशुनाः कैर्विनिश्चिताः ॥' एवमनेकग्रहीतृकोटिकः स्वरूपोल्लेखो यथा—'आत्मा भूमैव तत्त्वज्ञैः कर्तैवेति च कर्मठैः । देहादिसंघ एवान्यैः सर्वैरुल्लिख्यतेऽद्भुतम् ॥' तत्रैव फलोल्लेखो यथा—'यतयो भोक्तुमेवेति पातुमेवेति भीरवः । प्रकटः कर्तुमेवेति कर्मिणस्त्वां गुरो विदुः ॥' तत्रैव हेतूल्लेखो यथा—'केचित्त्यागैकनिष्ठत्वात्परे त्वैश्वर्यवत्त्वतः । एके तु संशयोच्छेदादेव साधून्भजन्त्यलम् ॥ इत्येवं षोढोल्लेखालंकारः **साहित्यसारादौ** द्रष्टव्यः ॥

[1] 'वध्वादीनां' क.

'यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधितः ॥'

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकम्, न च भ्रान्तिमान्, न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिः । [1]तथा हि—'अन्यदेवाङ्गलावण्यम्—' इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् केचिदाहुः—"अयमलंकारो नियमेना[2]लंकारान्तरविच्छित्तिमूलः । उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात्प्रियत्वादीनां भिन्नत्वाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिरस्ति । तत्सद्भावेऽपि [3]प्रत्येतृभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखभिन्नालंकारप्रयोजकः । [1]श्रीकण्ठजनपद-

त्प्रकारसंबन्धात् । रुच्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणकारिकोक्तार्थित्वव्युत्पत्त्योर्ग्रहणम् । यथायोगं यथासंभवं प्रयोजकाः कारणानि । भगवति यावद्गुणसत्त्वेऽपि रुच्यादिभेदेन विविधप्रकारेणैव स्फुरणं न त्वेकरूपेण । रुच्यादीनामन्यतमस्य कारणस्य सर्वत्राभावादिति भावः ॥ **यथारुचीति** । रुचिरभिलाषः, अर्थित्वं प्रयोजनापेक्षित्वम्, व्युत्पत्तिर्भावनारुच्यादीनामनतिक्रमेणेत्यर्थः । भिद्यते भिन्नत्वेनोपपद्यते । आभासो ज्ञानम् । अर्थे विषये । अनुसंधानसाधितः विविधविशेषणज्ञानजनितः । एकविषये । व्यक्तिभेदेन विभिन्नप्रकारकज्ञानोत्पत्तौ तत्तद्विशेषणज्ञानसहकृतं रुच्यादिकं कारणमिति भावः ॥ **वास्तवत्वाद**नारोपितत्वात् **ग्रहीतृभेदाच्चे**ति । एवं च 'पिता प्रजानां शमनो रिपूणां वनीपकानाममरद्रुमश्च । कविः कवीनां सुहृदां सुधांशुः सतां गुरुर्भूमिपतिः प्रतीतः ॥' इत्यादौ पितृत्वादीनां प्रकाराणामवास्तवत्वेऽपि ग्रहीतृभेदादेव न [4]मालारूपकमिति भावः । **न च भ्रान्तिमानिति** । अत्र प्रियत्वादीनां वास्तवत्वादिति हेतुर्बोध्यः । एवं चात्र सादृश्यजनितभ्रमाभावादत्र न भ्रान्तिमानिति भावः । **अयमुक्तोल्लेखः** । तात्त्विकत्वाद् विद्यमानत्वात् । **केचिदिति** । अयमुल्लेखः अलंकारान्तरं विच्छित्तेर्मूलं यस्य सः । अलंकारान्तरसहकृत एवायं विच्छित्तिविशेषं जनयतीति भावः । प्रियत्वादेर्धर्मस्य शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायाद् व्यवच्छेदे तात्पर्याद् भिन्नत्वाध्यवसायः शिशुत्वादिभेदप्रत्ययः । नन्वत्रातिशयोक्तिरेव वैचित्र्यप्रयोजिका आस्तां किमुल्लेखस्यालंकारत्वाङ्गीकारेणेत्यत आह— **तत्सद्भावेऽपीति** । अतिशयोक्तिसद्भावेपीत्यर्थः । **प्रत्येतृभेदेनेति** । एकस्मिन्नीश्वरे गोपवधूप्रभृतीनां रुच्यादिभेदेन प्रियत्वादिप्रतीति[5]रतिशयोक्त्यलंकार-

1. श्रीकण्ठेति । वाणकृते हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यो जनपदस्तद्वर्णने ॥

१. 'तत्र हि' घ. २. 'अवश्यंभावेन.' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. 'ग्रहीतृ-' घ. ४. 'नानारूपकं' इति मुद्रितपुस्तके. ५. 'अतिशयोक्ति' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

वर्णने—'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, अम्बरविवरमिति वातिकैः' इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च रूपकालंकारयोगः ।" वस्तुतस्तु—'अम्बरविवरं—' इत्यादौ भ्रान्तिमत्त्वमेवेच्छति न रूपकम्, भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने **श्रीवाचस्पतिमिश्राः**—'अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः' इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत एवाम्बरविवराद्यारोप इति । अत्रैव च 'तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः' इत्यादौ परिणामालंकारयोगः ।

'गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।'

इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः । अत्र च रूपयोगः । 'गुरुर्वचसि, पृथुरुरसि, अर्जुनो यशसि—' इत्यादिषु चास्य रूपकाद्विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः ।

स्तन्मूलकः । सभ्यानां नानात्वप्रत्यय एव विच्छित्तिविशेष इति भावः ॥ **अम्बरविवर**माकाशावकाशः ॥ रूपकस्य भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे हेतुमाह—**गौणीमूलेति** । गौणी सादृश्यलक्षणा मूलमस्येत्यर्थः । **रूपकादिप्रयोजकत्वादिति** । रूपकादिस्वरूपत्वादिति तात्पर्यम् ॥ गौण्या लक्षणाया भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे प्राचीनसंवादमाह—**यदाहुरिति** । परशब्द उपमानाभिधायकः शब्दः । **परत्र** उपमेये **लक्ष्यमाणगुणयोगेन** प्रतीयमानसाधारणधर्मसंबन्धेन । **यत्र** यस्मिन्सति **प्रयोक्तृप्रतिप**त्त्रोः वक्तृश्रोत्रोः **संप्रतिपत्तिः** प्रमात्मकसादृश्यज्ञानं स गौणः । शब्दव्यापार इत्यर्थः । स च वक्तृतात्पर्यज्ञानविशेषरूपशब्दव्यापारश्च ॥ प्रकृते रूपकवैधर्म्यं दर्शयति—**इह त्विति** । **भ्रान्तिकृतो** विशेषदर्शनजन्यः । अत्रैव श्रीकण्ठजनपदवर्णन एव । **परिणामालंकारयोग इति** । आरोप्यमाणयोस्तपोवनकामायतनयोस्तपःकामरूपप्रकृतप्रयोजनोपयोगित्वात्परिणाम इति भावः ॥ विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति—**गाम्भीर्येणेति** । 'कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥' इत्युत्तरार्धमस्य ॥ अत्रैकस्य पुंसो हेतुभेदेन समुद्राद्यनेकरूपेणोल्लेखः ॥ **गुरुरिति** । गुरुर्विशालो जीवश्च । पृथुर्महान् वैन्यश्च । अर्जुनः शुक्लो धनंजयश्च । अत्रैकस्य पुंसो वक्षःस्थलाद्यवच्छेदेन गुरुत्वाद्यनेकरूपेणोल्लेखः ॥ अपह्नुत्यलंकारमाह—

'यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधितः ॥'

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकम्, न च भ्रान्तिमान्, न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिः । तथा हि[1]—'अन्यदेवाङ्गलावण्यम्—' इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् केचिदाहुः—"अयमलंकारो नियमेनालंकारान्तरविच्छित्तिमूलः[2] । उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात्प्रियत्वादीनां भिन्नत्वाध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिरस्ति । तत्सद्भावेऽपि प्रत्येतृभेदेन[3] नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखभिन्नालंकारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजनपद-[1]

त्प्रकारसंवन्धात् । रुच्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणकारिकोक्तार्थित्वव्युत्पत्त्योर्ग्रहणम् । यथायोगं यथासंभवं प्रयोजकाः कारणानि । भगवति यावद्गुणसत्त्वेऽपि रुच्यादिभेदेन विविधप्रकारेणैव स्फुरणं न त्वेकरूपेण । रुच्यादीनामन्यतमस्य कारणस्य सर्वत्राभावादिति भावः ॥ **यथारुचीति** । रुचिरभिलाषः, अर्थित्वं प्रयोजनापेक्षित्वम्, व्युत्पत्तिर्भावनारुच्यादीनामनतिक्रमेणेत्यर्थः । भिद्यते भिन्नत्वेनोपपद्यते । आभासो ज्ञानम् । अर्थे विषये । अनुसंधानसाधितः विविधविशेषणज्ञानजनितः । एकविषये । व्यक्तिभेदेन विभिन्नप्रकारकज्ञानोत्पत्तौ तत्तद्विशेषणज्ञानसहकृतं रुच्यादिकं कारणमिति भावः ॥ **वास्तवत्वादनारोपितत्वात् ग्रहीतृभेदाच्चेति** । एवं च 'पिता प्रजानां शमनो रिपूणां वनीपकानाममरद्रुमश्च । कविः कवीनां सुहृदां सुधांशुः सतां गुरुर्भूमिपतिः प्रतीतः ॥' इत्यादौ पितृत्वादीनां प्रकाराणामवास्तवत्वेऽपि ग्रहीतृभेदादेव न मालारूपकमिति भावः । **न च भ्रान्तिमानिति** । अत्र प्रियत्वादीनां वास्तवत्वादिति हेतुर्बोध्यः । एवं चात्र सादृश्यजनितभ्रमाभावादत्र न भ्रान्तिमानिति भावः । **अयमुक्तोल्लेखः** । तात्त्विकत्वाद् विद्यमानत्वात् । **केचिदिति** । अयमुल्लेखः अलंकारान्तरं विच्छित्तेर्मूलं यस्य सः । अलंकारान्तरसहकृत एवायं विच्छित्तिविशेषं जनयतीति भावः । प्रियत्वादेर्धर्मस्य शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायाद् व्यवच्छेदे तात्पर्याद् भिन्नत्वाध्यवसायः शिशुत्वादिभेदप्रत्ययः । नन्वत्रातिशयोक्तिरेव वैचित्र्यप्रयोजिका आस्तां किमुल्लेखस्यालंकारत्वाङ्गीकारेणेत्यत आह— **तत्सद्भावेऽपीति** । अतिशयोक्तिसद्भावेपीत्यर्थः । **प्रत्येतृभेदेनेति** । एकस्मिन्नीश्वरे गोपवधूप्रभृतीनां रुच्यादिभेदेन प्रियत्वादिप्रतीतिरतिशयोक्त्यलंकार-[5]

1. **श्रीकण्ठेति** । वाणकृते हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यो जनपदस्तद्वर्णने ॥

१. 'तत्र हि' घ. २. 'अवश्यंभावेन.' इत्यधिकं घ-पुस्तके. ३. 'ग्रहीतृ—' घ. ४. 'नानारूपकं इति मुद्रितपुस्तके. ५. 'अतिशयोक्ति' इति नास्ति पुस्तकान्तरे.

वर्णने—'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, अम्बरविवरमिति वातिकैः' इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च रूपकालंकारयोगः ।" वस्तुतस्तु—'अम्बरविवरं—' इत्यादौ भ्रान्तिमत्त्वमेवेच्छति न रूपकम्, भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने **श्रीवाचस्पतिमिश्राः**—'अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः' इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत एवाम्बरविवराद्यारोप इति । अत्रैव च 'तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः' इत्यादौ परिणामालंकारयोगः ।

'गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।'

इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः । अत्र च रूपयोगः । 'गुरुर्वचसि, पृथुरुरसि, अर्जुनो यशसि—' इत्यादिषु चास्य रूपकाद्विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः ।

स्तन्मूलकः । सभ्यानां नानात्वप्रत्यय एव विच्छित्तिविशेष इति भावः ॥ **अम्बरविवर**माकाशावकाशः ॥ रूपकस्य भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे हेतुमाह—**गौणीमूलेति** । गौणी सादृश्यलक्षणा मूलमस्येत्यर्थः । **रूपकादिप्रयोजकत्वादिति** । रूपकादिस्वरूपत्वादिति तात्पर्यम् ॥ गौण्या लक्षणाया भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे प्राचीनसंवादमाह—**यदाहुरिति** । परशब्द उपमानाभिधायकः शब्दः । **परत्र** उपमेये **लक्ष्यमाणगुणयोगेन** प्रतीयमानसाधारणधर्मसंबन्धेन । **यत्र** यस्मिन्सति **प्रयोक्तृप्रति**पत्त्रोः वक्तृश्रोत्रोः **संप्रतिपत्तिः** प्रमात्मकसादृश्यज्ञानं स गौणः । शब्दव्यापार इत्यर्थः । स च वक्तृतात्पर्यज्ञानविशेषरूपशब्दव्यापारश्च ॥ प्रकृते रूपकवैधर्म्यं दर्शयति—**इह त्विति** । **भ्रान्तिकृतो** विशेषदर्शनजन्यः । अत्रैव श्रीकण्ठजनपदवर्णन एव । **परिणामालंकारयोग इति** । आरोप्यमाणयोस्तपोवनकामायतनयोस्तपःकामरूपप्रकृतप्रयोजनोपयोगित्वात्परिणाम इति भावः ॥ विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति—**गाम्भीर्येणेति** । 'कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥' इत्युत्तरार्धमस्य ॥ अत्रैकस्य पुंसो हेतुभेदेन समुद्राद्यनेकरूपेणोल्लेखः ॥ **गुरुरिति** । गुरुर्विशालो जीवश्च । पृथुर्महान् वैन्यश्च । अर्जुनः शुक्लो धनंजयश्च । अत्रैकस्य पुंसो वक्षःस्थलाद्यवच्छेदेन गुरुत्वाद्यनेकरूपेणोल्लेखः ॥ अपह्नुत्यलंकारमाह—

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।

इयं द्विधा । क्वचिदपह्नवपूर्वक आरोपः, क्वचिदारोपपूर्वकोऽपह्नव इति । क्रमेणोदाहरणम्—

'नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥'

एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
हिण्डीरपिण्डरुचि शीतमरीचिबिम्बम् ।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥'

इदं मम ।

एवम् 'विराजति व्योमवपुःपयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः' इत्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोध्यः ।

प्रकृतमिति । उपमेयमित्यर्थः । निषिध्य स्वभिन्नत्वेनारोप्य **अन्यस्थापनमुपमा**नारोपः । **इयं** चापह्नुतिश्च । अस्या उभयरूपत्वे विनिगमनाभाव एव प्रयोजक इति भावः ॥ फेनभङ्गाः फेनखण्डानि । अत्र नभोमण्डलादीनां प्रथमं स्वभिन्नत्वेन पश्चादम्बुराशित्वादिनारोपः ॥ **एतदिति** । 'हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । लाञ्छनकैतवेनेति कलङ्के स्वभेदव्यञ्जकमिदम् । निषिध्येत्यानन्तर्यमविव-

---

1. **अपह्नुतिरिति** । कुवलयानन्दे त्वियं षोढा दृश्यते—"**शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारो**पार्थो धर्मनिह्नवः । नायं सुधांशुः, किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥" "स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते **हेत्वपह्नुतिः** । नेन्दुस्तीव्रो, न निश्यर्कः, सिन्धोरौर्वोयमुत्थितः ॥" "अन्यत्र तस्यारोपार्थः **पर्यस्तापह्नुतिस्तु** सः । नायं सुधांशुः, किं तर्हि ? सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥" "**भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य** शङ्कायां भ्रान्तिवारणे । तापं करोति सोत्कम्पं, ज्वरः किं ? न सखि स्मरः ॥" "**छेकापह्नुतिरन्यस्य** शङ्कातस्तस्य निह्नवे । प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः, कान्तः किं ? नहि नूपुरः ॥" "**कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ** व्याजाद्यैर्निह्नुतेः पदैः । निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात् ॥" वर्णनीये तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्मनिह्नवः कविप्रतिभोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निह्नवः **शुद्धापह्नुतिः** । यथा-सुधांशौ व्योमगङ्गासरोरुहत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य सुधांशुत्वस्यापह्नव इति । (२) स एव शुद्धापह्नवो हेतुपूर्वकश्चेद् **हेत्वपह्नुतिः** । यथा-इन्दावेव तीव्रत्वनैशत्वहेतुभ्यामिन्दुत्वार्कत्वापह्नव और्वत्वारोपार्थ इति । (३) क्वचिद् वस्तुनि तदीयधर्मनिह्नवोऽन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तद्धर्मारोपार्थः **पर्यस्तापह्नुतिः** । यथा-सुधांशौ तत्तापह्नवो वर्णनीये मुखे तदा-

---

१. 'वाच्यः' क.

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथंचन ॥ ३८ ॥
यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत्साप्यपह्नुतिः ।

श्लेषेण यथा—

'काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ॥'

अत्र 'अपतितया' इत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पश्चात्[1]पतनाभावेनान्यथा कृतम्[2] । अश्लेषेण यथा—

'इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा
मिलति का न वनस्पतिना लता ।
स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं
नहि घनागमरीतिरुदाहृता ॥'

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्वोक्तेरेवेति भेदः । गोपनकृता, गोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च[3] व्याजोक्तेः ।

अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ३९ ॥

निश्चयाख्योऽयमलंकारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् ।

क्षितमिति भावः ॥ प्रकारान्तरेणापह्नुत्यलंकारमाह—**गोपनीयमिति** । द्योतयित्वा बोधयित्वा । कथंचन शब्देन सादृश्यादिना वा । अन्यथा श्लेषभिन्नेन कालस्वभावादिना । अन्यथयेत् भिन्नत्वेन ख्यापयेत् ॥ **काल इति** । प्रथमार्धं विरहिण्याः, तृतीयपादः सख्याः, चतुर्थपादो विरहिण्या उक्तिः । **अपतितया** पतिहीनत्वेन, अथ च अस्खलिततया । नहि नहीति सखीवाक्यार्थप्रतिषेधः । पिच्छिल इति स्खलनाभावतात्पर्यग्राहकम् ॥ **इहेति** । घनागमरीतिर्वर्षाकालस्वभावः ॥ **व्याजोक्तेरिति** । भेद इत्यनेनान्वितम् । व्याजोक्तौ गोपनीयस्य प्रथमं स्वयमभिधानं नास्तीति भावः ॥ निश्चयालंकारमाह—**अन्यदिति** । उपमानं निषिध्य भिन्नत्वे-

---

रोपार्थं इति । (४) भ्रान्तिवारके तत्त्वाख्याने सति **भ्रान्तापह्नुतिः** । यथा-तापकारित्वरूपे स्मरवृत्ते कथिते, ऋजुबुद्ध्या किं ज्वर इति शङ्किते, न सखि स्मर इति कामिन्या तत्त्वाख्यानेन भ्रान्तिवारणं कृतमिति । **दण्डी** तु "न पद्मं, मुखमेवेदं; न भृङ्गौ, चक्षुषी इमे । इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमा मता ॥" इत्याह स्म । छेको विदग्धः तत्कृता अपह्नुतिः **छेकापह्नुतिः** । (६) कैतवेन कपटेन अपह्नुतिः **कैतवापह्नुतिः** ।

---

१. 'पश्चात्' नास्ति घ-पुस्तके. २. 'एवम्—'सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥' इत्यादि इत्यधिकं क-ख-पुस्तकयोः. ३. 'न व्याजोक्तिः' क.

यथा मम—

'वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो भ्रमर मुदा[1] किं परिभ्रमसि॥'

यथा वा—

'हृदि बिसलताहारो, नायं भुजंगमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे, न सा गरलद्युतिः।
मलयजरजो, नेदं भस्म, प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग, क्रुधा किमु धावसि॥'

नह्ययं निश्चयान्तः संदेहः, तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात्। अत्र तु भ्रमरासंशयो नायकादेर्निश्चयः। किंच न भ्रमरादेरपि संशयः। एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा समीपगमनासंभवात् तर्हि भ्रान्तिमानस्तु। अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिः। न चेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम्। अपि तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम्। किंचाविवक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्वादिरूपेणैव संभवति[2] तथाविधोक्तिः। न च रूपकध्वनिरयम्, मुखस्य कमलत्वेनानिर्धारणात्। न चापह्नुतिः, प्रस्तुतस्यानिषेधात्। इति पृथगे-

---

नाख्याय प्रकृतस्य उपमेयस्य स्थापनं तत्त्वेनावधारणम्। आरोप्यमाणं सादृश्यातिशयेन आरोपविषयतां नीयमानम्। अयमपि द्विधा। क्वचिदारोप्यमाणनिषेधपूर्वकं प्रकृतस्थापनम्, क्वचिच्च प्रकृतस्थापनपूर्वक आरोप्यमाणनिषेधः। तत्राद्यो यथा—'न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे।' द्वितीयमाह—**वदनमिति**। दृढप्रतिपत्तये प्राचीनोदाहरणमाह—**हृदीति**। विरहिण उक्तिरियम्॥ **एकाश्रयत्वेन** एकात्मवृत्तित्वेन। तथा चात्र संशयनिश्चययोर्व्यधिकरणत्वान्नायं निश्चयान्तसंदेह इति भावः। ननु तत्र तयोः सामानाधिकरण्यनियमे किं मानमत आह—**किंचेति**। **एककोट्यनधिके** एककोटिमात्रावगाहिनि। **तथा समी**पगमनासंभवात् संदेहप्रसङ्गायोगात्। तर्हि एककोटिमात्रावगाहिज्ञानकनिश्चयत्वस्वीकारे भ्रान्तिमानिति। भ्रान्तेर्निश्चयरूपत्वादिति भावः। **नायकाद्युक्तेरिति**। चमत्कारविधायित्वमित्यनेनान्वितम्। **उक्तिर्निश्चयः**। ननु संबोध्यभ्रान्तिं विना तथाविधोक्तेरसंभव एव। एवं चास्य भ्रान्तिमूलकत्वं नियतम्। तथा च प्रकृते सैव चमत्कारविधायिनी। तथाविधोक्तिस्तु भ्रमव्यञ्जिकैवेत्यत आह—**किं चेति**। **पतनादाविति**। भ्रमव्यञ्जकोपादानं तस्य नियतत्वादाह—**भ्रान्ताविति**। अवि-

---

१. 'मधुकर न मुधा' घ. २. 'एव' इत्यधिकं घ. पुस्तके.

वायमलंकारश्चिरंतनोक्तालंकारेभ्यः । शुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्याश्चिदुक्तिर्नायमलंकारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत्संभावनोत्प्रेक्षा[1] प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥ ४० ॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥ ४१ ॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥ ४२ ॥
द्वात्रिंशद्विधतां[2] यान्ति—

वक्षितायामिति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । **चाक्षादिरूपेण** चाक्षादिप्रकारेण । **मुखस्य** मुखादेः **कमलत्वेन** कमलत्वादिना **अनिर्धारणात्** अनारोपात्, प्रत्युत भिन्नत्वेन निर्णयात् । **पतति** रजतार्थं वर्तमाने । तथा च वस्तुतत्त्वमेव नालंकारत्वप्रयोजकमपि तु वैचित्र्याधायकत्वमेवेति भावः ॥ उत्प्रेक्षालंकारमाह—**भवेदिति ।** संभावना उत्कटैककोटिकः संशयः । **प्रकृतस्य** उपमेयस्य । **परात्मना** उपमानरूपेण । तादात्म्यसंबन्धलाभायात्मपदोपन्यासः । प्रकारत्वं तृतीयार्थः, तथा च तादात्म्यसंसर्गकोपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकोत्कटैककोटिकः संशयः उत्प्रेक्षेत्यर्थः । संदेहालंकारवारणाय उत्कटैककोटिक इति । रूपकभ्रान्तिमदतिशयोक्तीनां निश्चयरूपत्वात्संशयपदेन वारणम् । उपमानं च क्वचित्संभवि क्वचित्प्रौढोक्तिसिद्धम् । आद्यं यथा—'गुणा गुणानुबन्धित्वात्' इति । अत्र प्रसवपदार्थः संभवत्येव । द्वितीयं यथा—ऊरुरित्यादि । अत्र सुरतेच्छारूपस्मरस्य कनकमयविजयस्तम्भः शशविषाणवदलीकः प्रौढोक्त्यैव सिद्धः । **परा** प्रतीयमाना । सा **द्वयोर्वाच्य**प्रतीयमानयोः । **जाति**र्जातिवाचकपदप्रतिपाद्योऽर्थः । एवं गुणादयोऽपि । **भावेति ।** भावाभिमाने जात्यादिरूपभावसंभावनायाम् । अभावाभिमाने जात्यादिप्रतियोगिकाभावसंभावनायाम् । एवं च षोडशप्रकारत्वमुपपन्नम् । **निमित्तस्य** संभावना-

1. **उत्प्रेक्षेति ।** उत् ऊर्ध्वं गता प्रेक्षा दृष्टिः प्रतिभा वा यस्यां सोत्प्रेक्षा । वितर्कयत्तः प्रेक्षा हि प्रायेणोक्तविधा जायत इति ॥

2. **द्वात्रिंशदिति ।** वाच्या प्रतीयमाना चेत्युत्प्रेक्षा द्विविधा । इवादिप्रयोगे वाच्या, तदभावे प्रतीयमाना । तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयतया चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविध्येनाष्टविधा । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश भेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमित्तस्य पुनरुपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशदिति ॥

तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा—

'ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।
सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥'

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

'ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥'

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

'गङ्गाम्भसि सुरत्राण तव निःशाननिस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥'

अत्र स्नातीति क्रिया ।

'मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः ।'

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचकत्वाद्द्रव्यशब्दः । एते भावाभिमाने । अभावाभिमाने यथा—

'कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥'

जनकज्ञानविषयसाधारणधर्मस्य । ता उत्प्रेक्षाः ॥ **ऊरुरिति** । शत्रुमभिभूय तद्विषये धीरैर्यः स्तम्भ आरोप्यते स विजयस्तम्भः । **विजय**स्तम्भपदस्य बहुवाचकत्वादिति । अनेकवृत्तिनित्यसामान्यजातित्वस्वीकारादिति भावः ॥ गुणोत्प्रेक्षामाह— **ज्ञाने इति** । शास्त्रादिज्ञाने सत्यपि मौनं जल्पवितण्डाराहित्यम् । क्षमा पराभवानर्हस्यापराधसहिष्णुता । श्लाघा आत्मप्रशंसा, तस्या विपर्ययोऽभावः । गुणानुबन्धित्वात् गुणप्रयोजकत्वात् । प्रकर्षप्रयोजकधर्मोऽत्र गुणः । तस्य दिलीपस्य । कुक्षिगर्भयोर्विभागः प्रसवः तत्सहिताः सप्रसवाः । ज्ञानादीनां मौनाद्युत्पादने प्रसवसंभावना । ज्ञानादिसत्त्वे एव मौनादीनां गुणत्वमिति ज्ञानादीनां मौनादिप्रयोजकत्वम् ॥ क्रियोत्प्रेक्षामाह—**गङ्गेति** । सुरत्राणेति प्रसिद्धस्य राज्ञः संबोधनम् । प्रयाणकालीनवाद्यं **निःशानः** । अरिवधूवर्गस्य गर्भपातनमेव पातकं पापजननयोग्यकर्म, तद्वान् । पापकर्मा हि गङ्गास्नानं करोति । शब्दोऽपि पापकर्मवानिति तदीयगङ्गाजलसंबन्धे स्नानसंभावना ॥ द्रव्योत्प्रेक्षामाह—**मुखमिति** । अपरः प्रसिद्धातिरिक्तः । अयं प्रौढोक्तिसिद्धः । एते दर्शितप्रकारोत्प्रेक्षाप्रकाराः ॥ **कपोलेति** । तथाविधौ अतिसुन्दरौ । क्षामतां कृशत्वम् । ननु कपोलयोः परस्परदर्शनाभावः सिद्ध एव कथमत्र संभावनेति चेत् । न । विरहजनितकृशत्वे परस्परदर्शनाभावजन्यकृशत्वसंभावनायां तात्पर्यात् । पातकित्वं पाप-

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा—'गङ्गाम्भसि—' इत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः। 'अपश्यन्तौ—' इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया। एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

'तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्।
हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया॥'

अत्र लज्जयेवेतीवाद्यभावात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवमन्यत्। ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलंकाराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम्। संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम्। उच्यते—व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां 'महिलासहस्स—' (२१९ पृ.) इत्यादावुत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः। इह तु स्तनयोर्लज्जाया असंभवाल्लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह—

तत्र वाच्याभिदा पुनः।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः॥ ४२॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदास्तेषु च जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगम्यत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः। द्रव्यस्य स्वरू-

---

जननयोग्यत्वं गुणक्रियातिरिक्तो धर्मः यथाश्रुतस्य शब्देऽसंभव इति ध्येयम्। एतेन 'निष्पन्दमरविन्दाक्षि नेत्रद्वन्द्वमिदं तव। चिरविच्छिन्नमेकान्तं कान्तमाध्यायति ध्रुवम्॥' इत्यादौ गुणक्रियाभिन्नस्य निष्पन्दत्वादेरपि निमित्तस्य संग्रहः। यद्वा निमित्तस्यापि भावाभावरूपत्वं द्वैविध्यं बोध्यम्॥ **तन्वङ्ग्या इति**। कालिम्ना वृतत्वात्। मुखप्रकटीकरणाभाव इति भावः। गुणिने सूत्रवते, अथ च विद्यादिगुणशालिने। दानाभावो हि लज्जासंपादकः स्तनयोरिति सान्द्रत्वेन हारस्यावकाशाप्राप्तिस्तत्रेयमुत्प्रेक्षा। उत्प्रेक्षां विनापि तव हृदये वस्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षां विनापि। उत्प्रेक्षयैव उत्प्रेक्षावाचकेवाद्यध्याहारेणैव वाक्यविश्रान्तिरित्यन्वयः। अनयोरुत्प्रेक्षाध्वनिप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोः। **स्वरूपेति**। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमुनन्तेन वा पदेन यत्रोत्प्रेक्षा सा फलोत्प्रेक्षा। हेतुविभक्त्यन्तपदेन उत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा। ताभ्यामितरा स्वरूपोत्प्रेक्षा संभवतीति फलहेतुभावेन द्रव्यसंभावनाया वैचित्र्याजनकत्वादिति भावः। **पूर्वो**दाहरणेषु 'ऊरुः—' इत्यादिषु॥ रामास्तो-

---

१. 'उच्यते' इत्यधिकं घ-पुस्तके.

पोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु 'स्मरस्य विजयस्तम्भ' इति। 'सप्रसवा इव' इत्यादयो जातिगुण[1]स्वरूपगाः। फलोत्प्रेक्षा यथा—

'रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्॥'

अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा—

'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्॥'

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्।

उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः।

तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडशभेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादानं यथा पूर्वोदाहृते 'स्नातीव' इत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा—'चन्द्र इवापरः' इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव। तथाहि—'विश्लेषदुःखादिव', इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम् 'आख्यातुमिव' इत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसंगतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह—

प्रतीयमाना भेदाच्च प्रत्येकं फलहेतुगाः॥ ४४॥

रामविक्षिप्तः। बाणस्य भूतलप्रवेशो रामवीर्यातिशयं ख्यापयति। तत्र प्रियाख्यानसंभावना॥ **सैषेति**। सीतां प्रति श्रीरामस्योक्तिरियम्। **विचिन्वता** अन्विष्यता। अत्र सीताचरणासंबन्धः सीताचरणविश्लेषदुःखत्वेन संभावितः॥ **मिलित्वेति**। 'चतुर्विंशतिप्रकारफलहेतूत्प्रेक्षाभिः' इति शेषः। **हेतुफलयोस्त्विति**। हेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षयोस्त्वित्यर्थः। हेतूत्प्रेक्षायामुत्प्रेक्ष्यमाणस्य फलमेव निमित्तं फलोत्प्रेक्षायां तु हेतुरेवेत्यवधेयम्। **असंगतमेवेति**। विभक्त्याद्युपस्थापितस्य हेतुत्वस्य कार्य-

---

1. 'रूपगाः' इति घ-पुस्तके.

यथोदाहृते 'तन्वङ्गचाः स्तनयुग्मेन' इत्यत्र लज्जयेवेति हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न संभवति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य वाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा— 'अयं राजापरः पाकशासनः' इति । तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा—'ऊरुः कुरङ्गकदृशः—' इति । अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्याम्—'**प्रद्युम्नः**—इह हि संप्रति दिगन्तरमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः ।
ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥'

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् ।

यथा वा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

त्वस्य वा अन्वयानुपयोग्यलाभेनान्वयबोधविधुरं स्यादित्यर्थः । **धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायां** धर्मान्तरतादात्म्यविषयिण्यामस्यामुत्प्रेक्षायां विशेषणस्यासंभवित्वसंपादकधर्मस्य योगे इत्यर्थः । अध्यवसीयमानस्य प्रौढोक्तिसिद्धत्वेनोत्कृष्टत्वमिति विषयस्यापकृष्टत्वरूपमधःकरणमतिशयोक्तिप्रयोजकम् । **अभ्युपगमादिति** । इवाद्ययोगे संभावनायाः सिद्धत्वेनावभासादिति भावः । **रूपकस्येति** । अभ्युपगमादित्यन्वयः । विषयस्याधःकरणाभावाद् रूपकस्यैव प्रसर इति भावः । प्रस्तुतस्य विषयस्य ता निरुक्ताष्टविंशतिप्रकारा उत्प्रेक्षाः ॥ **लिम्पतीवेति** । गाढान्धकार-

1. **लिम्पतीवेति** । 'असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥' इति तूत्तरार्धम् । अत्र 'लिम्पति—वर्षति' इत्याख्यानाभ्यां 'गौर्जल्पति' इत्यत्र वाहीकवत् साध्यवसानलक्षणया उपमानस्य तमसोऽञ्जनस्य च, उपमेयं व्यापनमधःप्रसरणं चोपतिष्ठते । तथा च तमःकर्तृकमङ्गकर्मकं व्यापनम्, नभःकर्तृकमञ्जनकर्मकमधःप्रसरणम्, चेति तमसो व्यापनेन निमित्तेन, नभसो भूतलपर्यन्तं गाढनीलिमप्रसरेण निमित्तेन च लेपन—वर्षणरूपाभ्यां संभावितम् । अथवा, अचेतनस्य तमसो व्यापनात्मकविषयो लेपनत्वेन, अधःसंपातो

१. 'च' घ-पुस्तके पाठः. २. 'दिगन्तं' घ-पुस्तके.

यथोदाहृते 'तन्वङ्गयाः स्तनयुग्मेन' इत्यत्र लज्जयेवेति हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न संभवति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य वाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा— 'अयं राजापरः पाकशासनः' इति । तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा—'ऊरुः कुरङ्गकदृशः—' इति । अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्याम्—**'प्रद्युम्नः**—इह हि संप्रति दिगन्तरमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः ।
ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥'

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् ।

यथा वा—

'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

त्वस्य वा अन्वयानुपयोग्यलाभेनान्वयबोधविधुरं स्यादित्यर्थः । **धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायां** धर्मान्तरतादात्म्यविषयिण्यामस्यामुत्प्रेक्षायां विशेषणस्यासंभवित्वसंपादकधर्मस्य योगे इत्यर्थः । अध्यवसीयमानस्य प्रौढोक्तिसिद्धत्वेनोत्कृष्टत्वमिति विषयस्यापकृष्टत्वरूपमधःकरणमतिशयोक्तिप्रयोजकम् । **अभ्युपगमादिति** । इवाद्ययोगे संभावनायाः सिद्धत्वेनावभासादिति भावः । **रूपकस्येति** । अभ्युपगमादित्यन्वयः । विषयस्याधःकरणाभावाद् रूपकस्यैव प्रसर इति भावः । प्रस्तुतस्य विषयस्य ता निरुक्ताष्टविंशतिप्रकारा उत्प्रेक्षाः ॥ **लिम्पतीवेति** । गाढान्धकार-

---

1. **लिम्पतीवेति** । 'असत्पुरुपसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥' इति तूत्तरार्धम् । अत्र 'लिम्पति—वर्षति' इत्याख्यानाभ्यां 'गौर्जल्पति' इत्यत्र वाहीकवत् साध्यवसानलक्षणया उपमानस्य तमसोऽञ्जनस्य च, उपमेयं व्यापनमधःप्रसरणं चोपतिष्ठते । तथाच तमःकर्तृकमङ्गकर्मकं व्यापनम्, नभःकर्तृकमञ्जनकर्मकमधःप्रसरणम्, चेति तमसो व्यापनेन निमित्तेन, नभसो भूतलपर्यन्तं गाढनीलिमप्रसरेण निमित्तेन च लेपन—वर्षणरूपाभ्यां संभावितम् । अथवा, अचेतनस्य तमसो व्यापनात्मकविषयो लेपनत्वेन, अधःसंपातो

---

१. 'च' घ-पुस्तके पाठः. २. 'दिगन्तं' घ-पुस्तके.

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः। अञ्जनवर्षणस्य तमःसंतापः। अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तं च तमसोऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासंख्यम्। केचित्तु—'अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनं च निमित्तम्, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेन' इत्याहुः।

अलंकारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं भजेत्[3] ॥ ४५ ॥

वर्णनमिदम्॥ तमःसंपात इति विषयो नोपात्त इत्यन्वयः। **अति**[1]बहुलत्वं अतिबहुत्वप्रयुक्तनिबिडसंयोगः। एवं सति साधारणधर्मत्वमुपपन्नम्। **धारारूपेणेति**[2]। तमस इति योजना। **अधःसंयोगश्चेति**। तमसो द्रव्यत्ववादिमतमाश्रित्योक्तम्। **व्यापनं चेति**। निबिडसंयोगानुकूलव्यापारश्चेत्यर्थः। **एवमिति**।

वर्षणत्वेन च संभावितः। विषयानुपादानं तूभयत्रैव। ननूक्तनिमित्तेन लेपनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षे एव स्याताम्, इति न भ्रमितव्यम्। लिम्पति—वर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति **निरुक्त**स्मृतेर्धात्वर्थक्रियाया एव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तुरुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासंभवादिति **कुवलयानन्दे** व्यक्तमेव। आख्यातं तिङन्तम्, एतदर्थापेक्षया भावो धात्वर्थः क्रिया प्रधानम्, इति **निरुक्त**स्मृतितात्पर्यम्। अधिकं तु निरुक्ततद्भाष्यादौ निरीक्षणीयम्। एवमाख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयायोगादेवास्योपमायामुपमानत्वेनान्वयो **दण्डिना** काव्यादर्शे निराक्रियते—'कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम्॥' इति। अयमर्थः—कर्ता तिङ्प्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं स्यात् तमस उपमानत्वेन प्रतिपाद्येत, तर्हि असौ कर्ता क्रियापदे लिम्पति—प्रभृति क्रियापदेन विशेष्यतया प्रतिपाद्ये लेपनव्यापारे न्यग्भूतो विशेषणीभूतः। 'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥' इति वैयाकरणोक्तेः। लेपनव्यापारे विशेषणत्वेनान्वितस्य कर्तुः कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः। अतएव स्वक्रिया स्वाश्रयकलेपनव्यापारः तस्याः साधनं सिद्धिः, विशेष्यत्वेनावबोध इति परमार्थः। तत्र व्यग्रो व्यापृतः, प्रकारतां प्राप्त इति परमार्थः। अन्यत् पदार्थान्तरं व्यपेक्षितुं स्वप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यत्वेनाकाङ्क्षितुं, पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनःप्रकारीभवितुमिति भावः। नालं न समर्थः। अयं भावः—एकत्रान्वितस्यान्यत्रान्वितत्वं युज्यत एव। परमेकत्र विशेषणतया अन्वितस्य अन्यत्रापि विशेषणतयैवान्वयो न युज्यत इति। प्रकृते तु स्वव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तुः उपमानत्वाभ्युपगमे उपमेये तमस्यपि विशेषणत्वेन अन्वितत्वमभ्युपेयमित्यसंगतम्। एतदेवोक्तं **दीधितिकारैः**—इतरेतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात्' इति। तस्मान्नात्र कर्तुरप्युपमानत्वमिति भावः॥

---

१. 'अति' क-पुस्तके नास्ति. २. 'धारारूपः' क. ३. 'वहेत्' घ.

तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा मम—

'अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।
अप्राप्य मानभङ्गं विगलति लावण्यवारिपूर इव ॥'

श्लेषहेतुगा यथा—

'मुक्तोत्करः संकटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।
जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप ॥'

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः । कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र 'जानीमहे' इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । एवं मन्ये[1] शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

'पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।
वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥'

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा । पर्यवसाने तु

अवर्षणक्रियाकर्तृभूतमपीत्यर्थः । उत्प्रेक्षितमित्यनुषज्यते । अत्र धारारूपेणाधःसंपातो निमित्तं नभसोऽञ्जनवर्षणकर्तृत्वेन संभावनायां प्रकृतस्योपमेयस्य तमसो बोधो दुर्घट इत्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । अपरे तु 'तमोऽञ्जनत्वेनोत्प्रेक्षितं नीलत्वमत्र निमित्तम्' इत्याहुः । सा उत्प्रेक्षा सापह्नवा अपह्नुत्यलंकारमूला ॥ **मान**मियत्ताम् ॥ **संकटेति** कारणस्य गुणवत्त्वप्राप्तिकारणत्वाभावसूचकम् । गुणवत्त्वमुत्कर्षप्रयोजकधर्मयोगित्वम्, अथ च सूत्रवत्त्वम् । अपकृष्टजातानामप्युत्तमस्थानवासेन गुणवत्त्वं भवतीति भावः । हारस्य गुणवत्त्वप्राप्तौ स्वभाव एव हेतुस्तत्रेयमुत्प्रेक्षा । अथ च शुक्तिमध्यापेक्षया कम्बुग्रीवाया महत्त्वमुचितमेव । **एवमिति** । उत्प्रेक्षावाचका इत्यर्थः । आदिपदात्खलु-किमु-प्रभृतीनां ग्रहणम् । यथा—'रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः खलु । अभिसायमतो विलेपनापणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥', 'पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया । विधिरेकचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥' इवशब्दस्योत्प्रेक्षावाचकत्वं प्रसिद्धमिति तन्नोक्तम् । आदिपदेन वा तस्यापि ग्रहणम् ॥ **उत्कलिकास**हस्रेण तरङ्गसमूहेन प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलं प्रापिताः ये शैवालास्तत्तुल्या इत्यर्थः । 'कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु' इति मेदिनी ॥ **उपक्रम इति** ।

---

1. मन्य इति दण्डिनः **काव्यादर्शे** । तत्रैवम्—'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥'

---

१. 'क'-पुस्तके समस्तः पाठः.

जलधितीरे शैवालस्थितेः संभावनानुपपत्तेः संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने—'केयूरायितमङ्गदैः—' इत्यत्र 'विकासिनीलोत्पलति स कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः' इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलंकारे 'मुग्धा दुग्धधिया—' इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानमेव नास्ति । तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात् । इह तु संभावनात्कर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । संदेहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाने[1]ऽसत्यता प्रतीयते । इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥'

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण संदिह्यत इति संदेहालंकार इति [1]केचिदाहुः । तन्न । एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव संदेहत्वात् । इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसंबन्धिभेदो व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणं च । अन्ये तु—'अनेकत्वनि-

---

प्रथममुपमाप्रतीतिरित्यर्थः । **संभावनोत्थापनं** संभावनाप्रतीतिः ॥ **केयूरायितमिति** । अङ्गदैः कंकणैः । अनयोरायतलुकोरुपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमाप्रतीतिः । पर्यवसाने तु भुजमध्ये कर्णे च कंकणकटाक्षयोरसंभवात्संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा । इदानीं भ्रान्तिमदादिभ्य उत्प्रेक्षाया भेदमुपपादयति—**भ्रान्तिमदिति** । तदुपनिबन्धनस्य चन्द्रिकादिवर्णनस्य । **विषयस्य चेति** । चकाराद्विषयिणश्च संग्रहः । **समकक्षतया** तुल्यस्वरूपतया । **उत्कटा** निश्चितप्राया **संभाव्यभूता** अनिर्धारितस्वरूपा । **कोटिः** प्रकारः एककोटिकज्ञानस्यापि यत्संशयत्वरूपसंशयधर्मयोगाद्द गौणत्वमेव । **पर्यवसाने** शाब्दबोधानन्तरम् । **प्रतीतिकाल एवेति** । रूपकवदाहार्य एवान्यतादात्म्यप्रत्ययः संभावनेति भावः ॥ **रञ्जिता** नीलद्रव्येण लिप्ताः । **नामितं** प्रह्वीकृतम् । **स्थगितं** संवृतम् । **विषमेषु** निम्नभागेषु । **संहृता** अपनीताः ॥ **प्रतिसंबन्धिभेद इति** । तथा चैकविषयानेककोटिज्ञानलाभावादस्य संशयत्वमनुपपन्नमिति भावः । नन्विदं तमसा तरुशैलादिव्यापनं न तु रञ्जनमित्याद्याकारा नानासंदेहा एवेत्यत आह—**व्यापनादेरिति** ।

---

1. **केचिदिति** । अलंकारसर्वस्वकारादयः ॥

---

१. 'पर्यवसानात्' घ-पुस्तके.

धारणरूपविच्छित्याश्रयत्वेनैककोट्यधिकेऽपि भिन्नोऽयं संदेहप्रकारः' इति वदन्ति स । तदप्ययुक्तम् । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि संभावना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावान्नुशब्देन चेवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसंदेहप्रकारकल्पनया ।

'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥'

इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः संभावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावह्नवोत्प्रेक्षा ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । अस्य चोत्प्रे-

निगरणेन अधःकरणेन । **एककोट्यधिकेऽपीति** । भावप्रधानो निर्देशः । एककोटेरुत्कटत्वेऽपीति तदर्थः । **निगीर्णेति** । निगीर्णत्वमधःकृतत्वं तच्च विच्छित्तिविशेषं प्रत्यकिंचित्करत्वमेव न तु शब्दानुपात्तत्वमात्रम् । तथा सति 'ऊरुः कुरङ्गदृशः–' इत्यादौ विषयोपादानादव्याप्तिः स्यात् । **अन्यतादात्म्यप्रतीतिरुप**मानतादात्म्यारोपः । प्रतीतिरत्र निर्धारणरूपा प्रत्येतव्या । तेनातिशयोक्तिव्युदासः ॥ **यदेतदिति** । वस्त्विति शेषः । जलदलवलीलां मेघखण्डसादृश्यं वितनुते धारयति । तथा शशकवचनम् । [2]तद्वस्तुनः शशकवचनं न ममेत्यर्थः ॥ **वितर्क**मात्रं प्रौढोक्तिसिद्धकोट्युपस्थितिमात्रम् । तथा च यदेतदित्यनेन किमप्यनिर्दिष्टस्वरूपं वस्तु प्रस्तुतम्, तस्यात्र शशरूपत्वं [3]प्रतिषिध्य किरणकलङ्करूपत्वं व्यवस्थापितं न तूपमानतादात्म्यं संभावितमिति भावः ॥ अतिशयोक्त्यलंकारमाह—**सिद्धत्वे इति** । निश्चितविषयिग्राहकत्वे इत्यर्थः । निश्चयरूपत्व इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ अध्यवसायपदार्थमाह—**विषयेति** । विषयिणोऽध्यवसायप्रकारस्य अभेदप्रतिपत्तिस्तादात्म्यारोपः । सिद्धत्व इत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**अस्य चेति** । अध्यवसायस्य

---

1. **अतिशयोक्तिरिति** । अतिशयोऽतिशयिता प्रसिद्धिमतिक्रान्ता उक्तिरतिशयोक्तिः । विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयस्तस्योक्तिरिति **रसगङ्गाधरकाराः** ॥

---

१. '–अधिकः' क-घ. २. 'तद्वस्तुनः शशकवचनं' इति लिखितपुस्तके नास्ति. ३. 'प्रतिषिद्ध-किरण–' इति मुद्रितपाठः.

क्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण । इहापि मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादौ । यदाहुः—

'विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥' इति ।

भेदे[1]ऽप्यभेदः संबन्धेऽसंबन्धस्तद्विपर्ययौ ॥ ४६ ॥
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।

चेत्यर्थः । **निर्देशाद्** विषयीकरणात् । **साध्यत्वं** व्यक्ताप्रामाण्यत्वम् । प्रतीतिरिति विषयिण इत्यन्वयः । ननु शब्देनानुपादानं निगरणम्, एवं सत्युक्तप्रस्तुतायामुत्प्रेक्षायामतिशयोक्तौ चोक्तविषयायां कथं लक्षणगमनमत आह—**निगरणं चेति** । अधःकरणमात्रेण विच्छित्तिविशेषं प्रत्यकिंचित्करत्वेनापकर्षमात्रेण न तु शब्दानुपादानेनापि ॥ **भेद इति** । भेदे सत्यप्यभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **पौर्वापर्यात्ययः** पौर्वापर्यविपर्यासः । स च पूर्वोत्पन्ने परोत्पन्नत्वारोपः परोत्पन्ने पूर्वोत्पन्नत्वारोप इत्युभयस्वरूप एकः प्रकारः । क्रमोत्पन्ने च समकालोत्पन्नत्वारोप इति द्वितीयः ॥ केशपाशादेरित्यादिपदेन भालनेत्रनासाधरग्रहणम् ।

---

1. **भेद इति** । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्धः, कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यास इति पञ्चविधातिशयोक्तिः । **कुवलयानन्दे** त्वेवं लक्षणविभागोदाहरणानि—(१) "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः । पश्य, नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥" (२) "यद्यपह्नुतिगर्भत्वं सैव **सापह्नवा** मता । त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥" (३) "**भेदकातिशयोक्तिस्तु** तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद् धैर्यं महीपतेः ॥" (४) "**संबन्धातिशयोक्तिः** स्यादयोगे योगकल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति रविमण्डलम् ॥" (५) "योगेऽप्ययोगो**ऽसंबन्धातिशयोक्तिरि**तीर्यते । त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ।" (६) "**अक्रमातिशयोक्तिः** स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥" (७) "**चपलातिशयोक्तिस्तु** कार्ये हेतुप्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥" (८) "**अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु** पौर्वापर्यव्यतिक्रमे । अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥" अत्रोपमानवाचकाभ्यां नीलोत्पलशरपदाभ्यामुपमेययोरक्ष्णोस्तथा कटाक्षाणां च निरूपणं निगरणम् । निगरणपुरस्सरमुपमेयस्योपमानत्वेन अध्यवसानमाहार्यज्ञानम् । ततो रूपकातिशयोक्तिः । रूपकविशेषणेन तदुक्तानां प्रकाराणामित्यतिशयस्योक्तावपि संभवोऽतिदिश्यत इति **दीक्षितानामाशयः** । इयमतिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥'

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः, असंबन्धे संबन्धः । सातिशयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम—

'कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात् ॥'

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः । यथा वा—'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्' । अत्र चेतनगतमौनित्वमन्यदचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । एवम्—

'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः ।'

अत्राधरस्य रागो लौहित्यम्, प्रियस्य रागः प्रेम, द्वयोरभेदः ।

अभेदे भेदो यथा—

'अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसंपदः ।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥'

संबन्धेऽसंबन्धो यथा—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

---

[1]सादृश्यनिबन्धनाभेदारोपरूपातिशयोक्तिमुदाहृत्य एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभेदारोपरूपामुदाहरति—**यथा वेति** । अत्र युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वार्थोपस्थापकत्वाङ्गीकारेण शक्यलक्ष्ययोरेकदैवैकशब्दोपस्थाप्यत्वमित्यभिप्रायेणाह—**अत्रेति** । चेतनगतं मौनित्वं वचनाभावरूपम्, अचेतनगतं च ध्वन्यभावरूपम् । आद्ये शक्तिर्द्वितीये लक्षणा । ताभ्यामेकदैव उभयमुपस्थाप्यते श्लेषेण । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभेदारोपरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**एवमिति** । अत्र द्वयोरप्येकत्वनिबन्धनकार्यसाधनत्वरूपातिशयोक्तिरवधेया ॥ **अन्यदेवेति** । सरसत्वं रसबोद्धृत्वम् ॥ **अस्या इति** । सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि । चन्द्रः प्रजापतिरभूत् । नु वितर्के । चन्द्रस्य कान्तिमयत्वात्कान्तिप्रदत्वं संभाव्योक्तम् । मदन इति प्रजापतिरभूदित्यन्वयः । अत्र हेतुः—श्रृङ्गारेति । पुष्पाकरश्चैत्रः । अत्र सौरभ्यसौकुमार्यास्पदत्वं हेतुर्बोध्यः । अस्य प्रसिद्धत्वान्न निर्हेतुकत्वदोषः । यद्वा श्रृङ्गारैकरस इति चैत्रस्यापि विशेषणम् । ननु

---

१. 'सादृश्य–' इत्यादिः '–अतिशयोक्तिरवधेया' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

क्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण । इहापि मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादौ । यदाहुः—

'विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते ॥' इति ।

**भेदे[1]ऽप्यभेदः संबन्धेऽसंबन्धस्तद्विपर्ययौ ॥ ४६ ॥
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।**

चेत्यर्थः । **निर्देशाद्** विषयीकरणात् । **साध्यत्वं** व्यक्ताप्रामाण्यत्वम् । प्रतीतिरिति विषयिण इत्यन्वयः । ननु शब्देनानुपादानं निगरणम्, एवं सत्युक्तप्रस्तुताया-मुत्प्रेक्षायामतिशयोक्तौ चोक्तविषयायां कथं लक्षणगमनमत आह—**निगरणं चेति** । अधःकरणमात्रेण विच्छित्तिविशेषं प्रत्यकिंचित्करत्वेनापकर्षमात्रेण न तु शब्दानुपादानेनापि ॥ **भेद इति** । भेदे सत्यप्यभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **पौर्वापर्यात्ययः** पौर्वापर्यविपर्यासः । स च पूर्वोत्पन्ने परोत्पन्नत्वारोपः परोत्पन्ने पूर्वोत्पन्नत्वारोप इत्युभयस्वरूप एकः प्रकारः । क्रमोत्पन्ने च समकालोत्पन्नत्वारोप इति द्वितीयः ॥ केशपाशादेरित्यादिपदेन भालनेत्रनासाधरग्रहणम् ।

---

1. **भेद इति** । भेदेऽभेदः, अभेदे भेदः, संबन्धेऽसंबन्धः, असंबन्धे संबन्धः, कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यास इति पञ्चविधातिशयोक्तिः । **कुवलयानन्दे** त्वेवं लक्षणविभागोदाहरणानि—(१) "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः । पश्य, नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥" (२) "यद्यपह्नुतिगर्भत्वं सैव **सापह्नवा** मता । त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन्भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥" (३) "**भेदकातिशयोक्तिस्तु** तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद् धैर्यं महीपतेः ॥" (४) "**संबन्धातिशयोक्तिः** स्यादयोगे योगकल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति रविमण्डलम् ॥" (५) "योगेऽप्ययोगो**ऽसंबन्धातिशयोक्तिरि**तीर्यते । त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ।" (६) "**अक्रमातिशयोक्तिः** स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥" (७) "**चपलातिशयोक्तिस्तु** कार्ये हेतुप्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥" (८) "**अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु** पौर्वापर्यव्यतिक्रमे । अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥" अत्रोपमानवाचकाभ्यां नीलोत्पलशरपदाभ्यामुपमेययोरक्ष्णोस्तथा कटाक्षाणां च निरूपणं निगरणम् । निगरणपुरस्सरमुपमेयस्योपमानत्वेन अध्यवसानमाहार्यज्ञानम् । ततो रूपकातिशयोक्तिः । रूपकविशेषणेन तदुक्तानां प्रकाराणामित्यतिशयस्योक्तावपि संभवोऽतिदिश्यत इति **दीक्षिता**नामाशयः । इयमतिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥'

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः, असंबन्धे संबन्धः । सातिशयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम—

'कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात् ॥'

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः । यथा वा—'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्' । अत्र चेतनगतमौनित्वमन्यदचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । एवम्—

'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः ।'

अत्राधरस्य रागो लौहित्यम्, प्रियस्य रागः प्रेम, द्वयोरभेदः ।

अभेदे भेदो यथा—

'अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसंपदः ।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥'

संबन्धेऽसंबन्धो यथा—

'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

सादृश्यनिबन्धनाभेदारोपरूपातिशयोक्तिमुदाहृत्य एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभेदारोपरूपामुदाहरति—**यथा वेति** । अत्र युगपद्वृत्तिद्वयस्य स्वार्थोपस्थापकत्वाङ्गीकारेण शक्यलक्ष्ययोरेकदैवैकशब्दोपस्थाप्यत्वमित्यभिप्रायेणाह—**अत्रेति** । चेतनगतं मौनित्वं वचनाभावरूपम्, अचेतनगतं च ध्वन्यभावरूपम् । आद्ये शक्तिर्द्वितीये लक्षणा । ताभ्यामेकदैव उभयमुपस्थाप्यते श्लेषेण । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभेदारोपरूपामतिशयोक्तिमुदाहरति—**एवमिति** । अत्र द्वयोरप्येकत्वनिबन्धनकार्यसाधनलरूपातिशयोक्तिरवधेया ॥ **अन्यदेवेति** । सरसत्वं रसवोद्धृत्वम् ॥ **अस्या इति** । सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि । चन्द्रः प्रजापतिरभूत् । नु वितर्के । चन्द्रस्य कान्तिमयत्वात्कान्तिप्रदत्वं संभाव्योक्तम् । मदन इति प्रजापतिरभूदित्यन्वयः । अत्र हेतुः—शृङ्गारेति । पुष्पाकरश्चैत्रः । अत्र सौरभ्यसौकुमार्यास्पदत्वं हेतुर्बोध्यः । अस्य प्रसिद्धत्वान्न निर्हेतुकत्वदोषः । यद्वा शृङ्गारैकरस इति चैत्रस्यापि विशेषणम् । ननु

---

१. 'सादृश्य-' इत्यादिः '-अतिशयोक्तिरवधेया' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥'

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ।

असंबन्धे संबन्धो यथा—

'यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥'

अत्र यद्यर्थबलादाहृतेन संबन्धेन संभावनया संबन्धः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणात्प्रथमं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वे च । क्रमेण यथा—

'प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
पश्चादुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः ॥'

'सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीक्षिताम् ॥'

इह केचिदाहुः—'केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते । केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये '[1]अन्यदेवा-

---

विधिरेव कस्मादस्या निर्माता नेत्यत आह—वेदेति । वेदाभ्यासेन परमतात्पर्यपर्यालोचनेन जडो विषयोपभोगाचतुरः, अत एव विषयव्यावृत्तकौतूहलः । पुराण इति प्रजापतिरिति संबन्धः । मुनिर्मननशीलः । एतेन सृष्टिकर्मणि चित्तैकाग्र्यं नास्तीति सूचितम् । तद्विनैतादृशरूपसृष्टिर्न भवतीति भावः । इदं **काव्यप्रकाशे** शुद्धसंदेहोदाहरणत्वेनोपन्यस्तम् । तन्मते विधेर्निर्मातृत्वव्यावृत्तिरपि संशयितैवेति न निश्चयान्तत्वमस्य ॥ **यदि स्यादिति** । इयमद्भुतोपमेति **दण्डी** ॥ नन्विन्दीवरद्वयस्येन्दुमण्डले व्यतिरेकप्रतीतिरेव जायते कथं संबन्धाध्यवसाय इत्यत आह—**यद्यर्थेति** । **यद्यर्थबलाद्** यद्यर्थसामर्थ्यात् **आहृतेन** कल्पितेन **संबन्धेन** पदार्थेन **संभावनया** अध्यवसायेन संबन्धः । 'गृह्यते' इति शेषः । यद्यर्थप्रयोग एवायं प्रकारः संभवति आहार्य एव संबन्धाध्यवसाय इति भावः । अत एवोक्तं **काव्यप्रकाशे**—'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इति । **द्वयोः** कार्यकारणयोः समकालत्वे समकालोत्पन्नत्वे ॥ **प्रागेवेति** । उत्कलिकाकुलं उत्कण्ठाव्याप्तं जातम् । उद्भिन्नानामुत्फुल्लानां बकुलाम्रमुकुलानां च श्रियो जाता इत्यर्थः ॥ **सममेव** एकदैव समाक्रान्तमारूढं वशीकृतं च । पित्र्यं पितुरागतम् । अनयोः कारणस्यात्यन्तशीघ्र-

---

१. 'अन्यदेव—' इत्यादिः '—उत्प्रेक्षा' इत्यन्तः पाठो घ-पुस्तके नास्ति. २. 'संभवेन' इति मुद्रितपुस्तके.

ङ्गलावण्यं—' इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्तिर्लक्षणस्य' इति तन्न । तत्रापि ह्यन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते । तथाहि 'अन्यदेव' इति स्थाने 'अन्यदिव' इति पाठेऽध्यवसायस्यासाध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाङ्गीक्रियते । 'प्रागेव हरिणाक्षीणां—' इत्यत्र बकुलादिश्रीणां प्रथमभावितापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता । अत एवात्रापीवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा । एवमन्यत्र ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ॥ ४७ ॥
एकधर्माभिसंबन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ।

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम्—

'अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः
कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।
समयेन तेन सुचिरं शयित-
प्रतिबोधितस्मरमबोधिषत ॥'

कारित्वं व्यज्यते । केचित्तु "सममेवेत्यादिद्वितीयप्रकारः 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इतिवत् संमुच्चयालंकारस्यैव विषयः" इति वदन्ति । तन्न । विरूपशब्दाभ्यामेव क्रिययोरुपादाने हि समुच्चयस्वीकारात् । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति शेषः । **अव्याप्तिरिति** । अन्यदेवेत्यत्र लावण्यान्तरस्य भेदसत्त्वेनाध्यवसायरूपत्वाभावादिति भावः । एवमन्यत्रापि यथायथं ज्ञेयम् । **अन्यदिति** । अतिशयप्रतीतये एतद्व्यक्तेरेव भेदस्तत्राध्यवसीयत इत्यर्थः । **तथाहीति** । निरुक्ताध्यवसायस्वीकारेऽनुभवसिद्धोत्प्रेक्षा न स्यादिति भावः । **बकुलादिश्रीणामिति** । एवमुत्कलिकायाः पश्चाद्भावितापि पूर्वभावित्वेनाध्यवसितेति बोध्यम् । **एवमिति** । उक्तदिशा । अन्यत्र तृतीयचतुर्थप्रकारयोरव्याप्त्युद्धारो बोद्धव्य इत्यर्थः । तथाहि—तादृशरूपस्य निर्माता विधिरनिर्मातृत्वेन इन्दुमण्डलासक्तमिन्दीवरद्वयमिन्दुमण्डलसक्तत्वेनाध्यवसीयत इति भावः ॥ तुल्ययोगितालंकारमाह—**पदार्थानामिति** । **अनुलेपनानीति** । चन्दनद्रवानित्यर्थः । कुसुमानि शुक्लपुष्पाणि । तेन तमस्विना समयेन । पतिषु कृतमन्यवोऽबलाः सुचिरं शयितप्रतिबोधितस्मरं यथा स्यात्तथा

---

1. **तुल्ययोगितेति** । तुल्या योगितान्वयो यत्रेति ॥ कुवलयानन्दे तु "हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा **तुल्ययोगिता** । प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥" "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्यां **तुल्ययोगिता** । लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥" इति विशेषः । अत्र हिते मित्रे परा भूतिः उत्कृष्टा संपत्, अहिते शात्रवे पराभूतिः पराभवः, इति पराभूतिपदश्लेषेण वृत्तितौल्यम् । मित्रशात्रवयोरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी पराभवस्य मुख्यदानासंभवात् ।

अत्र संध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतानामनुलेपनादीनामेकबोधनक्रियाभिसंबन्धः ।

'तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥'

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसंबन्धः ।

एवम्—

'दानं वित्तादृतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥'

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसंबन्ध एकाहरणक्रियासंबन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकं तु निगद्यते ॥ ४८ ॥
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'बलावलेपादधुनापि पूर्वव-
त्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥'

अनुलेपनादीनि अबोधिषत । बोधिता इत्यर्थः । तमस्यनुलेपनादीनां शुभ्रस्फूर्तिरस्ति, ततश्च स्मरोद्बोधो जायते, मृगमदादीनां तमोग्रस्ततया स्फूर्तिर्न संभवतीति भावः ॥ **अत्रेति** । प्रस्तुते तमसि स्फुरद्रूपत्वादनुलेपनादीनामपि प्रस्तुतत्वमित्यभिप्रायः ॥ **तदङ्गमिति** । अत्र वर्णनीयतया नायिका प्रस्तुता । मालत्यादीनां तूपमानत्वेनाप्रस्तुतत्वम् ॥ गुणक्रियोभयाभिसंबन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति—**दानमिति** । दीपकालंकारमाह—**अप्रस्तुतेति** । ननु 'कमलमिव मुखं मनोज्ञं—' इत्यादावतिव्याप्तिरिति चेत् । न । साम्यवाचकपदाभावे सतीत्यस्य विवक्षणीयत्वात् । एवं वैधर्म्योक्त्यभावे सतीत्यपि बोध्यम् । तेन 'त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ । अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥' इत्यादिव्यतिरेकालंकारे नातिव्याप्तिः ॥ प्रकारत्रयेण दीपकमाह—**अथेति** । अथवेत्यर्थः । अनेकासु क्रियास्वेकं कारकं यदि संबद्धं स्यात्तदापि दीपकं स्यादित्यर्थः ॥ **बलावलेपात्** सामर्थ्यगर्वात् । **अधुनापि** अस्मिन् जन्मन्यपि । **पूर्ववत्**पूर्वजन्मनीव । **तेन** शिशुपालेन । **भवा-**

---

1. **दीपकमिति** । प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः प्रसङ्गादप्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । अथवा । दीप इव दीपकम् । संज्ञायां कन् । दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेनावसेयम् ॥

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतत्वे अप्रस्तुतायाश्च सत्या योषित एकानुगमनक्रियासंबन्धः ।

'दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन ॥'

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियासंबन्धः । अत्र च [1]गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं न लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधासंभवात् ।

न्तरेषु जन्मान्तरेषु ॥ द्वितीयं दीपकमुदाहरति—**दूरमिति** । प्रतिवस्तूपमालं-

---

1. **गुणेति** । दण्ड्यादिग्रन्थं लक्ष्यीकृत्येयमुक्तिः । तथा चाचार्य**दण्डी**—'जाति-क्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना । सर्ववाक्योपचारश्चेत्तमाहुर्दीपकं, यथा ॥' इत्येव-मादिदीपकचक्रमाह स । आचार्य**रुद्रटो**ऽपि—'आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये तत्संस्थितं च दीपयति । वाक्यार्थानिति भूयस्त्रिधैतदेवं भवेत्षोढा ॥' इत्यादि । **कुवलयानन्दे** तु 'अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च । दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥' इत्यावृत्तिगणोक्तदिशा—'त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेद**ावृत्तिदीपकम्** । वर्षत्यम्बुदमा-लेयं वर्षत्येषा च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ।' इत्युपनिबद्धम् । प्रथमे वर्षतीति शब्दावृत्तिः तत्र शर्वरी उद्दीपकत्वाद् वर्षमिवाचरति वर्षतीति श्लिष्टम् । द्वितीये उन्मीलन-स्फुटनयो-रर्थस्य विकासरूपस्यावृत्तिः । तृतीये माद्यन्तीतिपदस्य तदर्थस्य हर्षस्यावृत्तिरिति । एवं 'क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः **कारकदीपकम्** । गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति ॥' इति कारकदीपकम् । अत्रैकस्य कर्तृकारकस्य गमनादिक्रियास्वन्वयः । एवं कारकान्तराण्यपि । तत्र—'स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु जनितेष्वादौ ततः पालनं व्युत्पत्तेः करणं हिताहितविधिव्याधेः सुसंभावनम् । भूतोक्तिः सहसा कृपा निरुपधिर्यत्नस्तदर्थात्मकस्तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः ॥' इति संबन्धिन उदाहरणम् । यद्यपि कारकपदस्य विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयिनि शक्ततया षष्ठ्यर्थस्य च नामार्थ एवान्वयेन क्रियान्वयविरहाद् 'यस्य' इति पदस्य न कारकत्वम्, तथापि पालनादिसमभिव्याहारे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठीविधानात्तत्र कर्मत्वलक्षणावश्यकत्वेन तस्य क्रियान्वयादस्योदाहरणत्वमविरुद्धम् ॥

---

१. 'पद्यं इत्यधिकं' क-पुस्तके.

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ॥ ४९ ॥
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ।

यथा—

'धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥'

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणं च क्रियैकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते यथा—

'विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।
शिवगिरिः शिवहाससहोदरः
सहजसुन्दर एव हि सज्जनः ॥'

अत्र विमलविशदादेरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा—

'चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि[1] ।
विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि[2] ॥'

कारमाह–**प्रतीति** । वाक्ययोर्वाक्यार्थयोः गम्यसाम्ययोः प्रतीयमानोपमानोपमेयभावयोः । तेन 'पद्मं मनोज्ञं रुचिरः शशाङ्कः' इत्यादौ नातिव्याप्तिः । तत्र वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभावप्रत्ययाभावात् । 'प्रकाशते मुखं तस्याश्चन्द्रमा दीप्यते यथा' इत्याद्युपमावारणाय गम्येति । न चात्र प्रागुक्तरीत्यैकवाक्यत्वमेवेति वाच्यम् । अत्र गम्य इत्युपादानादेव तत्र तथा कल्पनात् । अन्यथा भिन्नवाक्ये उपमाप्रसक्त्यभावेन प्रतिवस्तूपमैव न स्यात् । दृष्टान्तवारणायाह—**एकोऽपीति** । 'एकरूपः क्वचित्कापि भिन्नः साधारणो गुणः' इत्युक्तदिशा प्राप्तस्य भिन्नसामान्यधर्मस्य व्यवच्छेदः पृथग्भिन्नशब्दाभ्यां तेन दीपकस्य व्यवच्छेदः ॥ **धन्यासीति** । दमयन्तीं प्रति हंसस्योक्तिरियम् ॥ **पौनरुक्त्येति** । कथितपदत्वेनेत्यर्थः । **भिन्नवाचकतया** विभिन्नवाचकत्वेन ॥ **इयं** प्रतिवस्तूपमा । **विमल इति** । शिवगिरिः कैलासः शिवस्य हासस्य च सहोदरस्तुल्यः ॥ नन्वत्र प्रतिवाक्यं धर्मभेद एवेति कथं प्रतिवस्तूपमेत्यत आह—**अत्रेति** । अर्थतस्तात्पर्यात् । विमलादिपदानां विभिन्नार्थवाचकत्वेऽपि पर्यवसाने तात्पर्यबलाद्वैमल्यरूपैकार्थबोधकत्वमिति भावः ॥ **अवन्ती-**

---

1. **प्रतीति** । प्रतिवस्तु प्रत्यर्थमुपमा यस्यामिति ॥

---

१. 'पान' घ. २. 'रतकर्मणि' क.

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ॥ ५० ॥

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणम्—

'अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हिं हरति दृशं मालतीमाला ॥'

'त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः ॥'

'वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।
प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ॥'

इदं पद्यं मम । अत्र 'मनः कुतो नः' इत्यस्य 'काङ्क्षति वल्लिमन्याम्' इत्यस्य चैकरूपयैव पर्यवसानात्प्रतिवस्तूपमैव । इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव, न त्वैकरूप्यम् । अत्र सामर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

संभवन्वस्तुसंबन्धोऽसंभवन्वापि कुत्रचित् ।

रवन्तिदेशोत्पन्ना नारीः । विनाशब्दोऽत्र भिन्नार्थः ॥ दृष्टान्तालंकारमाह—**दृष्टान्त इति** । सधर्मस्य सदृशस्य वस्तुनः सामान्यधर्मस्य प्रतिबिम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वम् । अत्रापि वाक्ययोरित्यनुवर्तते । तेन 'भल्लापवर्जितैः' इत्यत्र नातिव्याप्तिः । एकवाक्यत्वात् ॥ अयमपि दृष्टान्तोऽपि । **स्रंसते** नश्यति । **ग्लानिः** संकोचः । मदनव्यथाग्लान्योः संतोषविरोधित्वात्साम्यम् । अनयोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां वैधर्म्यम् । **इह त्विति** । प्रीतिजनन एव पर्यवसानादैकरूप्येऽपि प्रीतेर्वैलक्षण्याद्वैलक्षण्यमिति भावः । **अत्रेति** । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोरित्यर्थः । न तथा न सामान्यविशेषभावो न वा समर्थ्यसमर्थकभावः ॥ निदर्शनालंकारमाह—**संभवन्निति** । असंभवन् वा-

---

1. **दृष्टान्त इति** । तदुक्तम्—'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति । त्वयि दृष्ट इत्युदाहरणस्य मूलभूता तु—'त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥' इति **प्रकाशोदाहृता** आर्या । अत्र नायकहिमांशोर्नायिकाकुमुद्वत्योस्तद्रूपयोः संबन्धिपदार्थयोस्तथा मनःकुसुमयोरुपमेयोपमानयोर्निर्वाणविकासयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति साधर्म्येण दृष्टान्तः । एवं च कार्य इति प्रतिवस्तूपमोदाहरणे तृतीयचरणे 'आवन्त्य एव निपुणाः' इत्याकरस्थपाठे तु साधर्म्यमेव ॥

यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥ ५१ ॥

तत्र संभवद्वस्तुसंबन्धनिदर्शना यथा—

'कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्सुचिरमेति संपदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः ॥'

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां वक्तृत्वेनान्वयः संभवत्येव । ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपकर्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य परितापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । असंभवद्वस्तुनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा—

'कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।
अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधिविलासम् ॥'

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसंभवत्तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा—

'प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् ।
राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥'

धितः । बिम्बानुबिम्बत्वमुपमानोपमेयभावं बोधयेत् । 'व्यञ्जनया' इति शेषः ॥ **कोऽत्रेति** । मुधा निष्प्रयोजनम् । ततो दिनान्तरे ॥ **ईदृशार्थेति** । पूर्वार्धेत्यर्थः । स च वेदनक्रियान्वयः । बिम्बानुबिम्बभावं सादृश्यम् । तच्चादर्शनप्रयोजकत्वेनेति बोध्यम् ॥ **कलयतीति** । अत्र धर्मधर्मिणोरुपमाकल्पनम् ॥ धर्मयोरुपमाकल्पने निदर्शनालंकारमुदाहरति—**यथा वेति** । **मुक्ता** त्यक्ता ॥ **तयोः** पदयोस्तत्स्-

---

1. **निदर्शनेति** । निश्चित्य दर्शनं सादृश्याविष्करणं निदर्शना । दृशेर्ण्यन्तात्स्त्रियां भावे युच् ॥ कुवलयानन्दे त्वेवं लक्ष्यते—"वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो **निदर्शना** । यद्दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ।" अत्र यद् दातुः सौम्यतेत्युपमेयवाक्यार्थे सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कतेत्युपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्भ्यामभेदारोपः । यदित्यव्ययम् । इयं वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना । "पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां **निदर्शनाम्** । त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥" इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना **ललितोपमेति चन्द्रालोके** । "अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः । नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥ उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् । विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥" **इत्यसदर्थ-सदर्थे** निदर्शने । असदर्थनिदर्शनायां राजशब्दः श्लिष्टः ॥

अत्र पादाभ्यामसंबन्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सं-बन्धः कल्प्यते, स चासंभवन्राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति । अनेक-वाक्यगा यथा—

'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृश-वपुषस्तपः क्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति ।

यथा वा—

'जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥'

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्ता-मणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम्—

'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'

अत्र मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं च क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसंभवेऽपि भवति । यथा—

'योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥'

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसंभवात्पूर्ववत्साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा मम—

'क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे निदधच्चेतो भोगविताने ॥'

बन्धः राजहंसगतिसंबन्धः ॥ **इदमिति** । शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्योक्तिरि-यम् । अव्याजमनोहरं स्वभावसुन्दरम् । अर्थादनेन तपःक्षमं साधयितुं य इच्छती-त्यर्थः । ऋषिः कण्वः । व्यवस्यति इच्छति ॥ **जन्मेदमिति** । वीतरागस्योक्तिरि-यम् । वन्ध्यतां निष्फलताम् ॥ **एवमिति** । **उडुपेन** क्षुद्रनौकया ॥ **उपमेय-वृत्तस्य** उपमेयधर्मस्य उपमेये बाधादुपमाकल्पनमिति विशेषः ॥ एवं 'मुखं ते चन्द्रसःस्पर्धि पङ्कजद्वेषि लोचनम् ।' अत्र स्पर्धाद्वेषयोश्चेतनधर्मत्वान्मुखलोचनयोरसं-भवादुपमायां पर्यवसानम् ॥ **वृषदंशको** मार्जारः । **मृगादन**स्तरक्षुः । **वितरसि**

इह विम्बप्रतिविम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिः तत्र 'हारोऽयं हरिणाक्षीणां—' इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथ वा ।

व्यतिरेकः—

स[1] च[2]

एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनस्त्रिधा ॥ ५२ ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ॥ ५३ ॥

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ।

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणं च, तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देन अर्थेन क्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपिशब्दादश्लेषेऽपीति चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्न्यूनतायामप्यनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः ।

क्षिपसि । अत्र वैषयिकसुखानुभवसंताने चेतोनिधानं वृषदंशकवदनादौ शुकार्यर्पणमिवेत्युपमायां पर्यवसानम् ॥ दृष्टान्तादेर्निदर्शनाभेदमुपपादयति—**इहेति** । निदर्शनायामित्यर्थः । ननु 'कोऽत्र भूमिवलये–' इत्यादौ जनतापकरः सूर्योऽप्यस्तं याति किमुतान्य इति दण्डापूपन्यायादर्थान्तरप्रतीतिरस्तीतीयमर्थापत्तिरित्यत आह—**नापीयमिति । सादृश्येति** । तथा सादृश्यपर्यवसानस्थले निदर्शनैव, विशेषत्वादन्यत्र त्वर्थापत्तिरिति भावः ॥ व्यतिरेकालंकारमाह—**आधिक्यमिति** । व्यतिरिच्यते उपमानवैलक्षण्येनोपलभ्यते उपमेयमनेनेति व्यतिरेकपदव्युत्पत्तिरवधेया । आधिक्यपक्षं विकल्पयति—**एक इति** । नोक्त इति हेताविल्यनुषङ्गः । **शब्दत** इवादिशब्दात् । **अर्थत**स्तुल्यादिपदार्थानुसंधानात् । **आक्षेपाद्** व्यञ्जनातः । श्लेषेऽपीत्यादिना श्लेषाभावसमुच्चयः । **त्रिरष्टधा** चतुर्विंशतिप्रकारा ॥ **निकर्षोऽ**पकर्षः । **प्रत्येकमिति** । उत्कर्षकारणानुक्तावपर इत्यर्थः । **अनयैव भङ्गेति** । निरुक्तक्रमेणेत्यर्थः । तथाहि—उपमेयस्योपमानान्न्यूनतायां हेतुरुपमेयगतं निकर्ष-

---

१. 'स च' इति घ-पुस्तके नास्ति. २. 'स च' इति घ.

उदाहरणम्—

'अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ।'

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतं च कलङ्कित्वं हेतुद्वयमप्युक्तम्, यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव 'न कलङ्कि विधूपमम्' इति पाठ आर्थम् । 'जयतीन्दुं कलङ्किनम्' इति पाठे त्विववत्तुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्किपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा—

'अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ।'

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्य उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा—

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥'

अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यम् । तेनात्र 'उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः' इति केषांचि[1]ल्लक्षणे 'विपर्यये वेतिपदमन-

---

कारणमुपमानोत्कर्षकारणं च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः । प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इत्याद्युक्तप्रकारेण चतुर्विंशतिविधत्वं बोध्यम् । **जयतीति** । जयः पराभवः स चापकृष्टत्वेन ज्ञानं तस्य च मुखेऽसंभवात्सादृश्ये पर्यवसानमित्याक्षेप इति भावः । **द्वयोरिति** । अकलङ्किकलङ्किपदयोरित्यर्थः । द्वयोरनुक्तिः उत्कर्षनिकर्षकारणयोरनुक्तिः । मुखे चन्द्रसादृश्यनिषेधेनैवाधिक्यं प्रतीयते । **अतिगाढेति** । अतिगाढगुणशालित्वमुपमेयगतोत्कर्षकारणं भङ्गुरगुणभागित्वमुपमानाब्जापकर्षकारणम् । **पूर्ववदिति** । 'तस्या नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः' इति, 'अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्गुणाः' इति, 'तस्या नाब्जवद्गुणाः' इति प्रकारत्रयमूह्यम् ॥ **क्षीणः क्षीण इति** । मानिनीं प्रत्युक्तिरियम् । **विरमेति 'मानात्'** इति शेषः । यातं यौवनं तु अनिवर्ति । यौवनं पुनर्न वर्धत इति तात्पर्यार्थः । अत्र पुनर्वर्धनमुपमानचन्द्रोत्कर्षकारणम् । अपुनर्वर्धनमुपमेययौवननिकर्षकारणम् । उपमानन्यूनतायां व्यतिरेकमस्वीकुर्वतां मतं दूषयति—**अत्रोपमेयेति** । चन्द्रास्थैर्यमत्रोपमानं बोध्यम् । तेन 'क्षीणः क्षीणः—'इत्यादावाधिक्यव्यतिरेकेणैव संग्रहसंभवेन विपर्यये वा न्यूनतायां वा ।

---

1. **केषांचिदिति** । अलंकारसर्वस्वकाराणाम् ॥

---

१. 'वादि' घ.

र्थकम्' इति यत्केचिदाहुः। तन्न विचारसहम्। तथाहि—अत्राधिक-न्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव। अस्तु वात्रोदाहरणे यथाकथंचिद्गतिः।

'हनूमदाद्यैर्यशसा, मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः।'

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं 'न्यूनताथवा' इति।

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ॥ ५४ ॥

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्।

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिकान्यथा च। क्रमेणोदाहरणम्—

'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः।'

तथाहीति। **सत्त्वा**सत्त्वे उत्कृष्टत्वापकृष्टत्वे। ननु यौवनास्थैर्यस्याधिक्यस्य निवेदनं प्रकृतस्य मानभङ्गस्योपकारकमिति तस्यैव वैचित्र्याधायकत्वम्, न तु यौवनासत्त्वस्येत्यत आह—**अस्तु वेति** ॥ **हनूमदाद्यैरिति**। दमयन्तीं प्रति दूतत्वेनेन्द्रादिभिः प्रेषितस्य नलस्य तत्प्रयोजनासिद्धौ विषादोक्तिरियम्। अत्र प्रभुप्रयोजननिष्पादकत्वेन हनूमदादेरुपमानस्योत्कृष्टत्वं तद्व्यतिरेकेणोपमेयस्य नलस्यापकृष्टत्वं च प्रतीयते। अत्र दूतयोरुपमानोपमेयभावविवक्षणेऽपि उपमानस्यैवाधिक्यम्, न तूपमेयस्येति ॥ सहोक्त्यलंकारमाह—**सहार्थस्येति**। सहार्थश्च साकं-सार्धं-समं-सजुः-प्रभृतिः। **एकं** वस्तुवाचकमन्वयि। **अभेदाध्यवसाय**मूला अभेदाध्यवसायरूपा। **श्लेषभित्तिका** श्लेषप्रतिपन्नभेदमूला। **अन्यथा** अश्लेषभित्तिका। संबन्धिभेदादवगतभेदमूलेति यावत् ॥ **सहाधरेति**। सहशब्दस्य रागभजनमर्थः, तृतीयायाः संबन्धित्वं तस्य च सहार्थेऽन्वयः। सहशब्दस्याव्ययत्वात्तदर्थस्य द्वारीभूतविभक्त्यर्थं विनापि समकालीनत्वसंबन्धेन रागभाक्सहार्थैकदेशे रागभजनेनान्वयः। यौवन इति सतिसप्तम्याः समकालीनत्वमर्थः, अस्यापि रागभजनेनान्वयः। अस्या इति तात्पर्यबलादधरदलेन प्रियेण चान्वयः। तथा चास्याः प्रिय इदमधरदलसंबन्धियौवनकालीनरागाश्रय इत्यन्वयबोधः। रागः प्रेम लौहित्यं च, तयोरभेदारोपः। अन्यथा एकत्वाभावादेकस्योभयान्वयासंभवेन लक्षणमसंगतं स्यात् ॥

---

1. स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम्' इति पूर्वार्धम्।

2. 'सहभावस्योक्तिः सहोक्तिः' इति **हेमचन्द्रेण** सूत्रितम्। एतेनान्वर्थसंज्ञापि दर्शिता ॥

अत्र रागपदे श्लेषः ।

'सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।
सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः संचरन्ति ॥'

इदं मम । अत्रोल्लासादीनां संबन्धिभेदादेव भेदः, न तु श्लिष्टतया ।

'सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना ।
अगमत्सह तैलबिन्दुना ननु दीपार्चिरिव क्षितेस्तलम् ॥'

इयं च मालयापि संभवति । यथोदाहृते 'सह कुमुदकदम्बैः—' इत्यादौ ।

'लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ ।'

इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलाभावान्नायमलंकारः ।

सह कुमुदेति । कुमुदकदम्बस्योल्लासो विकासः, कामस्योल्लासो वर्धनम्, तयोः सादृश्येनैवाभेदारोपः । तेजःसंसर्गाभावरूपस्य तिमिरस्योत्सारणं तद्देशे संबन्धाभावः, धैर्यस्योत्सारणं विनाशः, तयोः सादृश्येनैवाभेदारोपः । सरसिजषण्डानामामीलनं संकोचः, स्वान्तस्यामीलनं विषयान्तरादाकर्षणम्, तयोरपि सादृश्येनैवाभेदारोपः । एवं चात्रोल्लासादयः सहशब्दानामर्थाः, कर्मत्वं तृतीयानामर्थः, तस्य सहार्थेऽन्वयः । सहार्थस्य च समकालीनत्वसंबन्धेन उल्लासयन्त इत्यादिपदार्थैकदेशे उल्लासादावन्वयः । तथा कुमुदकदम्बादिकर्मकोल्लासादिसमकालीनोल्लासादिकर्तारश्चन्द्रांशव इत्यन्वयबोधः । अत्राभेदाध्यवसायमूलभूतं भेदमुपपादयति—**अत्रोल्लासादीनामिति** । मदुक्तदिशा संबन्धिभेदाद्भेदो बोध्यः ॥ कार्यकारणपौर्वापर्यरूपातिशयोक्तिमूलां सहोक्तिमुदाहरति—**सममेवेति** । एकदैवेत्यर्थः । नराधिपेन अजेन । सा इन्दुमती । अत्राजस्य पतनमिन्दुमतीपतनजन्यमपि समकालीनत्वेनाध्यवसितम् । **इयं च** सहोक्तिश्च । मूलभूतेत्यादिविवक्षायाः फलमाह—**लक्ष्मणेनेति** । वस्तुतस्तु यत्र वैचित्र्यमनुभूयते तत्रैवालंकारत्वमङ्गीकरणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवलयैर्हि बाष्पधारा गलन्ति—' इति **काव्य**प्रकाशकारदत्तोदाहरणमसंगतं स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्च्यवनरूपं गमनमेकमेव । न च गमनयोरेकजातीयत्वेऽपि व्यक्तिभेदाद्भेद इति वाच्यम् । 'लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ' इत्यादावपि तथाकल्पनस्य संभवात् व्यावृत्तभावेन तद्विवक्षणस्याकिंचित्करत्वात् । एवं 'वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी' इति **दण्डि**दत्तोदाहरणे तृतीयार्थो वृत्तित्वम् । मूर्छावृत्तिवृद्धिसमका-

---

१. 'तथा' घ.

विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्वन्यदसाधु वा ॥ ५५ ॥

नासाधु अशोभनं न भवति । एवं च यद्यपि शोभनत्व एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसंनिधेरेव दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति ।

यथा—

'विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।
विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत ॥'

असाध्वशोभनं यथा—

'अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना ॥'

'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥'

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयः । विनाशब्दप्रयोगा-

लीनवृत्त्याश्रया चूतमञ्जरीत्यन्वयः ॥ विनोक्त्यलंकारमाह—**विनोक्तिरिति** । यत् यदि । एकपदार्थाशोभनत्वाभावादिप्रयोजकापरपदार्थव्यतिरेककथनं विनोक्तिरित्यर्थः । **यद्यपीति** । 'नासाध्वित्यस्य' इति शेषः । **पर्यवसानं** तात्पर्यम् । तथा च साधुत्वस्य साधुशब्देनैव प्रतिपादनमुचितमिति भावः । **अशोभनत्वाभावमुखेन** अशोभनत्वाभावप्रतिपादनद्वारा । तस्य परसंनिधिजातदोषस्य वस्तुनः । पुनर्दोषविगमे सति स्वभावत एव, न तु दोषविगमरूपोपाधेः शोभनत्वमित्यन्वयः । दोषविगमेन यत्र शोभनत्वं भवति सामान्यविषय इति भावः ॥ **विनेति** । निस्तन्द्रतां निर्मलत्वम् । अत्र स्वतः सुन्दरयोश्चन्द्रवनराज्योर्मेघग्रीष्मोष्मसंनिधानरूपदोषविगमेन शोभनत्वं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ **जनातीतं** मृतम् । **का** कुत्सिता **विनिद्रा** प्रफुल्ला । परस्परस्य दर्शनं विना परस्परजन्मनिरर्थकत्वमुखेनाशोभनत्वमिति भङ्ग्येत्युक्तम् ॥

---

1. **विनोक्तिरिति** । इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहितेत्यादिप्रयोगे विनोक्तिरेव । अलंकारभाष्यकारस्तु 'नित्यसंवन्धानामसंवन्धवचनं विनोक्तिः' इति लक्षणमाह । तत्र 'मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैवालकुशेशयानाम् । वियोगदूरीकृतचेतनाया विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥' इत्युदाहार्यम् । अत्र शैत्यस्याविनाभावेऽपि विनाभावो निवद्धः ॥

---

१. 'दोष—' इत्यादि '—भावः' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'अत्र वर्षाकालं विना चन्द्र' स्याशोभनत्वं न भवति, शोभनत्वं तु तस्य स्वत एव । वनराजेस्तु ग्रीष्मोष्माणं विना शोभनत्वं भवत्येव' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

भावेऽपि विनार्थविवक्षायां विनोक्तिरेवेयम् । एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षायां भवतीति बोध्यम् ।

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ५६ ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा—

'व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥'

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः ।

लिङ्गसाम्येन यथा—

'असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।
अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो संध्यां भजते रविः ॥'

एवं सहोक्तिरिति । अत एव 'सममेव नराधिपेन सा' इदमित्युदाहरणमुपपन्नम् ॥ समासोक्त्यलंकारमाह—**समासोक्तिरिति** । समैः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणैः । यत्रेत्यव्ययं य इत्यर्थे । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । व्यवह्रियते विशेषेण प्रतीयतेऽनेनेति व्यवहारोऽवस्थाभेदः । 'इह तु स्वावस्थासमारोपेण' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरसाद् अत्र व्यवहारसमारोपे कृतप्रकृतविशेषाधानस्यानुभवसिद्धतया व्यवहारः । अथवा 'तत्त्वमौपम्ये यत्प्रतीयते' इति प्राचीनोक्तानुसारेण च व्यवहारसमानरूपैव समासोक्तिरनेनाङ्गीकृता । ननु 'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः' इति काव्यप्रकाशलक्षणानुसारेण प्रकृतवाचिना श्लिष्टविशेषणबलादप्रकृतव्यञ्जनरूपद्वितीयार्थस्योपमानत्वानङ्गीकारेणासंगतिप्रसङ्गात् । अन्यस्याप्रस्तुतस्य समासेन सकृदुच्चारणरूपसंक्षेपेणावस्थाद्वयप्रतीतिः समासोक्तिरिति संज्ञाव्युत्पत्तिरवधेया । यद्वा समस्य कार्यादेरासेन उपन्यासेन उक्तिरप्रस्तुतावस्थाव्यञ्जनम् ॥ **व्याधूयेति** । अत्र नायिकायाः स्तनवसनाक्षेपपूर्वकालिङ्गनमेव कार्यं प्रकृतस्य वायोरप्रकृतस्य नायकस्य चेति समानम् । यदि पुनर्नायिकायास्तादृशालिङ्गनमप्राप्नुवतः कस्यचिदात्मनोऽधन्यत्वनिवेदनमेतत्स्यात्तदा वायोरप्रकृतत्वान्नेयं समासोक्तिः । किंतु 'धन्याः खलु वने वाताः—' इत्यादिवक्ष्यमाणवद्वैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसैव । अहमधन्य इति प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् । एवं च 'नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः' इत्याद्युदाहरणमस्यावगन्तव्यम् । यत्र वायुर्वर्णनीयत्वेन प्रकृतस्तत्र चुम्बनरूपकार्यसाम्येन शृङ्गारित्वरूपनायकावस्थासमारोपश्चारुत्वमावहति ॥ **असमाप्तजिगीषस्येति** ।

---

1. **समेति** । समासेन संक्षेपेणोक्तिरर्थद्वयकथनं समासोक्तिः ॥

---

१. यथा—'सहाधरदलेनास्या यौवने रागवान्प्रियः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण रविसंध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाम्यं तु श्लिष्टतया, साधारण्येन, औपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम—

'विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः
श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः ॥'

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्रैव हि 'तिमिरावृतिम्' इत्यत्र 'तिमिरांशुकम्' इति पाठे एकदेशस्य रूपणेऽपि समासोक्तिरेव । नत्वेकदेशविवर्ति रूपकम् । तत्र हि तिमिरांशुकयो रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना[1] तदसंगतं स्यादित्यशाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति । तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव । यथा—

'जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥'

मनस्विनो नीतिवेदिनः । अत्र दृष्टान्तत्वेनाप्रकृतयोरपि रविसंध्ययोः प्रकृताङ्गत्वेनैव प्रकृतत्वमवधेयम् । न चायं समासोक्तिमूलकोऽर्थान्तरन्यास इति वाच्यम् । प्रथमसप्रकृतार्थप्रतीतेरसंभवात्प्राथमिकप्रतीतिविषयस्यैव समर्थकत्वाङ्गीकारात्[2] । आरोपितस्त्रीपुंसभावयोः स्त्रीपुंसविशेषत्वाभावेन सामान्यसमर्थकत्वायोगाच्च[3] ॥ **साधारण्येन** वाच्यव्यङ्ग्यगतत्वेन ॥ **विकसितेति** । मुखमेकदेशो वक्त्रं च । रागो रक्तिमा सुरतेच्छा च । गलन्ती नश्यन्ती तिमिरावृतिर्यस्यास्ताम्, पक्षे—गलन्ती स्खलन्ती तिमिरमेवावृतिर्वसनं यस्यास्ताम् । पक्वलवलीफलस्येव पाण्डुच्छाया कान्तिर्यस्य । कलुषान्तरः कलङ्कमलिनाभ्यन्तरः, पक्षे—ईर्ष्याकषायितचित्तः ॥ अत्र प्राच्यां बन्धकीव्यवहारश्चन्द्रे नायकव्यवहारश्च प्रतीयते ॥ एकदेशविवर्तिरूपकेण सहास्या विषयविभागं करोति—**तत्र हीति** । परस्य नायिकारूपणस्य साचिव्यमानुकूल्यम् । स्वमात्रेण मुखसामर्थ्येनैव विश्रान्तः वैचित्र्यविशेषे कार्ये उपक्षीणः ॥ **जस्स इति** । 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि

---

१. 'विना' इत्यादि'—रूपणं' इत्यन्तः पाठो घ-पुस्तके नास्ति. २. 'प्रथममप्रकृतार्थसमर्थकत्वं विना प्रकृतत्वग्रहासंभवेन समासोक्तेरनवकाशात्' इति पुस्तकान्तरे. ३. 'आरोपित–' इत्यादिः 'अयोगाच्च' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुटसादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेशविवर्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात् । नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसंचारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत्, सत्यमुक्तम् । अस्त्येव । किंतु वाक्यार्थपर्यालोचनसापेक्षम्, न खलु निरपेक्षम् । मुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवद्रणान्तःपुरयोः स्वतःसुखसंचारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा—

'निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसंगीतशालिनी ।
उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥'

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात्सरोजिन्या नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम् । तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा संभवति, उपमारूपकसंकरगर्भत्वात् । तत्रोपमागर्भत्वे यथा—

'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।
केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥'

अत्र सुवेषत्ववशात्प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समा-

---

सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥' इति संस्कृतम् । मण्डलाग्रलतां खड्गलताम् । रसेन समरेच्छया, सुरतेच्छया च । संमुखी अभिमुखगामिनी । अत्र यदि लिङ्गसाम्येन मण्डलाग्रलतायां नायिकाव्यवहारः पराङ्मुखत्वरूपकार्यसाम्येनापि रिपुसेनायां प्रतिनायिकाव्यवहारः प्रतीयते, तथापि तदुभयं रणेऽन्तःपुररूपणस्यासंगतिप्रसङ्गसापेक्षमित्येकदेशविवर्तिरूपकमेवेदमिति भावः ॥ **क्वचिच्च यत्रेति** । अत्र साहचर्यमर्यादया प्रथमत एवात्राप्रस्तुतोपस्थितिरिति भावः । **नायिकाव्यवहारेति** । यस्या मुखे स्वाभाविकं सौरभं तस्या एव व्यवहारसमारोपः । ननु श्लिष्टविशेषणस्य द्व्यर्थशब्दप्रयोगसामर्थ्यादेवार्थान्तरप्रतिपादकत्वं साधारणविशेषणस्य तु वाच्यविशेषाधानेनैवोपलक्षणत्वात्कथं तेनार्थान्तरप्रतीतिरित्यत आह—**अत्रेत्यादि** । मात्रपदेन सरोजिन्या व्यवच्छेदः । सरोजिनीविकासे चित्तोल्लासविशेषरूपस्मेरत्वस्य तादात्म्यारोपः । **कारणं** सहकारि । **तेन** स्मेरत्वसमारोपेण । **असंभवादिति** । साधारणविशेषणस्य वाच्यविशेषाधानेनैव उपक्षीणतया व्यङ्ग्यबोधे सामर्थ्याभावादिति भावः । एवं च साधारणविशेषणमप्रस्तुतासाधारणधर्मारोपादिसहकृतमेवार्थान्तरप्रतिपादकमिति फलितम् । उपमारूपकयोः संदिग्धत्वे संकरः ॥ **दन्तप्रभेति** । नन्वेतद्रूपकगर्भमेवेत्यत आह—**सुवेषत्ववशादिति** । सुवेषत्वस्यान्य-

सः । अनन्तरं च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्धरिणेक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा—'लावण्यमधुभिः पूर्ण–' इत्यादि । संकरगर्भत्वे यथा–'दन्तप्रभापुष्प–' इत्यादि । 'सुवेषा' इत्यत्र 'परीता' इति पाठे ह्युपमारूपकसाधकाभावात्संकरसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः । एषु च येषां मते उपमासंकरयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने त्वाद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता । अन्यथा—

'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रमोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥'

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयोधरेणार्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासंभवात् । ननु 'आर्द्रनखक्षताभम्' इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि संचारणीयम् । यथा—'दध्ना जुहोति' इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दध्नि संचार्यते विधिः ।

थानुपपत्तेरित्यर्थः । पुष्पपल्लवाभ्यामपि शरीर[1]शोभाविशेषस्य[2] संभवेऽपि अलिवृन्देन तस्यासंभवात्तत्रैवोपमासमासस्यावश्यकत्वमित्यवगन्तव्यम् । लताप्रतीतौ सुवेषत्वेन शोभात्वारोपो वेदितव्यः । **लावण्येति** । अत्र लावण्यमधुनोराह्लादकत्वे लोचनरोलम्बयोः श्यामत्वादिना स्फुटसादृश्यसंभवाद्रूपकाणां बहुत्वाभावाच्च समासोक्तिरेव, नत्वेकदेशविवर्तिरूपकम् । एकदेशविवर्तिरूपकस्य यदेतदुदाहरणं दत्तं तन्मतभेदेनेत्यवगन्तव्यम् । नन्वत्र मध्वादीनां मुखे बाधात्प्राथमिकबोधानुपपत्तिरिति चेत् । न । यथा 'मुखचन्द्रं चुम्बति' इत्यादौ चुम्बनस्य चन्द्रे बाधान्मुखे पर्यवसानं तथा मुखसंबन्धस्य मध्वादावसंभवाल्लावण्यादौ पर्यवसानमिति स्वीकारात् । नन्वेवमपि पूर्ववत्समासद्वयाङ्गीकारेणोपमागर्भमेवेदमस्तु किमधिकेन रूपकगर्भत्वकल्पनेन इति चेत् । सत्यम् । गतानुगतिकन्यायेनास्य प्रकारस्य स्वीकाराद् ग्रन्थकृतैव खण्डनीयत्वाच्च । **द्वितीयस्त्विति** । मुखे मध्वाद्यन्वयस्यासंभवात्प्रथमत एव पश्चाध्याहारेण प्रतीतिः, कुतो व्यञ्जनामात्रप्राणा समासोक्तिरिति भावः । **वस्तुपर्यालोचनयेति** । अभिप्रेतार्थबोधनानुरोधेन संचारणीयं याचितमण्डलन्यायेनार्पणीयम् । अत्र वैदिकदृष्टान्तमाह—**दध्नेति** । अन्यथासिद्धेः सायंप्रातर्जुहोतीति वचनान्तरप्राप्तेः । **दध्नि** दधिपदे **संचार्यते** उपक्रम्यते । विधिरप्राप्तप्रापकत्वरूप-

---

१. 'भूषणादिकृत' इत्यधिकं मुद्रितपुस्तके. २. 'सुवेषत्वस्य' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

एवं चेन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेत् । न । एवंविधानिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्त्वात् । अस्तु वात्र यथाकथंचित्समासोक्तिः । 'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः—' इत्यादौ, (५१७ पृ.) चान्यगत्यसंभवात् । किं चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात्कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः—

'व्यवहारोऽथवा तत्त्वमौपम्ये यत्प्रतीयते ।
तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥'

एवं चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूलसंकरेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव, तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति । विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुःप्रकारा समासोक्तिः । सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् । स च क्वचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदादनेकविधम् । शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेद-

---

विधिशक्तिः । तदुक्तम्—'सर्वत्राख्यातसंबन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधिशक्त्युपसंक्रान्ते स्याद्धातोरनुवादता ॥' इति यथाख्याते स्थिता विधिशक्तिर्धात्वर्थस्यान्यथासिद्धत्वे तत्रानुपयोगिनी अदग्धदहनन्यायेन पादर्थान्तरस्य विधेयतायामुपयोगं लभमाना पदान्तरे संचार्यते तथात्रापीति भावः । **अनिर्वाह इति** । अशक्यनिर्वाहेत्यर्थः । ननु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेनोपमेयस्योपमानत्वकल्पनमपेक्ष्यैकदेशविवर्त्युपमाकल्पना गुरुरित्यत आह—**अस्तु वेति** । **नेत्रैरिवेति** । 'नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥' इति प्रागुक्तोदाहरण इत्यर्थः । **अन्यगत्यसंभ**वात्समासोक्तिप्रकारासंभवात् । 'एकदेशविवर्त्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता' इति पूर्वेणान्वयः । ननु प्रागुक्तयुक्त्योत्पलादावुपमानत्वं संचारणीयमिति चेत् । न । 'आर्द्रनखक्षताभम्' इत्यत्रार्थ्या उपमाया अर्थवशेनैव कल्पनाया योग्यत्वात् । प्रकृते तु श्रौत्यास्तदसंभवादिति भावः । नन्विवशब्दव्यत्ययेनात्रापि व्यवहारसमारोप इत्यत आह—**किं चेति** । विशेषणानां सादृश्योपलम्भमहिम्ना विशेष्यस्याप्यध्याहारेण प्रथमत एव सादृश्यप्रतीतिरनुभवसिद्धा तयैव श्रोतुराकाङ्क्षाविरहाद् व्यवहारव्यञ्जनं न भवतीति भावः । **व्यवहार इति** । औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये सति व्यवहारोऽप्रस्तु-

ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धतयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः। दिङ्मात्रं यथा—'व्याधूय यद्वसनं—' इत्यादौ। लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकव्यवहारादेः समारोपः।

'यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसंख्यतया प्रवृत्तम्।
लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये॥'

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः। एवमन्यत्र। रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसंनिवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति। इह तु स्वावस्थासमारोपेणावच्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति। अत एवात्र व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इत्याहुः। उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यम्, इह तु विशेषणमात्रस्य। अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वम्, इह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः।

तस्य साधर्म्यं तत्त्वं स्वरूपं वा यत्प्रतीयते तदौपम्यं समासोक्तिर्न भवति तत्र हेतुरेकदेशेति। स्फुटा सर्वानुभवसिद्धा। तथा च सादृश्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा न व्यवहारप्रतीतिरिति। नात्र समासोक्तिप्रसङ्ग इति भावः। तत्त्वप्रतीतौ समासोक्तिमन्ये स्वीकुर्वन्ति तन्मतानुसारेणैवाथवा तत्त्वमित्युक्तम्। व्यवहारादेरित्यादिपदेन स्वरूपस्य ग्रहणम्॥ **यैरिति**। अत्रेश्वरः संबोध्यः। वृत्तिषु वस्तुषु, पदार्थान्वयेषु च। अव्ययमविनश्वरम्, अव्ययपदवाच्यं च। असंख्यतया अनन्तरूपतया, संख्याविशेषप्रतिपादकतया च। परत्वजुष उत्कर्षभाजस्तव विभक्तेर्भेदग्रहस्य, पक्षे—परवर्तिन्या विभक्तेः स्वादेर्लक्षणं विशिष्टज्ञानं सूत्रं च॥ आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनीश्वरे व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धवस्तुनो निपातस्य व्यवहारसमारोपः॥ रूपकादस्याः परैरुपपादितं भेदं दर्शयति—**रूपक इति**। **अप्रकृतं** वस्तु **आत्मरूपसंनिवेशेन** आत्मस्वरूपारोपणेन **रूपं** स्वरूपम्। **इह तु** समासोक्तौ तु। स्वावस्था स्वसाधर्म्यम्। **तं** प्रकृतपदार्थं **पूर्वावस्थातः** प्रकृतावस्थामवच्छाद्य **विशेषयति** उत्कृष्टत्वेन ज्ञापयति। अत्राप्यप्रकृतमिति कर्तृपदमन्वेति। विशेष्यस्यापीत्यादिना विशेषणस्यापि साम्यं प्रतीयत इति शेषः। **गम्यत्वं** व्यङ्ग्यत्वम्॥

---

1. एवमन्यत्रेति। 'गण्डान्ते मददन्तिनां प्रहरतः क्ष्मामण्डले वैधृते रक्षामाचरतः सदा विदधतो लाटेषु यात्रोत्सवम्। पूर्वामत्यजतः स्थितिं शुभकरीमासेव्यमानस्य ते वर्धन्ते विजयश्रियः किमिव न श्रेयस्विनां मङ्गलम्॥' अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः॥

---

१. 'वदन्ति' घ. २. 'भवति' इति मुद्रितपुस्तके.

उक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

परिकरालंकारमाह—**उक्तैरिति** । विशेषणस्य प्रकृतोपयोगित्वज्ञापनमित्यर्थः । 'विशेषणैः' इति बहुलमत्र विवक्षितं तेनैव वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात् । **साभि-**

---

1. परिकर इति । परिकरोति प्रकृतार्थमुपकरोतीति परिकरः साभिप्रायशब्दः सोऽस्मिन्नस्तीति परिकरः । मत्वर्थीयोऽच् । भूषणार्थाभावान्न सुट् । अत्र परिकरस्यालंकारत्वस्वीकारे विवृतिकारैः प्राचां संमतिरुक्तैव । तत्राप्पयदीक्षितास्तु—श्लेषयमकादावपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावात्तत्रैकविशेषणस्य साभिप्रायत्वेऽप्यलंकारत्वं दुर्वारम् । एवं च 'सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः' इत्यादावपि तत्संयुक्तत्वमित्याहुः । अन्ये तु श्लेषाद्यतिरिक्तस्थले साभिप्रायविशेषणोपादानेन विच्छित्तिविशेषस्वीकारे तस्यालंकारत्वं दुर्वारम् । अन्यथा श्लेषादिस्थलेऽपि विच्छित्तिविशेषो नास्तीत्यपि वक्तुं शक्यम् । यदि च तत्रानुभवः प्रमाणमित्युच्यते, तदान्यत्रापि तुल्यमिति न पृथगलंकारतेति दीक्षितमतं दूषयित्वा—सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारत्वम्, चमत्कारापकर्षकाभाववत्वं च दोषाभावत्वम्, तयोश्च क्वचिदेकत्र समावेशेऽपि नैकेनान्यस्यान्यथासिद्धेः उपाधेरसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्वं दोषः, विद्या तु दोषाभावो गुणश्च तद्वदिहापि । अन्यथा काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । निर्हेतुत्वरूपदोषाभावात्मकत्वात् । न च दोषाभावत्वेनैव संग्रहोऽस्तु, अलंकारत्वेन गणनं किमर्थमिति वाच्यम् । दोषाभावान्तरवैलक्षण्यज्ञापनाय तदुपपत्तेः । अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन संगृहीतायाः समासोक्तेरप्यलंकारमध्ये गणना न स्यादिति प्राहुः ॥

यत्तु दीक्षितैः—'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' । चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥' इत्युक्तम् । इह पुरुषार्थचतुष्टयदानोपपत्त्यर्थं चतुर्भुजपदं साभिप्रायमिति । तत्र परिकर एवान्तर्भावसंभवात् । चतुर्भुजपदस्य हि देवविशेष्यकभुजचतुष्टयवत्त्वप्रकारकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् । तत्र विशेषणीभूतभुजचतुष्टयवत्त्वांशस्यैव प्रकृतोपकारकत्वात् ॥ 'फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः । द्रष्टुमाखण्डलः साक्षात्काहमेष क्व ते गुणाः ॥' इत्यत्र प्रकृतोपपादकयौगिकार्थविरहात्कथं परिकरान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि सहस्रमुखादिपदानामभावात्कथं परिकराङ्कुरोऽपीत्यवधार्यताम् । सहस्रमुखत्वादौ फणीन्द्रादिपदानां तात्पर्यमिति चेत्, नूनमिदं विशेषणस्य साभिप्रायत्व एव संभवति फणीन्द्ररूपविशेषणांशेनैव तदाक्षेपात् । अतो रूढपदस्थलेऽवयवार्थस्य प्रकृतोपकारकतायां क्वचित्तेनैव प्रकृतोपकारकस्य विशेष्यस्य प्रतीतिः सिद्धा । यथा—'मन्ये निजस्खलनदोषमवर्जनीयमन्यस्य मूर्ध्नि विनिवेश्य बहिर्बुभूषुः । आविश्य देव रसनानि महाकवीनां देवी गिरामपि तव स्तवमातनोति ॥' अत्र देवी गिरामित्यनेन विद्याविषयाभ्यर्हितत्वस्य सरस्वतीत्वेन च बोधस्य सिद्धिः । यत्र रूढार्थवाचकपदान्तरमपि युज्यते तत्रावयवार्थमात्रपरत्वमेव तस्य । यथा—'उद्यन्मृगाङ्करुचिकन्दलकोमलानामुन्निद्रशोणनलिनोदरसोदराणाम् । प्राप्तुं तवाधररुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयना स वृषापि तृप्तिम् ॥' अत्र सहस्रनयनेति दर्शनसामर्थ्यव्यञ्जनेऽपि तस्य नरेन्द्रपरत्वं वृषपदपौनरुक्त्यापत्तेः । अ-

यथा—

'अङ्गराज सेनापते द्रोणोपहासिन् कर्ण, रक्षैनं भीमाद्दुःशासनम् ॥'

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ५७ ॥

'स्वभावादेकार्थैः' इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः । 'वाचनं' इति च ध्वनेः । उदाहरणम्—

'प्रवर्तयन्क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।
महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः ॥'

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ ।

प्रायः प्रकृतार्थपरिपोषणाभिप्रायेण प्रयुक्तैः । 'यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतस्तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवोपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्येऽयं गणितः' इति **काव्यप्रकाशः** ॥ **अङ्गराजेति** । भीमेन बाध्यमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवन्तं कर्णं प्रत्यश्वत्थाम्नो लज्जाप्रतिपादकं वचनमिदम् । उक्तविशेषणत्रयेण कर्णस्य रक्षणोपयोगित्वं प्रतीयते । तथाविधस्य स्वपक्षरक्षणाक्षमतायां लज्जातिशयः प्रतीयत इति ॥ श्लेषालंकारमाह— **शब्दैरिति** । स्वभावादित्यर्थपदस्याभिधेयमात्रपरत्वरूपतात्पर्यग्राहकत्वम् । अन्यथा एकार्थैरित्ययोग्यं सर्वेषामेव शब्दानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपनानार्थसंभवात् । **वाचनम**भिधालक्षणाभ्यां प्रतिपादनम् । एकस्मिन्विशेष्येऽभिधया अपरस्मिन्विशेष्ये लक्षणया अर्थद्वयप्रतिपादनेऽर्थश्लेष इति भावः । **ध्वने**र्वाचकव्यञ्जनस्य शब्दस्य व्यवच्छेद इति पूर्वेणान्वयः ॥ **प्रवर्त**यन्निति कर्तरि शतृम् । सूर्यपक्षे— करस्पर्शनेन पावित्र्यजननद्वारा उपयोगि लाक्षणिकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥' इति । साध्वीः क्रियाः वेदोदितकर्माणि । हरितां दिग्वृत्तीनां मालिन्यं दैन्यादनौजस्यम् । पक्षे—दिशां तमःश्यामताम् । महस्तेजस्तच्च 'अधिक्षेपापमानादेः' इति प्रागुक्तं शौर्यं वा तेन दीप्तोऽधृष्यः, पक्षे—ज्योतिषा जाज्वल्यमानः ॥ नन्वत्र प्रकरणाद्राजप्रतीतौ सूर्ये व्यञ्जनैवोपमाध्वनिरेवायमित्यत आह—**प्रकरणादिनियमाभावादिति** । आदिना संयोगादिपरिग्रहः ॥ नन्वेवं शब्दश्लेष एवायं

तश्च—'तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥' इत्यत्र पिनाकपाणिपदेनायुधदृढत्वमात्रप्रतीत्या पुनर्हरपदप्रयोगवत् कुसुमायुधपदेन तदसारत्वप्रतीत्या स्मरवाचकपदप्रयोगाभावादनुपपत्तिमाशङ्क्य तत्राप्युत्तमपुरुषाक्षिप्ताहंपदस्य स्मरवाचकत्वमस्त्येवेति **साहित्यचिन्तामणि**कारोक्तं न नियमाभिप्रायकमिति स्वयमेव दीक्षितैर्वृत्तिवार्तिके प्रथमपरिच्छेदे प्रतिपादितम् । तस्मात् 'फणीन्द्रः—' इत्यादौ फणीन्द्रत्वाक्षिप्तसहस्रमुखत्वमेव प्रकृतोपकारकमतो न विशेषणसाभिप्रायत्वक्षतिरिति सिद्धम्, इति **विश्वेश्वरपण्डिताः** ॥

[1]क्वचिद्विशेषः सामान्यात्सामान्यं वा विशेषतः ।

विभाकरपदस्य राजसूर्योभयंवाचकत्वादिति चेत्, संकीर्णमेवेदमुदाहरणम् । असंकीर्णोदाहरणं तु 'स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥' अत्रोन्नत्यधोगतिपदाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ लक्ष्यौ ॥ अप्रस्तुतप्रशंसालंकारमाह—**क्वचिदिति** । एतच्च वाक्यपञ्चकेऽन्वेति । अप्रस्तुतादिति सा-

1. **क्वचिदिति** । क्वचित्सामान्यादप्रस्तुताद्विशेषः प्रस्तुतः, क्वचिद्विशेषादप्रस्तुतात्सामान्यं प्रस्तुतम्, क्वचित्कार्यादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं निमित्तम्, क्वचिन्निमित्तादप्रस्तुतात्प्रस्तुतं कार्यम्, क्वचित्समादप्रस्तुतात्समं प्रस्तुतं चेद्गम्यते तदा पञ्चधाऽप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति निर्गलितार्थः । **अत्राप्पयदीक्षितास्तु**—संवन्धान्तरेण प्रस्तुतगमनेऽप्येषा दृश्यते । यथा 'तापत्रयौषधिवरस्य तव सितस्य निःश्वासमन्दमरुता निवुसीकृतस्य । एते कडंगरचया इव विप्रकीर्णा जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥' अत्राप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्दसितरूपदिव्यौषधविशेषधान्यविशेषकडंगरतादात्म्योत्प्रेक्षया सितस्य तत्सारतारूपोत्कर्षप्रतीतिः । न चात्र सितकडंगरयोः कार्यत्वादिः कश्चिदुक्तः संवन्धोऽस्ति । अतोऽत्र सहोत्पत्त्यादिकमेव संवन्धतयाश्रयणीयम् ॥ एवं कार्यकारणयोः प्रत्येकमेव प्रस्तुतार्थप्रत्यायकत्वमभिसंधाय द्वे अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । यथा—'कालिन्दि ब्रूहि, कुम्भोद्भव, जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे, नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः । मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि, मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्राम्भोभिः, किमासां समजनि, कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ॥' अत्र किमासां समजनीति मालवीनां रोदननिमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय 'कुपितः कुन्तलक्षोणिपाल इति' तत्कारणमभिहितमिति कारणनिवन्धना । अत्रैव मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुन्तलेश्वरेण किं ते निर्जिता इति प्रश्ने तद्वधान्तर्भावि नर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनिवन्धनापि । पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः, उत्तरस्यां त्वार्थ इति विशेष इत्याहुः ॥

अत्र **विश्वेश्वरपण्डिताः**—सितकडंगरचययोः कार्यत्वादिसंवन्धाभावेऽप्यभेदाध्यवसायविषयीभूतदिव्यधान्येन सह कडंगरचयस्यावयवावयविभावस्य सत्त्वेन कार्यत्वसंवन्धोऽस्त्येव । न च यद्रूपावच्छिन्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयते तद्रूपावच्छिन्ने प्रकृतेप्रस्तुतस्य कार्यत्वादिसंवन्धोऽपेक्षितः । अत्र च सितत्वावच्छिन्ने एव स्थिते सारत्वरूपोत्कर्षः प्रतीयते, न तु दिव्यधान्यतादात्म्यावच्छिन्ने । अतो दिव्यधान्यकडंगरयोरुक्तसंवन्धसत्त्वेऽपि सितकडंगरयोस्तदभावात्संबन्धान्तरानुसरणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । अप्रस्तुतव्यङ्ग्यार्थप्रकारकज्ञानविशेष्यभूते प्रकृतेऽप्रकृतमात्रसंबन्धस्यैव लाघवेन विवक्षितत्वात् । व्यङ्ग्यार्थबोधधर्मितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशे गौरवात् । विशेष्यत्वं च तत्त्वेन विवक्षितत्वमात्रम् । अतः सितस्यैव तादृशज्ञानविशेष्यतया तत्राप्रकृतसंवन्धो नास्तीत्याकारकदोषाभावः । तद्विशेष्यत्वेन विवक्षितस्य सितस्य दिव्यधान्यतादात्म्याध्यवसायदशायामप्रकृतसंबन्धसत्वात् । एवं द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः । तथाहि—तत्र

किमुभयोरेकत्र दर्शनेन प्रत्येकं तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तिरिति विवक्षितम्; उत कारणकारणस्य कार्यकार्यस्य च निर्देशात्कार्यत्वकारणत्वाभाव इति । नाद्यः । क्वचित्प्रत्येकपुरस्कारेण तद्दर्शनादुभयोः प्रत्येकप्रयोजकत्वे स्थिते क्वचिदुभयसमावेशस्यादोषत्वात् न्यूनत्वानापादकत्वाच्च । तत्राप्येकस्यामेवाप्रस्तुतप्रशंसायां द्वयोः संबन्धयोरप्रयोजकत्वाच्च संबन्धनिबन्धनयोर्द्वयोरप्रस्तुतप्रशंसयोरेकत्र निबन्धनमात्रेण तदातिरेक्याभावाच्च । न द्वितीयः । कार्यकारणपदयोः प्रयोज्यप्रयोजकत्साधारणताया विवक्षितत्वात् । एवं च मालवीरोदनकारणीभूततत्प्रियमरणकारणकुन्तलेशकारणमात्रोक्तौ तत्प्रस्थानकार्यविजयकार्यप्रश्नादिमात्रोक्तौ च तस्यानपायादिति कृतं बहुना ॥

यदप्यप्पयदीक्षिताः—'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्धया ॥' इति । अत्र वाच्यव्यङ्ग्यवृत्तान्तयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वेन समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसाभ्यामतिरिक्तत्वस्य स्फुटत्वात्, प्रस्तुतनिष्ठव्यञ्जकतानिरूपितव्यङ्ग्यताशाल्यप्रस्तुतकत्वे अप्रस्तुतनिष्ठव्यञ्जकतानिरूपितव्यङ्ग्यताशालिप्रस्तुतकत्वे च तदुभयोपगमात् । अत्र प्रियेण सह विहरन्त्या उक्तौ भृङ्गोऽपि प्रकृत एव । न च भृङ्गबोधनानुपपत्त्या प्रियमात्राभिप्रायेणैवेयमुक्तिरिति वाच्यम् । अचेतनेऽप्यामन्त्रणदर्शनेन तदविरोधात् । एवं च प्रस्तुतेन वाच्येन भृङ्गोपालम्भेन पत्न्याः कुलवध्वाः सौन्दर्यादिगुणशालिन्याः सत्त्वे क्रूरजनपरिवृतायां सर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदायां कण्टकाकुलकेतकीकल्पायां वेश्यायां समागमेन किमित्युपालम्भो द्योत्यते । यथा वा—'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । बालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥' प्रौढाङ्गनासत्त्वेऽपि बालां क्लेशयति कामिनि प्रकृतभृङ्गोपालम्भेन तत्प्रतीतिः ॥ 'कोपद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चुक्षतं धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितम् । इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे चेलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिम्बाधरं पाणिना ॥' अत्रेयमिति दीर्घिकेत्यादिचोक्त्या वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वनिर्णयः । नायकदत्तव्रणाङ्किताधरविशिष्टनायिकारूपप्रकृतव्यङ्ग्यार्थप्रकाशनं च चतुर्थचरण एव स्पष्टम् । आद्योदाहरणद्वयेऽन्यापदेशध्वनित्वं प्राचीनैरुक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतत्वेन वाच्यार्थस्यावर्णनीयतया तत्राभिधायां विरतायां वाच्यार्थेनाक्षेपात्प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः सः । इह तु वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वेन तत्रैव पर्यवसानसंभवेऽपि वस्तुसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति । वस्तुतोऽत्राप्यलंकारध्वनित्वमेव । तृतीयस्यालंकारत्वे तु न कस्यचिद्विवादः । व्यङ्ग्यार्थस्य चतुर्थचरणेन वाच्यत्वमापादितस्य ध्वनित्वायोगात् । 'शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सैवान्यालंकृतिर्ध्वनेः ॥' इति ध्वनिकारोक्तेरिति ॥

तत्र **रसगङ्गाधरकाराः**—अत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसैव भवतीति नालंकारान्तरकल्पनम् । किंचिदुक्तिवैचित्र्येण तत्कल्पनेऽलंकारानन्त्यप्रसङ्गात् । न च तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । नह्यप्रस्तुतत्वं सर्वथा प्रस्तावराहित्यं विवक्षितम् । किंतु मुख्यतात्पर्य-

कार्यान्निमित्तं कार्यं च हेतोरथ समात्समम् ॥ ५८ ॥
अप्रस्तुतात्प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्याद्—

क्रमेणोदाहरणम्—

'पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥'

अथास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति **विशेषे प्रस्तुते** सामान्यमभिहितम् ।

'स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥'

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति **सामान्ये प्रस्तुते** विशेषोऽभिहितः । एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रति-

---

मान्यादित्यादिपञ्चकस्य विशेषणम् । प्रस्तुतमिति । यथायथं लिङ्गविपरिणामाविपरिणामाभ्यां विशेष इत्यादिपञ्चकस्य विशेषणम् । ततस्तदा अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसा-व्यञ्जनम् । यद्वा प्रस्तुतव्यञ्जकमप्रस्तुतकथनमप्रस्तुतप्रशंसा ॥ **पादाहतमिति** । बलदेवस्योक्तिरियम् । **सामान्य**मभिहितमिति । देहिन इति सामान्यवाचकम् ॥ **स्रगियमिति** । अजविलापोऽयम् । अहितकारिविशेषो विषं हितकारिविशेषोऽमृतम् ॥ नन्वत्र विम्बप्रतिबिम्बभावसत्त्वात् दृष्टान्त एवायमित्यत आह—**दृष्टान्त**

विषयीभूतार्थातिरिक्तत्वम् । इदं च सर्वथैवाप्रस्तुते प्रस्तुतेऽपि मुख्यतात्पर्यविषयीभूते च समानमेव । अतो भृङ्गादेस्तत्र सत्तामात्रेण प्रकृतत्वेऽपि मुख्यतात्पर्यस्य नायिकाद्युपालम्भे एव सत्त्वादप्रस्तुतत्वेन प्रस्तुतत्वप्रतीतिरिति तल्लक्षणाक्रान्तत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥

1. इतोऽग्रे कुवलयानन्दे प्रस्तुताङ्कुरः—'प्रस्तुतस्य प्रस्तुतेन द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्धया ॥' इति । प्रधानभूतप्रस्तुतान्तरव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतस्य व्यञ्जकत्वादङ्कुर इवाङ्कुर इति योगात्तन्नामालंकारः । उदाहरणे भ्रमरवृत्तेन मनोहरायां मयि सत्यां क्लेशकारिण्या परस्त्रिया किमिति नायकवृत्तं व्यज्यत इति तदाशयः । तत्र केचिदाहुः—अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः तेन सैव । अथवा अप्रस्तुतेन प्रशंसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशंसापदार्थः । एवं वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्यादिना प्रशस्यते उन्मील्यत इत्यर्थादिहापि सैव संभवति किमलंकारान्तरेणेति ॥

बिम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषयामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः ।

'इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव,
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं, श्यामेव हेमप्रभा ।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥'

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्वादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः **कार्येभ्यो** वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ।

'गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यगवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-
मित्थं स्नेहविवर्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥'

अत्र कस्यचिद्गमनरूपे **कार्ये** कारणमभिहितम् । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूला समासोक्तिवद्विशेषणमात्रस्य श्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा—

इति । तस्य दृष्टान्तस्य **सद्भावः** संभवः । अस्याः संकीर्णोदहारणं तु 'मणिर्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते । यथैवास्ति तथैवास्तु काचः काचो मणिर्मणिः ॥' अत्राविवेचकेनोत्कृष्टस्यानादरेऽपि नोत्कर्षापचयः । अनुत्कृष्टस्यादरेऽपि नोत्कर्ष इति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन वाक्यार्थेन प्रतीयते ॥ **इन्दुर्लिप्त इति** । जडिता निष्पन्दा । कार्कश्यं माधुर्यविपर्यासः । प्रस्तुतं प्रचुरीभूतम् । बर्हस्य श्यामकोमलत्वाभाव एव गर्हा ॥ **संभाव्यमानेभ्य** उत्प्रेक्षणीयेभ्यः । अनुक्तनिमित्तेयमुत्प्रेक्षा । तन्निष्ठकार्यत्वस्य तद्विषये उपचारादिदमुपपन्नम् । उदाहरणान्तरं तु 'नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मूर्धनि नार्पितम् । त्वद्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥' अत्रोत्पलाघ्राणाद्यभावरूपकार्येभ्यः प्रस्तुतायाः शोच्यावस्थाया हेतोः प्रतीतिः । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वमेव कार्यत्वमभावानामवगन्तव्यम् ॥ **गच्छामीति** । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । **सोत्प्रासं** सूक्ष्महासयुक्तम् । मृगशिशुं प्रति मरणसूचकं तादृगाभाषणमत्र कारणम् ॥ **विशेषणमात्रस्येति** । मात्रपदेन विशेष्य-

'सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।
समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान्प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥'

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात्सहकारात्कस्यचित्प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

'पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥'

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते ।

सादृश्यमात्रमूला यथा—

'एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति ।
अम्बरमावृतिशून्यं हरहर[1] शरणं विधेः करुणा ॥'

अत्र कपोतादप्रस्तुतात्कश्चित्प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं च क्वचिद्वैधर्म्येणापि भवति ।

व्यवच्छेदः । विशेष्यस्यापीत्यपिना विशेषणपरिग्रहः ॥ **आमोदः** सौरभम्, आनन्दश्च । वसन्तकालोपकरणपल्लवादियुक्तः । **सम्यगुज्ज्वला** रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः, पक्षे सम्यगुज्ज्वले शृङ्गारे रुचिरभिलाषो यस्य सः । **श्रीः** शोभा, वेषरचना च । **प्रभूताभिः** प्रचुराभिरुत्कलिकाभिरुद्गतमुकुलैराकुलो व्याप्तः । पक्षे—प्रकर्षेण भूतया उत्कलिकया नायिकोत्कण्ठया आकुलो व्याकुलः ॥ **पुंस्त्वादपीति** । पुरुषभावाद् यदि प्रविचलेत् स्त्री यदि भवेत् । अधः पातालमपि यदि यायात् । प्रणयने याचननिमित्तं यदि महान्न स्यात्, सर्वः स्यात् । तदपि विश्वमुद्धरेत् । इतीयं दिक् । ईदृशोऽयं प्रकारः केनाप्यनिर्वचनीयेन पुरुषोत्तमेन विष्णुना प्रकटिता दर्शिता । तेन हि दैत्यहृतं राज्यमुद्धर्तुं मोहिनीरूपस्त्रीत्वं प्राप्तम् । जलप्लुतं विश्वमुद्धर्तुं वराहरूपेण पातालं गतम् । बलिदैत्यापहृतं राज्यमुद्धर्तुं पादत्रयभूमियाचननिमित्तं वामनत्वं प्राप्तम् । राजपक्षे—पुंस्त्वात् पौरुषाद् यदि प्रविचलेद् यद्यधो नीचत्वमपि यायाद् याचननिमित्तं यदि महिमशून्यः स्यात् तदपि विश्वं स्वराज्यमुद्धरेदित्ययं प्रकारश्च केनापि पुरुषोत्तमनाम्ना राज्ञा प्रकटितः ॥ **विशेष्येणापि** विशेष्यवाचकेनापि । **प्रचुरप्रसिद्ध्या** भूरिप्रयोगेण, अतिप्रसिद्ध्या वा । प्रकृतस्यैवात्र व्यङ्ग्यत्वं न तूपमानस्येति नोपमाध्वनित्वम् । द्वयोरभिधेयत्वाभावान्न श्लेषत्वम् ॥ **कश्चित्प्रस्तुत इति** । यस्य बहवः शत्रवो गोपनस्थानं नास्ति स इत्यर्थः ॥ **इयं च अ**प्रस्तुतप्रशंसा च । **वैधर्म्येणा**पि विधर्मान्तरव्यञ्जकवैधर्म्यविशिष्टस्य कथनेनापि ।

---

1. 'हरिहरि' घ.

'धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥'

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते । वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र संभवे उक्तोदाहरणान्येव ।

असंभवे यथा—

'कोकिलोऽहं भवान्काकः समानः कालिमावयोः ।
अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥'

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विनासंभवि ।

उभयरूपत्वे यथा—

'अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ॥'

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तश्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसंभवि । अन्येषां तु संभवीत्युभयरूपत्वम् । अस्याश्च समासोक्तिवद् व्यवहारसमारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलत्वाद्वस्तुध्वनेर्भेदः । उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम् । एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वम् ।

एवं च षट्प्रकारा अप्रस्तुतप्रशंसेति फलितम् ॥ **धन्या इति** । दशरथस्योक्तिरियम् । कह्लारस्य कह्लारवतो जलस्य स्पर्शेन शीतलाः । सौगन्ध्यप्रतीतिरत्र लक्षणाप्रयोजनम् ॥ **अत्रेति** । वाता धन्या इति वैधर्म्येण अहमधन्य इति प्रस्तुत इत्यन्वयः । **वाच्यस्य** वाक्यार्थस्य ॥ कोकिलोऽहमित्यन्तरं विशेषम् । **काकलीकोविदाः** सूक्ष्ममधुरध्वनिविदः, । **वाकोवाक्य**मुक्तिप्रत्युक्ती तौ प्रस्तुतौ तयोरध्यारोपणं स्वरूपव्यञ्जनम् । **छिद्राणि** विवराणि, दोषाश्च । **कण्टकाः** तीक्ष्णाग्रवृक्षाः क्षुद्रशत्रवश्च । **गुणास्तन्तवः**, यशांसि च ॥ **छिद्राणां** विवराणां **गुणभङ्गुरीकरणे** पद्मनालतन्तुच्छेदने । **अन्येषां** कण्टकानाम् । अस्याश्च श्लेषमूलतुल्याप्रस्तुतप्रशंसायाश्च । **समासोक्तिवदिति** । समासोक्तौ यथा श्लिष्टशब्दप्रयोगमात्रेण व्यवहारो न प्रतीयते किंतु विशेषणसाम्यानुसंधानेनापि, तथात्रापि विशेषणसाम्यानुसंधानमप्यपेक्षितम्, शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनौ तु तन्नापेक्षितमिति ततोऽस्या भेद इति भावः । **द्वयोः** प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वाच्यत्वं प्रकरणादिनियमाभावादित्यर्थः ।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ॥ ५९ ॥
निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः । स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा—

'स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता [द्विट्] स्त्रियो जाताः ॥'

इदं मम ।

व्याजस्तुत्यलंकारमाह—**उक्तेति** । वाच्याभ्यामापाततः प्रतीयमानाभ्याम् । ननु निन्दाव्याजेन स्तुतिर्भवत्येव व्याजस्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा तु व्याजनिन्दैव भवति कथं व्याजस्तुतिरित्यतः संज्ञया द्विविधं योगार्थमाह—**निन्दयेति** ॥ **स्तनयुगेति** । राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । स्तनयुगे मुक्ताभरणं हारो यासाम् । पक्षे—स्तनयुगान्मुक्ताभरणं यासाम् । कण्टको रोमाञ्चः, तीक्ष्णाग्रवृक्षावयवश्च । प्रागितरकोपात् पूर्वकाल इव । विश्वस्ता अयमस्माकं नापकर्तेति विश्वासाश्रयाः । पक्षे—विधवाः । 'विश्वस्ता विधवा समे' इत्यमरः । अत्र स्त्रीणां पीडाजनकत्वेनापाततो

---

1. व्याजेति । एवं व्याजनिन्दापि **कुवलयानन्दे**—'निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते । विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाऽहरच्छिरः ॥' अत्र हरनिन्दया परिणामतापसंस्कारदुःखमयं जगद्विदधतो विधेर्निन्दाभिव्यक्तिरिति । अत्र **रसगङ्गाधरकाराः** प्राहुः—इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु नेति प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकानां समयः । अत एव यत्र शब्देनाभिधीयमाना स्तुतिर्निन्दा वा बाधितस्वरूपा निन्दायां स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवस्यतीति तैस्तत्र तत्र स्वग्रन्थेषूपनिबद्धम् । एवं च—'परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः । अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥' इत्यादिषु सांसारिकजननिन्दापर्यवसायिन्यामपि पादपस्तुतौ न व्याजस्तुतित्वम् । प्रथमप्रतीयमानस्तुतेरबाधितत्वात् । एवं निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वेऽपि । तथा—अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुतौ, अन्यनिन्दया वा अन्यनिन्दायां गम्यमानायां नास्या अलंकृतेर्विषयः । पूर्वोक्तादेव हेतोः । यथा—'ये त्वां ध्यायन्ति सततं त एव कृतिनां वराः । मुधा गतं पुराराते भवदन्यधियां जनुः ॥' अत्र पूर्वोत्तरार्धगताभ्यां ध्यातृस्तुतिनिन्दाभ्यां ध्येयस्तुतिनिन्दयोरवगमः । एवं स्थिते कुवलयानन्दकर्त्रा स्तुतिनिन्दाभ्यां वैयधिकरण्येन निन्दास्तुत्योः स्तुतिनिन्दयोर्वावगमे प्रकारचतुष्टयं व्याजस्तुतेर्यदधिकमुक्तं तदपास्तम् । यदि तु प्राचीनसंकेतसेतुं निर्भिद्य स्वरुचिरमणीया सरणिराद्रियते, तदा निवेश्यन्तां सर्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा वा अलंकारोदरेषु । निवेश्यतां वा व्याज-

---

१. 'प्रागिव विश्वस्ता अपि कुपिते त्वयि रिपुस्त्रियः' क; 'रिपुस्त्रियः' घ.

'व्याजस्तुतिस्तव पयोद मयोदितेयं
सञ्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।
स्तोत्रं तु ते महदिदं घन धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत्पथिकान्निहत्य ॥'

पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ॥ ६० ॥

उदाहरणम्—

'स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥'

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारणं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्कारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत्प्रस्तुतम् । एवं च—

'अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः ॥'

निन्दा, पर्यवसाने तु शत्रुनाशकत्वेन स्तुतिः प्रतीयते ॥ **व्याजस्तुतिरिति** । अयथार्थस्तुतिः धर्मराजस्य साहाय्याचरणेन आपाततः स्तुतिः, पर्यवसाने तु पथिकापकारेण निन्दा प्रतीयते ॥ पर्यायोक्त्यलंकारमाह—**पर्यायोक्तमिति** । **भङ्ग्या** उक्तिवैचित्र्यविशेषेण अभिधीयते अभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते । एवं च पर्यायेण भङ्ग्या व्यङ्ग्यस्य स्फुटप्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ॥ **केशेति** । केशानां संभोगाय भूषणाय लालिताः सयत्नं पालिताः । इन्द्रस्यातिपराभवेन भयस्य, हयग्रीवोद्याने पारिजातमञ्जरीणामनुभूतत्वाददादरस्य चाभावश्च सावज्ञमित्यनेन प्रतीयते । इत्थं च हयग्रीवेण स्वर्गः सुतरां जित इति व्यङ्ग्यः सुव्यक्त एव । **वैचित्र्यविशेष**स्याप्रस्तुतप्रशंसाजन्यवैचित्र्यादिलक्षणवैचित्र्यस्य **प्रतिपत्तये** सिद्धये । **कार्यद्वारेण** कार्याभिधानमुखेन **अभिहितं** स्फुटं प्रतिपादितम् ॥ **अनेनेति** । पर्यासयता पातयता । आक्षेपसूत्रेण

स्तुतिरपि योगार्थालीढत्वादप्रस्तुतप्रशंसायाम् । निरस्यतां च कार्यकारणादिविषयकत्वदुराग्रहस्तस्या इति बहु व्याकुली स्यात् । एवं पूर्वोक्तं प्रकारचतुष्टयं कुत्रान्तर्भवत्विति चेद् व्यङ्ग्यभेदेष्विति गृहाण । नहि व्यङ्ग्यभेदाः सर्वेऽपरिमिता अलंकारप्रकारगोष्पदेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्त इति ॥

1. भङ्ग्येति । येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्गी ॥

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्णनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

'राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥'

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतम् । 'कार्यमपि वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम्' इति केचित् ।

अन्ये तु—'राजशुकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतप्रभावो बोध्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैव' इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ ६१ ॥
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

ग्रन्थनगुणेन ॥ **वर्णनार्हे** वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम् । **पर्यायोक्तमेवे**त्येवकारेणाप्रस्तुतप्रशंसाव्यवच्छेदः ॥ **काव्यप्रकाशे** कार्यात्कारणरूपाप्रस्तुतप्रशंसाया दत्तमुदाहरणं पर्यायोक्तविषयत्वेन संभावयति—**राजन्निति** । शत्रुजयोद्यतं राजानं प्रति तच्चरस्योक्तिरियम् । तवारिभवने वास्तुनि अध्वगैः पञ्जरान्मुक्तो राजशुकः शून्यवलभौ राजादिहीनगृहे चित्रस्थान् राजादीनवलोक्यैकैकमेवमाभाषते । चित्रस्थांस्तानवलोक्य किमाभाषत इत्यत आह—**राजन्निति** । **देव्योऽपि** राजपत्न्योऽपि तूष्णीं स्थिता न पाठयन्ति । कुब्जा तद्भोजने नियुक्ता काचित् । कुमारैरेव सचिवैरस्मद्भोजनसहचरैः । **अद्यापि** इदानीमपि । **कार्यमपीति** । शुकाभाषणरूपं कार्यम् ॥ अर्थान्तरन्यासालंकारमाह—**सामान्यमिति** । व्यापकधर्मावच्छिन्नमित्यर्थः । **विशेषेण** व्याप्यधर्मावच्छिन्नगोचरेण । **साधर्म्येण** साधर्म्यप्रकारकज्ञानेन वैधर्म्यज्ञानेन वा यदि **समर्थ्यते** उत्पाद्यते संशया-

---

1. **सामान्यमिति** । सामान्यं विशेषस्य विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति भेदद्वयम् । तथा कार्यं कारणस्य कारणं वा कार्यस्य समर्थकमित्यपि भेदद्वयम् । एवं च भेदचतुष्टये प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वये भेदाष्टकमुपपद्यते । इतोऽग्रे **कुवलयानन्दे विकस्वरः प्रौढोक्तिः संभावना मिथ्याध्यवसितिर्ललितं प्रहर्षणं विषादनमुल्लासोऽवज्ञाऽनुज्ञा लेशो मुद्रा रत्नावली**ति त्रयोदशालंकारा यथा—"यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स **विकस्वरः** । स न जिग्ये, महान्तो हि दुर्धर्षाः सागरा इव ॥"

योग्यत्वादिरूपानुपपत्तिनिराकरणेन दृढप्रतिपत्तिविषयः क्रियत इति यावत्। तदा अर्थान्तरन्यास इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तेन सामान्येन सामान्यविशेषयोर्विधीयमानधर्म एव विशेषसामान्ययोः साधर्म्यं तस्य क्वचित्ताद्रूप्येण क्वचिद्व्याप्यधर्मेण क्वचिद्व्यापकधर्मेण ग्रह एव समर्थकः। वैधर्म्यं निरुक्तसाधर्म्यविरुद्धधर्मः। कारणस्य

"प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्। कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः॥" "संभावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये। यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव॥" "किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम्। मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्खस्रजं वहन्॥" "वर्ण्ये स्याद्वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य कल्पनम्। ललितं, निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति॥" "वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्। दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः॥" "इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्। दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः॥" "एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि। अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी॥ काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः। निन्दन्ति च विधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः॥ तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम्। लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः॥" "ताभ्यां तौ यदि न स्याताभवज्ञालंकृतिस्तु सा। स्वल्पमेवाम्बु लभते प्रस्थः प्राप्यापि सागरम्॥ मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः॥" "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्। विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः॥" "लेशः स्याद्दोपगुणयोर्गुणदोपत्वकल्पनम्। अखिलेषु विहंगेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु॥ शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्॥" "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः। नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा॥" "क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः। चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञत्वं महीपते॥" इति। अत्र हि विकस्वरो नालंकारान्तरम्। समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसंबन्धेऽर्थान्तरन्यासस्य सद्भावात्, तदितरसंबन्धे कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थने तु काव्यलिङ्गस्याभ्युपगमात्॥ प्रौढोक्तिरपि नालंकारान्तरम्। असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्या गतार्थत्वात्॥ संभावनापि नालंकारान्तरम्। संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्या कवलितत्वात्॥ मिथ्याध्यवसितिरपि नालंकारान्तरम्। असंबन्धे संबन्धोतिशयोक्तेरेव विषयत्वात्॥ एवं ललितमपि नालंकारान्तरम्। 'निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति' इत्यादौ किंचिदाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीप्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेऽप्यार्थ्या निदर्शनाया एव सत्त्वात्। नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति। न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहारः स्यादिति वाच्यम्। विषयतावच्छेदकरूपेण भाने विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नविषय्यभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेणासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपादिलक्षणत्वेन तयोरैक्यासंभवात्। न च निदर्शनाविषये व्यङ्ग्योपमैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम्। अत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात् कल्पितौपम्यमूलिकया पर्यवसन्नया तयैव चमत्कार इत्याशयादित्युद्द्योतादौ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥'

अत्र द्वितीयार्धगतेन विशेषरूपेणार्थेन प्रथमार्धगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते।

साधर्म्यं प्रकृतकार्यसाधनत्वम्। वैधर्म्यं स्वविरुद्धस्वकार्यविरुद्धसाधनत्वम्। इदं कारणं कार्यस्य साधर्म्यं प्रकृतकारणजन्यत्वम्। वैधर्म्यं स्वविरुद्धस्य स्वकारणविरुद्धजन्यत्वम्॥ सामान्यविशेषसाधर्म्येण समर्थनमाह—**बृहत्सहाय इति।** कार्यान्तं कार्यातिशयम्। महाकार्यमित्यर्थः। क्षोदीयानपि अतिक्षुद्रोऽपि। गच्छति प्राप्नोति। साधयतीति यावत्। संभूय मिलित्वा। नगापगा गिरिणदी। नद्या नगसंबन्धदर्शनेन जलबाहुल्याभावः प्रतीयते, तेन चातिक्षुद्रत्वम्। **द्वितीयार्धगते**न द्वितीयवाक्यार्थसंगतेन **विशेषरूपेण** विशेषस्वरूपेण नगापगया अर्थेन महानदीमेलनप्रयुक्तसमुद्रप्राप्तिरूपमहाकार्यसाधनत्वप्रतिपत्तिविषयेण **सोपपत्तिको** विधीयमानसंशयनिरासेन निश्चयविषयः। एकविशेषस्य यद्दृश्यते बाधकाभावेन तुल्यन्यायतया तत्सधर्माणामन्येषामपि तत्संभवतीति विशेषदर्शिनां सामान्यविधीयमानस्य संशयो निवर्तेत इति सुतरां दृढप्रतिपत्तिरिति भावः। अत्र सामान्यसमर्थनमुखेनासत्क्षुद्रतरस्यापि शिशुपालस्य कालयवनादिबृहत्सहाय-

---

प्रहर्षणमपि नालंकारान्तरम्। समाधावन्तःपातात्। अकस्मादीप्सितार्थलाभस्य वाञ्छितसिद्ध्यर्थयत्नात्तदधिकलाभस्य उपायसिद्ध्यर्थयत्नात्साक्षात्फललाभवर्णनस्य च तत्त्वमेव। सौकर्यस्यानायासेन सिद्ध्यादिरूपस्यैवाकस्मिकत्वादिरूपस्यापि ग्रहात्॥ विषादनमपि नालंकारान्तरम्। दूष्यमाणविरुद्धार्थप्राप्तेरपि विषमतया तादृशेच्छया तादृशार्थलाभयोगस्य विषमत्वात्॥ उल्लासोऽपि नालंकारान्तरम्। अन्यगुणेनान्यत्र गुणवत्त्वबुद्ध्या अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्त्वबुद्ध्या वा वैपरीत्येन वा विषमावकाशात्॥ अवज्ञापि नालंकारान्तरम्। अन्यगुणेनान्यत्र गुणाभावस्य अन्यदोषेणान्यत्र दोषाभावस्य वा प्रतिपादनेऽपि विषमप्रवेशात्॥ अनुज्ञापि नालंकारान्तरम्। दोषेऽपि गुणमाकलय्य तदभ्यर्थनेऽपि विशेषस्यौचित्यात्त्रैविध्यस्य प्रायोवादाच्च॥ एवं गुणेऽपि दोषमाकलय्य तदभ्यर्थनेऽपि विशेषस्य प्रवेशाल्लेशोऽपि नालंकारान्तरम्॥ मुद्रा तु नालंकारपदवीमधिरोहति प्रकृतोपस्कारकत्वाभावात्। यदपि 'एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि' इति कुवलयानन्दफक्किकामालम्ब्य टीकाकारैः 'यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम्। अपन्थानं न गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति॥' इत्यनर्घराघवनाटकश्लोक उदाहरणतया न्यासि; तत्र ध्वनिरिति सहृदयाः। एवं रत्नावल्यपि नालंकारः। तत्र रूपकेण वर्ण्ये उपस्क्रियते, न तु तथाविधक्रमेणेत्युद्द्योतादौ प्रतिपादितम्॥

---

१. 'विशेषेण' घ.

'यावदर्थ्यपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥'

'पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां
त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥'

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथिवीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् ।

'सहसा विदधीत न क्रियां—' इत्यादौ (४१६ पृ.) संपद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि । वैधर्म्ये यथा—

संपत्त्यासत्पराभवरूपबृहत्कार्यसाधनत्वं समर्थितमित्यवधेयम् ॥ विशेषस्य सामान्यसाधर्म्येण समर्थनमाह—**यावदर्थ्यपदामिति** । यावन्त्येवार्थ्यानि प्रकृतोपयुक्तार्थादनपेतानि पदानि यस्यां तां नत्वनुपयुक्तार्थपदैर्बहुलाम् । एतेन वाक्यस्याल्पत्वं सूचितम् । आदाय कथयित्वा । महीयांसो महत्तराः । प्रकृत्या स्वभावेन । मितभाषिणः अल्पवचसः । अत्र व्यञ्जनया विधीयमानमपि माधवस्याल्पभाषणं प्रतिपाद्यबाहुल्ये सत्यनुपपन्नमहत्तरस्य स्वभावत एवाल्पभाषणमिति सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते । सामान्यधर्मो विशेषेष्वप्रतिहतप्रसर इति विशेषदर्शनेनानुपपत्तिनिरास इति भावः ॥ कारणसाधर्म्येण कार्यसमर्थनमाह—**पृथ्वीति** । श्रीरामेण हरधनुर्ज्यायोगोद्यमे कृते पृथ्व्यादीनामस्थैर्यादिकं संभावयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । भुजङ्गमोऽनन्तः । एनां पृथ्वीम् । द्वितयमनन्तं पृथ्वीं च । तत्त्रितये कूर्मानन्तपृथ्वीषु । दिधीर्षां धारणेच्छाम् । देवः श्रीरामः । आततज्यं आरूढगुणम् । **आततज्यीकरणं** गुणयोगानुकूलव्यापारः । पृथ्व्यादीनां स्थैर्यादेः सिद्धत्वे तत्तन्नियोगानुपपत्त्या स्थैर्यादिविशेषो लक्षणीयः, तस्य च ज्यायोगसंभावनायामनुष्ठितत्वेन कार्यत्वमक्षतमेव, तच्च ज्यायोगसंभावनायाः कारणत्वग्रहेणैव समर्थ्यते । स्थैर्यादीनां नियुज्यमानत्वेन कार्यत्वं प्रतीयते, तच्च कारणमन्तरेण नोपपद्यते, इत्यनुपपत्तिरत्रावधेया ॥ कार्यसाधर्म्येण कारणसमर्थनमाह—**सहसेति** । अत्र विधीयमानस्य सहसा विधानाभावस्य किंचिदिष्टं प्रति साधनत्वमवगम्यते । तच्च क्वचिदिष्टे साध्यत्वग्रहमन्तरेण नोपपद्यत इति कार्यस्य समर्थकत्वं संपद्वरणं कार्यमिति कार्यं कार्यत्वप्रतीतिविषयः । कार्यत्वप्रतीतिरत्र 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः' इतिवत् विमृश्यकारित्व एव सहसाविधानाभावः पर्यवस्यतीति नानयोर्भेदः । विशेषवैधर्म्येण सामान्यसमर्थनं यथा—'गुणानामेव

'इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥'

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम्। 'सहसा विदधीत—'इत्यत्र सहसा विधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थकम्। एवमन्यत्॥

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते॥ ६२॥

तत्र वाक्यार्थता—

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।

दौरात्म्याद्धुर्यो धुरि नियुज्यते। 'अलं जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः॥' दुःखावहकर्मप्रयोजकत्वाद्गुणानां निन्दा। धुर्यो धूर्वहनयोग्यः। किणो वहनचिह्नविशेषः। गडिरलसः। अत्र गुणवन्त एव धुर्या भारवहने नियुज्यन्त इत्यन्ययोगव्यवच्छेदप्रतीतिरन्यत्रायोगग्रहेणैवोपपद्यत इति धूर्वहनयोग्यतया धुर्यविशेषे गडिगवे धूर्वहनायोगरूपवैधर्म्यज्ञानं समर्थकम्। किणहीनस्कन्धत्वेन सुखस्वपनेन च भारवहनायोगः प्रतीयते॥ सामान्यवैधर्म्येण विशेषसमर्थनमाह—**इत्थमिति**। ब्रह्माणं प्रति बृहस्पतेस्तारकदौरात्म्यनिवेदनमिदम्। क्लिश्नाति विबाधते। शाम्येत् अपकारान्निवर्तेत॥ **समर्थकमिति**। अनुकूलाचरणेनोपशमाभावोऽयोग्यतयानुपपन्न एव। दुर्जनसामान्यस्वभावेन प्रत्युपकारमात्रोपसाम्यत्वेन वैधर्म्येण समर्थ्यत इति भावः। कारणवैधर्म्येण कार्यसमर्थनं यथा—'वहिरेव चिरादनाश्रये विलसत्येष तुषारदीधितिः। भज संपदमत्र संततं ननु संतापमितः प्रसूयते॥' चन्द्रस्य संतापजनकत्वानुभवेन संमदजनकत्वे बाधं प्रति संदधतीं विरहिणीं प्रति तत्सख्या उक्तिरियम्। अनाश्रये अवचनस्थे। अत्र सूर्यस्य संतापजनकत्वप्रदर्शनेन तद्विरुद्धस्य चन्द्रस्य संतापविरुद्धसंमदजनकत्वमुपपन्नम्॥ कार्यवैधर्म्येण कारणसमर्थनमाह—**सहसेति**॥ **विरुद्धं** विरुद्धजन्यम्। **समर्थकमिति**। संपद्विरुद्धकार्ये विपदि विवेकविरुद्धविवेकाभावजन्यत्वज्ञानेन संपदि विवेकजन्यत्वं दृढं प्रत्याय्यते। यज्जन्यं यद्विरुद्धं तत्कारणविरुद्धजन्यमेवेति नियमादिति भावः। अत्र घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय जन्यमिति॥ काव्यलिङ्गालंकारमाह—**हेतोरिति**। वाक्यपदार्थत्वे वाक्यपदान्यतरप्रतिपाद्ये वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा हेतुत्वे व्यङ्ग्ये इति पर्यवसितोऽर्थः। क्रियान्वयसमाप्तौ वाक्यार्थत्वम्। अन्यथा पदार्थत्वम्। अयमेव हेत्वलंकार उच्यते॥ **यत्त्वन्नेत्रेति**। वर्षाजनितोत्कण्ठस्य प्रोषितस्योक्तिरियम्। मुखच्छायानुकारी मुखकान्तिसदृशः। गतः। मानसमिति शेषः। सादृश्य-

---

1. **काव्येति**। काव्याभिमतं लिङ्गं काव्यलिङ्गम्। तर्कवैलक्षण्यार्थं काव्यग्रहणम्। न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः क्रियन्ते॥

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः। पदार्थता यथा मम—

('त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम्।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥')

अत्र द्वितीयार्धे प्रथमार्धमेकपदं हेतुः। अनेकपदं यथा मम—

(पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥)

इह केचिद् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते। तदयुक्तम्। तथा ह्यत्र हेतुस्त्रिधा भवति—ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति। तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य, इति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्। तथाहि—'यत्त्वन्नेत्र—' इत्यादौ चतुर्थपादवाक्यम्। अन्यथा साकाङ्क्षतयासमञ्जसमेव स्यात् इति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते। 'सहसा विदधीत—' इत्यादौ तु—

विनोदमात्रं सादृश्यमात्रेण विनोदः। मात्रपदेन सङ्गव्यवच्छेदः। दैवेन दुर्दैवेन ॥ **चतुर्थपादे** चतुर्थपादप्रतिपाद्ये सादृश्यमात्रविनोदाभावे। **पादत्रयवाक्यानि** पादत्रयरूपवाक्यत्रयार्थाः ॥ **त्वद्वाजीति**। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धं तादृशं पङ्किलत्वं संभाव्यमानभूरिभारभयकरणकहरगङ्गात्यागे हेतुः। वास्तवहेतूदाहरणं तु—'वदनाम्बुरुहालोकनिन्दितेन्दुप्रभाभराम्। तामवेक्ष्य मनोजस्य को युवा न वशंवदः ॥' अत्र पूर्वार्धस्यैकपदार्थस्यार्थः परार्धार्थे हेतुः ॥ **पश्यन्त्यसंख्यपथगामिति**। अत्र पूर्वार्धं क्रियान्वयसमासौ वाक्यत्वमनापन्नमनेकपदघटितं तदर्थस्य हेतुता। अत्रापि कविप्रौढोक्तिसिद्धो हेतुः। संभाव्यमानमात्मगोपनं कार्यम्। वास्तवहेतूदाहरणं तु—'अपाङ्गान्तनटन्नेत्रं वीक्ष्यमाणा मनागपि। अनङ्गसचिवाः कान्ता हरन्ति जगतां मनः ॥' कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासमनङ्गीकुर्वतः **काव्यप्रकाशकारादेर्मतं** दूषयति—**इह केचिदिति**। पदार्थगतेन काव्यलिङ्गेनार्थान्तरन्यासासंभवादाह—**वाक्यार्थगतेनेति**। अन्यथा हेत्वनुक्तौ साकाङ्क्षतया कारणजिज्ञासया। **असमञ्जसं** सुदृढप्रतिपत्तिजननाक्षमम्। **पादत्रयगतवाक्यं** पादत्रयस्वरूपवाक्यम्। **निष्पादकत्वेन** निष्पादकत्वप्रति-

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥'

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसा विधानाभावं संपद्धरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

'न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।
त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला हि सा ॥'

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलंकारः । वैचित्र्यस्यैवालंकारत्वात् ।

अनुमानं तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ।

यथा—

'जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।
उत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे ॥'

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः ।

पादकत्वेन ॥ **स्वतोऽपि** हेतूक्तिं विनापि । **गतार्थं** निःसंशयप्रतिपादितस्वार्थम् । तथा च हेलाकाङ्क्षया यद्वाक्यं यद्वाक्यमपेक्षते तदर्थस्य तदर्थो निष्पादकः, स एव काव्यलिङ्गस्य विषयः । यत्र हेतूपदेशादिना हेतुनिरपेक्षं वाक्यं तत्र हेतुवाक्यस्यार्थः समर्थक एव, स चार्थान्तरन्यासस्य विषयः । एवंविधं भेदमनङ्गीकृत्य समर्थकहेतोरपि काव्यलिङ्गविषयत्वस्वीकारेऽर्थान्तरन्यासमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ अनुमानालंकारमाह—**अनुमानं त्विति** । विच्छित्त्या अलंकारादिकृतवैचित्र्येण । परिपुष्टवैचित्र्यमिति शेषः । साध्यस्य व्यापकस्य । साधनात् साधनगोचरव्याप्यत्वज्ञानात् । अनुमितिं प्रति साधनस्य हेतुत्वाङ्गीकारेऽतीतानागतलिङ्गकानुमितिर्न स्यात् ॥ **जानीमहे इति** । विरहवर्णनमिदम् । जानीमहे अनुमिनुमः । विरहजन्यपाण्डुताक्षिकुड्मलतयोश्च प्रियवक्त्रचन्द्रकिरणजन्यत्वमुत्प्रेक्ष्य हेतुः क्रियते । अत्र रूपकोत्प्रेक्षाभ्यां परिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमलंकारः । कविप्रौढोक्तिजन्यविच्छि-

---

1. **अनुमानमिति** । तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्वेधा । यत्र मयायमवगतोऽर्थ इति स्वपरामर्शस्य निश्चयः स्यात्तत्स्वार्थम् । यत्र परेणानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादनात्परप्रत्यायकत्वं तत्परार्थम् । द्विविधमप्येकोऽलंकार इति **विमर्शिन्यां** व्यक्तम् ॥

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः। पदार्थता यथा मम—

('त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम्।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥')

अत्र द्वितीयार्धे प्रथमार्धमेकपदं हेतुः। अनेकपदं यथा मम—

(पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥)

इह केचिद् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते। तदयुक्तम्। तथा ह्यत्र हेतुस्त्रिधा भवति—ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति। तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य, इति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्। तथाहि—'यत्त्वन्नेत्र–' इत्यादौ चतुर्थपादवाक्यम्। अन्यथा साकाङ्क्षतयासमञ्जसमेव स्यात् इति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते। 'सहसा विदधीत–' इत्यादौ तु—

विनोदमात्रं सादृश्यमात्रेण विनोदः। मात्रपदेन सङ्गव्यवच्छेदः। दैवेन दुर्दैवेन ॥ **चतुर्थपादे** चतुर्थपादप्रतिपाद्ये सादृश्यमात्रविनोदाभावे। **पादत्रयवाक्यानि** पादत्रयरूपवाक्यत्रयार्थाः ॥ **त्वद्वाजीति**। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धं तादृशं पङ्किलत्वं संभाव्यमानभूरिभारभयकरणकहरगङ्गात्यागे हेतुः। वास्तवहेतूदाहरणं तु–'वदनाम्बुरुहालोकनिन्दितेन्दुप्रभाभराम्। त्वामवेक्ष्य मनोजस्य को युवा न वशंवदः ॥' अत्र पूर्वार्धस्यैकपदार्थस्यार्थः परार्धार्थे हेतुः ॥ **पश्यन्त्यसंख्यपथगामिति**। अत्र पूर्वार्धं क्रियान्वयसमाप्तौ वाक्यत्वमनापन्नमनेकपदघटितं तदर्थस्य हेतुता। अत्रापि कविप्रौढोक्तिसिद्धो हेतुः। संभाव्यमानमात्मगोपनं कार्यम्। वास्तवहेतूदाहरणं तु—'अपाङ्गान्तनटन्नेत्र वीक्ष्यमाणा मनागपि। अनङ्गसचिवाः कान्ता हरन्ति जगतां मनः ॥' कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासमनङ्गीकुर्वतः **काव्यप्रकाशकारादे**र्मतं दूषयति—**इह केचिदिति**। पदार्थगतेन काव्यलिङ्गेनार्थान्तरन्यासासंभवादाह—**वाक्यार्थगतेनेति**। अन्यथा हेत्वनुक्तौ साकाङ्क्षतया कारणजिज्ञासया। **असमञ्जसं** सुदृढप्रतिपत्तिजननाक्षमम्। **पादत्रयगतवाक्यं** पादत्रयस्वरूपवाक्यम्। **निष्पादकत्वेन** निष्पादकत्वप्रति-

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥'

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसा विधानाभावं संपद्धरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

'न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।
त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला हि सा ॥'

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नाय मलंकारः । वैचित्र्यस्यैवालंकारत्वात् ।

अनुमानं तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ।

यथा—

'जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्ष्या विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।
उत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे ॥'

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः ।

पादकत्वेन ॥ **स्वतोऽपि** हेतूक्तिं विनापि । **गतार्थं** निःसंशयप्रतिपादितस्वार्थम् । तथा च हेत्वाकाङ्क्षया यद्वाक्यं यद्वाक्यमपेक्षते तदर्थस्य तदर्थो निष्पादकः, स एव काव्यलिङ्गस्य विषयः । यत्र हेतूपदेशादिना हेतुनिरपेक्षं वाक्यं तत्र हेतुवाक्यस्यार्थः समर्थक एव, स चार्थान्तरन्यासस्य विषयः । एवंविधं भेदमनङ्गीकृत्य समर्थकहेतोरपि काव्यलिङ्गविषयत्वस्वीकारेऽर्थान्तरन्यासमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ अनुमानालंकारमाह—**अनुमानं त्विति** । विच्छित्त्या अलंकारादिकृतवैचित्र्येण । परिपुष्टवैचित्र्यमिति शेषः । साध्यस्य व्यापकस्य । साधनात् साधनगोचरव्याप्यत्वज्ञानात् । अनुमितिं प्रति साधनस्य हेतुत्वाङ्गीकारेऽतीतानागतलिङ्गकानुमितिर्न स्यात् ॥ **जानीमहे इति** । विरहवर्णनमिदम् । जानीमहे अनुमिनुमः । विरहजन्यपाण्डुत्वाक्षिकुड्मलतयोश्च प्रियवक्त्रचन्द्रकिरणजन्यत्वमुत्प्रेक्ष्य हेतुः क्रियते । अत्र रूपकोत्प्रेक्षाभ्यां परिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमलंकारः । कविप्रौढोक्तिजन्यविच्छि-

---

1. **अनुमानमिति** । तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्वेधा । यत्र मयायमवगतोऽर्थ इति स्वपरामर्शस्य निश्चयः स्यात्तत्स्वार्थम् । यत्र परेणानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादनात्परप्रत्यायकत्वं तत्परार्थम् । द्विविधमप्येकोऽलंकार इति **विमर्शिन्यां** व्यक्तम् ॥

यथा वा—

'यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।
तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥'

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया प्रतीतिः, इह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ॥ ६३ ॥

यथा मम—'तारुण्यस्य विलासः—' इत्यत्र (१३० पृ.) वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसायमूलोऽयमलंकारः ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा—

'कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतम् ।
बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥'

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालंकारविलक्षणत्वेन स्फुरणात्पृथगलंकारत्वमेव न्याय्यम् ।

त्तिपरिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमुदाहरति—**यथा वेति** । तत्तस्मात् । आसामबलानाम् । मन्ये अनुमिनोमि । अत्र 'अबलादृष्टिपातसहचरितशरपातोऽबलापुरोवर्तिचापरोपितशरजन्योऽबलादृष्टिपातसहचरितशरपातत्वात्' इत्यनुमानम् । तत्रेतरस्य बाधात्स्मरस्य सिद्धिः । वस्तुतस्त्वलंकारादिसहकारं विनापि यत्र वैचित्र्यमनुभूयते तत्राप्ययमलंकारः । यथा—'विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।' अत्र वर्षाकालानुमानम् ॥ (अभिधा) हेत्वलंकारमाह—**अभेदेनेति** । हेतोर्हेतुमता कार्येण सहाभेदेनाभेदारोपेण अभिधा हेतुरित्यर्थः ॥ **तारुण्यस्येति** । अत्र प्रकरणान्नायिकाया लाभः । हासः प्रकाशः । नन्वत्र लक्षणया वशीकरणकारणप्रतीतिरेव न लभेदप्रतीतिरित्यत आह—**विलासहासयोस्त्विति** । अध्यवसाय आहार्यभेदप्रतीतिः । तथा च नायिकाया विलासहासयोः कार्यकारणभावरूपसंबन्धाभावेन कारणलक्षणाया असंभवादाहार्याभेदप्रतीतिरवश्यमङ्गीकरणीया तत्साहचर्यात्प्रकृतेऽप्याहार्यप्रतीतिरेव, न तु लाक्षणिकी प्रतीतिरिति भावः ॥ अनुकूलालंकारमाह—**अनुकूलमिति** । अनुकूलानुबन्धि आनुकूल्यकरम्[1] ॥ **कुपितेति** । नायिकां प्रति सख्या वचनमिदम् । अत्र करजक्षतभुजबन्धयोः प्रातिकूल्यं नायकानुकूल्यपरम् ॥ आक्षे-

---

१. 'करम्' इति पुस्तकान्तरे.

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ॥ ६४ ॥
निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ।

तत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित्सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ । उक्तविषये च क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः, क्वचिद्वस्तुकथनस्येति द्वौ । इत्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा—

'स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।
क्षणमिह विश्रम्य सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥'

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविषये निषेधः ।

'तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।
हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथवा ॥'

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

'बालअ णाहं दूती तुअ प्पिओसि त्ति ण मह वावारो ।
सा मरइ तुज्झ अअसो एअं धम्मक्खरं भणिमो ॥'

अत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधः ।

पालंकारमाह—**वस्तुन इति** । विशेषप्रतिपत्तये विवक्षितवस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्यसूचनाय । विवक्षितस्य वक्ष्यमाणोक्तरूपद्वैविध्येनाक्षेपस्यापि द्वैविध्यमाह—**वक्ष्यमाणोक्तग इति** । वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेत्यर्थः ॥ **सर्वस्यापि** समुदितस्यापि । वक्ष्यमाणविषये विवक्षितकथनाभावस्यैव वैचित्र्यव्यञ्जकत्वमिति । तत्र प्रकारान्तरासंभवाद् द्वितीयप्रकारस्यैव वस्तुतत्कथननिषेधत्वेन द्वैविध्यमाह—**उक्तविषये चेति** ॥ **स्मरशरशतेति** । कृते निमित्तम् ॥ **विरहस्य** कान्तिविच्छेदस्य । सामान्यतो विरहत्वेन सूचितस्य स्मरशरशतेत्यनेन निर्दयहृदयेत्यनेन च व्यञ्जितस्य विषये मरणयोग्यत्वेनातिमहति निषेध इति विवक्षितस्य वचननिषेधेनैव निषेध इति भावः । इदानीं त्वयि गतेऽपि सावश्यं मरिष्यतीति त्वयि तन्निवेदनमनर्थकमिति विवक्षितवस्तुनो विरहस्य मरणाव्यभिचरितरूपवैलक्षण्यं विशेषकथननिषेधेनैव व्यज्यते । विरहविशेषस्य प्रकरणादिना वाच्यवत्स्फुटप्रतीयमानतया तत्कथननिषेधस्याकिंचित्करत्वेनाभासत्वम् ॥ **तवेति** । दलितां विकसिताम् । अत्र जल्पनस्य निन्दया सूचितस्य मरिष्यतीत्यंशस्य सुहृदनिष्टत्वेनाशक्यवक्तव्यत्वं वस्तुवैलक्षण्यं प्रतीयते ॥ **बालअ इति** । 'बालक नाहं दूती तस्याः प्रियोऽसीति न मम व्यापारः । सा म्रियते तवायश एवं धर्माक्षरं भणामः ॥' इति संस्कृतम् । दूतीत्वेन कथितात्मनः सख्या वचनमिदम् । धर्माक्षरं यथार्थ-

'विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।
दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ॥'

अत्र कथनस्योक्तस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्यंभाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि । तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । न चायं विहितनिषेधः । अत्र निषेधस्याभासत्वात् ।

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥ ६५ ॥

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा—

'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥'

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः [1]प्रस्खलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

वचनम् । अत्र स्वस्मिन् सतोऽपि दूतीत्वस्य निषेधेन दूत्यन्तरवन्नाहं मिथ्या वदामीति स्ववैलक्षण्यं व्यज्यते । निषेधस्यारोप्यमाणत्वादाभासत्वम् ॥ **विरह इति** । वर्षारम्भे प्रवसन्तं नायकं प्रति सख्या वचनमिदम् । **दारुणव्यवसायस्य** [2]दुरुच्छेदतत्समीपप्रापणनिश्चयस्य । अत्र पूर्वार्धे तत्समीपं त्वं याहीति वक्तुमिष्टं वस्तु तस्य व्यञ्जकनिषेधेनैवार्थतो निषेधः सिद्ध्यतीति न लक्षणगमनानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह—**कथनस्योक्तस्यैवेति** । पूर्वार्धस्यैवेत्यर्थः । **अवश्यंभाविमरण** मरणाव्यभिचारित्वं विरहविशेषस्य वस्तुनो वैलक्षण्यम् । **अशक्येति** । अवक्तव्यं वचनं यस्य तत्त्वम् । आदिना अतिप्रसिद्धत्वपरिग्रहः । **दूतीत्वे यथार्थवादित्वं** दूतीत्वे सत्यपि यथार्थवादित्वम् । [3]**दुःखस्य** दूतीदुःखस्य । न चाक्षेपालंकारघटकनिषेधो वास्तवनिषेध एव, न तु निषेधाभास इति वाच्यम् । आक्षेपालंकारे निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याधायकत्वाद् इत्यभिप्रायेणाह—**नचेति** । अयमाक्षेपालंकारघटकनिषेधः ॥ प्रकारान्तरेणाक्षेपालंकारमाह—**अनिष्टस्येति** । परो निरुक्तरूपादन्य आक्षेप इत्यनुषज्यते ॥ **प्रस्खलद्रूपोऽ**त्यन्तमसंभवन् ॥

---

१. 'प्रस्थानरूपः' क. २. 'दुरन्तचेष्टस्य । वर्षासु प्रियविच्छेदहेतुत्वाद् व्यवसायस्य निन्दा । कथनोक्तस्यैवेति । उक्तस्यैव सखीकान्तविरहकालयापनकारणजिज्ञासारूपवस्तुनः कथनस्य निषेध इत्यर्थः । अत्र तादृशजिज्ञासा मम दुःखातिशयं जनयतीति तन्निवेदनं न कार्यमिति सख्यन्तरापेक्षयास्य वैलक्षण्यं सूचितम् ।' इति पुस्तकान्तरे पाठः. ३. 'दुःखस्य दूतीदुःखस्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद्द्विधा सा परिकीर्तिता ॥ ६६ ॥

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किंचिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा—

'अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।
अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥'

अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तम् । अत्रैव 'वपुर्भाति मृगीदृशः' इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

विभावनालंकारमाह—**विभावनेति** । हेतुं प्रसिद्धकारणम् ॥ किंचिदप्रसिद्धम् ॥ **वयसि** यौवने । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति कोषः ॥ विशेषोक्त्यलंकारमाह—**सतीति** । फलाभावे फलाभावकथने सति । अत्र निमित्तं फलाभावप्रयोजकमुत्कण्ठायाः कारणं नायकाद्यभावस्तद्विरुद्धो नायकादिः कार्यमुत्क-

1. **विभावनेति** । विभाव्यते विचार्यते हेतुरस्यामिति विभावना । बाहुलकादधिकरणे युच् । विशिष्टा कारणनिरपेक्षा भावना कार्योत्पत्तिर्यत्रेति वा । अत्र विशेषः **कुवलयानन्दे**—'हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥' 'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यतिप्रतिबन्धके । नरेन्द्रानेव ते राजन्दशत्यसिभुजङ्गमः ॥' 'अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥' 'विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना । शीतांशुकिरणास्तन्वि हन्त संतापयन्ति ताम् ॥' 'कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना । यशःपयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥' इति । तत्र **विश्वेश्वर**पण्डिताः—यत्तु 'अकारणात्' इत्यादि, तच्चिन्त्यम् । कारणं विना कार्योत्पत्तिरिति भेद एव तदन्तर्भावात् । अधिकं तु **रसगङ्गा**धरादौ द्रष्टव्यम् । वेदेऽपि विभावना दृश्यते—

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं नहि तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥"

(श्वेताश्वतरोप० ३।१९)

2. विशेषोक्तिरिति । इतोग्रे **कुवलयानन्दे**ऽसंभवः—'**असंभवो**ऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् । को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥' अत्रोत्पाटनक्रियाया गोपशिशुकेन कर्त्रा शैलेन कर्मणा च द्रव्येण सह विरोधः । मनुष्यविशेषस्य गोपशिशुकस्य शैलोत्पाटनासंभवात् । स च भगवतः कृष्णस्य प्रभावातिशयेन परिहियत इति विरोधाभासस्ततो नालंकारान्तरकल्पनेति **प्रकाशानुयायिनः** ॥

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा—

'धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥'

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे 'कियन्तः सन्ति भूतले' इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथङ् नोक्तम् । यथा—

'स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥'

अत्र तनुहरणेनापि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबद्ध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेन । एवं च 'यः कौमारहरः—' इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद्विभावना । 'यः कौमार—' इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवं चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः संकरः । शुद्धोदाहरणं तु मृग्यम् ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ॥ ६७ ॥
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमेव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥ ६८ ॥

ण्ठाभावः । कार्यकारणविरुद्धसद्भावमुखेन कार्याभावकारणाभावोक्तौ । विशेषोक्तिविभावनयोः शुद्धोदाहरणे क्रमेण यथा—'धनिनोऽपि स्थिरस्वान्ता यौवने धर्मतत्पराः । अनात्मश्लाघिनः शूरा भूपाला रघुवंशजाः ॥' अत्र स्थिरस्वान्तत्वमुन्मादविरुद्धं धर्मोपार्जनकारणं बाधकं तद्विरुद्धं यौवनम् ॥ विरोधालंकारमाह—**जातिरिति ।** जात्याद्यैरित्याद्यपदेन गुणक्रियाद्रव्याणां ग्रहणम् । गुणक्रियाद्रव्याणां जात्या सह विरोधस्तु गुणादिभिः सह जातिविरोध एवेति पृथङ् नोक्तः । **विरुद्धमेवेति ।** क्वचिदारोपेण क्वचित्कविप्रौढोक्त्या क्वचित्कालभेदेन क्वचिदीश्वरादिमहिमातिशयेन समावेशं लभमानैर्जात्यादिभिः सह जात्यादेर्यदापाततो विरोधभानं स विरोधालं-

---

1. विरोध इति । अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते । आ ईषद्भासत इत्याभासः, विरोधश्चासावाभासश्चेति । वस्तुतस्त्वयं जात्यादिभेदानामहृद्यत्वाच्छुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्विविध इति सहृदयाः । तत्र श्लेषमूलो यथा विन्ध्याटवीवर्णने—'पुष्पवत्यपि पवित्रा' इति ॥

क्रमेण यथा—

'तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः ॥'

'संततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥'

'अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥'

'वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।
राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥'

(नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥)

'त्वद्वाजि' इत्यादि, (५८४ पृ०) 'वल्लभोत्सङ्ग'—इत्यादिश्लोके चतुर्थपादे 'मध्यंदिनदिनाधिपः' इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र 'तव विरह—' इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दवानलोष्मह-

---

कार इति भावः ॥ चतुर्भिः पादैर्जात्यादीनां चतुर्णां विरोधमाह—**तवेति** । गुणेन सह गुणविरोधमाह—**संततेति** । मुसलं धान्यकण्डनोपकरणम् । भवति त्वयि । भवता द्विजेभ्यस्तथा वित्तानि दत्तानि यथा तेषां दासीभिरेव कर्मकरणात्तत्पत्नीनां कराः सुकुमारा जाता इत्यर्थः ॥ अत्र काठिन्यकोमलत्वयोर्गुणयोरापाततो विरोधभानम् । समाधानं तु कालभेदेन ॥ गुणस्य क्रियया विरोधमाह—**अजस्येति** । स्वप्नस्य सिद्ध्या मनःसंयोगरूपतया गुणत्वम् ॥ गुणस्य द्रव्येण सह विरोधमाह—**वल्लभेति** । राकाविभावरीजानिः पूर्णचन्द्रः । अत्र पूर्णचन्द्रेण द्रव्येण सह दाहजनकत्वस्य गुणस्य तादात्म्येनापाततो विरोधभानम् । विरहहेतुकत्वात्तु समाधानम् ॥ क्रियायाः क्रियया सह विरोधमाह—**नयनेति** । व्याख्यातमिदं प्राक् (२०४ पृ.) प्रहर्षजननक्रियया सह खेदजननक्रियाया आपाततो विरोधभानम् । विरहहेतुकत्वात्तु समाधानम् ॥ क्रियाया द्रव्येण सह विरोधमाह—**त्वद्वाजीति**[1] । अत्र हरेण द्रव्येण सह गङ्गाधारणाभावक्रियायास्तादात्म्येनापाततो विरोधभानम् ॥ द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधमाह—**वल्लभेति** । अत्र चन्द्रसूर्ययोर्द्रव्ययोस्तादात्म्येन विरोधभानम् । **जातिशब्दानामिति** । प्रतिपाद्यतया जातीनां पवनत्वादीनामिति

---

१. मुद्रितपुस्तके तु 'त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् । न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभियाहरः ॥' इत्यत्र हरपदेन गङ्गाधरत्वानुपस्थितेरापाततो विरोधो न भासते । अत उत्तरार्धमेवं पठनीयम्—'गङ्गां गङ्गाधरो धत्ते नातिभारेण मूर्धनि । एवमग्रे हरोऽपि गङ्गाधरोऽपीत्यर्थः ।' इति पाठः.

दयमेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते। विरहहेतुकत्वात्समाधानम्। अत्र 'अजस्य—' इत्यादावजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियया विरोधः। भगवतः प्रभावस्यातिशायित्वात्त समाधानम्। 'त्वद्वाजि—' इत्यादौ 'हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते' इति विरोधः। 'त्वद्वाजि—' इत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम्। स्पष्टमन्यत्। विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते। विशेषोक्तौ च कार्यभावेन कारणमेव। इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसंगतिः।

यथा—

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम्।

शेषः। यद्वा पवनादीनामिति धर्मपरो निर्देशः। पवनत्वादीनामिति तदर्थः। जातिः शब्दो येषाम्।[3] **दवानलेति**। दवानलत्वेत्यर्थः। मुखतः प्रथमतः। **विरहहेतुकत्वादिति**। मलयमरुदादेर्विरहिणां संतापजनकत्वेन दावानलत्वाद्यारोपात्समावेश इति भावः। नन्वजत्वं जन्माभाव एव कथमस्य गुणत्वमिति चेत्, जातिक्रियाभिन्नानां विशेषणानामपि गुणत्वस्वीकारात्। **विशेषोक्तौ चेति**। कार्याभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कारणमेव बाध्यत्वेन प्रतीयत इत्यन्वयः। **इह त्विति**। विरोधालंकारे त्वित्यर्थः। ननु 'मलयमरुद्दवानल—' इत्यादौ रूपकमेवेति चेत्। न। सहानवस्थाननियमरूपविरोधस्य पुरःस्फूर्तिकतया वैचित्र्याधायकत्वात्॥ असंगत्यलंकारमाह—**कार्यकारणयोरिति**। भिन्नदेशतायां वैयधिकरण्ये॥ **सा बालेति**। सखायं प्रति नायिकामप्राप्य दुःखभाज उक्तिरियम्। अप्रगल्भमनसः कार्याकार्यावधारणाक्षमचेतसः। तस्या बालात्वेन मदुपभोगरूपकार्यावधारणाक्षमत्वं युक्तम्। मम तु तत्प्राप्त्युपायरूपकार्यावधारणाक्षमत्वमित्याश्चर्यत्वम्। कातराः सभयचेतसः। स्त्रीणां स्वाभाविकं भयम्, मम तु स्मरभयमिति भावः। स्मो वयम्। अत्र बालत्वादीनां कारणानां नायिकावृत्तित्वमप्रगल्भमनस्त्वादीनां कार्याणां नायकवृत्तित्वमिति वैयधिकरण्यम्। केचित्तु—'कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोरत्यन्तं भिन्नदेशतया युगपदुत्पन्नत्वेन ख्यातिरसंगतिः।' एकधर्मिण्यवच्छेदकभेदेन भिन्नदेशतावारणायात्यन्तमिति। तेन 'दष्टो भुजङ्गेन पदेऽक्षिघूर्णना—' इत्यत्र नातिव्याप्तिः। दंशनघूर्णनयोरेकस्मिञ्शरीरे संगतिसत्त्वात्। कालभेदेन तदुभय-

---

१—'जन्म' क-पुस्तके नास्ति. २. 'त्वद्वाजि—' इत्यादि क-पुस्तके नास्ति. ३. 'जातिः शब्दो येषाम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥'

अस्याश्चापवादकत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधालंकारः ।

गुणौ क्रिये वा चेत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ॥ ६९ ॥
यद्वारब्धस्य वैकल्यमनर्थस्य च संभवः ।
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥ ७० ॥

क्रमेण यथा—

'सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥'

अत्र कारणरूपासिलतायाः 'कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते' इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः ।

ख्यातिवारणाय युगपदिति । तेन 'क्रिया शरीरेऽत्र परत्र भोगः' इत्यत्र नातिव्याप्तिः' इत्याहुः । तन्न । 'दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्' इत्यत्र स्वोक्तोदाहरणे बोधकाभावेन कार्यकारणयोर्युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहात् । 'सा स्त्री वयं कातराः' इत्यत्र स्त्रीत्वस्य कारणस्योत्पन्नत्वाभावादेव कार्योत्पत्तिर्युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहात् । न च स्त्रीत्वस्योत्पन्नत्वमारोप्यमिति वाच्यम् । तस्य वैचित्र्यानावहत्वेन तदङ्गीकारस्यान्याय्यत्वात् । 'दष्टो भुजंगेन—' इत्यादौ युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गेन तद्वारणार्थमुपात्तस्यात्यन्तपदस्यानर्थकत्वाच्च । अस्मन्मते तु कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्यैव यत्र विच्छित्तिविशेषजनकत्वं तत्रैव तस्यालंकारत्वस्वीकारः । 'दष्टो भुजंगेन—' इत्यादौ कार्यकारणयोरवच्छेदकभेदसत्त्वेऽप्यधिकरणस्यैकत्वेन वैयधिकरण्याभावात् । 'क्रिया शरीरे—' इत्यादौ वैयधिकरण्यस्य सत्त्वेऽपि तस्य विच्छित्तिविशेषानाधायकत्वादेव नातिप्रसङ्गः । ननु कार्यकारणयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽत्रास्ति तस्यैवात्रालंकारत्वमास्तां किमधिककल्पनया अत आह—**अस्याश्चेति ।** कार्यकारणवैयधिकरण्यरूपाया असंगतेर्विलक्षणवैचित्र्याधायकत्वेन विशेषत्वात् । समानाधिकरणयोर्विरोधे विरोधालंकारस्य विषय इत्यर्थः ॥ विषमालंकारमाह—**गुणाविति ।** कार्यकारणयोर्गुणौ विरुद्धौ क्रिये वा विरुद्धे चेत्स्यातां तद्विषममित्यग्रेणान्वयः । वैकल्यमभिमतफलानवाप्तिः । अनर्थस्य अनिष्टफलस्य । विरूपयोरेकत्र वस्तुन्यत्यन्तमसंभवतोः संघटनं मेलनम् ॥ कार्यकारणयोर्गुणविरोधमाह—**सद्य इति ॥ कारणगुणा इति ।** यद्यप्यवयविरूपकार्यगुणक्रिययोरेकावयवरूपकारणगुणक्रियाजन्यत्वनियमस्तथापि तत्र तथा दर्शनादन्यत्रापि तथात्वं कविसृष्टौ क-

---

१. 'जनाश्रितैः' घ. २. 'विरोधे' इति क-पुस्तके नास्ति. ३. 'यत्' घ. ४. 'वैकल्पं' घ.

'आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥'

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

'अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः ॥'

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत्, प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् ।

'क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ।
नियतं प्रतिकूलवर्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहम् ॥'

अत्र वनराज्यश्रियोर्विरूपयोः संघटना । इदं मम ।

यथा वा—

'विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥'

ल्प्यत इति नानुपपत्तिरिति भावः ॥ कार्यकारणयोः क्रियाविरोधमाह—**आनन्दमिति** । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र कारणस्य नायिकायाः क्रिया आनन्ददानं नायिकाकार्यस्य विरहस्य क्रिया शरीरतापनं तद्विरुद्धम् । यद्यप्यानन्दतापौ गुणौ तथाप्यत्र द्वयोर्धात्वर्थघटकत्वेन क्रियात्वेनैव व्यवहारः ॥ तृतीयं प्रकारमाह—**अयमिति** । अत्र समुद्रसेवया धनप्राप्तिरूपफलस्यानवाप्तिः । क्षारवारिभिर्वदनपूरणस्यानिष्टस्य प्राप्तिः । सेव्यस्यानभीष्टसंपादकत्वातिशयं स्वस्य दुरदृष्टातिशयं वा व्यञ्जयति ॥ चतुर्थं प्रकारमाह—**क्व वनमिति** । अत्रैकस्मिन्वस्तुनि श्रीरामेऽत्यन्तमसंभवतोर्वनवासराज्यश्रीलाभयोर्मेलनम् । वस्तुतस्तदानीं रामस्य राज्यश्रीलाभ एव नास्तीति न विरुद्धयोः संघटनम्, किंतु दशरथप्रयत्नस्य रामस्य राज्यलाभरूपफलानवाप्तिः प्रत्युतानिष्टस्य रामवनवासस्य संभव इति तृतीयप्रकार एवेदं पर्यवस्यति । एवं च 'शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना । अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥' इत्युदाहरणमस्य वेदितव्यम् । अत्राङ्गमार्दवमदनानलसहनयोरेकत्र नायिकायां मेलनम् ॥ विपुलेनेत्याद्युक्त्वेत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमनुगन्तव्यमिति काव्यप्रकाशोक्तं चतुर्थप्रकार एव संगमयति—**यथा वेति** । **विपुलेनेति** । सागरशयस्य श्रीकृष्णस्य । मदविभ्रमेण असकलया कटाक्षरूपया पपे पीतः । कटाक्षेण सर्वाङ्गीणं दृष्ट इत्यर्थः । यत्र यदेकदेशेन कुक्षिणा जगत्पीयते स पुनश्चक्षुरेकदेशेन स्त्रिया पीयत इति विरूपयोर्मेलनम् । चतुर्थः प्रकारः क्व द्वयप्रयोग एव संभवतीति वदन्तः केचिदेतदवयव्यवयवयोः कार्यकारणयोः क्रियाविरोधोदाहरण-

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा—

> 'शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
> जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
> इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
> श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥'

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७१ ॥

यथा—

> 'प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवित[1]हेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
> दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥'

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्ये ऽधि[2]कमुच्यते ।

मेतद्वदन्ति । तथाहि—कुक्षिरवयवः कारणं तत्कर्तृका भुवनपानक्रिया कुक्षिकार्य-स्यावयविनः सागरशयस्य कर्मतासंबन्धेन पानक्रियया विरुध्यते । भुवनपातृकुक्षि-मतः कटाक्षपेयत्वस्य विरुद्धतया भानादिति । तन्न । [2]प्रमाणान्तरवेद्यस्य हेतुहेतु-मद्भावस्यात्र वोधाभावेनाप्रत्ययात् । धारणदर्शनरूपयोः पानयोः स्वतो विरोधाभा-वाद् उपदर्शितविरोधस्य क्रियागतत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगित्वाच्च ॥ समालंकार-माह—**समं स्यादिति** । आनुरूप्येण योग्यकर्मणा । श्लाघा प्रशंसा ॥ **शशिनमिति** । इयमिन्दुमती कौमुदी अनुरूपमजं शशिनमुपगतेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । समगुण-योर्योगेन प्रीतिर्येषां ते तथा । नृपाणामिन्दुमतीलिप्सया समागतानामजेतरराजा-नाम् । विवव्रुः कथयामासुः ॥ विचित्रालंकारमाह—**विचित्रमिति** । तद्विरु-द्धस्य इष्टविरुद्धस्य ॥ **प्रणमति** अपकृष्टो भवति । **उन्नतिरुत्कर्षः** । **जीवितं** प्राणरक्षा । दुःखीयति दुःखमिच्छति ॥ अधिकालंकारमाह—**आश्रयेति** । एकस्याश्रयस्य आ-

---

1. **सममिति** । सह तुल्यतया मीयते इति समम् ॥

2. अधिकमिति । **कुवलयानन्दे** त्वल्पमपि—'**अल्पं** तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता । मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटीयते ॥' अत्र मणिमालामयी ऊर्मिका अङ्गुलीयकं अङ्गुलीमितत्वादतिसूक्ष्मा, सापि विरहिण्याः करे कङ्कणवत्प्रवेशिता जपमालेव लम्बत इति ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसूक्ष्मता निरूपितेत्यल्पाख्यमलंकारान्तर-मिति । तदन्ये न मन्यन्ते । आधारापेक्षया आधेयस्य महत्त्वकल्पनरूपाधिक्यभेद एव पर्यवसानात् । एवमन्येऽन्यत् ॥

---

१. 'जीवन' क-ख-ग-घ. २. 'कृष्णशरीरस्य जन्यत्वाङ्गीकारेऽपि जगत्पातृकुक्षेस्तदजनकत्वात् 'योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्' इत्युपक्रम्याभिहितेन 'लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्सम-ग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः' इत्यनेन जगत्पालनकर्तुरीश्वरदेहस्य नित्यत्वाभिधानात्' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

आश्रयाधिक्ये यथा—

'किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र ।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥'

आश्रिताधिक्ये यथा—

'युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥'

अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः कारणं मिथः ॥ ७२ ॥

'त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शोभसे ।
रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी ॥'

यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरम् ।

श्रयिणो वा आधिक्ये महत्त्वातिशये । प्रतिपाद्ये इति शेषः ॥ **अज्ञात एवेति ।** एकदेश एव शयनात्समुद्रस्थैः सर्वैः सत्त्वैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र 'कुक्षौ निक्षिप्य' इत्यनेन हरेर्महत्त्वमवगम्यते, समुद्रैकदेशे तच्छयनेनाश्रयस्य समुद्रस्यातिशयमहत्त्वं व्यज्यते ॥ **युगान्तेति ।** नारदागमे श्रीकृष्णस्य हर्षातिशयवर्णनमिदम् । युगान्तकाले प्रलयसमये प्रतिसंहृताः[1] स्वोदरं प्रवेशिता आत्मानः समस्तप्राणिनो येन तस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति सविकासमयत्नं यथा स्यात्तथा आसत, तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमसंभवा मुदो न ममुर्नावकाशं प्राप्ताः । अत्र 'जगन्ति' इत्यादिना श्रीकृष्णतनोराश्रयस्याधिक्यमुक्तम् । तत्रावकाशालाभादाश्रितानां मुदामतिमहत्त्वं व्यज्यते ॥ अन्योन्यालंकारमाह—**अन्योन्यमिति ।** अत्र चेदित्यनुषज्यते । उभयोरेकजातीययोः क्रिययोर्मिथः परस्परं चेत्कारणं तदान्योन्यनामालंकारो भवतीत्यर्थः ॥ **त्वया सेति ।** अत्र परस्परशोभयोः परस्परकारणम् । क्रियापदं गुणस्याप्युपलक्षणम् । तेन 'निशया रुचिरश्चन्द्रश्चन्द्रेण रुचिरा निशा' इत्यत्राप्ययमलंकारः । 'दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्' इत्यादिव्यावृत्तये 'उभयोः' इति । अत्र स्वं स्वं दोहनं प्रत्येव स्वं स्वं कारणं न तु परस्परस्य दोहनं प्रति परस्परं कारणम् । अत्र कारणयोः क्रिययोश्च शब्दैक्यं वैचित्र्यपरिपोषकमेव, न तु नियामकम् । तेन 'नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निशया शशीव' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्ययमलंकारः ॥ विशेषालंकारमाह—**यदाधेयमिति ।** यच्छब्दो यदार्थः । इतरस्य शक्यस्य कार्यस्य अप्रका-

---

1. **यदिति ।** आधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति स्थितावपि यस्तत्परिहारेणाधेयस्योपनिबन्धः स एको विशेषः । यच्चैकं वस्तु परिमितं युगपदनेकधा वर्तमानं क्रियते स द्वितीयः । यत्किंचिदारभमाणस्यासंभाव्यवस्त्वन्तरकरणं स तृतीय इति ॥

---

१. 'संभृताः' घ.

किंचित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥ ७३ ॥
कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा—

'दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ।'

'कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कंदरे ।
पश्यन्त्यन्तकसंकाशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥'

'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥'

[1]व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ॥ ७४ ॥
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ।

यथा—'दृशा दग्धं मनसिजं–'इत्यादि (४७६ पृ०) ।

सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७५ ॥

व्याघात इत्येव ।

न्तस्य करणमुत्पत्तिर्दैवात्प्रतिसंधानं विना ॥ **दिवमपीति** । अनल्पो गुणानां माधुर्यादीनां गणो यासां ताः । अत्र निर्मातृत्वेन प्रसिद्धधारान्कवीन् विनापि काव्यरूपाणां गिरां स्थितिः ॥ **कानन इति** । अत्र भावनातिशयेनैकेनैव स्वभावेन काननादावनेकत्र युष्मत्पदार्थस्य युगपत्स्थितिः । पर्यायालंकारलक्षणे क्रमादित्यस्योपादानादत्र परिशेषाद् युगपदित्यस्य लाभः । **गृहिणीति** । इन्दुमत्या मरणे तत्पत्युरजस्यायं विलापः । गृहिणी हृतेत्यन्वयः । एवमन्यत्रापि । त्वमेव गृहिण्यादि सर्वमिति भावः । इष्टोपदेशकत्वात्सचिवः मिथो रहसि समीहितसाधकत्वात्सखी । ललिते कलाविधौ सुरते । नन्विन्दुमतीहरणमेव सचिवादिहरणं तच्चैकमेव कार्यं कथमत्र कार्यान्तरोत्पत्तिरिति चेत्, सचिवादिहरणे तात्पर्यात् ॥ व्याघातालंकारमाह—**व्याघात इति** । येनोपायेन यथा यत्प्रकारं कृतं तदन्यथा तद्विरुद्धप्रकारमित्यर्थः ॥ **दृशा दग्धमिति** । हरस्य दृशेत्यर्थः । **दृशैवेति** । कटाक्षरूपया दृशेत्यर्थः । इत्थं क्रियया जयमुक्त्वा रूपेणापि जयमाह—**विरूपाक्षस्येति** । विरूपमसुन्दरं त्रिलालोचनानां वामं सुन्दरमतो जय इत्यर्थः । अत्र दृगुपायेन हरेण साधितस्य दाहस्य दृगुपायेनैव वामलोचनादिभिरन्यथाकरणम् ॥ प्रकारान्तरेणापि व्याघातमाह—**सौकर्येणेति** । क्रियते कथ्यते । केनापि येनोपायेन तत्कार्यमुच्यते, तदन्येन तेनैवो-

---

1. **व्याघात इति** । यं कंचिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिचन्निष्पादितं तत्ततोऽन्येन केनचित्तत्प्रतिद्वन्द्विना तेनैवोपायविशेषेण यदन्यथा क्रियते स निष्पादितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद् व्याघातः ॥

'इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते मृदुरसि न चायाससहना ।
मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं
न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम् ॥'

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा [1]कारणमाला स्यात्—

यथा—

'श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ॥'

[2]तन्मालादीपकं पुनः ॥ ७६ ॥
धर्मिणामेकधर्मेण संबन्धो यद्यथोत्तरम् ।

यथा—

'[3]त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः शराः ।
शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥'

पायेन सौकर्येण तद्विरुद्धं कार्यं यद्युच्यते तदा व्याघात इति तात्पर्यार्थः ॥ **इहैवेति** । त्वमिहैव तिष्ठ, न तु मया सह गच्छ, अधिकं मृदुलमित्यन्वयः । असममतुलम् ॥ कारणमालालंकारमाह—**परं परमिति** । पूर्वपूर्वस्य कार्यस्य ॥ **श्रुतमिति** । अध्ययनमित्यर्थः । कृतधियां पण्डितानाम् ॥ मालादीपकालंकारमाह—**तन्मालादीपकमिति** ॥ **त्वयीति** । तेन अरिशिरसा । तया भुवा ॥ एकावल्यलंकारमाह—

---

1. **कारणेति** । अत्र यद्यपि कार्याणामपि माला विद्यते तथापि कारणगुणवर्णनमेव कविसंरम्भ इति 'विवक्षापूर्विका हि शब्दार्थप्रतिपत्तिः' इति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम् ॥

2. **मालेति** । यथा मालायां पूर्वपूर्वग्रथितपुष्पाणामुत्तरोत्तरधारणादुपकारकत्वं तद्वदत्रापि मालारूपतेति तत्त्वम् । **अप्पयदीक्षितैः** पुनरेवमवादि—'दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते । स्मरणं हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥'

3. **त्वयीति** । 'संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् । कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥' इति प्रकाश उदाहृतश्च श्लोको **वासवदत्ता**-गद्यानुरूपः ॥

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ॥ ७७ ॥
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदेकावली[1] द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसंगतम् ।
भृङ्गा यत्र ससंगीताः संगीतं सस्मरोदयम् ॥'

'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥'

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितं च दृश्यते । यथा—

'वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति संगीतमलिषु पदम् ॥'

एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार[2] उच्यते ॥ ७८ ॥

परं परमिति । यद्विशेष्यं अपोह्यते निषिध्यते । **यत्र** शरदि । अत्राम्भोजभृङ्गसंगीतानि उत्तरोत्तरत्र विशेष्याणि पूर्वपूर्वेषु सरोऽम्भोजभृङ्गेषु विशेषणत्वेनोपन्यस्तानि ॥ अपोहने त्वाह—**न तज्जलमिति** । अत्र पङ्कजषट्पदगुञ्जितान्युत्तरोत्तरविशेष्याणि पूर्वपूर्वेषु जलपङ्कजषट्पदेषु विशेषणत्वेनापोहितानि ॥ प्रकारान्तरेणाप्येकावल्यलंकारमाह—**क्वचिदिति । एवमपोहनेऽपीति** । 'पुण्यक्षेत्रं न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तिकाः । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मे दुःखहेतुता ॥' अत्र पूर्वपूर्वेषु विशेष्याः पुण्यक्षेत्रनास्तिकधर्माः परेषु परेषु नास्तिकधर्मदुःखहेतुतासु विशेषणत्वेनापोहिताः ॥ सारालंकारमाह—**उत्तरोत्तरमिति** । वस्तुनो विशेषस्य उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार उच्यत इत्यर्थः । केचित्तु 'आश्लोकसमापनमुत्तरोत्तरोत्कर्षेणायमलंकारो भवति, तथात्व एव वैचित्र्यविशेषप्रतीतेः' इत्याहुः । तन्न । 'लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः । किं कर्तुमर्थीयति सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्षा किमतः परा ते ॥' इत्यादौ श्लोकार्धसमाप्तिपर्यन्तमुत्कर्षसत्त्वेनाप्यस्यालंकारस्य संभवात् ॥

---

1. **एकावलीति** । एकावली हारविशेषस्तत्सदृशत्वादित्याशाधरः ॥

2. **सार इति** । अयमलंकारसर्वस्वकृतोदारनाम्ना व्यवहृतः ॥ अयमलंकारो वेदेऽपि दृश्यते । यथा—'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥'

यथा—

'राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥'

यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा—

'उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु
क्रीडाकाननमाविशन्ति वलयक्काणैः समुत्त्रासय ।
इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहूकण्ठेषु सांकेतिक-
व्याहाराः सुभग त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥'

राज्यं राज्याङ्गं तत्र वसुधा सारं तत्र सौधमट्टालिकागृहं सारं सौधवर्तिनि तल्पं सारं शय्यावर्तिनि अनङ्गसर्वस्वं वराङ्गना सारेत्यर्थः । सर्वत्र निर्धारणे सप्तमी । एतदनुरोधेनैव राज्यादिपदानां मुख्यार्थपरित्यागः । तदुपादाने तु सामान्यविशेषभावाभावान्निर्धारणे सप्तमी न स्यात् । नहि भवति घटेषु पटः सुन्दर इति । अत्र क्लीबाक्लीबयोः क्लीबः स चैकवद्वेति एकशेषेण क्लीबत्वमुपपन्नम् । यद्वा राज्ये वसुधा सारं वस्त्वित्यर्थः । अथवा राज्ये वसुधासारं धनं तद्वदुपादेयमित्यर्थः । तथा च मेदिनी— 'सारो बले स्थिरांशे च मज्जे पुंसि धने जले । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे' इति । केचित्तु 'राज्ये राजत्वविषये यानि वस्तूनि तेषु वसुधा सारम् । वसुधायामित्यादावधिकरणे सप्तमी । वसुधायां यानि वस्तूनि सन्ति तेषु पुरं सारम् । एवमग्रेऽपि । सर्वत्र तेष्विति निर्धारणे सप्तमी । राजत्वस्याधिकरणत्वासंभवाद्विषयत्वाविवक्षा । राज्यवसुधादीनां सामान्यविशेषभावाभावेन निर्धारणासंभवात् यानीत्यादेरध्याहारः । सारस्य रूपस्य विशेषणत्वाभावान्न स्त्रीत्वादि' इत्याहुः । तन्न । धर्मे वेदा इतिवद् राज्ये वसुधेत्यत्र वसुधायाः प्रतिपादकत्वाभावेन राज्यत्वस्य प्रतिपाद्यत्वरूपविषयत्वासंभवात् यानीत्यध्याहारेण न्यूनपदत्वदोषप्रसङ्गात् सारस्य विशेषणत्वं विनोत्कर्षप्रतीतेः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्ययो रूप्यरूपकभावसंभवाच्च । नहि भवति चन्द्रः सुन्दरमिति । यदि न सारपदस्य धनपरत्वं विवक्ष्यते तदा रूप्यरूपकभावः संभवति । उत्कर्षप्रतीतिस्तु व्यञ्जनयैवेति ध्येयम् ॥ यथासंख्यालंकारमाह—**उद्दिष्टानामिति** । अनुदेशः पश्चादुद्देशः । बहुत्वमत्राविवक्षितम् । तेन 'ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ । पीतनीलाम्बरधरौ शरदम्बुरुहेक्षणौ ॥' इत्यादावप्ययमलंकारः ॥ **उन्मीलन्तीति** । प्रोषितं प्रति तद्गृहागतस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । उन्मीलन्ति स्फुटन्ति वञ्जुला इति

---

1. **यथासंख्यमिति** । ऊर्ध्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः पश्चान्निर्देशोऽनूद्देशः । ऊर्ध्वं निर्दिष्टानामर्थानां पश्चान्निर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण संबन्धो यथासंख्यमिति वाक्यार्थः । **वामनादयस्त्विम**मलंकारं क्रमसंज्ञयाभिदधिरे । यदाहुः—'उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः' इति ॥

क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ॥ ७९ ॥
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ।

क्रमेण यथा—

'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥'

'विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।
वृककालशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥'

'विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥'

'ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः ॥'

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि । यथा—'स्थिताः क्षणं—' इत्यत्रोदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे

कर्तृपदं संकेतगम्यम् । लुनीहि वञ्जुलमुकुलानीति कर्मपदं संकेतगम्यम् । वहति दक्षिणानिल इति संकेतगम्यम् । आवृणुत इति संकेत्यम् । आविशन्ति कुहूकण्ठा इति संकेत्यम् । समुत्रासय तानिति संकेत्यम् । वञ्जुलादीनां नामग्रहणे नायिकाया विरहपीडातिशयो भवतीति तत्सखीनामयं सांकेतिको व्यवहारः । संकेतश्चात्र योग्यकर्त्राद्यध्याहारः ॥ पर्यायालंकारमाह—**क्वचिदेकमिति** । भवति स्वयं भवति । क्रियते परेण क्रियते ॥ **स्थिताः क्षणमिति** । तस्याः पार्वत्याः । तत्र प्रथमोदबिन्दुरूपमेकं वस्तु पक्ष्मादावनेकत्र क्रमेण स्वयं भवति ॥ अनेकस्यैकत्र भवनमुदाहरति—**विचरन्तीति** । अत्रैकस्मिन्नरिपुरे विलासिनीनां वृकादीनां चानेकानां (केषां) क्रमेण भवनम् ॥ एकस्यानेकत्र करणमुदाहरति—**विसृष्टरागादिति** । अत्रैकः करस्तपसः पूर्वं रागदानार्थमधरे क्रीडार्थं कन्दुके कृतः । तपः काले तु कुशाङ्कुरेऽक्षसूत्रे च कृत इत्ययं क्रमः ॥ अनेकस्यैकत्र करणमाह—**ययोरिति** । तारः शुद्धमुक्ताघटितः । अत्रैकस्मिन्स्तने पतिसत्त्वे हारस्य तदसत्त्वेऽश्रुबिन्दूनां करणम् ॥ **क्वचिदाधेयमपीति** । संहतरूपमसंहतरूपं चेत्यर्थः । ननु द्विविधोऽत्र पर्यायः परिवृत्त्यभिन्न एव पूर्वत्र त्यक्तग्रहणरूपत्वेन परत्रैकवस्तुत्यागानन्तरापरवस्तुग्रहणरू-

क्रमेणाभवन् । 'विचरन्ति—' इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालंकाराद् भेदः । विनिमयाभावात्परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥ ८० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'दत्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।
मया तु हृदयं दत्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥'

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन, द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

'तस्य च प्रवयसो जटायुषः
स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्यया-
त्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥'

अत्राधिक्येन ।

**प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥ ८१ ॥**

परिसंख्या—

त्वेन परिवृत्तिसंभवादत आह—**विनिमयाभावादिति** । एकवस्तुत्यागोपाधिकापरवस्तूपादानरूपस्य विनिमयस्याभावादित्यर्थः । परिवृत्तेर्भेद इत्यन्वयः । तथा च पूर्वत्र वस्तुभेदाभावादपरत्रापरवस्तूपादानं प्रत्यन्यवस्तुत्यागस्य नियमाभावात्पर्यायद्वये परिवृत्त्यभेदसंभावना नास्तीति भावः ॥ परिवृत्त्यलंकारमाह—**परिवृत्तिरिति** । **समेनेति** ॥ द्वयोरेवोपादेयत्वात्समत्वम् । ज्वरस्य भयहेतुत्वान्न्यूनत्वम् ॥ परिसंख्यालंकारमाह—**प्रश्नादिति** । कथिताद् उपादेयत्वेन निर्णीयोक्तात् । **तादृगिति** । कथितसदृशेत्यर्थः । व्यपोहो निषेधः ॥ अत्र वाच्ये व्यपोह्यां प्रश्नपरिसंख्यामाह—

---

1. परिवृत्तिरिति । विनिमयोऽत्र किंचित्त्यक्त्वा कस्यचिदादानम् ॥

2. परिसंख्येति । परिशब्दोऽत्र वर्जनार्थकः । 'परेर्वर्जने' इति पाणिनिसूत्रात् । संख्या बुद्धिः । 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानम्' इति भगवद्वचनात् । तेन वर्जनबुद्धिः परिसंख्येत्यन्वर्थमभिधानम् । सा चैषा प्रश्नपूर्विका अप्रश्नपूर्विकेति द्विविधा । प्रत्येकं च पुनः शाब्दत्वार्थत्वाभ्यां द्विविधेति चतुर्विधा । यत्र कविप्रतिभोत्थापितेतरव्यावृत्तिस्तत्रैवालंकारविषयः । तेन 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः । गोधा कूर्मः शशः खड्गी शल्यकश्चेति ते स्मृताः ॥' इत्यादिशास्त्रीयपरिसंख्यायां नालंकारतेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥'

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम् ।

'किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।
को ध्येयो भगवान्विष्णुः किं काम्यं परमं पदम् ॥'

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वम् ।

अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा—

'भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥'

'बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संमतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥'

श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषो यथा—

किमिति । भूषणमत्युत्कर्षप्रयोजकम् । सुदृढं स्थिरतरम् । रत्नस्य भङ्गापहरणादिसत्त्वान्न तथात्वम् । आर्यैर्मन्वादिभिश्चरितं सुकृतं पुण्यजनकं तपस्यादि, न दोषः पापजनकः परदारगमनादिः । किमप्रतिहतं चक्षुरुत्कृष्टज्ञानसाधनं धिषणा मनो, न नेत्रम् । तस्य रविकरप्रतिहन्यमानत्वात् । **जानातीति** प्रत्युत्तरपरितुष्टस्य प्रश्नकर्तुः प्रत्युत्तरयितृप्रशंसेयम् । यद्वा[2] स्वस्यैवोत्तरमभिप्रेत्य प्रश्नान्तरमाह—जानातीति । सदसद्विवेकं को जानातीति प्रश्नः । तदभिप्रायबोधेन रुष्टस्योत्तरमिदम्—**त्वदपर इति** । त्वं तु न जानासीत्यर्थव्यपोह्योऽत्र बोध्यः । केचित्तु 'तदपरः' इति पाठं कल्पयित्वा 'धिषणातोऽपरः' इति व्याचक्षते । तन्न[3] । धिषणाप्रशंसायां जानातीत्यन्वयापत्तेः ॥ प्रतीयमानव्यपोह्यां प्रश्नपरिसंख्यामाह—**किमाराध्यमिति** । कार्यमित्यर्थः । पुण्यं कार्यं न पापं, नरकसाधनत्वात् । सत्समागमः सेव्यो नासत्समागमः, पापसाधनत्वात् । विष्णुर्ध्येयो न धनं, भयप्रमादादिसाधनत्वात् । परमं पदं पारमार्थिकं सुखं काम्यं न वैषयिकं सुखम्, अनित्यत्वात् ॥ वाच्यव्यपोह्यामप्रश्नपरिसंख्यामाह—**भक्तिरिति** । व्यसनमनुशीलनम् । युवतिरूपकामास्त्रे ॥ प्रतीयमानव्यपोह्यामप्रश्नपरि-

---

१. 'तदपरः' घ. २. 'यद्वा—' इत्यादिः '—बोध्यः' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'तन्न' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

'यस्मिंश्च राजनि जित[1]जगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकरश्चापेषु गुणच्छेदः—' इत्यादि ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥ ८२ ॥

यथा मम—

'वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।
अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥'

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

'का विसमा देव्वगई, किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं, किं दुग्गेज्झं खलो लोओ ॥'

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात्परिसंख्यातो भेदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

संख्यामाह—बलमिति । आर्तभयोपशान्तये, न परपीडनाय । संमतये सम्यग्ज्ञानाय, न विवादाय । श्रुतमध्ययनम् । तस्य दशरथस्य ॥ **चित्रकर्मसु** न मनुष्येषु । वर्णानां शुक्लादिद्रव्याणां विप्रादीनां च संकरो मेलकः । चापेषु न जनेषु गुणस्य मौर्व्याश्छेदो द्वैधीभवनम्, अथ च गुणस्य विद्यादेश्छेदो विरहः ॥ उत्तरालंकारमाह—**उत्तरमिति** । उन्नयः प्रणीयमानत्वम् । असकृदिति प्रश्ने उत्तरे चान्वेति । असंभाव्यं लोकप्रसिद्धिगम्यम् । लोकविलक्षणमित्यर्थः ॥ **का विसमा इति** । 'का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्ग्राह्यं खलो लोकः ॥' इति संस्कृतम् । सौख्यं सुखसाधनम् । अत्र प्रतीयमानव्यपोह्यायाः प्रश्नपरिसंख्यायाः प्रसक्तिं वारयति—**अत्रेति** । ननु वीक्षितुं न क्षमेत्यादावुत्तरात्प्रश्नानुमानमित्यनुमानालंकार एवायमित्यत आह—**न चेदमिति** । ननूत्तरेण प्रश्नं कल्प्यं चेत्तर्हि हेतुताया उत्तरवाक्ये व्यङ्ग्यत्वेन काव्यलिङ्गालंकार एव स्यादत आह—**न चेति** ॥

---

1. **उत्तरमिति** । प्रश्नेऽसति यद्युत्तरात्प्रश्नस्योन्नयः कल्पनं तदेकमुत्तरम् । अपि चासकृत्प्रश्ने सति यदसंभाव्यं संभावयितुमशक्यमसकृदुत्तरं प्रतिवचनं तत्पुनरपरमुत्तरमिति योजना । अयं चोत्तरालंकारो द्विविधोऽपि प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन च चतुर्विध इत्यष्टधा ॥

---

1. 'जितजगति' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

'हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ॥'

'विलुलाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥'

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते 'हारोऽयं–' इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संवन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

अर्थापत्त्यलंकारमाह—**दण्डापूपिकयेति** । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो भिन्नार्थप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—**मूषिकेणेति** । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूषिकेण तत्सहचरितं दण्डभक्षणसहचरितमर्थादौचित्यादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं 'वदन्यत्रापि' इति पूरणीयम् । **नियतेति** । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य समानन्यायात्तुल्यसामर्थ्यादर्थान्न तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूषिकस्य हि दण्डभक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपभक्षणमतिसुकरत्वाद्यथा संभाव्यते तथात्रापि सहचरितैकसिद्धेरपरसिद्धिरौचित्यात्संभाव्यत इति भावः ॥ **हारोऽयमिति** । मुक्तानां हारघटकरत्नविशेषाणां निवृत्तसंसारदुःखानां च । मुक्तानां तावद्योषिदालिङ्गनं दुर्घटं तन्निष्पत्तावमुक्तानामस्माकं सुतरां तत्स्यादिति पुंस्त्वमत्र समानो धर्मः । मुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ **विललापेति** । सोऽजः । द्रव्यत्वमत्र समानो धर्मः । अयसो वर्णनीयत्वाभावादप्राकरणिकत्वम् । **संबन्धरूपत्वाभावादिति** । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिश्च ज्ञाप्यज्ञापकयोरव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपः । प्रकृते तु एकस्य साधर्म्यग्रहेण औचित्यात्तत्समानस्य तादृशधर्मान्तरग्रहो भवतीति ज्ञाप्यज्ञापकयोर्व्याप्त्यसंभवादिति भावः ॥ विकल्पालंकारमाह—**विकल्प इति** । तुल्यबलत्वं तत्तदुदाहरणे यथायथं बोध्यम् ।

---

1. दण्डेति । दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञ् । पृषोदरादित्वाद्वृद्ध्यभाव इति केचित् । अन्ये तु दण्डापूपौ विद्येते यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन्नित्याहुः । अपरे दण्डापूपाविव दण्डापूपिकेति 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनं वर्णयन्ति ॥

यथा—'नमयन्तु शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा।'

अत्र शिरसां धनुषां च नमनयोः संधिविग्रहोपलक्षणत्वात्, संधिविग्रहयोश्चैकदा कर्तुमशक्यत्वाद्विरोधः। स चैकपक्षाश्रयणपर्यवसानः। तुल्यबलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्धया संभाव्यमानत्वात्। चातुर्यं चात्रौपम्यगर्भत्वेन। एवं 'कर्णपूरीक्रियन्ताम्' इत्यत्रापि। एवं 'युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः'। अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम्।

'दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा।'

अर्थतोऽलंकारादेः चारुता वैचित्र्यं यदि स्यादित्यर्थः। 'विरोधश्चान्तरा यतः' इति पाठस्तु न सम्यक्। अर्थासंगतेः। 'चातुरी यतः' इति पाठे तु यतो विरोधाच्चातुरी वैचित्र्यं स विकल्प इत्यर्थः॥ **नमयन्त्विति**। बलवद्युयुत्सोरुक्तिरियम्। अरय इति कर्तृपदमत्रोह्यम्। कर्णपूरीक्रियन्तां कर्णभूषणसदृशीक्रियन्ताम्। कर्णसंगतीक्रियन्तामिति यावत्। अरिभिरिति कर्तृपदमत्रोह्यम्। नन्वसमर्थस्य शिरोनमनं समर्थस्य धनुर्नमनमिति कथं तुल्यबलत्वमत आह—**अत्र शिरसामिति**। संधिविग्रहयोर्वैरोच्छेदाय राजाद्यनुष्ठेयत्वात्तुल्यबलत्वम्। विरोधमुपपादयति—**संधिविग्रहयोरिति**। ननु सर्वत्रोदाहरणे तादृशविरोधो न संभवतीत्यत आह—**स चेति**। विरोधश्चेत्यर्थः। तुल्यबलयोरेकतरस्यैव प्रकृतेऽन्वय एकपक्षाश्रयणं यस्य स इत्यर्थः। तथा च तुल्यबलयोरेकस्मिन्प्रकृतेऽन्वयो विरोध इति परमतात्पर्यम्। इदानीं धनुःशिरोनमनयोर्यथाकथंचित्तुल्यबलत्वमुपपाद्योपलक्षणं विनैव लक्षणं संगमयति—**तुल्यबलत्वमिति**। वक्तुः स्पर्धाजन्यसंभावनाविषयत्वादित्यर्थः। **चातुर्यमिति**। वैचित्र्यमित्यर्थः। **औपम्यगर्भत्वेनेति**। शिरोनमनस्योत्कटत्वेन धनुर्नमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति भावः। **युष्माकमिति**। अत्र तनुनेत्रयोर्भवार्तिशमनसाधनक्षमत्वेन तुल्यबलत्वम्। तयोरेकतरस्यैव भवार्तिशमनरूपे प्रकृतकार्ये हेतुत्वेनान्वयो न तु समुच्चयवदुभयोरिति विरोधः। **श्लेषावष्टम्भेन** श्लेषानुकूल्येन। 'पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा। अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति॥' अत्र विप्रलम्भशृङ्गारावष्टम्भेन चारुत्वम्। एवमन्यत्रापि यथायथं चारुत्वमवगन्तव्यम्। चारुतार्थेत इति यदुक्तं तस्य व्यावृत्तिमाह—**दीयतामिति**। अत्र देवब्राह्मणयोरुत्तमपात्रत्वेन तुल्यबल-

---

1. 'भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतेहितप्राप्तये। लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती—' इति पूर्वा पादत्रयी॥

इत्यत्र चातुर्यभावान्नायमलंकारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन्सति कार्यस्य साधके ।
खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥ ८४ ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ।

यथा मम—

'हंहो धीरसमीर हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीति मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः ॥'

अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात्सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः ।

सदसद्योगो यथा—

'शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

लम् । प्रकृते दाने एकतरस्यैव संबन्धो न तूभयोरित्यस्ति विरोधः ॥ समुच्चयालंकारमाह—**समुच्चयोऽयमिति** । खलेकपोतिकान्यायश्च—'वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।' यथा भक्षणार्थं कपोतानां खले युगपत्पतनं तथैककार्यानुष्ठानार्थं युगपदनेकस्योपस्थापनम् । प्रकारान्तरेण समुच्चयालंकारमाह—**गुणाविति** । गुणश्च क्रियाभिन्नधर्ममात्रम् । क्रिया धात्वर्थरूपा ॥ **हंहो इति** । विरहिण उक्तिरियम् । दाक्षिण्यं दक्षिणदिग्भवत्वम्, अथ च सारल्यम् । **किं वक्ष्यते कोकिल इति** । कोकिलः सुतरां दाहजनको भवतीति भावः । अयमर्थापत्त्यलंकारसंकीर्णः । सतामुपादेयानां कारणानां केवलानां योगः सद्योगः । तेषामेवानुपादेयानां योगोऽसद्योगः । उभयमिश्रणे सदसद्योगः ॥ **शशीति** । मे मनसि सप्तैव शल्यानि दुःखदायकत्वात् । किं किमित्याह—शशीति । स्वाकृतेः शोभनशरीरस्य अनक्षरं वचनहीनम् । धनपरायणो धनलालसत्वेन सदसद्विवेकहीनः । शशिप्रभृतीनामिति सज्जनपर्यन्तानाम् । धूसरत्वादीनामिति सततदु-

1. तत्कर इति । चेत्परोऽन्योऽपि तत्करः तस्य कार्यस्य संपादकः स्यात् । एष एकः प्रकारः, गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोर्वा यौगपद्येनावस्थाने त्रिविध इति चतुर्विधः । सोऽयं समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च भवतीति त्रिधा भिद्यते ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति। अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति। इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः। समाध्यलंकारे त्वेककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम्।
मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

र्गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम्। खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः। मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं च यथासंभवं सतामसतां च योग एव सदसद्योग इति भावः। अन्येषां मतमुपपादयति—**अत्र हीति**। विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः। नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति। तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः। प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति। विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः। तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो नतु विशिष्टानां योगः। क्रमभेदरूपदोषावहत्वादिति भावः। समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—**इहेति**। साहित्येन मिलितत्वेनावतारः। **समग्रे** समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिसंहतत्वेनापतनमुपस्थापनम्। यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य विषयः। यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने दैवादुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य सुकरत्वं स समाधिरिति भावः॥ गुणयौगपद्ये समुच्चयमाह—**अरुणे चेति**। नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम्। नयने वृत्ते इति शेषः॥ **कलुषमिति**। रोषकषायितमित्यर्थः। सितपङ्केरुहस्य सोदरी सदृशी श्रीः शोभा यस्य तत्। अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च। कचि-

---

१. 'समाधानं' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्।

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम् ।'

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न चात्र दीपकम् । एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ॥ ८५ ॥

यथा—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥'

[1]प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।
तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधनः ॥ ८६ ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम—

'मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।
इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥'

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्फलत्वाभिधानं वा [2]प्रतीपमिति कथ्यते ॥ ८७ ॥

त्सामानाधिकरण्येऽपि प्रयोगमाह—**धुनोति चेति** । कार्यकारणयोः कालनियमः पौर्वापर्यं तस्य विपर्ययो यौगपद्यमारोपितं झटिति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ समाध्यलंकारमाह—**समाधिरिति** । दैवादकस्माद् वस्त्वन्तरागमात्कारणान्तरसमाधानात्कार्ये सुकरे सति समाधिरित्यर्थः । एतेन प्रक्रान्तकारणेन कार्यस्य दुष्करत्वं प्रतीयते ॥ **मानमिति** । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । दिष्ट्या भाग्येन । उदीर्णमुत्पन्नम् ॥ प्रतीपालंकारमाह—**प्रसिद्धस्येति** । **निष्फलत्वाभिधानमिति** । उपमानस्येत्यन्वयः । अभिधानं ज्ञापनं उपमानोपमेयभावे वैपरीत्य-

---

1. **प्रत्यनीकमिति** । अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव संग्रहे पुनः सादृश्यग्रहणाद्गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽव्ययीभावः । लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्कारायानीकं प्रयुज्यते । तदशक्तौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचित्तिरस्कारः क्रियते । स चानीकसदृशप्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते । अत्र च प्रतिपक्षगतं बलवत्त्वम्, आत्मगतं दुर्बलत्वं च गम्यत इति **पण्डितराजः** ॥

2. **प्रतीपमिति** । प्रतिगच्छन्त्यापो यस्मिन्निति प्रतीपं निम्नोन्नतस्थलम्, तत्सादृश्यादलंकारे लक्षणा । 'ऋक्पूः—' इत्यादिनाप्रत्ययः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीदादेशः ॥ **कुवलयानन्दे** त्वित्यधिकम्—"वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्ति वचश्च **तत्** । मुधापवादो मुग्धाक्षि, त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ॥" "प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते ।

क्रमेण यथा—

'यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं—' इत्यादि (५८३ पृ०)।

'तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्द्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं का सुधा।
धिक्कंदर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः॥'

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां निष्फलत्वम्।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे॥ ८८॥

यथा—

'अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥'

मत्रेति प्रतीपमुच्यते। द्वितीयपक्षे निष्फलत्वाभिधानेनोपमेयस्य प्रकर्षप्रतीतेरुपमानप्रातिकूल्यमिति प्रतीपमुच्यते। आद्ये उपमानस्योपमेयत्वकल्पनेन द्वितीये वैफल्याभिधानेनापकर्षः प्रतीयते॥ **तद्वक्त्रमिति**। शशिनः कथा सौन्दर्यप्रशंसा। हाशब्देन हेम्नः शोच्यत्वम्, तेन च तस्य वैफल्यं प्रतीयते। विफलार्थो वा हाशब्दः। हारितं विफलीभूतम्। यद्वा—हा खेदे, रितं गतम्। नष्टमिति यावत्। **यत्सत्यमिति**। वेधसः सर्गक्रमः पुनरुक्तवस्तुहीन इति यद्गीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थः। एतेन केशपाशादिसत्त्वे चामरादीनां वैफल्यं प्रतीयते। वैफल्यमुपपादयति—**वक्त्रादिभिरेवेति**॥ प्रकारान्तरेण प्रतीपालंकारमाह—**उक्त्वेति**। येन धर्मेण उत्कर्ष उच्यते तेनैव धर्मेणाप्रसिद्धमप्युपमानत्वं कल्प्यत इति भावः। अपिकारात्पूर्वोक्तप्रकारयोः समुच्चयः॥ **अहमेवेति**। हे हालाहल, हे तात, अहमेव सुदारुणानां गुरुरिति दर्पवान्मा भूः। कथमित्यत आह—**नन्विति**। ननु भोः, अस्मिन्भुवने दुर्जनानां वचनानि भूयो यथा स्यात्तथा सन्ति। अत्र दारुणत्वातिशयः सामान्यगुणस्तद्योगादुपमानत्वमभूतपूर्वमपि दारुणत्वांशे दर्पनिषेधाद-

---

दृष्टं चेद् वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना॥" तत् चतुर्थं प्रतीपम्। केचित्तु पञ्चमं प्रतीपप्रकारमुपमानस्य कैमर्थ्यवर्णनादाक्षेपालंकार इत्याहुः। अन्ये तु प्रथमादिप्रतीपत्रयस्य अनन्वयोपमेयोपमयोश्चोपमाविशेषत्वेन तदन्तर्भावमिच्छन्ति॥

अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायमलंकारः । यथा—'ब्रह्मैव ब्राह्मणो वदति' इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा ।[1]

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित्सहजं क्वचिदागन्तुकम् । क्रमेण यथा—

'लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।
ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥'

अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

'सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।
कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम् ॥'

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ८९ ॥

यथा—

'मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।
अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ॥'

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम् । इह तूभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

नुभूतमेव विवक्षितम् ॥ **ब्रह्मैवेति** । अत्रोत्कर्षो गम्य एव न तु वाच्यः ॥ सामान्यालंकारमाह—**सामान्यमिति** । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अन्यतादात्म्यमितरभिन्नत्वेनापरिचेयत्वम् ॥ **मल्लिकेति** । 'धम्मिलः संयताः कचाः' इत्यमरः । अत्राभि-

---

1. कुवलयानन्दे तु "भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ । हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ॥ लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥" इति मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वन्द्वि **उन्मीलितम्** । तथा सामान्येन विशेषास्फुरणे प्राप्ते कारणान्तराद्विशेषस्फूर्तौ सामान्यप्रतिद्वन्द्वी **विशेषक** इति दीक्षितानां तात्पर्यम् । तत्र केचिदाहुः—व्यक्तं प्रतीयमानस्य कस्यचिद् वस्तुनो लिङ्गैरत्यन्तं साम्याद् भिन्नत्वेनाज्ञायमानानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणानुमापकत्वं खलु मीलितम् । एवं च 'हिमाद्रिं—' इत्यत्र शीतेन तज्ज्ञानेऽपि यशसः साधारणलिङ्गैर्धवलिमादिभिस्तदनुमानाभाव इति शीतेन जानते' इत्यनेनापि मीलनस्यैव दार्ढ्यं न त्वन्येनेति प्रत्ययादुन्मीलितं न पृथगलंकार इति । तथा चन्द्रोदये पद्ममुखयोर्भेदभानेऽपि प्राथमिकाभेदभानस्य वृत्ततया निरासायोगे सामान्यमेव । चन्द्रदर्शनजन्यभेदभानेन उत्तरकालिकेन तत्पूर्वजाताभेदभानग्रहो नान्यथयितुं पार्यत इति तत्त्वम् । एतेन विशेषको न पृथगलंकारः ॥

तद्गुणः[1] स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा—

'जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥'

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम् । इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयत इति भेदः[1] ।

तद्रूपाननुहारस्तु[2] हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ९० ॥

यथा—

'हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।
गुणगौर निषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥'

सारिका वर्णनीयत्वेन प्रस्तुताश्चन्द्रिकाभिन्नत्वेनापरिचिताः ॥ तद्गुणालंकारमाह—**तद्गुण इति** । अत्युत्कृष्टगुणस्य अर्थात्संनिकृष्टस्य वस्तुनोऽतिनिबिडगुणस्य ग्रहः स्फूर्तिः । अत्युत्कृष्टेति गुणविशेषणं स्वगुणतिरोधाने बीजम् ॥ **जगादेति** । अत्र प्रक्रान्तो बलदेवः कर्ता । नन्वत्रोत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणतिरोधानमस्तीति मीलितादस्य को भेद इत्यत आह—**मीलित इति** । इह तु तद्गुणे तु । संनिकृष्टगुणेन स्वगुणस्यैव तिरोधानं न तु वस्तुनः । मीलिते तु वस्तुनोऽपीति विशेषः । मीलिते स्वजातीयोत्कृष्टगुणतिरोधानम्, अत्र तु विजातीयोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणतिरोधानं 'स्वगुणत्यागात्' इत्यनेन लभ्यत इत्यपि बोध्यम् । अनेन सामान्यालंकारादप्यस्य भेदस्तत्र 'सदृशैर्गुणैः' इत्युपादानात् ॥ अतद्गुणालंकारमाह—**तद्रूपेति** । तद्रूपस्य उत्कृष्टगुणवस्तुनो गुणस्याननुहारः । अपकृष्टगुणेन वस्तुना अग्रहणमित्यर्थः । **हेताविति** । उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधानमत्र हेतुरवधेयः ॥ रागेण अनुरागेण भृते पूर्णे ।

---

1. **तद्गुण इति** । तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति तद्गुणः । अतोऽग्रे **कुवलयानन्दे पूर्वरूपमलंकारः**—"पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् । हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥" इति ॥

2. **तदिति** । उत्कृष्टगुणपदार्थसंनिधानाख्ये हेतौ सत्यपि तद्रूपस्योत्कृष्टगुणस्याननुहारो न्यूनगुणेनाननुवर्तनमतद्गुणः । तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्न सन्तीति । इतोऽग्रे **कुवलयानन्देऽनुगुणालंकारः**—'प्राक्सिद्धस्य गुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः । नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥' इति । अन्यसंनिधानेन पूर्वसिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽपि तद्गुणविशेष एव । अत्र—'कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः । अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥' इत्यप्युदाह्रियते । कपित्वजात्या स्वतःसिद्धस्य वैकृतस्येह मद्यादिभिरुत्कर्षवर्णनात् ॥

---

१. 'भेदः' इति नास्ति घ-पुस्तके.

यथा वा—

'गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥'

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसंपर्कात्प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम् । उत्तरत्राप्रस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः संपर्केऽपि न तद्रूपता । अत्र च[1] गुणाग्रहणरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात् ।

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।
कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥ ९१ ॥

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा—

'वक्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥'

गुणगौर यशःशुक्ल । शुक्लगुणस्य रक्तगुणयोगेन रक्तत्वं सुतरां जायते । अत्र श्लेषादनुरागरक्तिम्नोरेकत्वाध्यासादेतदुपपद्यते । अत्र प्राकरणिकेन नायकेन प्राकरणिकस्य नायिकाहृदयस्य गुणाग्रहणम् ॥ प्राकरणिकेनाप्राकरणिकगुणाग्रहणेऽप्ययमलंकार इत्याह—**राजहंसेति** । चीयते गङ्गाजलसंपर्केणोपचीयते । अपचीयते यमुनाजलसंपर्केणोपक्षीयते ॥ **प्राप्तवदपि** भवितुं योग्यमपि । ननूत्तरत्राप्रस्तुतप्रशंसया स्वसंबन्धिगुणग्राही जन एव प्रकृतो न तु राजहंस इति प्रकृतस्याप्रकृतगुणाग्रहणोदाहरणं कथमेतत्संगच्छतामत आह—**उत्तरत्रेति** । प्रस्तुतस्य प्रतिपाद्यत्वेन प्राकरणिकस्य गङ्गायमुनाम्ब्वपेक्षया प्रतिपाद्यत्वेन राजहंसस्यापेक्षिकं प्रकृतत्वमिति भावः । नन्वत्र कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिरस्तीति विशेषोक्त्यलंकार एवायमित्यत आह—**अत्र चेति** । विच्छित्तिविशेषाश्रयाद् वैचित्र्यविशेषसंबन्धात् । कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिरूपवैचित्र्यादुक्तवैचित्र्यं विलक्षणं तत्प्रयोजकत्वादलंकारस्य वैलक्षण्यमिति भावः । ननु नायिकाहृदयादिरूपकारणगुणस्य विरुद्धस्तत्संपृक्तनायकादिरूपकार्यगुण इति विषमालंकार एवायं संपर्कस्य कार्यत्वात्संपृक्तस्यापि कार्यत्वमुपचर्यत इत्यभिप्रायेणाह—**वर्णान्तरेति** । कार्यस्य कारणगुणविरुद्धगुणोत्पत्तावेव विषमस्य विषयः । प्रकृते तु तदभावान्न तद्विषय इति भावः । **विषमादिति** । भेद इत्यन्वयः ॥ सूक्ष्मालंकारमाह—**संलक्षित इति** । आकारो धर्मः । इङ्गितं क्रियाभङ्गी विदग्धचेष्टा ॥ मतेः स्थूलत्वं गहनार्थाग्राहित्वम् ॥ **वक्रस्यन्दीति** । कापि वयस्या तन्व्याः नायिकायाः कण्ठे वक्रात्स्यन्दिभिः स्वेदबिन्दु-

---

१. 'तु' क-ख.

अत्र कयाचित्कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित्पुरुषायितं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन यथा—

(संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥)

अत्र विटस्य भ्रूविक्षेपादिना लक्षितः संकेतकालाभिप्रायो रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

संतानैर्भिन्नं रेखारूपकृतविभागं कुङ्कुमं दृष्ट्वा तस्याः पुंस्त्वं सुरते पुरुषायितं व्यञ्जयन्ती ज्ञापयन्ती स्मिला तस्या एव पाणौ खड्गलेखां लिलेख । पुरुषायिताया एव वक्रगलितखेदानां गण्डे गलनं संभवति न तूत्तानसुप्तायाः । अतः सूक्ष्ममपि पुरुषायितं लक्षितं पुरुषधर्मस्य खड्गलेखायाः सस्मितलिखनेन प्रकाशितम् । खड्गलेखा खड्गाकृतिचिह्नविशेषः पुंसां हस्ते तिष्ठति । कुङ्कुमभेदोऽत्राकारः । एतदेवाह— **अत्र कयाचिदिति** ॥ **संकेतेति** । संकेतकालजिज्ञासुमित्यर्थः । विटं धूर्तमुपनायकं ज्ञात्वा भ्रूविक्षेपादितदिङ्गितादिना ज्ञात्वेति बोध्यम् । हसता हर्षसूचकचेष्टावता नेत्रेणार्पितं ज्ञापितमाकूतमभिप्रायो यस्य यत्र वा तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । **संकेतकाला**भिप्रायः संकेतकालजिज्ञासा ॥ व्याजोक्त्यलंकारमाह— **व्याजोक्तिरिति** । व्याजात्कारणान्तरोद्भावनच्छलाद् उद्भिन्नस्य कार्यादिना व्यक्ती-

---

1. व्याजोक्तिरिति । एतत्प्रसङ्गेन कुवलयानन्दे । **गूढोक्तिर्विवृतोक्तिर्युक्तिर्लोकोक्तिश्छेकोक्तिर्वक्रोक्तिरिति** षडलंकृतयो निरूपिता यथा '**गूढोक्तिर**न्योद्देश्यं चेद्यदन्यं **प्रति** कथ्यते । **वृषापेहि** परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥' '**विवृतोक्तिः** श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि । वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥' '**युक्तिः** परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये । त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यं **धनुः पौष्पं करेऽलिखत्** ॥' 'लोकप्रवादानुकृति**र्लोकोक्तिरिति** भण्यते । सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥' '**छेकोक्तिर्यदि** लोकोक्ते स्यादर्थान्तरगर्भिता । भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ॥' '**वक्रोक्तिः** श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् । मुञ्चमानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके ॥' इति । अत्र गूढोक्तेर्नालंकारत्वमिष्यते, तस्या ध्वनिविषयत्वात् । विवृतोक्तेरपि नालंकारत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यमात्रत्वाद् वाच्यरसाद्युत्कर्षकत्वाभावाच्च । युक्तिरपि व्याजोक्तिरेव, उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् तेन नालंकारान्तरत्वमिष्टम् । लोकोक्तिच्छेकोक्ती अपि नालंकारौ उपस्कारकत्वाभावात् । वक्रोक्तिस्तु शब्दालंकारे (४८३ पृ.) उक्तैव ॥

यथा—

'शैलेन्द्र[1]प्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
  द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
  शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥'

नेयं प्रथमापह्नुतिः, अपह्नवकारिणो विषयस्यानभिधानात् । द्वितीयापह्नुतेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ९२ ॥

यथा =
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ॥

न्धस्तस्य [illegible] पुरवर्तिना(र्तीनि)ये (यानि) मातृकामण्डला (नि) मण्डलीभूता मातरस्तेषां गणैः ॥ अत्र रोमाञ्चादिना कार्येणोद्भिन्नः स्वकीयोद्भावविशेषः शैत्यरूपकारणान्तरोद्भावनेन शिवेन गोपितः । ननु प्रकृतगोपनेनाप्रकृतोद्भावनमपह्नुतिरुक्ता तदनयोः को भेद इत्यत आह—**नेयमिति** । प्रथमाकृतनिषेधपूर्वकप्रकृतस्थापनरूपा । **विषयस्य** अप्रकृतारोपविषयस्य । अत्र तु गोपनाकारिभिन्नेन काव्यादिना विषयो व्यज्यत एव, नत्वभिधीयत इति भावः । द्वितीयापह्नुतेः, 'गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथंचन । यदि श्लेषेणान्यथा वान्यथयेत्साप्यपह्नुतिः ॥' इत्युक्तलक्षणायास्तत्प्रस्तावे दर्शित इति । तत्र गोपनकृता गोपनीयं प्रथममभिधीयते, अत्र तु न तथेति भावः ॥ स्वभावोक्त्यलंकारमाह—**स्वभावोक्तिरिति** । व्याचष्टे—**दुरूहयोरिति** । डिम्भादेरित्यादिपदेनाकृत्रिमक्रियारूपवन्मात्रपशुपक्ष्यादिपरिग्रहः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । स्वपदं स्वकीयपरताया व्याचष्टे—**स्वयोरिति** । तस्याप्यवधारणपरतामाह—**तदेकाश्रययोरिति** । डिम्भादिमात्रगतयोरित्यर्थः । कारिकास्थे क्रियारूपपदे व्याचष्टे—**चेष्टास्वरूपयोरिति** । स्वरूपं वर्णसंस्थानादि । तत्र डिम्भस्य क्रियावर्णनं यथा—'करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् । वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥' आदिपदग्राह्यस्य तरक्षोः क्रियावर्णनमाह—**लाङ्गूलेनेति** । क्षितितलमिति काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयोर-

---

1. **शैलेन्द्रेति** । अत्र रोमाञ्चादिनोद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपणेनापलपितः ॥

स्फूर्जद्धुंकारघोषः प्रतिदिशमखिलान्द्रावयन्नेव जन्तू-
न्कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः ॥'

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्[1] ॥ ९३ ॥

यथा—
'मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः ।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥'

यथा वा—
'आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥'

न्वेति । आत्मनि स्वदेहे अवलीय लीनो भूत्वा । अतिवामनीभूयेति यावत् । प्रतिवनं यावद्वनम् । तरक्षुर्व्याघ्रविशेषः । ईदृशक्रिया अकृत्रिमा रुष्टतरक्षोरेव ॥ वर्णवर्णनं **दण्ड्याचार्ये**णोदाहृतं यथा—'तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः । त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥' संस्थावर्णनं यथा—'पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव । शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रानास्तामेतद्व्रजति स पशुर्दूरमेह्येहि यामः ॥' अत्र विपुलपुच्छखुरचतुष्टयदीर्घग्रीवा अश्वस्यैव संस्थानानि ॥ भाविकालंकारमाह—**अद्भुतस्येति** । प्रत्यक्षायमाणत्वं वर्णनाविशेषवशेन प्रत्यक्षवद्भासमानत्वं भावो वक्तुरभिप्रायः । स च वर्णनीयगोचर (वति) स्वरूपस्तद्योगाद्भाविकं तद्योगश्च व्यञ्जकत्वेन ॥ अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह—**मुनिरिति** । दिव्यौ विष्णोरवतारौ तौ प्रसिद्धौ । अत्र चुलुकीकृतसमुद्रे दृश्यमानदिव्यमत्स्यकच्छपरूपमद्भुतं वस्तु वर्णनाविशेषवशेन मुनिसंनिकृष्टश्रोतॄणां प्रत्यक्षवद्भासते ॥ भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह—**आसीदिति** । अत्रानयोः । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य परार्धे भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वं नयनशोभाविशेषवशेनाञ्जनं सौन्दर्यातिशयवशीकृतस्य धनिनः पत्युरादरातिशयेन भूषणसंभारमनुमाय सख्या तथाभिहितं यथा भूतभाविनावप्यञ्जनभूषणसंभारौ संनिकृष्टश्रोतॄणां प्रत्यक्षवद् भासेते । केचित्तु 'यौवनोद्भेदादञ्जनं विनापि चक्षुषि तच्छोभा भूषणाभावेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भः' इति व्याचक्षते । तन्न । तादृशार्थस्य व्यञ्जकाभावेनाप्रतीतेः । भूतभाविनोरञ्जनभूषणयोः प्रत्यक्षायमाणत्वे तत्कृतचारुत्व एव तात्पर्यात् । ननु संनिकृष्टपदार्थस्य वर्णनातः प्रत्यक्षायमाणत्वं तदा भवति यदि प्रसन्नार्थाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । एवं सति प्रसा-

---

1. **भाविकमिति** । कविगतो भाव आशयः श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेनास्तीति, भावो भावना वा पुनः पुनश्चेतसि निवेशनं सोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिः ॥

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे तस्याहेतुत्वात् । न चाद्भुतो रसः । विस्मयं प्रत्यस्य हेतुत्वात् । न चातिशयोक्तिरलंकारः । अध्यवसायाभावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् । न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम् । अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः क्वचित्स्वभावोक्तावप्यस्या विच्छित्तेः संभवस्तदोभयोः संकरः ।

'अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते
सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।
अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते
विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥'

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलंकारः । वर्णनावशेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्यास्य सरूपत्वात् । यत्पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलंकारो भवितुं युक्तः । यथोदाहृते 'आसीदञ्जनम्–' इत्यादौ ।

दाख्यो गुण एवायमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**न चायं प्रसादाख्यो गुण इति**। भूतभाविनोरित्यद्भुतस्याप्युपलक्षणम् । **तस्य** प्रसादगुणस्य । अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वपक्षे शङ्कते—**न चाद्भुतो रस इति** । **विस्मयं** चमत्कारम् । चमत्कारायोगे रसरूपत्वासंभवादिति भावः । नन्वत्र वर्णनीयगतः कोऽप्यतिशयः प्रतीयत इत्यतिशयोक्तिरेवायमित्याशङ्कते—**न चातिशयोक्तिरिति** । अध्यवसायाभावाद् अभेदारोपाभावात् । ननु भूतभाविपदार्थाभाववति तत्प्रकारकप्रतीतिरत्रास्तीति भ्रान्तिमानेवायमित्याशङ्कते—**न च भ्रान्तिमानिति** । भूतभाविनोर्वर्तमानत्वेन भानेऽपि भ्रमः संभवतीति तद्वारणाय भूतभावितयैवेत्युक्तम् । **प्रकाशनात्** तद्वति विषयीकरणात् । **तस्य** स्वभावोक्त्यलंकारस्य । **सूक्ष्मेति** । कवितृमात्रवेद्य इत्यर्थः । **यथावद्वर्णनं** संभावनातिक्रमेण वर्णनम् । **अस्य** भाविकालंकारस्य तु । **विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति**शब्दो हेतौ ॥ **अनातपत्रोऽपीति** । अत्र सदनुमानवशेन वक्तुः प्रत्यक्षायमाणयोः सितातपत्रचामरयोर्वर्णनम्, न तु वर्णनाविशेषवशेन श्रोतॄणां तयोः प्रत्यक्षायमाणत्वमिति नास्ति भाविकावसर इति भावः । **अस्य** भाविकालंकारस्य । नन्वेवमासीदञ्जनमित्यादावपि सदनुमानवशेन प्रत्यक्षायमाणत्ववर्णनमिति नास्य विषय इत्यत आह—**यत्पुनरिति** । यद् यदा धर्मिसंनिकर्षादिरूपहेत्वभावदशायामित्यर्थः । **वर्णने इति** । वर्णने वाग्वैचित्र्यविशेषे सतीत्यर्थः । **तत्रायमिति** । तत्राप्ययमित्यर्थः । न चातपत्रोऽपीत्यादावप्युक्तरीत्या भाविकप्रसक्तिरिति

लोकातिशयसंपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥ ९४ ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् ।
ज्योत्स्नानिपातात्क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥
'नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिन्द्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥'

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ॥ ९५ ॥
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

वाच्यम् । श्रोतॄणां धर्मिसंनिकर्षभावेन प्रत्यक्षायमाणत्वाभावात्तस्यापि प्रकृतोपयोगित्वेन विवक्षणीयत्वात् ॥ उदात्तालंकारमाह—**लोकेति** । लोकानतिशेतेऽतिक्रामति या संपत्तिर्धनसमृद्धिस्तस्या वर्णना व्यञ्जनया ज्ञापनम् । अन्यविधमुदात्तालंकारमाह—**यद्वेति** । महतां प्रस्तुतसंबन्धिमहताम् । चरितं महत्त्वप्रतिपादकसाधर्म्यम् । प्रस्तुतमहत्त्वव्यञ्जकप्रस्तुतमहत्त्वसंबन्धिचरितमुदात्तमित्यर्थः । **अधःकृतेति** । यस्यां नगर्यां उरीकरोति स्वीकरोतीति प्राप्नोतीति यावत् । अत्र पौराणां समृद्ध्यतिशयो व्यङ्ग्यः ॥ **नाभीति** । नाभेः प्रभिन्नमुत्पन्नमम्बुरुहमासनं यस्य तेन । अमुं समुद्रम् । अत्र प्रस्तुतसमुद्रस्य महत्त्वव्यञ्जकं सर्वलोकसंहारकस्य हरेश्चरितम् ॥ रसवदाद्यलंकारचतुष्टयमाह—**रसभावाविति** । गुणीभूतत्वं रसान्तरादीनामुत्कर्षाधायकत्वेनाङ्गत्वम् । रसस्येतराङ्गत्वे रसवत् । भावस्येतराङ्गत्वे प्रेयः । आभासयोरितराङ्गत्वे ऊर्जस्वि । भावप्रशमस्येतराङ्गत्वे समाहितमित्यर्थः । 'न भावहीनोऽस्ति रसः—' इत्युक्तदिशा रसव्यभिचारिभावयोरव्यभिचारेणालंकार्यालंकारभावासंभवात्तयोरङ्गा-

---

1. उदात्तमिति । अतोऽग्रे कुवलयानन्देऽत्युक्तिर्निरुक्तिः प्रतिषेधो विधिरितिचत्वारोऽलंकारा यथा—'अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्योदार्यादिवर्णनम् । त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥' 'निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् । ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥' 'प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् । न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः ॥' 'सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् । पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥' इति । अत्र अत्युक्तिरुदात्तालंकारे प्रविशति, तत्र असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरनुप्राणिका ॥ निरुक्तिः श्लेषविशेष एव ॥ सिद्धस्यैव विधानं विधिरलंकारः । यथात्र द्वितीयकोकिलपदं ध्वनिमाधुरीं लक्षयद् हृदयावर्जनं व्यनक्ति । तदेतद् ध्वनिना गतार्थम् क्वचिद् गुणीभूतव्यङ्ग्येन वा । एवंसिद्धस्य निषेधानुकीर्तनमपि पर्यालोचनीयम् ॥

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवदलंकारो यथा—'अयं स रसनोत्कर्षी—' इत्यादि [२३९ पृ.] । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्टप्रियत्वात्प्रेयः । यथा मम—

'आमीलितालसविवर्तिततारकाक्षीं
मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम् ।
प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डबिम्बां
संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः ॥'

अत्र संभोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गम् । स च विप्रलम्भस्य । ऊर्जो बलम्, अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि । यथा—

'वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।
त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम् ॥'

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावाभासोऽपि । समाहितं परिहारः । यथा—

'अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥'

अत्र मदाख्यभावस्य प्रशमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये संधौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ ९६ ॥

ङ्गिभावेनैतदलंकारप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । वीरादेः शृङ्गाराद्यङ्गत्वेऽप्युदाहरणान्यूह्यानीत्यर्थः । करुणस्य भावाद्यङ्गत्वे उदाहरणं गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे 'मानोन्नतां प्रणयिनीं—' इत्यादि स्वयमेवोक्तम् ॥ **आमीलितेति** । अलसेन रसावेशजनितालस्येन विवर्तितं स्थिरीकृतं तारकं यस्य तादृशमक्षि यस्यास्ताम् । मत्कण्ठबन्धने दरश्लथा ईषच्छिथिला बाहुवल्लिर्यस्यास्ताम् । **पुलिन्दाः** किरातविशेषाः । अत्र परोढाविषयत्वाच्छृङ्गाराभासः ॥ **एवं भावाभासोऽपीति** । भावाभासस्याङ्गत्वेऽपीत्यर्थः । एतदुदाहरणं यथा—'बन्दीकृत्य नृपद्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसीं श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः । अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥' अत्र राजविषयरतिभावस्योत्तरार्धद्योत्यो भावः शत्रुविषयत्वादाभासरूपोऽङ्गम् ॥ **अविरलेति** । तवेक्षणे त्वत्कर्मदर्शने सतीत्यर्थः ॥ भावोदयादिनामकालंकारत्रयमाह—**भावस्य चेति** । चकाराद् गुणीभूतत्वमायातीत्यनुव-

---

१. 'अनिशमिति' मुद्रितपुस्तके. २. 'भावोदयादीनां' इति मुद्रिते.

तदाख्यका [1]भावोदयभावसंधिभावशबलनामानोऽलंकाराः । क्रमेणोदाहरणम्—

'मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।
श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम् ॥'

अत्र त्रासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

'जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।
सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा ॥'

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च संधिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

---

1. **भावोदयेति** । भावस्योदय उद्गमावस्था, संधिर्द्वयोर्विरुद्धयोः स्पर्धित्वेनोपनिबन्धः, शबलता बहूनां पूर्वोपमर्देन निबन्ध इति ॥ इतोऽधस्तात्**कुवलयानन्दे** प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दोऽर्थापत्तिरनुपलब्धिः संभव ऐतिह्यमित्यष्टौ प्रमाणालंकाराः ॥ तत्र **प्रत्यक्षम्**—'क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥' अत्रेन्द्रियाणां तृप्त्या तज्जन्यं प्रत्यक्षमलंकारः । **अनुमानम्**—'विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः । उन्मीलद्भिश्च कुमुदैर्गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥' रविरस्तंगमनवान् तादृशकालसंबन्धित्वात्, इत्यनुमानप्रयोगः । **उपमानम्**—'तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले । यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥ तां रोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानमुपमानम् । **शब्दः**—'विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् । यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं सलक्ष्यप्रसवो भविष्यति ॥' अत्र शिवो ब्रह्मणोऽपि हेतुरित्यत्र श्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तम् । श्रुतयस्तु । 'अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥' इत्येवमादयः । भगवन्तं **मनु**मुपहसन्ती 'बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥' इति नास्तिकोक्तिरपीह द्रष्टव्या । **अर्थापत्तिः**—'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥' **अनुपलब्धिः**—'स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोऽपि लोकाः । कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥' **संभवः**—'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥' **ऐतिह्यम्**—'कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥' अत्र प्रमाणेषु प्रथममेकं **चार्वाकाः**, द्वयं **वैशेषिकाः**, त्रयं (शब्देन) **सांख्याः** पातञ्जलाश्च, चतुष्कं **नैयायिकाः**, पञ्चकं **प्राभाकराः**, षट्कं **भाट्टा** वैदान्तिकाश्च, सर्वमैतिह्यान्तं **पौराणिकाश्च** मन्यन्ते । एतेषां स्वरूपाण्याकरतो ज्ञेयानीति ॥

'पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥'

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबाधौत्सुक्यानां शबलता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । इह केचिदाहुः—'वाच्यवाचकरूपालंकरणमुखेन रसाद्युपकारका एवालंकाराः । रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलंकारता भवितुं युक्ता' इति । अन्ये तु—'रसाद्युपकारमात्रेणेहालंकृतिव्यपदेशो भाक्तश्चिरंतनप्रसिद्ध्याङ्गीकार्य एव' इति । अपरे च—'रसाद्युपकारमात्रेणालंकारत्वं मुख्यतो रूपकादौ तु वाच्याद्युपधानम्, अजागलस्तनन्यायेन' इति । अभियुक्तास्तु—'स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतै रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलंकृतिव्यपदेशो लभ्यते । समासोक्तौ तु नायिकादिव्यवहारमात्रस्यैवालंकृतिता, नत्वास्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्' इति मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारेणोक्तम्—

'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥'

र्तते । अत्रायातीति सप्तम्यन्तमवगन्तव्यम् । योग्यत्वात् ॥ **पश्येदिति** । चल इतोपसर । श्रमभरेण किंचिन्निद्रायिता झटिति चेतनां प्राप्याह—**व्युत्क्रम इति** । वैपरीत्यमित्यर्थः ॥ इदानीं रसवदादीनामलंकारत्वमस्वीकुर्वतां केषांचिन्मतमाह—**इह केचिदिति** । वाच्यवाचकरूपालंकरणमुखेन शब्दार्थस्वरूपशोभाजननद्वारेण इह रसवदादावलंकृतिव्यपदशोऽलंकारपदप्रयोगो **भाक्तो** गौणः । **चिरंतनप्रसिद्ध्या** प्राचीनमतेन । **वाच्याद्युपधानं** वाच्यवाचकालंकरणम् । **अजागलस्तनन्यायेनेति** । अजागलस्तनो यथा दुग्धानुपयोगी तथा प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः । **स्वव्यञ्जकेति** । स्वमङ्गभूतं रसादि तदव्यञ्जकाभ्यामेव वाच्यवाचकाभ्यामुपकृतैर्न तु प्रधानीभूतरसादिव्यञ्जकाभ्याम् । प्रत्युत स्वव्यञ्जकशब्दार्थघटितत्वेन तयोरुपकारका एवाङ्गरसादयो न तूपकार्याः । एतेन रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति यद्दूषणमुक्तं तन्निरस्तम् । नन्वत्र गुणप्रधानभावेनालंकारालंकार्यभाव उपपद्यतां समासोक्तौ तु व्यवहारसमारोपजन्यास्वादस्यालंकारत्वस्वीकारेऽलंकार्याभावात्कथं स उपपद्यत इत्यत आह—**समासोक्तौ त्विति** । व्यवहारमात्रस्य प्रस्तुते वस्तुन्यप्रस्तुतसाधर्म्यारोपमात्रस्य, न तु तज्जन्यास्वादस्य । **उक्तरीतिविरहात्** वाच्यवाचकालंकारद्वारेण रसाद्युपकारकत्वस्याभावात् ॥ **प्रधान इति** । अन्यत्र रसादौ

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालंकृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत । एवं च यच्च कैश्चिदुक्तम्—'रसादीनामङ्गित्वे रसवदाद्यलंकारः । अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालंकारः' इति, तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालंकाराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलंकारौ संसृष्टिः संकरस्तथा ॥ ९७ ॥

यथा लौकिकालंकाराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक्चारुत्वेन पृथगलंकारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालंकाराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसंकराख्यौ पृथगलंकारौ । तत्र—

मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः [1]संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालंकाराणाम् । यथा—

'देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः ॥'

अत्र पायादपायादिति यमकम् । संसारेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालंकारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा, द्वितीयार्धे च रूपकमित्यर्थालंकारयोः संसृष्टिः । एवमुभयोः स्थितत्वाच्छब्दार्थालंकारसंसृष्टिः ।

वाक्यार्थे वा ॥ रसाद्युपकारकत्वमात्रेणालंकारत्वं मुख्यत इति प्रागुक्तमपरेषां मतं दूषयति—**यदीति । एवं चेति ।** उक्तरीतिविरहादित्यर्थः ॥ प्रत्येकमलंकारानुक्त्वा तेषां मेलके संसृष्टिसंकरालंकारावाह—**यद्येत इति ।** एते उक्ता यमकोपमादयः परस्परविमिश्रिता एकस्मिन्पद्ये गद्ये वा स्थिताः ॥ तयोः सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह—**मिथ इति ।** परस्परव्यपेक्षाविरहेणेत्यर्थः । स्थितिरेकस्मिन्पद्ये गद्ये वा शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणामुभयेषां च परस्परानपेक्षया स्थित्या त्रिविधा संसृष्टिः । आद्या यथा—'चारुचान्द्रमसं भीरु बिम्बं पश्येदमम्बरे । मन्मनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥' अत्र प्रथमार्धे उपमा, द्वितीयार्धेऽनुप्रासः, तृतीयपादे यमकम् । द्वितीया यथा—'द्विषद्भ्यस्त्रायतां देवः फुल्लेन्दीवरलोचनः । भवान्धकारसंक्षोभरविः केशिनिषूदनः ॥' अत्र प्रथमार्धे उपमा द्वितीयार्धे रूपकम् । उभयसंसृष्टिर्द्विविधा—शुद्धा, संसृष्टिमिश्रा च । आद्या यथा—'त्वयि वीर परं विराजते दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल । तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥' अत्र यमकानुप्रासाभ्यां शब्दालंकाराभ्यां सह प्रतिवस्तूपमाख्य अर्थालंकारस्य संसृष्टिः ॥ एकस्मिन्नेव पद्ये चतुर्विधां संसृष्टिमुदाहरति—**देव इति ।** हंसः सूर्यः ॥ **एवमिति ।** शब्दालंकारयोरर्थालंकारयोश्च स्वजातीयत्वेनान्तरङ्गतया

---

1. **संसृष्टिरिति ।** तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमिश्रणे संसृष्टिरिति । सैषा शब्दालंकारगतत्वेनार्थालंकारगतत्वेनोभयालंकारगतत्वेन च त्रिधा भिद्यते ॥

अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।
संदिग्धत्वे च भवति [1]संकरस्त्रिविधः पुनः ॥ ९८ ॥

संसृष्टीभूय वैचित्र्यविशेषं जनयित्वा संसृष्टित्वेनाप्यतिरिक्तवैचित्र्यजनकत्वमिति भावः ॥ **अङ्गाङ्गित्वे इति ।** गुणप्रधानभावे इत्यर्थः । एकाश्रयस्थितौ एकस्मि-

---

1. **संकर इति** । नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमिश्रणे संकरः । स एषोऽङ्गाङ्गिभावेन संदेहेनैकाश्रयानुप्रवेशेन च त्रिविधः ॥

अथैकहेलयात्र स्फूर्त्यर्थमुपमादयोऽलंकाराः संख्यायन्ते, नवीनोद्भाविता अपि ते यथायथं निवेश्यन्ते—

(१) **उपमा** । पूर्णोपमा-श्रौती=तद्धितगा, समासगा, वाक्यगा ३ । पूर्णोपमा-आर्थी=तद्धितगा, समासगा, वाक्यगा ३ । एवं षोढा उदा० 'सौरभ–' 'मधुरः–' ॥ लुप्तोपमा-श्रौती=समासगा, वाक्यगा २ । लुप्तोपमा-आर्थी=तद्धितगा, समासगा, वाक्यगा ३ । एवं पञ्चधा उदा० । 'मुखमिन्दु—' । सेयं लुप्तोपमा=आधारकर्मणोः क्यचि २, क्यङि १, कर्मकर्त्रोर्णमुलि २, एवं पुनः पञ्चधा ५ उदा० 'अन्तःपुरीयसि—' । तदेवं धर्मलोपे ५+५=१० दशधा । 'उपमानानुपादाने'–इति कारिकाक्रमेणैव उपमानलोपे २ वाचकलोपे २ धर्मोपमानलोपे २ धर्मवाचकलोपे २ उपमेयलोपे १ धर्मोपमेयलोपे १ धर्मवाचकोपमानलोपे १ । संकलने २१ एकविंशतिधा लुप्तोपमा षड्भिः पूर्णोपमाभिः २१+६=२७ सप्तविंशतिधा ॥

प्रकाशे तु लुप्तैवं विभज्यते—श्रौत्यार्थीति धर्मलुप्ताः पञ्च, उपमानलुप्ते द्वे, वा (वाचका) दिलुप्ताः षट्, (एवमेकलुप्तास्त्रयोदश), द्विलुप्ताः पञ्च, त्रिलुप्ता एकेत्येकोनविंशतिर्लुप्ता यथायथं पूर्वत्रान्तर्भूता एव ॥

कुवलयानन्दे पुनरप्पदीक्षितैः 'वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च । एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥' इति कारिकया या वाचकोपमानलुप्ता निरवाचि सा तु नात्रान्तर्भवति । तदुदाहरणं 'काकतालीयम्' इत्यत्र समासार्थोपमा । (छाया. ५१५ पृ. ।)

(२) **अनन्वयः** । उदा० 'राजीवमिव–' । अयं पूर्णो लुप्तश्च, पूर्णः षोढा (छा. ५१९ पृ.) ॥

(३) **उपमेयोपमा** । उदा० 'कमलेव मतिः–' ॥

(४) **स्मरणम्** । उदा० 'अरविन्दमिदं–' ॥

(५) **रूपकम्** । साङ्ग–रूपकम्=समस्तवस्तुविषयम्, एकदेशविवर्ति २ । उदा० 'रावणा–' । 'लावण्य–' । निरङ्ग–रूपकम्=केवलं (शुद्धम्), मालारूपम् २ । उदा० 'दासे–' । 'निर्माण–' परम्परितरूपकम्=श्लिष्टं केवलम्, श्लिष्टं मालारूपम् २ । उदा० 'आहवे–' । 'पद्मोदयो–' । अश्लिष्टं केवलम्, अश्लिष्टं मालारूपम् २ । उदा० 'पान्तु–' । 'मनोजराजस्य–' । एवं **प्रकाशा**दावप्यष्ट ८ भेदाः ॥

कुवलयानन्दे तु अनुभयन्यूनाधिकरूपाभिस्तिसृभिरुक्तिभिर्विषयिणोऽभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्य रञ्जनादनुभयाभेदादिघटितानि षड् रूपकाणि ६ । पूर्वैः सह चतुर्दश ८+६=

१४ (छा. ५२७ पृ.) यदि **सरस्वतीकण्ठाभरणीयं रूपकरूपकं** संकल्पते तर्हि पञ्चदश १५ रूपकाणि स्युः । एतदुदाहरणं तु—'मुखपङ्कज-रङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता-नर्तकी तव । लीलानाट्या-मृतं वृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति ॥' इति दिक् ॥

(६) **परिणामः** । उदा० 'सितेनो—' । प्रकाशादिमते त्वस्य रूपकालंकारेऽन्तर्भावः ॥

(७) **संदेहः** । अयं शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्त इति त्रिधा । उदा० 'किं तारुण्य–' । 'अयं मार्तण्डः–' । 'किं तावत्–' ॥

(८) **भ्रान्तिमान्** । उदा० 'मुग्धा–' ॥

(९) **उल्लेखः** । उदा० 'प्रिय इति—' । अयमनेकधाप्यतिशक्तावन्तर्भवतीति प्रकाशानुयायिनः । 'कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तितः ॥'

(१०) **अपह्नुतिः** । इयमपह्नवपूर्वके आरोपे, आरोपपूर्वकेऽपह्नवे चेति द्विधा । उदा० 'नेदं नभोमण्डल–' । 'एतद्विभाति—' । इयं च श्लेषाश्लेषाभ्यामपि संभवति । उदा० 'काले वारिधराणा–' । 'इह पुरो–' । कुवलयानन्दे त्वियं षोढा (छा. ५३६)

(११) **निश्चयः** । उदा० 'वदनमिदं–' ॥ अयं **प्रकाशादावनुक्तः** ॥

(१२) **उत्प्रेक्षा** । इयं वाच्या प्रतीयमाना (गम्या) इति द्विधा । तत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः—'उरुः–' इति जात्युत्प्रेक्षा 'ज्ञाने–' इति गुणोत्प्रेक्षा 'गङ्गाम्भसि–' इति क्रियोत्प्रेक्षा 'मुखमेणीदृशः—' इति द्रव्योत्प्रेक्षेति चत्वारो भेदा भावाभिमाने, 'कपोल–' इत्येवमादयस्तावन्तोऽभावाभिमाने, मिलित्वा अष्टौ ८, एते निमित्तस्य गुण–क्रियारूपत्वेन षोडश २×८=१६, तत्रापि जातिगुणक्रियाणां द्वादशभेदाः स्वरूपफल–हेतुगम्यत्वेन षट्त्रिंशत् ३×१२=३६, द्रव्यस्य तु केवलं स्वरूपोत्प्रेक्षणसंभवाच्चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशत् ४+३६=४०, तत्रापि स्वरूपोत्प्रेक्षायाः षोडश भेदा उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत् ३२, द्वादशभिः फलोत्प्रेक्षाभिस्तावतीभिरेव हेतूत्प्रेक्षाभिः सह षट्पञ्चाशत् ३२+१२+१२=५६ ॥

प्रतीयमानोत्प्रेक्षायास्तु षोडश भेदाः फल-हेतुगम्यत्वेन द्वात्रिंशत् १६×२=३२ ॥

सापह्नवोत्प्रेक्षा । उदा० 'अश्रुच्छलेन–' । श्लेषहेतुगा । उदा० 'मुक्तोत्करः–' । उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा । उदा० 'पारे जलं–' ॥

अत्र—

'यदायमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति ।
तदोपमैव येनेव–शब्दः सादृश्यवाचकः ॥
यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः ।
तदोत्प्रेक्षैव येनेव–शब्दः संभावनापरः ॥'

इति **चक्रवर्तिश्लोकावप्यनुसंधेयौ** ।

(१३) **अतिशयोक्तिः** । इयं पञ्चधा । तत्र भेदेऽभेदः 'कथमुपरि–' । अभेदे भेदः—'अन्यदेवा–' । संबन्धेऽसंबन्धः—'अस्याः सर्गविधौ–' । असंबन्धे

संबन्धः–'यदि स्यान्मण्डले–'। कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्यये–'प्रागेव–' । कुवलयानन्दे त्वष्टधा (छा. ५४८ पृ.)

(१४) **तुल्ययोगिता** । अत्र, प्रस्तुतानां बोधनरूपैकक्रियासंबन्धे उदा० 'अनुलेपनानि–' । अप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसंबन्धे उदा० 'तदङ्ग–' । उभयसंबन्धे उदा० 'दानं वित्ता–' ॥

(१५) **दीपकम्** । अत्र, एकानुगमनक्रियासंबन्धे–'बलावलेपात्–' । अनेकक्रियासंबन्धे–'दूरं समागतवति–' ॥

आवृत्तिदीपकम् । कारकदीपकम् । (छा. ५५३ पृ.)

(१६) **प्रतिवस्तूपमा** । उदा० 'धन्यासि वैदर्भि–' । इयं मालयापि–'विमल एव–'। वैधर्म्येणापि 'चकोर्य एव–' ॥

(१७) **दृष्टान्तः** । अत्र, साधर्म्ये 'अविदितगुणापि–' । वैधर्म्ये 'त्वयि दृष्टे' ॥

(१८) **निदर्शना** । अत्र, संभवद्वस्तुसंबन्धे 'कोऽत्र–' । असंभवद्वस्तुसंबन्धे एकवाक्यगता–'कलयति–' । अनेकवाक्यगता–'इदं किला–' । मालारूपापि–'क्षिपसि–' । अथेयं वाक्यार्थवृत्तिः, पदार्थवृत्तिः, असदर्था, सदर्थापि व्यवह्रियते (छा. ५५६. पृ.) ॥

(१९) **व्यतिरेकः** । उपमेयस्योत्कर्षहेतोरुपमानस्य निकर्षहेतोश्चोक्तावेकः, उत्कर्षहेतुमात्रस्य निकर्षहेतुमात्रस्य उभयोश्चानुक्तौ त्रय इति, पूर्वेण सह चत्वारः, एते प्रत्येकं शाब्दे आर्थे आक्षिप्ते च साम्ये द्वादश, एतेषां श्लेषाश्लेषाभ्यां द्वैविध्याच्चतुर्विंशतिभेदाः । एते उपमेयस्योपमानादाधिक्ये, न्यूनतायामप्येवमेव चतुर्विंशतिर्भेदाः, संभूय अष्टचत्वारिंशत् । आधिक्ये 'अकलङ्क–' । न्यूनत्वे–'क्षीणः क्षीणोऽ–' ॥

(२०) **सहोक्तिः** । उदा० 'सह कुमुद–' । 'सममेव–' ॥

(२१) **विनोक्तिः** । उदा० 'विना जलद–' । 'अनुयान्त्या–' ॥

(२२) **समासोक्तिः** । अत्र कार्यसाम्ये–'व्याधूय–' । लिङ्गसाम्ये–'असमाप्त–' । श्लिष्टतया विशेषणसाम्ये–'विकसितमुखीं–' । साधारण्येन–'निसर्ग–' । औपम्यगर्भत्वेन तु त्रिविधा–'दन्तप्रभा–' इयमुपमागर्भा । 'लावण्यमधुभिः–' इयं रूपकगर्भा । 'दन्तप्रभा–' इत्येव पाठभेदेन संकरगर्भा ॥

(२३) **परिकरः** । उदा० 'अङ्गराज–' ॥

परिकराङ्कुरः (छा. ५६९ पृ.) ॥

(२४) **श्लेषः** । उदा० 'प्रवर्तयन्–' ॥

(२५) **अप्रस्तुतप्रशंसा** । इयं पञ्चधा । तत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्यम्–'पादाहतं–' सामान्ये विशेषः–'स्रगियं–' । 'कार्ये कारणम्–'इन्दुर्लिप्त–' । कारणे कार्यम्–'गच्छामीति–' । तुल्ये प्रस्तुते विशेषणश्लिष्टा–'सहकारः–' । विशेष्यश्लिष्टा–'पुंस्त्वादपि–' । तुल्याभिधाने सादृश्यमूला–'एकः कपोत–' । वैधर्म्येणापि–'धन्याः–' । वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूपत्वेन त्रिविधेयम् । तत्र संभवे उक्तान्युदाहरणानि । असंभवे–'कोकिलोऽहं–' । उभयरूपत्वे–'अन्तश्छिद्राणि–' ॥

प्रस्तुताङ्कुरः (छा. ५७३ पृ.) ॥

(२६) **व्याजस्तुतिः**। निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे–'स्तनयुग–'। स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे–'व्याजस्तुतिः–'॥

व्याजनिन्दा (छा. ५७७ पृ.)॥

(२७) **पर्यायोक्तम्**। उदा० 'स्पृष्टास्ता–'।

(२८) **अर्थान्तरन्यासः**। एषोऽष्टधा। साधर्म्ये विशेषेण सामान्यसमर्थने–'बृहत्सहायः–'। सामान्येन विशेषस्य समर्थने–'यावदर्थ्य–'। कारणेन कार्यस्य समर्थने–'पृथ्विस्थिरा–' कार्येण कारणस्य समर्थने–'सहसा विदधीत'। वैधर्म्ये तु सामान्येन विशेषस्य समर्थने–'इत्थ—'।

विकस्वरः। प्रौढोक्तिः। संभावना। मिथ्याध्यवसितिः। ललितम्। प्रहर्षणम्। विषादनम्। उल्लासः। अवज्ञा। अनुज्ञा। लेशः। मुद्रा। रत्नावली।	एतेषां विकस्वरादिरत्नावल्यन्तानां त्रयोदशानामलंकाराणां लक्षणोदाहरणादि छायायां द्रष्टव्यम् (५७९ पृ.)॥

(२९) **काव्यलिङ्गम्**। तत्र, वाक्यार्थता—'यत्त्वन्नेत्र–'। पदार्थता—'त्वद्वाजि–'॥

(३०) **अनुमानम्**। उदा० 'जानीमहेऽस्याः—'

(३१) **हेतुः**। उदा० 'तारुण्यस्य–'॥

(३२) **अनुकूलम्**। उदा० 'कुपितासि–'॥

(३३) **आक्षेपः**। एष चतुर्विधः। तत्र वक्ष्यमाणविषये सामान्यतः सूचितस्य निषेधः–'सरशर–'। अंशोक्तावंशान्तरस्य निषेधः–'तव विरहे–'। उक्तविषये वस्तुस्वरूपस्य निषेधः–'बालअ–'। वस्तुकथनस्य निषेधः—'विरहे तव—'। एवं निषेधाभावविध्याभासोऽपि—'गच्छ गच्छसि—'॥

(३४) **विभावना**। इयं द्विविधा। तत्र उक्तनिमित्ता—'अनायास—' इति। 'वपुर्भाति मृगीदृशः' इत्येवं चतुर्थचरणे अनुक्तनिमित्ता। अत्र विशेषः कुवलयानन्दे (छा. ५८९ पृ.)॥

(३५) **विशेषोक्तिः**। विभावनेव द्विविधा। उदा० 'धनिनोऽपि–'॥

(छा. ५८९ पृ.) असंभवः॥

(३६) **विरोधः**। अयं दशधा। तत्र जातेर्जात्यादिचतुर्भिर्विरोधः–'तव विरहे–'। गुणस्य गुणेन–'संतत–'। गुणस्य क्रियया '–अजस्य–'। गुणस्य द्रव्येण–'वल्लभो–'।

क्रियायाः क्रियया–'नयनयुगा–' । क्रियाया द्रव्येण–'त्वद्वाजि–' द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधः–'वल्लभो–' इत्यत्रैव पाठभेदे ॥

(३७) **असंगति** । उदा० 'सा बाला–' ॥

(३८) **विषमम्** । इदं चतुर्विधम् । तत्र हेतुकार्ययोर्गुणविरोधे–'सद्यः' । हेतु-कार्ययोः क्रियाविरोधे–'आनन्द–' । आरब्धस्य वैकल्ये सानर्थे–'अयं रत्ना–' । विरूपयो-र्घटने–'क्व वनं–' ॥

(३९) **समम्** । उदा० 'शशिन–' ॥

(४०) **विचित्रम्** । उदा० 'प्रणमत्युन्नति–'

(४१) **अधिकम्** । इदं द्विविधम् । तत्र आश्रयाधिक्ये–'किमधिक–' । आश्रिता-धिक्ये—'युगान्त–' ॥

अल्पम् (छा. ५९५ पृ.) ॥

(४२) **अन्योऽन्यम्** । उदा० 'त्वया सा–' ॥

(४३) **विशेषः** । अयं त्रिविधः । तत्र अनाधारे आधेये–'दिवमप्युप–' । अनेका-धारे एकाधेये–'कानने–' । किंचित्कुर्वतोऽशक्यस्य घटने–'गृहिणी–' ॥

(४४) **व्याघातः** । अयं द्विविधः । तत्र येन यथाकृतस्य तेनैवान्येनान्यथाकरणे 'दृशा दग्धं–' । सौकर्येणान्यथाकरणे–'इहैव–' ॥

(४५) **कारणमाला** । उदा० 'श्रुतं कृत–' ॥

(४६) **मालादीपकम्** । उदा० 'त्वयि संगर–' ॥

(४७) **एकावली** । इयं द्विविधा । तत्र स्थापने–'सरो–' । अपोहने–'न तज्जलं' ॥

(४८) **सारः** । उदा० 'राज्ये सारं–' ॥

(४९) **यथासंख्यम्** । उदा० 'उन्मीलन्ति–'

(५०) **पर्यायः** । एकस्यानेकत्रभवनम्–'स्थिताः–' । अनेकस्यैकत्र भवनम्–'विचरन्ति–' । एवंकरणे—'विसृष्ट–' । 'ययोरारोपि–' ॥

(५१) **परिवृत्तिः** । समेन, न्यूनेन–'दत्वा–' । आधिक्येन–'तस्य च–' ॥

(५२) **परिसंख्या** । प्रश्नपूर्वकत्वे–'किं भूषणं–' । 'किमाराध्यं–' । अप्रश्नपूर्व-कत्वे–'भक्तिर्भवे–' । 'बलमार्त–' ॥

(५३) **उत्तरम्** । प्रश्नेऽसति उत्तरात्प्रश्नोन्नयनम्–'वीक्षितुं–' । असकृत्प्रश्नेऽसंभाव्यं प्रतिवचनम्–'का विसमा–' ॥

(५४) **अर्थापत्तिः** । प्राकरणिकात्तदन्यार्थापतने–'हारोऽयं–' अप्राकरणिकात्तथा–'विललाप–' ॥

(५५) **विकल्पः** । उदा० 'नमयन्तु–' ॥

(५६) **समुच्चयः** । अत्र सद्योगः–'हंहो–' । इहैव चतुर्थे असद्योगः । सदसद्योगः–'शशी–' । गुणयोः क्रिययोश्च यौगपद्यम्–'अरुणे च–' । गुणक्रिययोर्यौगपद्यम्–'कलुषं च–' ॥

(५७) **समाधिः** । उदा० 'मानमस्या–' ॥

(५८) **प्रत्यनीकम्** । उदा० 'मध्येन–' ॥

(५९) **प्रतीकम्** । उपमानस्योपमेयत्वे–'यत्त्वन्नेत्र–' । निष्फलत्वे–'तद्वक्त्रं–' । प्रकारान्तरेण–'अह–' । अधिककुवलयानन्दे (छा. ६०९ पृ.) ॥

(६०) **मीलितम्** । उदा० 'लक्ष्मी–' ॥

(६१) **सामान्यम्** । उदा० 'मल्लिका–' ॥

उन्मीलितम्
विशेषकम् } (छा. ६११ पृ.)

(६२) **तद्गुणः** । उदा० 'जगाद वदन–' ॥

पूर्वरूपम् (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६३) **अतद्गुणः** । उदा० 'हन्त सान्द्रेण–' ॥

अनुगुणः (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६४) **सूक्ष्मम्** । उदा० 'वक्रस्यन्दि–' ॥

(६५) **व्याजोक्तिः** । उदा० 'शैलेन्द्र–' ॥

गूढोक्तिः
विवृतोक्तिः
युक्तिः
लोकोक्तिः
छेकोक्तिः
वक्रोक्तिः } एषां गूढोक्तिप्रभृतिवक्रोक्तिपर्यन्तानां षण्णामलंकाराणां लक्षणोदाहरणादि छायायां द्रष्टव्यम् (६१४ पृ.) ॥

(६६) **स्वभावोक्तिः** । उदा० 'लाङ्गूलेन—' ॥

(६७) **भाविकम्** । उदा० 'मुनिर्जयति—' ॥

(६८) **उदात्तम्** । इदं द्विविधम् । तत्र प्रथमम्–'अधःकृता—'। द्वितीयम्–'नाभिप्रभिन्ना–' ॥

अत्युक्तिः
निरुक्तिः
प्रतिषेधः
विधिः } अत्युक्तिप्रभृतीनां चतुर्णां लक्षणादि छायायां द्रष्टव्यम् (६१८ पृ.) ॥

(६९) **रसवत्** । उदा० 'अयं स–' ॥

(७०) **प्रेयः** । उदा० 'आमीलिता–' ॥

(७१) **ऊर्जस्वि** । उदा० 'वनेऽखिल–' ॥

(७२) **समाहितम्** । उदा० 'अविरल–' ॥

(७३) **भावोदयः** । उदा० 'मधुपान–' ॥

(७४) **भावसंधिः** । उदा० 'जन्मान्तरीण–' ॥

(७५) **भावशबलत्वम्** । उदा० 'पश्येत्कश्चित्–' ॥

अङ्गाङ्गिभावो यथा—

'आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥'

अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् । अतिशयोक्तिश्च मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् ।

न्पादे पदे वा स्थितौ ॥ **आकृष्टीति** । समुद्रमन्थनसमये देवादीनामाकर्षणवेगेन विगलन् यो भुजगेन्द्रभोगस्य वासुकिदेहस्य निर्मोकपट्टस्त्यक्तचर्मपट्टः तद्वेष्टनया । तद्वेष्टनच्छलेनेत्यर्थः । पादमूले एकदेशे । पक्षे—चरणसमीपे । अवेष्टत अवहत्[1] । पक्षे—संनाहक्रियात्यतिष्ठत् ॥ अङ्गाङ्गिभावमुपपादयति—**अत्रेति** । **सा** च अपह्नुतिश्च । **वस्तुवृत्तेन** वस्तुगत्या । 'नायकनायिका' इति पाठे नायकेन संहिता नायिका-

---

प्रत्यक्षम्
अनुमानम्
उपमानम्
शब्दः
अर्थापत्तिः
अनुपलब्धिः
संभवः
ऐतिह्यम्

} इमेऽष्टौ प्रमाणालंकाराः (छा. ६२० पृ.) ॥

(७६) **संसृष्टिः** । उदा० 'देवः पाया–' ॥

(७७) **संकरः** । एष त्रिविधः । तत्र अङ्गाङ्गिभावः–'आकृष्टिवेग–' । संदेहसंकरः– 'इदमाभाति–' । एकाश्रयानुप्रवेशः–'कटाक्षेणा–' ॥

'इयद्भिरेवालंकारैरलंकारः सुमेधसाम् ।
अङ्गोपमर्दफलकैरसारैर्बहुभिः किमु ॥

---

1. 'अहरत्' इति मुद्रितपुस्तके.

(५८) **प्रत्यनीकम्** । उदा० 'मध्येन–' ॥

(५९) **प्रतीकम्** । उपमानस्योपमेयत्वे–'यत्त्वन्नेत्र–' । निष्फलत्वे–'तद्वक्त्रं–' । प्रकारान्तरेण–'अह–' । अधिककुवलयानन्दे (छा. ६०९ पृ.) ॥

(६०) **मीलितम्** । उदा० 'लक्ष्मी–' ॥

(६१) **सामान्यम्** । उदा० 'मल्लिका–' ॥

उन्मीलितम्
विशेषकम् } (छा. ६११ पृ.)

(६२) **तद्गुणः** । उदा० 'जगाद वदन–' ॥

पूर्वरूपम् (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६३) **अतद्गुणः** । उदा० 'हन्त सान्द्रेण–' ॥

अनुगुणः (छा. ६१२ पृ.) ॥

(६४) **सूक्ष्मम्** । उदा० 'वक्त्रस्यन्दि–' ॥

(६५) **व्याजोक्तिः** । उदा० 'शैलेन्द्र–' ॥

गूढोक्तिः
विवृतोक्तिः
युक्तिः
लोकोक्तिः
छेकोक्तिः
वक्रोक्तिः } एषां गूढोक्तिप्रभृतिवक्रोक्तिपर्यन्तानां षण्णामलंकाराणां लक्षणोदाहरणादि छायायां द्रष्टव्यम् (६१४ पृ.) ॥

(६६) **स्वभावोक्तिः** । उदा० 'लाङ्गूलेन—' ॥

(६७) **भाविकम्** । उदा० 'मुनिर्जयति—' ॥

(६८) **उदात्तम्** । इदं द्विविधम् । तत्र प्रथमम्–'अधःकृता—'। द्वितीयम्–'नाभिप्रभिन्ना–' ॥

अत्युक्तिः
निरुक्तिः
प्रतिषेधः
विधिः } अत्युक्तिप्रभृतीनां चतुर्णां लक्षणादि छायायां द्रष्टव्यम् (६१८ पृ.) ॥

(६९) **रसवत्** । उदा० 'अयं स–' ॥

(७०) **प्रेयः** । उदा० 'आमीलिता–' ॥

(७१) **ऊर्जस्वि** । उदा० 'वनेऽखिल–' ॥

(७२) **समाहितम्** । उदा० 'अविरल–' ॥

(७३) **भावोदयः** । उदा० 'मधुपान–' ॥

(७४) **भावसंधिः** । उदा० 'जन्मान्तरीण–' ॥

(७५) **भावशबलत्वम्** । उदा० 'पश्येत्कश्चित्–' ॥

अङ्गाङ्गिभावो यथा—

'आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः ।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥'

अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् । अतिशयोक्तिश्च मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् ।

न्पादे पदे वा स्थितौ ॥ **आकृष्टीति** । समुद्रमन्थनसमये देवादीनामाकर्षणवेगेन विगलन् यो भुजगेन्द्रभोगस्य वासुकिदेहस्य निर्मोकपट्टस्त्यक्तचर्मपट्टः तद्वेष्टनया । तद्वेष्टनच्छलेनेत्यर्थः । पादमूले एकदेशे । पक्षे—चरणसमीपे । अवेष्टत अवहत्[1] । पक्षे—संनाहक्रियात्यतिष्ठत् ॥ अङ्गाङ्गिभावमुपपादयति—**अत्रेति** । **सा** च अपह्नुतिश्च । **वस्तुवृत्तेन** वस्तुगत्या । 'नायकनायिका' इति पाठे नायकेन संहिता नायिका-

---

प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानम् शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः संभवः ऐतिह्यम्	इमेऽष्टौ प्रमाणालंकाराः (छा. ६२० पृ.) ॥

(७६) **संसृष्टिः** । उदा० 'देवः पाया–' ॥

(७७) **संकरः** । एष त्रिविधः । तत्र अङ्गाङ्गिभावः–'आकृष्टिवेग–' । संदेहसंकरः–'इदमाभाति–' । एकाश्रयानुप्रवेशः–'कटाक्षेणा–' ॥

'इयद्भिरेवालंकारैरलंकारः सुमेधसाम् ।
अङ्गोपमर्दफलकैरसारैर्बहुभिः किमु ॥

---

1. 'अहरत्' इति मुद्रितपुस्तके.

यथा वा—

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरः सरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥'

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । संदेहसंकरो यथा—

'इदमाभाति गगने भिन्दानं संततं तमः ।
अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम् ॥'

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपान्मुखम्, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसंबन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकम्, किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात्समासोक्तिः, यद्वाप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलंकाराणां संदेहात्संदेहसंकरः ।

यथा वा—'मुखचन्द्रं पश्यामि' इत्यत्र किं मुखं चन्द्र इत्युपमा, उत चन्द्र एवेति रूपकमिति संदेहः । साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे न पुनः संदेहः । यथा—'मुखचन्द्रं चुम्बति' इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । 'मुखचन्द्रः प्रकाशते' इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन संभवतीति नोपमाबाधकः ।

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।'

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसंभवादुपमाबाधकम्, नारायणे संभवाद्रूपकम् । एवम्—

'वदनाम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम् ।'

अत्र वदने लोचनस्य संभवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासंभवाद्रूपकस्य बाधकता । एवं 'सुन्दरं वदनाम्बुजम्' इत्यादौ साधारण-

---

नायकनायिका । द्वन्द्वविषय एकशेषप्राप्तेः ॥ **अनुरागेति** । अनुरागो लौहित्यम् सुरताभिलाषश्च ॥ संदेहसंकरातिरिक्तस्थले एकाश्रयस्थितेर्विषयो भविष्यतीति चरमोक्तमपि संदेहसंकरं प्रथमं दर्शयति—**इदमिति** । संततं सम्यग्व्याप्तम् । प्रक्षे—

धर्मप्रयोगे 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति वचनादुपमासमासो न संभवतीत्युपमाया बाधकः। एवं चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा मम—

'कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः
परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः॥'

अत्र कटाक्षेणापीषत्क्षणमपीत्यत्र च्छेकानुप्रासस्य निरीक्षेतेत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः। एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलंकारयोः। यथा वा—'संसारध्वान्तविध्वंस—' इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः। यथा वा—'कुरवका रवकारणतां ययुः' इत्यत्र रवका रवका इत्येकं बकार-वकार इत्येकमिति यमकयोः।

संततं तमः स्वरकृताज्ञानं भिन्दानम्। 'इदमाभाति वदनं' इति पाठो न रमणीयः। विषयस्य निगरणाभावादतिशयोक्तेरसंभवापत्तेः, इदमिति मुखं निर्दिश्येति निर्वचना। संगतिप्रसङ्गाच्च। 'वदनम्' इत्यत्र 'गगनम्' इति पाठोऽपि न सुन्दरः। अव्यावर्तकत्वात्। तस्मात् 'इदमाभाति रुचिरम्' इति पाठो रुचिरः॥ **कटाक्षेणापीति**। सान्द्रादिविशेषणद्वयेन आनन्दस्य ब्रह्मानन्दसदृशत्वं प्रतीयते। सरोमाञ्चादुदञ्चद् उच्चात् कुचकलशान्निर्भिन्नं विगलितं वसनं यत्र सः। **क इवेति**। निरुपम इत्यर्थः। कटाक्षेणापीषत्क्षणमपीति वर्णद्वयघटितस्य क्षकारस्य क्रमस्वरूपाभ्यां सकृत्साम्याच्छेकानुप्रासः। पश्चान्निरीक्षेतेति क्षकारमादाय क्रमस्वरूपाभ्यामसकृत्साम्यसंभावाद्वृत्त्यनुप्रासः। एवं चतुर्थपादेऽपि सकारभकारघटितवर्णपिण्डस्य च्छेकवृत्त्यनुप्रासौ वेदि-

---

1. **कुरबका इति**। 'विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः। मधुलिहां मधुदानविशारदाः—' इत्यवशिष्टा पादत्रयी। अर्थालंकारविषयाणां **कुवलयानन्दा**दिषु सूपपादितत्वादिह विस्तरेण तद्गतविशेषो न न्यासीति शिवम्॥

श्रीमानुदारचरितः श्रुतपारदृश्वा जागर्ति भूसुरशशी **सरयूप्रसादः**।
यश्च व्यधाज्जयपुरेन्द्रसमाश्रयेण निर्मत्सरान्तरतमोभिदुरान्निबन्धान्॥
तस्मादजायत महेश्वरपादसेवी दुर्गाप्रसाद इति शास्त्रनिविष्टचेताः।
यश्चाधुना जयपुरे निगमागमेषु व्युत्पादयन्द्विजवटून्समयाकरोति॥
तेनेयं दर्पणच्छाया विहिता सारसंहतिः।
यदत्र कुकृतं तत्तु सुकृतं कुरुतानघाः॥

इत्ययोध्यापरप्रान्तवर्तिपण्डितपुरीवास्तव्यद्विवेदोपाख्याचार्यश्रीसरयूप्रसादसुत-
दुर्गाप्रसादविरचिता साहित्यदर्पणच्छाया ब्रह्मार्पणं भवतु॥

यथा वा—

अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाएसु दिअहेसु ।
रहसपसारिअगीआणं णच्चिजं मोरविन्दाणम् ॥'

अत्र 'पहिअसामाएसु' इत्येकाश्रये पथिकश्यामायितेत्युपमा । पथिकसामाजिकेष्विति रूपकं प्रविष्टमिति ।

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।
साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य
साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥ ९९ ॥

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीर्नारायणस्याङ्कमलंकरोति ।
तावन्मनः संमदयन्कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥ १०० ॥

इत्यालंकारिकचक्रवर्तिसांधिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृते
साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः ।

(अत्र मूलकारिकाः=१०० पूर्वाभिः सह ७९९ उदाहरणानि २५६ पूर्वैः सह ७५४)

तव्यौ ॥ एकपदे संकरमाह—अहिणअ इति । 'अभिनवपयोदरसितेषु पथिक! श्यामायितेषु दिवसेषु । रभसप्रसारितग्रीवाणां नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ॥' इति संस्कृतम् । महति । उत्सवायते । पथिकानां प्रियाविरहदुःखेन श्यामलम्, दिवसानां मेघेनेत्युपमा । पक्षे—पथिका एव सामाजिकास्तेषु नाट्यदर्शनेन सामाजिकानामुत्सवो भवतीति रूपणम् । पथिकानां मयूरनृत्यं सुखदं न भवतीति महतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु 'मुखचन्द्रं पश्यामि' इत्यादौ यथा समासद्वयसंभवात्संदेहः, तथेहापि 'पहिअसामाइएसु' इति प्राकृतयोनिशब्दद्वयसंभवात्संदेह एवेत्यवधेयम् । एवं चैकपदवृत्तिसंकरस्योदाहरणम् 'संसारध्वान्तविध्वंसहंसः' इत्याद्यवगन्तव्यम् । यथा वा— 'मनो विद्धं सरोजाक्षीसरशक्त्या सुनिर्भरम् । सा चेद्विसृजते गाढं स्वास्थ्यमालम्बते खलु ॥' इत्याद्युदाहरणमुन्नेयमिति ॥

अक्षिपक्षरसचन्द्र (१६२२) संमिते हायने शकवसुंधरापतेः ।
श्रीलरामचरणाग्रजन्मना दर्पणस्य विवृतिः प्रकाशिता ॥
दोषं कंचन वीक्ष्य सूक्ष्ममतयो द्वित्राः शपन्त्यत्र चे-
त्तन्मां न व्यथयेद्गुरोरपि गिरो निर्दूषणा दुर्वचाः ।
छात्राणां मतिमादधाति यदसौ गूढार्थसंदीपना-
दानन्दं वितनोति यद्गुणवतां तेनास्म्यमोघश्रमः ॥'[1]

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ
दशमः प्रकाशः । ग्रन्थसंख्या (६०००) ॥

---

१. 'मन्मानसाम्बुजद्वन्द्वं सेव्यमानं मुनीश्वरैः । वाञ्छाकल्पतरुं वन्दे रामचन्द्रपदद्वयम् ॥' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे.

साहित्यदर्पणस्योदाहरणश्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका।

१. विश्वनाथस्य चन्द्रकलायाम्। २. कालिदासस्य रघुवंशे। ३. कालिदासस्य कुमारसंभवे। ४. धनिकस्य दशरूपावलोके। ५. भवभूतेर्मालतीमाधवे। ६. राजशेखरस्य बालरामायणे। ७. माघस्य शिशुपालवधे। ८. विश्वनाथस्य प्रभावत्याम्। ९. कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तले। १०. भट्टनारायणस्य वेणीसंहारे। ११. विश्वनाथस्य। १२. शिशुपालवधे। १३. शिशुपालवधे। १४. रघुवंशे। १५. विश्वनाथस्य। १६. विकटनितम्बायाः। १६. वेणीसंहारे। १८. अभिज्ञानशाकुन्तले।

१. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । २. श्रीहर्षदेवस्य रत्नावल्याम् । ३. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । ४. हालस्य गाथासप्तशत्याम् । ५. सुबन्धोर्वासवदत्तायाम् । ६. शिशुपालवधे । ७. विश्वनाथस्य । ८. वेणीसंहारे । ९. कल्हणस्य राजतरङ्गिण्याम् । १०. चन्द्रकलायाम् । ११. कुमारसंभवे । १२. अभिज्ञानशाकुन्तले । १३. रुद्रस्य शृङ्गारतिलके । १४. प्रभावल्याम् । १५. विक्रमोर्वश्याम् । १६. रघुवंशे । १७. गाथासप्तशत्याम् । १८. श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि । १९. भवभूते महावीरचरिते । २०. शिशुपालवधे । २१. विश्वनाथस्य । २२. शिशुपालवधे । २३. रघुवंशे । २४. भल्लटशतके ।

१. बालरामायणे । २. शिशुपालवधे । ३. कुमारसंभवे । ४. अभिज्ञानशाकुन्तले । ५. विश्वनाथस्य । ६. ययातिविजये । ७. गाथासप्तशत्याम् । ८. मालतीमाधवे । ९. बालचरिते । १०. अभिज्ञानशाकुन्तले । ११. रत्नावल्याम् । १२. अभिज्ञानशाकुन्तले । १३. अमरुशतके । १४. वेणीसंहारे । १५. अमरुशतके; सुभाषितावलौ तु पुलिनस्य । १६. विश्वनाथस्य । १७. कुमारसंभवे । १८. विश्वनाथस्य ।

१. राजशेखरस्य रत्नावल्याम् । २. विश्वनाथस्य । ३. विश्वनाथस्य ४. जयदेवस्य प्रसन्नराघवे । ५. विश्वनाथस्य । ६. वेणीसंहारे । ७. विश्वनाथस्य । ८. शृङ्गारतिलके । ९. रघुवंशे । १०. अभिज्ञानशाकुन्तले । ११. बालरामायणे । १२. विश्वनाथस्य । १३. विश्वनाथस्य । १४. शिशुपालवधे । १५. वन्धोः । १६. वक्रस्य । १७. शृङ्गारतिलके । १८. अभिज्ञानशाकुन्तले । १९. उत्तररामचरिते । २०. वेणीसंहारे । २१. वेणीसंहारे । २२. विश्वनाथस्य । २३. वेणीसंहारे ।

१. विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसे । २. अमरुशतके । ३. रघुवंशे । ४. विश्वनाथस्य । ५. कालिदासस्य विक्रमोर्वश्याम् । ६. विश्वनाथस्य । ७. अमरुशतके । ८. रुद्रटस्य काव्यालंकारे । ९. चन्द्रशेखरस्य । १०. दण्डिनः काव्यादर्शे । ११. मालतीमाधवे । १२. अमरुशतके । १३. भारवेः किरातार्जुनीये । १४. शिशुपालवधे । १५. शङ्खधरस्य लटकमेलके । १६. वेणीसंहारे । १७. रघुवंशे । १८. क्षेमेश्वरस्य चण्डकौशिके । १९. वेणीसंहारे । २०. अमरुशतके । २१. अभिज्ञानशाकुन्तले । २२. अभिज्ञानशाकुन्तले । २३. चन्द्रशेखरस्य । २४. शिशुपालवधे ।

१. शिशुपालवधे । २. कविमल्लमल्लाचार्यस्योदारराघवे । ३. वाचस्पतिभट्टस्य । ४. वेणीसंहारे । ५. मालतीमाधवे । ६. उदात्तराघवे । ७. रघुवंशे । ८. वेणीसंहारे । ९. रघुवंशे । १०. विश्वनाथस्य कुवलयाश्वचरिते । ११. कुमारसंभवे । १२. शिशुपालवधे । १३. श्रीविष्णुपुराणे । १४. विश्वनाथस्य । १५. विश्वनाथस्य । १६. शिशुपालवधे । १७. अभिज्ञानशाकुन्तले । १८. कालिदासस्य मेघदूते । १९. विश्वनाथस्य । २०. विक्रमोर्वश्याम् । २१. वेणीसंहारे । २२. कुमारसंभवे । २३. कुमारसंभवे । २४. विश्वनाथस्य ।

१. कुमारसंभवे । २. शिशुपालवधे । ३. कुमारसंभवे । ४. विश्वनाथस्य प्रभावतीपरिणये । ५. वेणीसंहारे । ६. प्रभावल्याम् । ७. मालतीमाधवे । ८. रघुवंशे । ९. भट्टप्रभाकरस्य । १०. कुमारसंभवे । ११. काव्यालंकारे । १२. कुलशेखरनृपतेः । १३. रघुवंशे । १४. कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रे । १५. चन्द्रशेखरस्य । १६. रत्नावल्याम् । १७. विश्वनाथस्य । १८. राजशेखरस्य विद्धशालभञ्जिकायाम् । १९. श्रीहर्षदेवस्य । २०. विज्जाकायाः । २१. भवभूतेरुत्तररामचरिते । २२. अमरुशतके । २३. भवभूतेर्वीरचरिते । २४. कुमारसंभवे । २५. रत्नावल्याम् । २६. श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते । २७. विज्जाकायाः ।

१. वेणीसंहारे । २. शिशुपालवधे । ३. शिशुपालवधे । ४. भट्टिकाव्ये । ५. हनुमन्नाटके । ६. विक्रमोर्वश्याम् । ७. शिशुपालवधे । ८. शिशुपालवधे । ९. रत्नावल्याम् । १०. रघुवंशे । ११. वेणीसंहारे । १२. बिल्हण–राजकन्ययोः । १३. वेणीसंहारे । १४. वेणीसंहारे । १५. अमरुशतके । १६. भगवतो वाल्मीकेः । १७. वेणीसंहारे । १८. विश्वनाथस्य । १९. चन्द्रशेखरस्य । २०. गाथासप्तशत्याम् । २१. विश्वनाथस्य । २२. महावीरचरिते । २३. किरातार्जुनीये । २४. त्रिविक्रमस्य दमयन्तीकथायाम् । २५. शिशुपालवधे । २६. विश्वनाथस्य ।

१. शिशुपालवधे । २. शिशुपालवधे । ३. शिशुपालवधे । ४. भल्लटशतके । ५. वेणीसंहारे । ६. बालरामायणे । ७. मालतीमाधवे । ८. शिशुपालवधे । ९. वेणीसंहारे । १०. रघुवंश-कुमारसंभवयोः । ११. अमरुशतके । १२. विश्वनाथस्य । १३. शिशुपालवधे । १४. वेणीसंहारे । १५. वेणीसंहारे । १६. मालतीमाधवे । १७. शिशुपालवधे । १८. अमरुशतके । १९. शिशुपालवधे । २०. महावीरचरिते । २१. वेणीसंहारे । २२. गाथासप्तशत्याम् । २३. रघुवंशे । २४. अभिज्ञानशाकुन्तले । २५. विश्वनाथस्य । २६. राजानकरुय्यकस्य श्रीकण्ठस्तवे । २७. वेणीसंहारे । २८. वेणीसंहारे । २९. बालरामायणे ।

१. विश्वनाथस्य । २. अमरुशतके । ३. शूद्रकस्य मृच्छकटिके । ४. विश्वनाथस्य । ५. वेणीसंहारे । ६. कुमारसंभवे । ७. शिशुपालवधे । ८. शृङ्गारतिलके । ९. चन्द्रशेखरस्य । १०. रत्नावल्याम् । ११. विश्वनाथस्य । १२. उदारराघवे । १३. मेघदूते । १४. विश्वनाथस्य । १५. अभिज्ञानशाकुन्तले । १६. विश्वनाथस्य । १७. शीलाभट्टारिकायाः । १८. कुमारसंभवे । १९. कान्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणः । २०. वेणीसंहारे । २१. रघुवंशे ।

१. वेणीसंहारे। २. वेणीसंहारे। ३. अभिज्ञानशाकुन्तले। ४. किरातार्जुनीये। ५. राघवानन्दस्य। ६. विश्वनाथस्य। ७. शिशुपालवधे। ८. शिशुपालवधे। ९. वेणीसंहारे। १०. चन्द्रकस्य। ११. वेणीसंहारे। १२. किरातार्जुनीये। १३. प्रभावत्याम्। १४. काव्यालंकारे। १५. रघुवंशे। १६. उदात्तराघवे। १७. रघुवंशे। १८. रघुवंशे। १९. विश्वनाथस्य। २०. कुन्दमालायाम्। २१. वेणीसंहारे।

१. विश्वनाथस्य । २. जानकीराघवे । ३ वेणीसंहारे । ४. कुमारसंभवे । ५. विश्वनाथस्य । ६. विश्वनाथस्य । ७. राघवानन्दस्य नाटके । ८. शिशुपालवधे । ९. विश्वनाथस्य राघवविलासे । १०. रघुवंशे । ११. शिशुपालवधे । १२. कुमारसंभवे । १३. कुमारसंभवे । १४. मालविकायाम् । १५. विक्रमोर्वश्याम् । १६. किरातार्जुनीये । १७. अमरुशतके । १८. रघुवंशे । १९. भर्तृहरेः । २०. चन्द्रशेखरस्य पुष्पमालायाम् । २१. श्रीहर्षदेवस्य नागानन्दे । २२. रत्नावल्याम् । २३. अभिज्ञानशाकुन्तले । २४. अमरुशतके ।

१. विश्वनाथस्य । २. विश्वनाथस्य । ३. वालरामायणे । ४. रत्नावल्याम् । ५. रत्नावल्याम् । ६. कुमारसंभवे । ७. विश्वनाथस्य । ८. अभिज्ञानशाकुन्तले । ९. वेणीसंहारे । १०. रघुवंशे । ११. रघुवंशे । १२. शिशुपालवधे । १३. अभिज्ञानशाकुन्तले । १४. विक्रमोर्वश्याम् । १५. विश्वनाथस्य । १६. रघुवंशे । १७. वेणीसंहारे । १८. किरातार्जुनीये । १९. विश्वनाथस्य । २०. अमरुशतके; सुभाषितावलौ तु लीलाचन्द्रस्य । २१. अमरुशतके; सुभाषितावलौ तु कल्याणदत्तस्य । २२. शृङ्गारतिलके । २३. अमरुशतके ।

आपाततः प्रेक्षापथमारूढानां कवीनां प्रबन्धानां चाभिधानैः समेतासावनुक्रमणिका समाप्तेति शिवम् ॥

---

१. कृष्णनन्दस्य सहृदयानन्दे। २. विक्रमोर्वश्याम्। ३. रघुवंशे। ४. विश्वनाथस्य (?)। ५. कुमारसंभवे। ६. मेण्ठस्य। ७. रघुवंशे। ८. शिशुपालवधे। ९. शृङ्गारतिलके। १०. भिक्षाटनस्य। ११. विश्वनाथस्य। १२. वेणीसंहारे। १३. नैषधीयचरिते। १४. भामहालंकारे। १५. कुमारसंभवे। १६. विश्वनाथस्य प्रभावत्याम्। १७. विश्वनाथस्य।

॥ श्रीः ॥

अथाग्नेयपुराणीयाः साहित्यविषयाः ।

तत्र काव्यादिलक्षणम्[1] ।

अग्निरुवाच—

काव्यस्य नाटकादेश्च–अलंकारान् वदाम्यहम् ।
ध्वनिर्वर्णः पदं वाक्यमित्येतद् वाङ्मयं मतम् ॥ १ ॥
शास्त्रेतिहासवाक्यानां त्रयं यत्र समाप्यते ।
शास्त्रे शब्दप्रधानत्वमितिहासेषु निष्ठता ॥ २ ॥
अभिधायाः प्रधानत्वात् काव्यं ताभ्यां विभिद्यते ।
नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ॥ ३ ॥
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र च दुर्लभा ।
व्युत्पत्तिर्दुर्लभा तत्र विवेकस्तत्र दुर्लभः ॥ ४ ॥
सर्वं शास्त्रमविद्भि(श्च)र्मृग्यमाणं न सिद्ध्यति ।
आदिवर्णा द्वितीयाश्च महाप्राणास्तुरीयकः ॥ ५ ॥
वर्णेषु वर्णवृन्दं स्यात्पदं सुप्तिङ् त्वभेदतः ।
संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ ६ ॥
काव्यं स्फुटदलंकारं गुणवद्दोषवर्जितम् ।
योनिर्वेदश्च लोकश्च सिद्धिमन्नादयोनिजम् ॥ ७ ॥
देवादीनां संस्कृतं स्यात्प्राकृतं त्रिविधं नृणाम् ।
गद्यं पद्यं च मिश्रं च काव्यादि त्रिविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥
अपदः पदसंतानो गद्यं तदपि गद्यते ।
चूर्णकोत्कलिकागन्धिवृत्तभेदात्त्रिरूपकम् ॥ ९ ॥
अल्पाल्पविग्रहं नाति मृदुसंदर्भनिर्भरम् ।
चूर्णकं नामतो दीर्घसमासात्कलिका भवेत् ॥ १० ॥
भवेन्मध्यमसंदर्भं नातिकुत्सितविग्रहम् ।
वृत्तच्छायाहरं वृत्तसंधिनैतत्किलोत्कटम् ॥ ११ ॥
आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा ।
कथानिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥ १२ ॥
कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ।
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ॥ १३ ॥
भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र या चूर्णकोत्तरा ॥ १४ ॥

---

1. यद्यपीदमाग्नेयं काव्यादिलक्षणं विशुद्धपुस्तकाभावादिना बहुत्रासंलग्नं तथापि काव्यमीमांसामूलभूतस्यास्य प्रचारोऽत्यावश्यक इति पुरस्कृतम् । यथास्य भामहादिभिर्विषयो गृहीतस्तथा प्रागदर्शि (भू. २२ पृ.) ॥

वक्त्रं वा परवक्त्रं वा यत्र साख्यायिका स्मृता ।
श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ॥ १५ ॥
मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ।
परिच्छेदो न यत्र स्याद्भवेद्वा लम्बकैः क्वचित् ॥ १६ ॥
सा कथा नाम तद्गर्भे निबध्नीयाच्चतुष्पदीम् ।
भवेत्खण्डकथा यासौ यासौ परिकथा तयोः ॥ १७ ॥
अमात्यं सार्थकं वापि द्विजं वा नायकं विदुः ।
स्यात्तयोः करुणं विद्धि विप्रलम्भश्चतुर्विधः ॥ १८ ॥
समाप्यते तयोर्नाद्या सा कथामनुधावति ।
कथाख्यायिकयोर्मिश्रभावात्परिकथा स्मृता ॥ १९ ॥
भयानकसुखपरं गर्भे च करुणो रसः ।
अद्भुतोऽन्ते सुक्लृप्तार्थो नोदात्ता सा कथानिका ॥ २० ॥
पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति त्रिधा ।
वृत्तमक्षरसंख्येयमुक्थं तत्कृतिशेषजम् ॥ २१ ॥
मात्राभिर्गणनाप्यत्र सा जातिरिति काश्यपः ।
सममर्धसमं वृत्तं विषमं पैङ्गलं त्रिधा ॥ २२ ॥
सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गभीरं काव्यसागरम् ।
महाकाव्यं कलापश्च पर्यावन्धो विशेषकम् ॥ २३ ॥
कुलकं मुक्तकं कोष इति पद्यकुटुम्बकम् ।
सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत् ॥ २४ ॥
तादात्म्यमजहत्तत्र तत्समं नातिदुष्यति ।
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ॥ २५ ॥
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनियतं नातिविस्तरम् ।
शक्कर्यातिजगत्यातिशक्कर्या त्रिष्टुभा तथा ॥ २६ ॥
पुष्पिताग्रादिभिर्वक्त्राभिजनैश्चारुभिः समैः ।
मुक्ता तु भिन्नवृत्तान्ता नातिसंक्षिप्तसर्गकम् ॥ २७ ॥
अतिशर्करिकाष्टिभ्यामेकसंकीर्णकैः परः ।
मात्रयाप्यपरः सर्गः प्राशस्त्येषु च पश्चिमः ॥ २८ ॥
कल्पोऽतिनिन्दितस्तस्मिन्विशेषानादरः सताम् ।
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्काश्रमपादपैः ॥ २९ ॥
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ।
दूतीवचनविन्यासैरसतीचरिताद्भुतैः ॥ ३० ॥
तमसा मरुताप्यन्यैर्विभावैरतिनिर्भरैः ।
सर्ववृत्तिप्रवृत्तं च सर्वभावप्रभावितम् ॥ ३१ ॥
सर्वरीतिरसैः पुष्टं पुष्टं गुणविभूषणैः ।
अत एव महाकाव्यं तत्कर्ता च महाकविः ॥ ३२ ॥

वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।
पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं वाग्वक्रिम्णि रसाद्वपुः ॥ ३३ ॥
चतुर्वर्गफलं विष्वग्व्याख्यातं नायकाख्यया ।
समानवृत्तिनिर्व्यूढः कैशिकीवृत्तिकोमलः ॥ ३४ ॥
कलापोऽत्र प्रवासः प्रागनुरागाह्वयो रसः ।
सविशेषकं (?) च प्राश्यादि संस्कृतेनेतरेण च ॥ ३५ ॥
श्लोकैरनेकैः कुलकं स्यात्संदानि(कं हि)तकानि तत् ।
मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम् ॥ ३६ ॥
सूक्तिभिः कविसिंहानां सुन्दरीभिः समन्वितः ।
कोषो ब्रह्मापरिच्छिन्नः स विदग्धाय रोचते ॥ ३७ ॥
आभासोपमशक्तिश्च सर्गे यद्भिन्नवृत्तता ।
मिश्रं वपुरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा ॥
श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलोक्तिभिः ॥ ३८ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये काव्यादिलक्षणवर्णनं नाम सप्तत्रिंशद-
धिक-त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥

अथ [1]नाटकनिरूपणम् ।

अग्निरुवाच—

नाटकं सप्रकरणं डिम ईहामृगोऽपि वा ।
ज्ञेयः समवकारश्च भवेत्प्रहसनं तथा ॥ १ ॥
व्यायोगभाणवीथ्यङ्कत्रोटकान्यथ नाटिका ।
सट्टकं शिल्पकः कर्णा एको दुर्मल्लिका तथा ॥ २ ॥
प्रस्थानं भाणिकाभाणीगोष्ठीहल्लीशकानि च ।
काव्यं श्रीगदितं नाट्यरासकं रासकं तथा ॥ ३ ॥
उल्लाप्यकं प्रे(ङ्)क्षणं च सप्तविंशतिरेव तत् ।
सामान्यं च विशेषश्च लक्षणस्य द्वयी गतिः ॥ ४ ॥
सामान्यं सर्वविषयं शेषः क्वापि प्रवर्तते ।
पूर्वरङ्गे निवृत्ते द्वौ देशकालावुभावपि ॥ ५ ॥
रसभावविभावानुभावा अभिनयास्तथा ।
अङ्कः स्थितिश्च सामान्यं सर्वत्रैवोपसर्पणात् ॥ ६ ॥
विशेषोऽवसरे वाच्यः सामान्यं पूर्वमुच्यते ।
त्रिवर्गसाधनं नाट्यमित्याहुः करणं च यत् ॥ ७ ॥
इति कर्तव्यता तस्य पूर्वरङ्गो यथाविधि ।
नान्दीमुखानि द्वात्रिंशदङ्गानि पूर्वरङ्गके ॥ ८ ॥

---

१. इदं नाटकादिलक्षणं भारतीये नाट्यशास्त्रे १८ अध्यायेऽपि । नाट्यशास्त्रस्य बहूनि वाक्यानि दर्पणस्य ६ परिच्छेदे छायायां संवादार्थं न्यस्तानि ॥

देवतानां नमस्कारो गुरूणामपि च स्तुतिः ।
गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्वादादि गीयते ॥ ९ ॥
नान्द्यन्ते सूत्रधारोऽसौ रूपकेषु निबध्यते ।
गुरुपूर्वक्रमं वंशप्रशंसा पौरुषं कवेः ॥ १० ॥
संबन्धार्थौ च काव्यस्य पञ्चैतानेष निर्दिशेत् ।
नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ॥ ११ ॥
सहिताः सूत्रधारेण संलापं यत्र कुर्वते ।
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ॥ १२ ॥
आमुखं तत्तु विज्ञेयं बुधैः प्रस्तावनापि सा ।
प्रवृत्तकं कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ १३ ॥
आमुखस्य त्रयो भेदा बीजांशेषूपजायते ।
कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ॥ १४ ॥
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवृत्तकम् ।
सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ॥ १५ ॥
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातः स उच्यते ।
प्रयोगेषु प्रयोगं तु सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् ॥ १६ ॥
ततश्च प्रविशेत्पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
शरीरं नाटकादीनामितिवृत्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥
सिद्धमुत्प्रेक्षितं चेति तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
सिद्धमागमदृष्टं च सृष्टमुत्प्रेक्षितं कवेः ॥ १८ ॥
बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्च चेष्टा अपि क्रमात् ॥ १९ ॥
प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सद्भाव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ २० ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव च ।
तथा निर्वहणं चेति क्रमात्पञ्चैव संधयः ॥ २१ ॥
अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥ २२ ॥
यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।
काव्ये शरीरानुगतं तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥ २३ ॥
इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्यानां चैव गूहनम् ॥ २४ ॥
आश्चर्यवदभिख्यातं प्रकाशानां प्रकाशनम् ।
अङ्गहीनं नरो यद्वन्न श्रेष्ठं काव्यमेव च ॥ २५ ॥
देशकालौ विना किंचिन्नेतिवृत्तं प्रवर्तते ।
अतस्तयोरुपादाननियमात्पदमुच्यते ॥ २६ ॥

देशे तु भारतं वर्षे काले कृतयुगत्रयम् ।
नर्ते ताभ्यां प्राणभृतां सुखदुःखोदयः क्वचित् ।
सर्गे सर्गादिवार्ता च प्रसज्जन्ती न दुष्यति ॥ २७ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये नाटकनिरूपणं नामाष्टत्रिंशदधिक-
त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

अथ शृङ्गारादिरसनिरूपणम् ।

अग्निरुवाच—

अक्षरं परमं ब्रह्म सनातनमलं विभुम् ।
वेदान्तेषु वदन्त्येकं चैतन्यं ज्योतिरीश्वरम् ॥ १ ॥
आनन्दः सहजस्तस्य व्यज्यते स कदाचन ।
व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया ॥ २ ॥
आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहंकार इति स्मृतः ।
ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥
अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी ।
व्यभिचार्यादिसामान्याच्छृङ्गार इति गीयते ॥ ४ ॥
तद्भेदाः काममितरे हास्याद्या अप्यनेकशः ।
स्वस्वस्थायिविशेषोत्थपरिपोषस्वलक्षणाः ॥ ५ ॥
सत्त्वादिगुणसंताना जायन्ते परमात्मनः ।
रागाद्भवति शृङ्गारो रौद्रस्तैक्ष्ण्यात्प्रजायते ॥ ६ ॥
वीरोऽवष्टम्भजः संकोचभूर्बीभत्स उच्यते ।
शृङ्गाराज्जायते हासो रौद्रात्तु करुणो रसः ॥ ७ ॥
वीराच्चाद्भुतनिष्पत्तिः स्याद्बीभत्साद्भयानकः ।
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ ८ ॥
बीभत्साद्भुतशान्ताख्याः स्वभावाच्चतुरो रसाः ।
लक्ष्मीरिव विना त्यागान्न वाणी भाति नीरसा ॥ ९ ॥
अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।
यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ १० ॥
शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स चेत्कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥ ११ ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
भावयन्ति रसानेभिर्भाव्यन्ते च रसा इति ॥ १२ ॥
स्थायिनोऽष्टौ रतिमुखाः स्तम्भाद्या व्यभिचारिणः ।
मनोनुकूलेऽनुभवः सुखस्य रतिरिष्यते ॥ १३ ॥
हर्षादिभिश्च मनसो विकासो हास उच्यते ।
चित्रादिदर्शनाच्चेतोवैक्लव्यं ब्रुवते भयम् ॥ १४ ॥

जुगुप्सा च पदार्थानां निन्दादौर्भाग्यवाहिनाम् ।
विस्मयोऽतिशयेनार्थदर्शनाच्चित्तविस्मृतिः ॥ १५ ॥
अष्टौ स्तम्भादयः सत्त्वाद्रजसस्तमसः परम् ।
स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागाद्युपाहितः ॥ १६ ॥
श्रमरागाद्युपेतान्तःक्षोभजन्म वपुर्जलम् ।
स्वेदो हर्षादिभिर्देहोच्छ्वासोऽन्तःपुलकोद्गमः ॥ १७ ॥
हर्षादिजन्मवाग्भङ्गः स्वरभेदो भयादिभिः ।
मनोवैक्लव्यमिच्छन्ति शोकमिष्टक्षयादिभिः ॥ १८ ॥
क्रोधस्तैक्ष्ण्यप्रबोधश्च प्रतिकूलानुकारिणि ।
पुरुषार्थसमाप्त्यर्थो यः स उत्साह उच्यते ॥ १९ ॥
चित्तक्षोभभवोत्तम्भो वेपथुः परिकीर्तितः ।
वैवर्ण्यं च विषादादिजन्मा कान्तिविपर्ययः ॥ २० ॥
दुःखानन्दादिजं नेत्रजलमश्रु च विश्रुतम् ।
इन्द्रियाणामस्तमयः प्रलयो लङ्घनादिभिः ॥ २१ ॥
वैराग्यादिर्मनःखेदो निर्वेद इति कथ्यते ।
मनःपीडादिजन्मा च सादो ग्लानिः शरीरगा ॥ २२ ॥
शङ्कानिष्टागमोत्प्रेक्षा स्यादसूया च मत्सरः ।
मदिराद्युपभोगोत्थं मनःसंमोहनं मदः ॥ २३ ॥
क्रियातिशयजन्मान्तः शरीरोत्थक्रमः श्रमः ।
शृङ्गारादिक्रियाद्वेषश्चित्तस्यालस्यमुच्यते ॥ २४ ॥
दैन्यं सत्त्वादपभ्रंशश्चिन्तार्थपरिभावनम् ।
इतिकर्तव्यतोपायादर्शनं मोह उच्यते ॥ २५ ॥
स्मृतिः स्यादनुभूतस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ।
मतिरर्थपरिच्छेदस्तत्त्वज्ञानोपनायितः ॥ २६ ॥
व्रीडानुरागादिभवः संकोचः कोऽपि चेतसः ।
भवेच्चपलतास्थैर्यं हर्षश्चित्तप्रसन्नता ॥ २७ ॥
आवेशश्च प्रतीकारः शयोवैधुर्यमात्मनः ।
कर्तव्ये प्रतिभाभ्रंशो जडतेत्यभिधीयते ॥ २८ ॥
इष्टप्राप्तेरुपचितः संपदाभ्युदयो धृतिः ।
गर्वः परेष्ववज्ञानमात्मन्युत्कर्षभावना ॥ २९ ॥
भवेद्विषादो दैवादेर्विघातोऽभीष्टवस्तुनि ।
औत्सुक्यमीप्सिताप्राप्तेर्वाञ्छया तरला स्थितिः ॥ ३० ॥
चित्तेन्द्रियाणां स्तैमित्यमपस्मारोऽचला स्थितिः ।
युद्धे बाधादिभिस्त्रासो वीप्सा चित्तचमत्कृतिः ॥ ३१ ॥
क्रोधस्याप्रशमोऽमर्षः प्रबोधश्चेतनोदयः ।
अवहित्थं भवेद्गुप्तिरिङ्गिताकारगोचरा ॥ ३२ ॥

रोषतो गुरुवाग्दण्डपारुष्यं विदुरुग्रताम् ।
ऊहो वितर्कः स्याद् व्याधिर्मनोवपुरवग्रहः ॥ ३३ ॥
अनिबद्धप्रलापादिरुन्मादो मदनादिभिः ।
तत्त्वज्ञानादिना चेतः कषायोपरमः शमः ॥ ३४ ॥
कविभिर्योजनीया वै भावाः काव्यादिके रसाः ।
विभाव्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते ॥ ३५ ॥
विभावो नाम स द्वेधाऽऽलम्बनोद्दीपनात्मकः ।
रत्यादिर्भाववर्गोऽयं यमाजीव्योपजायते ॥ ३६ ॥
आलम्बनविभावोऽसौ नायकादिभवस्तथा ।
धीरोदात्तो धीरोद्धतः स्याद्धीरललितस्तथा ॥ ३७ ॥
धीरप्रशान्त इत्येवं चतुर्धा नायकः स्मृतः ।
अनुकूलो दक्षिणश्च शठो धृष्टः प्रवर्तितः ॥ ३८ ॥
पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रयः ।
शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायकाः ॥ ३९ ॥
पीठमर्दः संवलकः श्रीमाँस्तद्देशजो विटः ।
विदूषको वैहसिकस्त्वष्ट नायकनायिकाः ॥ ४० ॥
स्वकीया परकीया च पुनर्भूरिति कौ(कै)शिकाः ।
सामान्या(हि) न पुनर्भूरित्याद्या बहुभेदतः ॥ ४१ ॥
उद्दीपनविभावास्ते संस्कारैर्विविधैः स्मृतैः ।
आलम्बनविभावेषु भावानुद्दीपयन्ति ये ॥ ४२ ॥
चतुःषष्टिकला द्वेधा कर्माद्यैर्गीतकादिभिः ।
कुहकं स्मृतिरप्येषां प्रायो हासोपकारकः ॥ ४३ ॥
आलम्बनविभावस्य भावैरुद्बुद्धसंस्कृतैः ।
मनोवाग्बुद्धिवपुषां स्मृतीच्छाद्वेषयत्नतः ॥ ४४ ॥
आरम्भ एव विदुषामनुभाव इति स्मृतः ।
स चानुभूयते चात्र भवत्युत निरुच्यते ॥ ४५ ॥
मनोव्यापारभूयिष्ठो मन आरम्भ उच्यते ।
द्विविधः पौरुषः स्त्रैण ईदृशोऽपि प्रसिद्ध्यति ॥ ४६ ॥
शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
ललितश्च तथौदार्यं तेजोऽष्टाविति पौरुषाः ॥ ४७ ॥
नीचनिन्दोत्तमस्पर्धा शौर्यं दाक्ष्यादिकारणम् ।
मनोधर्मे भवेच्छोभा शोभते भवनं यथा ॥ ४८ ॥
भावो हावश्च हेला च शोभा कान्तिस्तथैव च ।
दीप्तिर्माधुर्यशौर्ये च प्रागल्भ्यं स्यादुदारता ॥ ४९ ॥
स्थैर्यं गम्भीरता स्त्रीणां विभावा द्वादशेरिताः ।
भावो विलासो हावः स्याद् भावः किंचिच्च हर्षजः ॥ ५० ॥

वाचोयुक्तिर्भवेद्वागारम्भो द्वादश एव सः।
तत्राभाषणमालापः प्रलापो वचनं बहु ॥ ५१ ॥
विलापो दुःखवचनमनुलापोऽसकृद्वचः।
संलाप उक्तप्रत्युक्तमपलापोऽन्यथावचः ॥ ५२ ॥
वार्ता प्रयाणं संदेशो निर्देशः प्रतिपादनम्।
तत्त्वादेशोऽतिदेशोऽयमपदेशोऽन्यवर्णनम् ॥ ५३ ॥
उपदेशश्च शिक्षावाग्व्याजोक्तिरपदेशकः।
बोधाय एष व्यापारः सुबुद्ध्यारम्भ इष्यते ॥
तस्य भेदास्त्रयस्ते च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ॥ ५४ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये शृङ्गारादिरसनिरूपणं नामैकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥

अथ रीतिनिरूपणम्।

अग्निरुवाच—

वाग्विद्यासंप्रतिज्ञाने रीतिः सापि चतुर्विधा।
पाञ्चाली गौडदेशीया वैदर्भी लाटजा तथा ॥ १ ॥
उपचारयुता मृद्वी पाञ्चाली ह्रस्वविग्रहा।
अनवस्थितसंदर्भा गौडीया दीर्घविग्रहा ॥ २ ॥
उपचारैर्न बहुभिरुपचारैर्विवर्जिता।
नातिकोमलसंदर्भा वैदर्भी मुक्तविग्रहा ॥ ३ ॥
लाटीया स्फुटसंदर्भा नातिविस्फुटविग्रहा।
परित्यक्तापि भूयोभिरुपचारैरुदाहृता ॥ ४ ॥
क्रियास्वविषमा वृत्तिर्भारत्यारभटी तथा।
कैशिकी सात्त्वती चेति सा चतुर्धा प्रतिष्ठिता ॥ ५ ॥
वाक्प्रधाना नरप्राया स्त्रीयुक्ता प्राकृतोक्तिता।
भरतेन प्रणीतत्वाद् भारती रीतिरुच्यते ॥ ६ ॥
चत्वार्यङ्गानि भारत्या वीथी प्रहसनं तथा।
प्रस्तावना नाटकादेर्वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ७ ॥
उद्घातकं तथैव स्याल्लपितं स्याद् द्वितीयकम्।
असत्प्रलापो वाक्छ्रेणी नालिका विपणं तथा ॥ ८ ॥
व्याहारस्त्रिमतं चैव च्छलावस्कन्दिते तथा।
गण्डोऽथ मृदवश्चैव त्रयोदशमथोचितम् ॥ ९ ॥
तापसादेः प्रहसनं परिहासपरं वचः।
मायेन्द्रजालयुद्धादि बहुलारभटी स्मृता ॥
संक्षिप्तकारपातौ च वस्तूत्थापनमेव च ॥ १० ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये रीतिनिरूपणं नाम चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

अथ नृत्यादावङ्गकर्मनिरूपणम् ।

अग्निरुवाच—

चेष्टाविशेषमप्यङ्गप्रत्यङ्गे कर्म चानयोः ।
शरीरारम्भमिच्छन्ति प्रायः पूर्वोऽवलाश्रयः ॥ १ ॥
लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ २ ॥
विकृतं क्रीडितं केलिरिति द्वादशधैव सः ।
लीलेष्टजनचेष्टानुकरणं संवृतक्षये ॥ ३ ॥
विशेषं दर्शयन्किंचिद् विलासः सद्भिरिष्यते ।
हसितक्रन्दितादीनां संकरः किलकिंचितम् ॥ ४ ॥
विकारः कोऽपि विव्वोको ललितं सौकुमार्यतः ।
शिरः पाणिरुरुः पार्श्वे कटिरङ्घ्रिरिति क्रमात् ॥ ५ ॥
अङ्गानि भ्रूलतादीनि प्रत्यङ्गान्यभिजानते ।
अङ्गप्रत्यङ्गयोः कर्म प्रयत्नजनितं विना ॥ ६ ॥
न प्रयोगः कचिन्मुख्यं तिरश्चीनं च तत्कचित् ।
आकम्पितं कम्पितं च धूतं विधूतमेव च ॥ ७ ॥
परिवाहितमाधूतमवधूतमथाचितम् ।
निकुञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम् ॥ ८ ॥
ललितं चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ।
भ्रूकर्म सप्तधा ज्ञेयं पातने भ्रूकुटीमुखम् ॥ ९ ॥
दृष्टिस्त्रिधा रसस्थायिसंचारिप्रतिबन्धना ।
षट्त्रिंशद्भेदविधुरा रसजा तत्र चाष्टधा ॥ १० ॥
नवधा तारकाकर्म भ्रमणं चलनादिकम् ।
षोढा च नासिका ज्ञेया निःश्वासो नवधा मतः ॥ ११ ॥
षोढौष्ठकर्मकं पापं सप्तधा चिबुकक्रिया ।
कलुषादि(मु)सुखं षोढा ग्रीवा नवविधा स्मृता ॥ १२ ॥
असंयुतः संयुतश्च भूम्ना हस्तः प्रमुच्यते ।
पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ॥ १३ ॥
अर्धचन्द्रोत्करालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ।
मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपित्थः खेटकामुखः ॥ १४ ॥
सूच्यास्यः पद्मकोषोऽहिशिराः स मृगशीर्षकः ।
काम्बूलकालपद्मौ च चतुरभ्रमरौ तथा ॥ १५ ॥
हंसास्यहंसपक्षौ च संदंशमुकुलौ तथा ।
ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ १६ ॥
असंयुतकराः प्रोक्ताः संयुतास्तु त्रयोदश ।
अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा ॥ १७ ॥

कटको वर्धमानश्चाप्यसङ्गो निषधस्तथा ।
दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा प्रकर एव च ॥ १८ ॥
गजदन्तो बहिस्तम्भो वर्धमानोऽपरे कराः ।
उरः पञ्चविधं स्यात्तु-?-आभुग्ननर्तनादिकम् ॥ १९ ॥
उदरं दुरतिक्षामं खण्डं पूर्णमिति त्रिधा ।
पार्श्वयोः पञ्चकर्माणि जङ्घाकर्म च पञ्चधा ॥
अनेकधा पादकर्म नृत्यादौ नाटके स्मृतम् ॥ २० ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये नृत्यादावङ्गकर्मनिरूपणं नामैकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

अथाभिनयादिनिरूपणम् ।

अग्निरुवाच—

आभिमुख्यं नयत्यर्थान्विज्ञेयोऽभिनयो बुधैः ।
चतुर्धा संभवः सत्त्ववागङ्गाहरणाश्रयः ॥ १ ॥
स्तम्भादिः सात्त्विको वागारम्भो वाचिक आङ्गिकः ।
शरीरारम्भ आहार्यो बुद्ध्यारम्भप्रवृत्तयः ॥ २ ॥
रसादिविनियोगोऽथ कथ्यते ह्यभिमानतः ।
तमन्तरेण सर्वेषामपार्थैव स्वतन्त्रता ॥ ३ ॥
संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधः स्मृतः ।
प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च तावपि द्विविधौ पुनः ॥ ४ ॥
विप्रलम्भाभिधानो यः शृङ्गारः स चतुर्विधः ।
पूर्वानुरागमानाख्यः प्रवासकरुणात्मकः ॥ ५ ॥
एतेभ्योऽन्यतरं जायमानसंभोगलक्षणम् ।
विवर्तते चतुर्धैव न च प्रागतिवर्तते ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंसयोस्तदुदयस्तस्य निर्वर्तिका रतिः ।
निखिलाः सात्त्विकास्तत्र वैवर्ण्यप्रलयौ विना ॥ ७ ॥
धर्मार्थकाममोक्षैश्च शृङ्गार उपचीयते ।
आलम्बनविशेषैश्च तद्विशेषैर्निरन्तरः ॥ ८ ॥
शृङ्गारं द्विविधं विद्याद् वाङ्नेपथ्यक्रियात्मकम् ।
हासश्चतुर्विधोऽलक्ष्यदन्तः स्मित इतीरितः ॥ ९ ॥
किंचिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं फुल्ललोचनम् ।
विहसितं सस्वनं स्याज्जिह्मोपहसितं तु तत् ॥ १० ॥
सशब्दं पापहसितमशब्दमतिहासितम् ।
यश्चासौ करुणो नाम स रसस्त्रिविधो भवेत् ॥ ११ ॥
धर्मोपघातजश्चित्तविलासजनितस्तथा ।
शोकः शोकाद् भवेत्स्थायी कः स्थायी पूर्वजो मतः ॥ १२ ॥

अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च रौद्रोऽपि त्रिविधो रसः ।
तस्य निर्वर्तकः क्रोधः स्वेदो रोमाञ्चवेपथू ॥ १३ ॥
दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीर इति त्रयम् ।
वीरस्तस्य च निष्पत्तिहेतुरुत्साह इष्यते ॥ १४ ॥
आरम्भेषु भवेद्यत्र वीरमेवानुवर्तते ।
भयानको नाम रसस्तस्य निर्वर्तकं भयम् ॥ १५ ॥
उद्वेजनः क्षोभणश्च बीभत्सो द्विविधः स्मृतः ।
उद्वेजनः स्यात्पुत्याद्यैः क्षोभणो रुधिरादिभिः ॥ १६ ॥
जुगुप्साऽऽरम्भिका तस्य सात्त्विकांशो निवर्तते ।
काव्यशोभाकरान्धर्मानलंकारान्प्रचक्षते ॥ १७ ॥
अलंकरिष्णवस्ते च शब्दमर्थमुभौ त्रिधा ।
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलंकर्तुमिह क्षमाः ॥ १८ ॥
शब्दालंकारमाहुस्तान्काव्यमीमांसका विदः ।
छाया मुद्रा तथोक्तिश्च युक्तिर्गुम्फनया सह ॥ १९ ॥
वाकोवाक्यमनुप्रासश्चित्रं दुष्करमेव च ।
ज्ञेया नवालंकृतयः शब्दानामित्यसंकरात् ॥ २० ॥
तत्रान्योक्तेरनुकृतिश्छाया सापि चतुर्विधा ।
लोकच्छेकार्भकोक्तीनामेकोक्तेरनुकारतः ॥ २१ ॥
आभाणकोक्तिर्लोकोक्तिः सर्वसामान्य एव ताः ।
यानुधावति लोकोक्तिश्छायामिच्छन्ति तां बुधाः ॥ २२ ॥
छेका विदग्धा वैदग्ध्यं कलासु कुशला मतिः ।
तामुल्लिखन्ती छेकोक्तिश्छाया कविभिरिष्यते ॥ २३ ॥
अव्युत्पन्नोक्तिरखिलैरर्भकोक्त्योपलक्ष्यते ।
तेनार्भकोक्तिश्छाया तन्मात्रोक्तिमनुकुर्वती ॥ २४ ॥
विप्लुताक्षरमश्लीलं वचो मत्तस्य तादृशी ।
सा सा भवति मत्तोक्तिश्छायोक्ताप्यतिशोभते ॥ २५ ॥
अभिप्रायविशेषेण कविशक्तिं विवृण्वती ।
मुत्प्रदायिनीति(?) सा मुद्रा सैव शय्यापि नो मते ॥ २६ ॥
उक्तिः सा कथ्यते यस्यामर्थकोऽप्युपपत्तिमान् ।
लोकयात्रार्थविधिना धिनोति हृदयं सताम् ॥ २७ ॥
उभौ विधिनिषेधौ च नियमानियमावपि ।
विकल्पपरिसंख्ये च तदीयाः षडथोक्तयः ॥ २८ ॥
अयुक्तयोरिव मिथो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ।
योजनायै कल्प्यमाना युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ॥ २९ ॥
पदं चैव पदार्थं च वाक्यं वाक्यार्थमेव च ।
विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रपञ्चश्चेति षड्विधः ॥ ३० ॥

गुम्फना रचना चर्या शब्दार्थक्रमगोचरा ।
शब्दानुकारादर्थानुपूर्वार्थैयं क्रमात्त्रिधा ॥ ३१ ॥
उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं द्विधैव तत् ।
ऋजुवक्रोक्तिभेदेन तत्राद्यं सहजं वचः ॥ ३२ ॥
सा पूर्वप्रश्निका प्रश्नपूर्विकेति द्विधा भवेत् ।
वक्रोक्तिस्तु भवेद्भङ्ग्या काकुस्तेन कृता द्विधा ॥ ३३ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेयेऽभिनयादिनिरूपणं नाम द्वाचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

अथ शब्दालंकाराः ।

अग्निरुवाच—

स्यादावृत्तिरनुप्रासो वर्णानां पदवाक्ययोः ।
एकवर्णानेकवर्णावृत्तेर्वर्णगुणो द्विधा ॥ १ ॥
एकवर्णगतावृत्तेर्जायन्ते पञ्च वृत्तयः ।
मधुरा ललिता प्रौढा भद्रा परुषया सह ॥ २ ॥
मधुरायाश्च वर्गान्तादधोवर्ग्यां रणौ स्वनौ ।
ह्रस्वस्वरेणान्तरितौ संयुक्तत्वं नकारयोः ॥ ३ ॥
न कार्या वर्ग्यवर्णानामावृत्तिः पञ्चमाधिका ।
महाप्राणोष्मसंयोगप्रविमुक्तलघूत्तरौ ॥ ४ ॥
ललिता बलभूयिष्ठा प्रौढा या पणवर्गजा ।
ऊर्ध्वं रेफेण युज्यन्ते नटवर्णौ न पञ्चमाः ॥ ५ ॥
भद्रायां परिशिष्टाः स्युः परुषा साभिधीयते ।
भवन्ति यस्यामूष्माणः संयुक्तास्तत्तदक्षरैः ॥ ६ ॥
अकारवर्जमावृत्तिः स्वराणामतिभूयसी ।
अनुस्वारविसर्गौ च पारुष्याय निरन्तरौ ॥ ७ ॥
शषसा रेफसंयुक्ताश्चाकारश्चापि भूयसा ।
अन्तस्था भिन्नमाभ्यां च हः पारुष्याय संयुतः ॥ ८ ॥
अन्यथापि गुरुर्वर्णः संयुक्ते परिपन्थिनि ।
पारुष्यायादिमांस्तत्र पूजिता न तु पञ्चमी ॥ ९ ॥
क्षेपे शब्दानुकारे च परुषापि प्रयुज्यते ।
कर्णाटी कौन्तली कौन्ती कौङ्कणी वामनासिका ॥ १० ॥
द्रावणी माधवी पञ्चवर्णान्तःस्थोष्मभिः क्रमात् ।
अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका ॥ ११ ॥
यमकं साव्यपेतं च व्यपेतं चेति तद् द्विधा ।
आनन्तर्यादव्यपेतं व्यपेतं व्यवधानतः ॥ १२ ॥

द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् ।
आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः ॥ १३ ॥
सप्तधा सप्तपूर्वेण चेत्पादेनोत्तरोत्तरः ।
एकद्वित्रिपदारम्भस्तुल्यः षोढा तदा परम् ॥ १४ ॥
तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् ।
पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ॥ १५ ॥
संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ।
पादादियमकं चैव तथाम्रेडितमेव च ॥ १६ ॥
चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।
दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदा बहवोऽपरे ॥ १७ ॥
स्वतन्त्रस्यान्यतन्त्रस्य पदस्यावर्तना द्विधा ।
भिन्नप्रयोजनपदस्यावृत्तिं मनुजा विदुः ॥ १८ ॥
द्वयोरावृत्तपदयोः समस्ता स्यात्समासतः ।
असमासात्तयोर्व्यस्ता पादे त्वेकत्र विग्रहात् ॥ १९ ॥
वाक्यस्यावृत्तिरप्येवं यथासंभवमिष्यते ।
अलंकाराद्यनुप्रासो लघु मध्येवमर्हणात् ॥ २० ॥
यया कयाचिद्वृत्त्या यत्समानमनुभूयते ।
तद्रूपादिपदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ २१ ॥
गोष्ठ्यां कुतूहलाध्यायी वाग्बन्धश्चित्रमुच्यते ।
प्रश्नः प्रहेलिकागुप्तं च्युतदत्ते तथोभयम् ॥ २२ ॥
समस्या सप्त तद्भेदा नानार्थस्यानुयोगतः ।
यत्र प्रदीयते तुल्यवर्णविन्यासमुत्तरम् ॥ २३ ॥
स प्रश्नः स्यादेकपृष्टद्विपृष्टोत्तरभेदतः ।
द्विधैकपृष्टो द्विविधः समस्तो व्यस्त एव च ॥ २४ ॥
द्वयोरप्यर्थयोर्गुह्यमानशब्दा प्रहेलिका ।
सा द्विधाऽऽर्थी च शाब्दी च तत्रार्थी चार्थबोधतः ॥ २५ ॥
शब्दावबोधतः शाब्दी प्राहुः षोढा प्रहेलिका ।
यस्मिन्गुप्तेऽपि वाक्याङ्गे भात्यर्थोऽपारमार्थिकः ॥ २६ ॥
तदङ्गविहिताकाङ्क्षस्तद्गुप्तं गूढमप्यदः ।
यत्रार्थान्तरनिर्भासो वाक्याङ्गच्यवनादिभिः ॥ २७ ॥
तदङ्गविहिताकाङ्क्षस्तच्च्युतं स्याच्चतुर्विधम् ।
स्वरव्यञ्जनबिन्दूनां विसर्गस्य च विच्युतेः ॥ २८ ॥
दत्तेऽपि यत्र वाक्याङ्गे द्वितीयोऽर्थः प्रतीयते ।
दत्तं तदाहुस्तद्भेदाः स्वराद्यैः पूर्ववन्मताः ॥ २९ ॥
अपनीताक्षरस्थाने न्यस्ते वर्णान्तरेऽपि च ।
भासतेऽर्थान्तरं यत्र च्युतदत्तं तदुच्यते ॥ ३० ॥

सुश्लिष्टपद्यमेकं यन्नानालोकांशनिर्मितम् ।
सा समस्या परस्यात्मपरयोः कृतिसंकरात् ॥ ३१ ॥
दुःखेन कृतमत्यर्थं कविसामर्थ्यसूचकम् ।
दुष्करं नीरसत्वेऽपि विदग्धानां महोत्सवः ॥ ३२ ॥
नियमाच्च विदर्भाच्च बन्धाच्च भवति त्रिधा ।
कवेः प्रतिज्ञानिर्माणरसस्य नियमः स्मृतः ॥ ३३ ॥
स्थानेनापि स्वरेणापि व्यञ्जनेनापि स त्रिधा ।
विकल्पः प्रातिलोम्यानुलोम्यादेवाभिधीयते ॥ ३४ ॥
प्रातिलोम्यानुलोम्यं च शब्देनार्थेन जायते ।
अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना ॥ ३५ ॥
तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभिधीयते ।
गोमूत्रिकार्धभ्रमणे सर्वतोभद्रमम्बुजम् ॥ ३६ ॥
चक्रं चक्राब्जकं दण्डो मुरजाश्चेति चाष्टधा ।
प्रत्यर्धं प्रतिपादं स्यादेकान्तरसमाक्षरा ॥ ३७ ॥
द्विधा गोमूत्रिकां पूर्वामाहुरश्वपदां परे ।
अन्त्यां गोमूत्रिकां धेनुं जालबन्धं वदन्ति हि ॥ ३८ ॥
अर्धाभ्यामर्धपादैश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः ।
न्यस्तानासिह वर्णानामधोधः क्रमभागिनाम् ॥ ३९ ॥
अधोधःस्थितवर्णानां यावत्तुर्यपदं नयेत् ।
तुर्यपादान्नयेदूर्ध्वं पादार्धं प्रातिलोम्यतः ॥ ४० ॥
तदेव सर्वतोभद्रं त्रिविधं सरसीरुहम् ।
चतुष्पत्रं ततो विघ्नं चतुष्पत्रे उभे अपि ॥ ४१ ॥
अथ प्रथमपादस्य मूर्धन्यं त्रिपदाक्षरम् ।
सर्वेषामेव पादानामन्ते तदुपजायते ॥ ४२ ॥
प्राक्पदस्यान्तिमं प्रत्यक्पादादौ प्रातिलोम्यतः ।
अन्त्यपादान्तिमं चाद्यपादादावक्षरद्वयम् ॥ ४३ ॥
चतुश्छदे भवेदष्टच्छदे वर्णत्रयं पुनः ।
स्यात्षोडशच्छदे त्वेकान्तरं चेदेकमक्षरम् ॥ ४४ ॥
कर्णिकां तोलयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलिम् ।
प्रवेष्टयेत्कर्णिकायां चतुष्पत्रसरोरुहे ॥ ४५ ॥
कर्णिकायां लिखेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टच्छदेऽम्बुजे ॥ ४६ ॥
विष्वग्विषमवर्णानां तावत्पत्रावलीजुषाम् ।
मध्ये समाक्षरन्यासः सरोजे षोडशच्छदे ॥ ४७ ॥
द्विधा चक्रं चतुररं षडरं तत्र चादिमम् ।
पूर्वार्धे सदृशा वर्णाः पादप्रथमपञ्चमाः ॥ ४८ ॥

अयुजोऽश्वयुजश्चैव तुर्यावप्यष्टमावपि ।
तस्योपपादप्राक्प्रत्यगरेषु च यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
स्यात्पादार्धचतुष्कं तु नाभौ तस्याद्यमक्षरम् ।
पञ्चमारावधि नयेन्नेमौ शेषे पदद्वयी ॥ ५० ॥
तृतीये तुर्यपादान्ते प्रथमौ सदृशावुभौ ।
वर्णौ पादत्रयस्यापि दशमः सदृशो यदि ॥ ५१ ॥
प्रथमे चरमे तस्य षड्वर्णाः पश्चिमे यदि ।
भवन्ति द्व्यन्तरं तर्हि बृहच्चक्रमुदाहृतम् ॥ ५२ ॥
संमुखारद्वये पादमेकैकं क्रमशो लिखेत् ।
नाभौ तु वर्णं दशमं नेमौ तुर्यपदं नयेत् ॥ ५३ ॥
श्लोकस्याद्यन्तदशमाः समा आद्यन्तिमौ युजोः ।
आदौ वर्णः समौ तुर्यपञ्चमावाद्यतुर्ययोः ॥ ५४ ॥
द्वितीयप्रातिलोम्येन तृतीयं जायते यदि ।
पदं विदध्यात्पत्रस्य दण्डश्चक्राब्जकं कृतेः ॥ ५५ ॥
द्वितीयौ प्राग्दले तुल्यौ सप्तमौ च तथापरौ ।
सदृशानुत्तरदलौ द्वितीयाभ्यामथार्धयोः ॥ ५६ ॥
द्वितीयषष्ठाः सदृशाश्चतुर्थपञ्चमावपि ।
आद्यन्तपादयोस्तुल्यौ परार्धसप्तमावपि ॥ ५७ ॥
समौ तुर्यं पञ्चमं तु क्रमेण विनियोजयेत् ।
तुर्यौ योज्यौ तु तद्वच्च दलान्ताः क्रमपादयोः ॥ ५८ ॥
अर्धयोरन्तिमाद्यौ तु मुरजे सदृशावुभौ ।
पादार्धपतितो वर्णः प्रातिलोम्यानुलोमतः ॥ ५९ ॥
अन्तिमं परिवर्ज्याद्यावत्तुर्यमिहादिमत् ।
पादात्तुर्याद्यदेवाद्यं नवमात्षोडशादपि ॥ ६० ॥
अक्षरात्पुटके मध्ये मध्येऽक्षरचतुष्टयम् ।
कृत्वा कुर्याद्यथैतस्य मुरजाकारता भवेत् ॥ ६१ ॥
द्वितीयं चक्रशार्दूलविक्रीडितिकसंपदम् ।
गोमूत्रिका सर्ववृत्तैरन्ये बन्धास्त्वनुष्टुभा ॥ ६२ ॥
नामधेयं यदि न चेदमीषु कविकाव्ययोः ।
मित्रधेयानि तुष्यन्ति नामित्रः खिद्यते तथा ॥ ६३ ॥
बाणबाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तयः ।
द्विचतुर्थत्रिशृङ्गाटा दम्भोलिमुसलाङ्कुशाः ॥ ६४ ॥
पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपुत्रिका ।
एते बन्धास्तथा चान्य एवं ज्ञेयाः स्वयं बुधैः ॥ ६५ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये शब्दालंकारनिरूपणं नाम त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

अथार्थालंकाराः ।

अग्निरुवाच—

अलंकरणमर्थानामर्थालंकार इष्यते ।
तं विना शब्दसौन्दर्यमपि नास्ति मनोहरम् ॥ १ ॥
अर्थालंकाररहिता विधवेव सरस्वती ।
स्वरूपमथ सादृश्यमुत्प्रेक्षातिशयावपि ॥ २ ॥
विभावना विरोधश्च हेतुश्च सममष्टधा ।
स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ॥ ३ ॥
निजमागन्तुकं चेति द्विविधं तदुदाहृतम् ।
सांसिद्धिकं निजं नैमित्तिकमागन्तुकं तथा ॥ ४ ॥
सादृश्यं धर्मसामान्यमुपमा रूपकं तथा ।
सहोक्त्यर्थान्तरन्यासाविति स्यात्तु चतुर्विधः ॥ ५ ॥
उपमा नाम सा यस्यामुपमानोपमेययोः ।
सत्ता चान्तरसामान्ययोगित्वेऽपि विवक्षितम् ॥ ६ ॥
किंचिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते ।
समासेनासमासेन सा द्विधा प्रतियोगिनः ॥ ७ ॥
विग्रहादभिधानस्य ससमासाऽन्यथोत्तरा ।
उपमाद्योतकपदेनोपमेयपदेन च ॥ ८ ॥
ताभ्यां च विग्रहात्त्रेधा ससमासान्तिमा त्रिधा ।
विशिष्यमाणा उपमा भवन्त्यष्टादश स्फुटाः ॥ ९ ॥
यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेऽपि वा ।
ते धर्मवस्तुप्राधान्याद् धर्मवस्तूपमे उभे ॥ १० ॥
तुल्यमेवोपमीयेते यत्रान्योन्येन धर्मिणौ ।
परस्परोपमा सा स्यात्प्रसिद्धेरन्यथा तयोः ॥ ११ ॥
विपरीतोपमा सा स्याद् व्यावृत्तेर्नियमोपमा ।
अन्यत्राप्यनुवृत्तेस्तु भवेदनियमोपमा ॥ १२ ॥
समुच्चयोपमातोऽन्यधर्मबाहुल्यकीर्तनात् ।
बहोर्धर्मस्य साम्येऽपि वैलक्षण्यं विवक्षितम् ॥ १३ ॥
यदुच्यतेऽतिरिक्तत्वं व्यतिरेकोपमा तु सा ।
यत्रोपमा स्याद् बहुभिः सदृशैः सा बहूपमा ॥ १४ ॥
धर्माः प्रत्युपमानं चेदन्या मालोपमैव सा ।
उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा ॥ १५ ॥
त्रैलोक्यासंभवि किमप्यारोप्य प्रतियोगिनि ।
कविनोपमीयते या हि प्रथते साद्भुतोपमा ॥ १६ ॥
प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।
उपमेयस्य सा मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वचः ॥ १७ ॥

उभयोर्धर्मिणोस्तथ्यानिश्चयात्संशयोपमा ।
उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा ॥ १८ ॥
वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थोपमा स्यादुपमानतः ।
आत्मोपमानादुपमा साधारण्यतिशायिनी ॥ १९ ॥
उपमेयं यदन्यस्य तदन्यस्योपमा मता ।
यद्युत्तरोत्तरं याति तदासौ गगनोपमा ॥ २० ॥
प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
किंचिच्च सदृशी ज्ञेया उपमा पञ्चधा पुनः ॥ २१ ॥
उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २२ ॥
उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमेव वा ।
सहोक्तिः सहभावेन कथनं तुल्यधर्मिणाम् ॥ २३ ॥
भवेदर्थान्तरन्यासः सादृश्येनोत्तरेण सः ।
अन्यथोपस्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य च ॥ २४ ॥
अन्यथा मन्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ।
लोकसीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् ॥ २५ ॥
भवेदतिशयो नाम संभवासंभवाद् द्विधा ।
गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ॥ २६ ॥
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरुच्यते ।
प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणान्तरम् ॥ २७ ॥
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ।
संगतीकरणं युक्त्या यदसंगच्छमानयोः ॥ २८ ॥
विरोधपूर्वकत्वेन तद्विरोध इति स्मृतम् ।
सिसाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः ॥ २९ ॥
कारको ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते ।
प्रवर्तते कारकाख्यः प्राक्पश्चात्कार्यजन्मतः ॥ ३० ॥
पूर्वशेष इति ख्यातस्तयोरेव विशेषयोः ।
कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ॥ ३१ ॥
ज्ञापकाख्यस्य भेदोऽस्ति नदीपूरादिदर्शनात् ।
अविनाभावनियमो ह्यविनाभावदर्शनात् ॥ ३२ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेयेऽर्थालंकारनिरूपणं नाम चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

अथ शब्दार्थयोरलंकाराः ।

अग्निरुवाच—

शब्दार्थयोरलंकारो द्वावलंकुरुते समम् ।
एकत्र निहितो हारः स्तनं ग्रीवामिव स्त्रियाः ॥ १ ॥

प्रशस्तिः कान्तिरौचित्यं संक्षेपो यावदर्थता ।
अभिव्यक्तिरिति व्यक्तं षड्भेदास्तस्य जाग्रति ॥ २ ॥
प्रशस्तिः परवन्मर्मद्रवीकरणकर्मणः ।
वाचोयुक्तिर्द्विधा सा च प्रेमोक्तिस्तुतिभेदतः ॥ ३ ॥
प्रेमोक्तिस्तुतिपर्यायौ प्रियोक्तिर्गुणकीर्तने ।
कान्तिः सर्वमनोरुच्यवाच्यवाचकसंगतिः ॥ ४ ॥
यथा वस्तु तथा रीतिर्यथा वृत्तिस्तथा रसः ।
ऊर्जस्विमृदुसंदर्भादौचित्यमुपजायते ॥ ५ ॥
संक्षेपो वाचकैरल्पैर्बहोरर्थस्य संग्रहः ।
अन्यूनाधिकता शब्दवस्तुनोर्यावदर्थता ॥ ६ ॥
प्रकटत्वमभिव्यक्तिः श्रुतिराक्षेप इत्यपि ।
तस्या भेदौ श्रुतिस्तत्र शब्दं स्वार्थसमर्पणम् ॥ ७ ॥
भवेन्नैमित्तिकी पारिभाषिकी द्विविधैव सा ।
संकेतः परिभाषेति ततः स्यात्पारिभाषिकी ॥ ८ ॥
मुख्यौपचारिकी चेति सा च सा च द्विधा द्विधा ।
स्वाभिधेयस्खलद्वृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचकः ॥ ९ ॥
यया शब्दो निमित्तेन केनचित्सौपचारिकी ।
सा च लाक्षणिकी गौणी लक्षणागुणयोगतः ॥ १० ॥
अभिधेयाविनाभूता प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
अभिधेयेन संबन्धात्सामीप्यात्समवायतः ॥ ११ ॥
वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ।
गौणी गुणानामानन्त्यादनन्ता तद्विवक्षया ॥ १२ ॥
अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।
सम्यगाधीयते यत्र स समाधिरिह स्मृतः ॥ १३ ॥
श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतनः ।
स आक्षेपो ध्वनिः स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यतः ॥ १४ ॥
शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम् ।
प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषोऽभिधित्सया ॥ १५ ॥
तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र स्तुतं स्तोत्रमिदं पुनः ।
अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ॥ १६ ॥
यत्रोक्तं गम्यते नार्थस्तत्समानविशेषणम् ।
सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया बुधैः ॥ १७ ॥
अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् ।
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ॥
एषामेकतमस्येव समाख्या ध्वनिरित्यतः ॥ १८ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये शब्दार्थालंकारनिरूपणं नाम पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

अथ काव्यगुणविवेकः ।

अग्निरुवाच—

अलंकृतमपि प्रीत्यै न काव्यं निर्गुणं भवेत् ।
वपुष्यललिते स्त्रीणां हारो भारायते परम् ॥ १ ॥
न च वाच्यं गुणो दोषो भाव एव भविष्यति ।
गुणाः श्लेषादयो दोषा गूढार्थाद्याः पृथक्कृताः ॥ २ ॥
यः काव्ये महतीं छायामनुगृह्णात्यसौ गुणः ।
संभवत्येष सामान्यो वैशेषिक इति द्विधा ॥ ३ ॥
सर्वसाधारणीभूतः सामान्य इति मन्यते ।
शब्दमर्थमुभौ प्राप्तः सामान्यो भवति त्रिधा ॥ ४ ॥
शब्दमाश्रयते काव्यं शरीरं यः स तद्गुणः ।
श्लेषो लालित्यगाम्भीर्यसौकुमार्यमुदारता ॥ ५ ॥
सत्येव यौगिकी चेति गुणाः शब्दस्य सप्तधा ।
सुश्लिष्टसंनिवेशत्वं शब्दानां श्लेष उच्यते ॥ ६ ॥
गुणादेशादिना पूर्वं पदसंबद्धमक्षरम् ।
यत्र संधीयते नैव तल्लालित्यमुदाहृतम् ॥ ७ ॥
विशिष्टलक्षणोल्लेखलेख्यमुत्तानशब्दकम् ।
गाम्भीर्यं कथयन्त्यार्यास्तदेवान्येषु शब्दताम् ॥ ८ ॥
अनिष्ठुराक्षरप्रायशब्दता सुकुमारता ।
उत्तानपदतौदार्ययुतश्लाघ्यैर्विशेषणैः ॥ ९ ॥
ओजः समासभूयस्त्वमेतत्पद्यादिजीवितम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमोजसैकेन पौरुषम् ॥ १० ॥
उच्यमानस्य शब्देन येन केनापि वस्तुनः ।
उत्कर्षमावहन्नर्थो गुण इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥
माधुर्यं संविधानं च कोमलत्वमुदारता ।
प्रौढिः सामयिकत्वं च तद्भेदाः षट् चकासति ॥ १२ ॥
क्रोधेर्ष्याकारगाम्भीर्यान्माधुर्यं धैर्यताहिता ।
संविधानं परिकरः स्यादपेक्षितसिद्धये ॥ १३ ॥
यत्काठिन्यादिनिर्मुक्तसंनिवेशविशिष्टता ।
तिरस्कृत्यैव मृदुता भाति कोमलतेति सा ॥ १४ ॥
लक्ष्यते स्थूललक्षत्वप्रवृत्तेर्यत्र लक्षणम् ।
गुणस्य तदुदारत्वमाशयस्यातिसौष्ठवम् ॥ १५ ॥
अभिप्रेतं प्रति यतो निर्वाहस्योपपादिकाः ।
युक्तयो हेतुगर्भिण्यः प्रौढाः प्रौढिरुदाहृता ॥ १६ ॥
स्वतन्त्रस्यान्यतन्त्रस्य बाह्यान्तः समयोगतः ।
तत्र व्युत्पत्तिरर्थस्य या सामयिकेति सा ॥ १७ ॥

शब्दार्थौ(नु)दुपकुर्वाणो नाम्नोभयगुणः स्मृतः ।
तस्य प्रसादः सौभाग्यं यथासंख्यं प्रशस्तता ॥ १८ ॥
पाको राग इति प्राज्ञैः षट् प्रपञ्चविपञ्चिताः ।
सुप्रसिद्धार्थपदता प्रसाद इति गीयते ॥ १९ ॥
उत्कर्षवान्गुणः कश्चिद्यस्मिन्नुक्ते प्र(ली)तीयते ।
तत्सौभाग्यमुदारत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २० ॥
यथासंख्यमनूद्देशः सामान्यमतिदिश्यते ।
समये वर्णनीयस्य दारुणस्यापि वस्तुनः ॥ २१ ॥
अदारुणेन शब्देन प्राशस्त्यमुपवर्णनम् ।
उच्चैः परिणतिः कापि पाक इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥
मृद्वीकानारिकेलाम्बुपाकभेदाच्चतुर्विधः ।
आदावन्ते च सौरस्यं मृद्वीकापाक एव सः ॥ २३ ॥
काव्येच्छया विशेषो यः स राग इति गीयते ।
अभ्यासोपहितः कान्ति सहजामतिवर्तते ॥ २४ ॥
हारिद्रश्चैव कौसुम्भो नीलीरागश्च स त्रिधा ।
वैशेषिकः परिज्ञेयो यः स्वलक्षणगोचरः ॥ २५ ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये काव्यगुणविवेकवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

अथ काव्यदोषविवेकः ।

अग्निरुवाच—

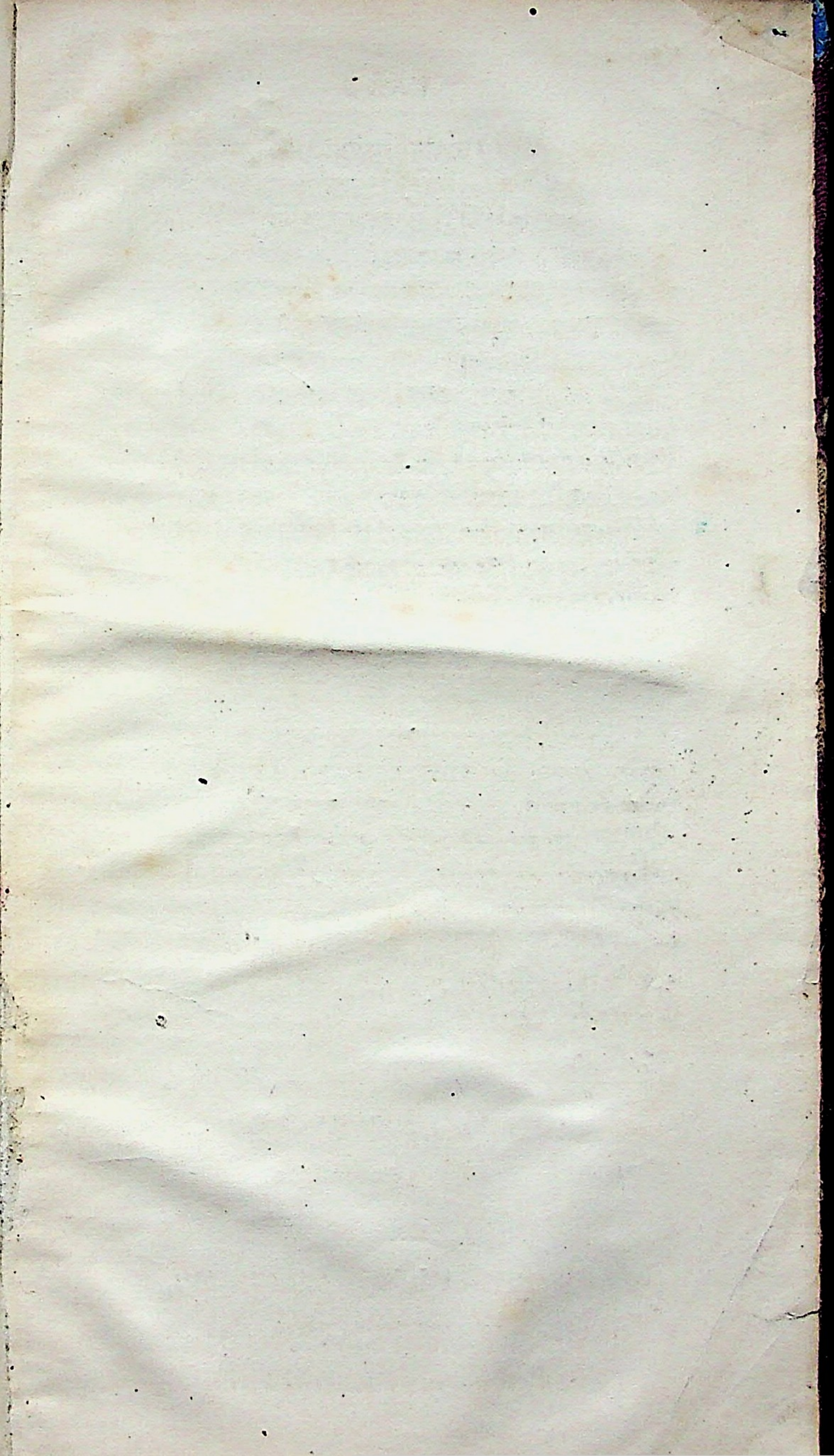
उद्वेगजनको दोषः सभ्यानां स च सप्तधा ।
वक्तृवाचकवाच्यानामेकद्वित्रिनियोगतः ॥ १ ॥
तत्र वक्ता कविर्नाम प्रथते स च भेदतः ।
संदिहानोऽविनीतः सन्नज्ञो ज्ञाता चतुर्विधः ॥ २ ॥
निमित्तपरिभाषायामर्थसंस्पर्शिवाचकम् ।
तद्भेदौ पदवाक्ये द्वे कथितं लक्षणं द्वयोः ॥ ३ ॥
असाधुत्वाप्रयुक्तत्वे द्वावेव पदनिग्रहौ ।
शब्दशास्त्रविरुद्धत्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥
व्युत्पन्नैरनिबद्धत्वमप्रयुक्तत्वमुच्यते ।
छान्दसत्वमविस्पष्टत्वं च कष्टत्वमेव च ॥ ५ ॥
तदसामयिकत्वं च ग्राम्यत्वं चेति पञ्चधा ।
छान्दसत्वं न भाषायामविस्पष्टमबोधतः ॥ ६ ॥
गूढार्थता विपर्यस्तार्थता संशयितार्थता ।
अविस्पष्टार्थता भेदास्तत्र गूढार्थतेति सा ॥ ७ ॥
यत्रार्थो दुःखसंवेद्यो विपर्यस्तार्थता पुनः ।
विवक्षितान्यशब्दार्थप्रतिपत्तिर्मलीमसा ॥ ८ ॥

अन्यार्थत्वासमर्थत्वे एतावेवोपसर्पतः ।
संदिह्यमानवाच्यत्वमाहुः संशयितार्थताम् ॥ ९ ॥
दोषत्वामनुबध्नाति सज्जनोद्वेजनादृते ।
असुखोच्चार्यमाणत्वं कष्टत्वं समयाच्च्युतिः ॥ १० ॥
असामयिकता नेयामेतां च मुनयो जगुः ।
ग्राम्यता तु जघन्यार्थप्रतिपत्तिः खलीकृता ॥ ११ ॥
वक्तव्यग्रामवाच्यस्य वचनात्स्मरणादपि ।
तद्वाचकपदेनाभिसाम्याद्भवति सा त्रिधा ॥ १२ ॥
दोषः साधारणः प्रातिस्विकोऽर्थस्य तु सा द्विधा ।
अनेकभागुपालम्भः साधारण इति स्मृतः ॥ १३ ॥
क्रियाकारकयोर्भ्रंशो विसंधिः पुनरुक्तता ।
व्यस्तसंबन्धता चेति पञ्च साधारणा मताः ॥ १४ ॥
अक्रियत्वं क्रियाभ्रंशो भ्रष्टकारकता पुनः ।
कर्त्रादिकारकाभावो विसंधिः संधिदूषणम् ॥ १५ ॥
विगतो वा विरुद्धो वा संधिः स भवति द्विधा ।
संधेर्विरुद्धता कष्टमपदार्थान्तरागमात् ॥ १६ ॥
पुनरुक्तत्वमाभीक्ष्ण्यादभिधानं द्विधैव तत् ।
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरर्थावृत्तिरपि द्विधा ॥ १७ ॥
प्रयुक्तवरशब्देन तथा शब्दान्तरेण च ।
नावर्तते पदावृत्तौ वाच्यमावर्तते पदम् ॥ १८ ॥
व्यस्तसंबन्धता सुष्ठु संबन्धो व्यवधानतः ।
संबन्धान्तरनिर्भासात्संबन्धान्तरजन्मनः ॥ १९ ॥
अभावेऽपि तयोरन्तर्व्यवधानात्त्रिधैव सा ।
अन्तरापदवाक्याभ्यां प्रतिभेदं पुनर्द्विधा ॥ २० ॥
वाच्यमर्थार्थ्यमानत्वात्तद् द्विधा पदवाक्ययोः ।
व्युत्पादितं पूर्ववाच्यं व्युत्पाद्यं चेति भिद्यते ॥ २१ ॥
इष्टव्याघातकारित्वं हेतोः स्यादसमर्थता ।
असिद्धत्वं विरुद्धत्वमनैकान्तिकता तथा ॥ २२ ॥
एवं सत्प्रतिपक्षत्वं कालातीतत्वसंकरः ।
पक्षे सपक्षे नास्तित्वं विपक्षेऽस्तित्वमेव च ॥ २३ ॥
काव्येषु परिपन्थानां न भवेदप्यरुंतुदम् ।
एकादश निरर्थत्वं दुष्करादौ न दुष्यति ॥ २४ ॥
दुःखीकरोति दोषज्ञान्गूढार्थत्वं न दुष्करे ।
न ग्राम्यतोद्वेगकारी प्रसिद्धेर्लोकशास्त्रयोः ॥ २५ ॥
क्रियाभ्रंशे न लक्ष्मास्ति क्रियाध्याहारयोगतः ।
भ्रष्टकारकताक्षेपबलाध्याहृतकारके ॥ २६ ॥

प्रगृह्ये गृह्यते नैव क्षतं विगतसंधिना ।
कष्टपाठाद्विसंधित्व दुर्वचादौ न दुर्भगम् ॥ २७ ॥
अनुप्रासे पदावृत्तिर्व्यस्तसंबन्धता शुभा ।
नार्थसंग्रहणे दोषो व्युत्क्रमाद्यैर्न लिप्यते ॥ २८ ॥
विभक्तिसंज्ञालिङ्गानां यत्रोद्वेगो न धीमताम् ।
संख्यायास्तत्र भिन्नत्वमुपमानोपमेययोः ॥ २९ ॥
अनेकस्य तथैकेन वहूनां वहुभिः शुभा ।
कवीनां समुदाचारः समयो नाम गीयते ॥ ३० ॥
सामान्यश्च विशिष्टश्च धर्मवद्भवति द्विधा ।
सिद्धसैद्धान्तिकानां च कवीनां चाविवादितः ॥ ३१ ॥
यः प्रसिद्ध्यति सामान्य इत्यसौ समयो मतः ।
सर्वे सैद्धान्तिका येन संचरन्ति निरत्ययम् ॥ ३२ ॥
कियन्त एव वा येन सामान्यस्तेन स द्विधा ।
छेदसिद्धान्ततोऽन्यः स्यात्केषांचिद्भ्रान्तितो यथा ॥ ३३ ॥
तर्कज्ञानं मुनेः कस्य कस्यचित्क्षणभङ्गिका ।
भूतचैतन्यता कस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशता ॥ ३४ ॥
प्रज्ञातस्थूलता शब्दानेकान्तत्वं तथार्हतः ।
शैववैष्णवशाक्तेयसौरसिद्धान्तिनां मतिः ॥ ३५ ॥
जगतः कारणं ब्रह्म सांख्यानां स प्रधानकम् ।
अस्मिन्सरस्वती लोके संचरन्तः परस्परम् ॥ ३६ ॥
बध्नन्ति व्यतिपश्यन्तो यद्विशिष्टः स उच्यते ।
परिग्रहादप्यसतां सतामेवापरिग्रहात् ॥ ३७ ॥
भिद्यमानस्य तस्यार्थाद्वैविध्यमुपगीयते ।
प्रत्यक्षाद्यैः प्रमाणैर्यद्बाधितं तदसद्विदुः ॥ ३८ ॥
कविभिस्तत्प्रतिग्राह्यं ज्ञानस्य द्योतमानता ।
यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् ॥ ३९ ॥
अज्ञानाज्ज्ञानतस्त्वेकं ब्रह्मैव परमार्थसत् ।
विष्णुः स्वर्गादिहेतुः स शब्दालंकाररूपवान् ॥
अपरा च परा विद्या तां ज्ञात्वा मुच्यते भवात् ॥ ४० ॥

इत्यादिमहापुराणे आग्नेये काव्यदोषविवेको नाम सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

॥ समाप्तं चेदमाग्नेयं काव्यादिलक्षणप्रकरणम् ॥

[illegible]

